

વ્યવહાર દર્પણુ યાને મશ્નસહસ્રી.
ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સંબંધી
મનુષ્યનું કર્તવ્ય કર્મ.

ચોજક

વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દ્વિવેદી.

મહાભારતસાર, અધ્યાત્મરામાયણ, ભોજપ્રબંધ, દ્વારકામહાત્મ્ય,
શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડ, અને વલ્લભદિગ્વિજય ઇત્યાદિ ઇત્યાદિનો
પ્રસિદ્ધ કર્તા-નિવાસી-જામનગર.

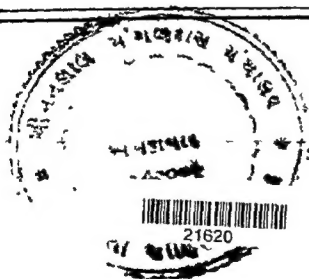
મુંબઈ.

“સ્વધર્મનિષ્ઠ” છાપખાનામાં છાપ્યું.

સંવત ૧૯૬૧ સને ૧૯૦૫.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

આ પુસ્તક સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા આક્ટ મુજબ રજીસ્ટર કરેલું છે.
તે છાપવા છપાવવાનો અધિકાર યોજકનોનું છે.

અર્પણપત્રિકા.

અખંડ મૌહ્યતાપ મહારાજાધિરાજ
ભાવસિંહજી કે, સી, એસ, આઈ.

અસ્થાન શ્રી ભાવનગરના મહારાજા સાહેબ ખડાદુર.

ભરતખંડના શ્રેષ્ઠ રાજ્યોની પંક્તિમાં આપ નામદાર ગણાઓ, વિદ્યાનાન
મેળવ્યું છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરો છો, નીતિનિષ્ઠ છો, પ્રજાના હિત
સાથે પ્રયાસ કરો છો, પ્રજાને વિવિધ વિદ્યાદિ સાધનો અને કળા
શિખવવામાં ઉત્સાહથી અમૂલ્ય આશ્રય આપી તેઓનાં કલ્યાણ
માટેની સદા કાળજી રાખી તન, મન અને ધનથી ઉત્કંઠા
બતાવી નીતિનાં ઐતિહાસિક અને આવાં રાજકીય વગેરે
અન્ય ભાષાઓનાં ઉપયોગી પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો
કરાવીને ગુન્જર ભાષાની વૃદ્ધિને પ્રુષ્ટિ આપવા
આપ નામદાર ખંત રાખો છો, વળી સાંપ્રત
કાળમાં આપ નામદાર સાહેબ વિદ્યાનોને
યોગ્ય ઉત્તેજન આપતા આવ્યા છો ને
આપો છો જેથી આ વ્યવહારીક અને
નીતી દર્શક વિષયનો અમૂલ્ય ગ્રંથ
અત્યંત નમ્રતા પૂર્વક અને માન
પૂર્વક આપને મળેલ ખિતા-
બની યાદદાસ્ત કાયમ
રાખવા માટે અર્પણ
કરું છું.

હું છું, આપના સદ્ગુણોનો પ્રશંસક આનાંકિત
વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દ્વિવેદી.

પ્રસ્તાવના.

આપણી આર્યપ્રજામાં ધર્મશાસ્ત્ર શીખવા કે વાંચવા પ્રેમ રહેલો નેવામાં આવતો નથી. આતું કારણુ અવકાશ થોડો અને શાસ્ત્રસંકાર મોટો માટે અનેક વિષયોને જો એક અંથમાં સંક્ષેપથી સમાવ્યા હોય, તો તે એકજ અંથ વાંચવાથી ધણુક વિષયનાં મૂળતાવેતું વાંચનારને સાફ જ્ઞાન થાય અને તે સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાં તે પોતાની મેળે પ્રવર્તે એવા વિદ્યારથી ધર્મશાસ્ત્રોના અંથોમાં કહેલા વર્ણુશ્રમ-ધર્મોતું સારી રીતે આમાં વિવેચન કરેલું છે, એથી નાની વયના બાળકો અને મોટી ઉમરના પુરૂષો કે જર્મના ઉપર પોતાનાં બાળકોને ધર્મની કેળવણી આપવાની પ્રેરણ છે, તે બંનેને આર્યધર્મનું તથા વ્યવહારિક સઘળા વિષયોનું જ્ઞાન થાય એવા ધર્મઅંથો બહાર પાડવાની ઘણી જરૂર છે. આમ વારંવાર ઘણા મહાન્ પુરૂષો તરફથી સૂચના થતાં મેં લિન્ન-લિન્ન ધર્મ અંથો જોવાં કે ઉપનિષદો, મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, મિતાક્ષરા, મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદ્ભાગવત, શિવપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, બૃહન્નારદીયપુરાણ, રકંદપુરાણ, પદ્મપુરાણ, ગરુડપુરાણ, અરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા, વ્યાસસંહિતા. વાગ્સૃષ્ટ, શુક્રનીતિ, આજ્ઞાકપનીતિ, પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, સુભાષિતરત્નસાગર, અને મહિરતન-માળા આદિ ધણુક અંથોમાંથી દોહન કરીને ઋષિમુનિઓનાં શાસ્ત્ર બાબને આવેલાં એક હજાર દુકં દુકં વચનોનો પ્રશ્નોત્તરરૂપ સંગ્રહ કરીને “વ્યવહાર દર્પણ” નામનો આ નીતિ અંથ તૈયાર કરેલો છે. આ પુસ્તકમાં ધર્મનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્ જોઈ શકાય એમ છે. વળી અકેક વિષયને બરાબર મગજમાં ઊતારવા પ્રસંગવશાત્ પચીસ ઉપયોગી આખ્યાનો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. એમાં સામાન્યધર્મ અને વિશેષધર્મનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરી સંખ્યાબંધ દૃષ્ટાંતો આપ્યાં છે. તેમજ ચાર આશ્રમો તથા તેને લગતા વિદ્યાર્થીઓ, શૃદ્ધસ્થો, સ્ત્રીઓ, વાનપ્રસ્થો, સંન્યાસી આદિના ધર્મોતું કર્તવ્ય કર્મ અને વિશેષે કરી પ્રાચીન રાજ્યનીતિ, રાજ્યવ્યવસ્થા, રાજ્ય, રાંભા,

સદ્, સેનાપતિ, એલચી, પ્રધાનાદિ રાજ્યપુરુષોની સત્તા, (અધિકાર, કર્તવ્ય, યોગ્યતા, રાજ અને રાજ્યસેવકોના નિત્યનિયમો એટલે રાજ્ય અધિકાર કેમ ભોગવવા જોઈએ, રાજ્યોએ રાજ્ય કેમ ચલાવવું જોઈએ અને શત્રુ વર્ગમાં કેમ વર્તવું જોઈએ.) તે સર્વ ધણા ટુંકામાં મનુષ્ય માત્રને આછે શ્રમે સમજી શકાય અને કંટાળારૂપ ન થઈ જાય એવી સ્થિતિમાં જોને વિસ્તારથી જો મુદ્દા જાણવાની જરૂર હોય તેમની મુગમતા માટે ઉપર પ્રમાણે ગ્રંથોનાં નામ પણ આપવામાં આવ્યાં છે એટલુંજ નહીં પણ એમાં શા વિષય છે તે આ સાથેની અનુક્રમણિકાથી સહજ જાણી શકાય તેમ છે, માટે “હાથના કંઠેલુંને આરશીની અગત્ય નથી.”

આ સાર્વજનિક અને વ્યવહારિક વિષય સંબંધી મનુષ્યોનાં કર્તવ્ય કર્મમાં પણ નીતિની કેટલી આવશ્યકતા છે, જ્યાં જોશે ત્યાં નીતિનેજ જય થાય છે, અને અનીતિ કદી પણ વિજય મેળવી શકતી નથી, માટે ધર્મ, નીતિ ન્યાયાદિક કર્તવ્યની સત્તા સ્વીકારીને સૃષ્ટિનિયમાનુસાર શુદ્ધવ્યવહાર શિક્ષણ અથવા વર્ણશ્રમધર્મના અપૂર્વ સદ્બોધ દર્શાવ્યા છે, ઉપરાંત જ્ઞાનોપદેશ ઉપર અસંખ્ય મહાત્માઓમાં જગન્નિયંતા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ, વ્યાસ, નારદજી, મનુ, માર્કંડેય, ધૌમ્ય, શુક્રાચાર્ય, જનમેજય, બૃહસ્પતિ, બંદી, અષ્ટાવક, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, ભીષ્મપિતામહ, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, ભીમ, નકુલ, સહદેવ, અશ્વત્થામા, કશ્યપ, અત્રિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ આદિ અનેક મહાનુપુરુષોનાં સન્માર્ગદર્શક મહાવચનો તેમજ દ્રૌપદી, સત્યભામા, સાવિત્રી અને અંધતી આદિ મહા સતીઓનાં ઉત્તમ વિચારો અને ચરિત્રો ઉદાહરણે સહિત સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી અદ્ભુતાશ્ચર્યમય ઉપદેશ છીધો છે જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવ્યું છે.

બાળકો, તરણો તથા વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ અવકાશની વેળાએ વિષયો રસોની નિર્લજ્જ વાતોની ભરપૂર કંગાલ નવલ કથાઓ વાંચે છે તે નહીં વાંચતાં, જે આવાં ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથો વાંચે તો તેને પોતાના સનાતન ધર્મનું

તથા આર્ય રીતિનીતિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય અને તેમાં કોઈ પુણ્ય કે સ્ત્રી તે પ્રમાણે વર્તવાને પણ પ્રયત્ન કરે એવા ઉદ્દેશથીજ આ ગ્રંથ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. મને આશા છે કે, આજનું મહેરબાન કેળવણી ખાતાના અગ્રેસર સાહેબો તથા વિદ્વાનો, સદ્ગુણીયો પોતપોતાના ધર્મની ઉન્નતિને માટે આ ધર્મગ્રંથનું લઘુલેખ કરીને વિદ્યાર્થીઓમાં તથા ગ્રામીણોમાં અને કુટુંબીઓમાં વહેંચશે તો આર્યપ્રજા સ્વધર્માચરણ કરીને કલ્યાણની ભાગી થશે, અને આર્યધર્મશાસ્ત્રની જાગૃત્તી કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.

આ બોધકારક અને રીતિ નીતિના તરંગોથી ઉન્નતો નીતિનો ગ્રંથ છત્રપતિથી માંડી રંક પર્વત સર્વને કેવો અને કેટલો ઉપયોગી છે એ વિષે મારે બોલવાનું કરતાં તેની યોગ્ય તુલના કરવાનું કામ વાંચનાર સદ્ગુણીયોની મુનસૂરી ઉપર મુકતાં, મારે આ પ્રસ્તાવના પુરી કરતાં પહેલાં વિદ્વાન્નાધાર સ્વદેશકલ્યાણેચ્છુ પરોપકારી રા. રા. લક્ષ્મીદાસ હેમરાજ, જોખા બટાલીઅનના ગવર્નર જનરલ સાહેબના શિરસ્તેદાર સાહેબનો સંપૂર્ણ ઉપકાર માનવાની મારી પ્રજા મારે બળવળી જોઈએ. તેઓ સાહેબે આ પુસ્તકને તન મન અને ધનથી ઘણુંજ ઉત્તેજન આપ્યું છે કે જે ઉત્તેજનથીજ હું મારા આ નીતિ ગ્રંથને 'જનસમૂહની સેવામાં મૂકી શક્યો છું'. તેઓ સાહેબે આ પુસ્તકની લગભગ ૨૫૦ અઢીસો નકલનો અમૂલ્ય આશ્રય આપી મારા પર મોટો આભાર કર્યો છે. તેથી તેમનો તથા તેને ગ્રેસલા કરનાર મારા મુરબી, રા. રા. દેવશંકર ઇંદ્રજીનો પણ અત્યંત ઉપકાર માનું છું.

હુનીઆમાં કોઈ સર્વજ્ઞ નથી, કપાળે કપાળે જુદી મતિ છે, અને મનુષ્ય માત્ર જુલજરેલું છે માટે આ ગ્રંથમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ જણાય તો તે તથા પુરસ્ક્રમાં રહેલી જુલસુક તરફ દૃષ્ટિ નહીં કરતાં મન અને દયાળુ વાચકો સુધારી વાંચતાં માત્ર સાર ગ્રહણ કરી રહેલી જુલો માટે દરગુજર કરી ક્ષમા કરશે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

જામનગર

વિ. જા.

મારા તરફથી છપાએલાં પુસ્તકો.

દારકાં મહાત્મ મૂ. ભાષાંતર ૨-૦-૦	શ્રીવલ્લભાચાર્ય જીવનચરિત્ર ૦-૪-૦
શ્રીકૃષ્ણ જેન્મખંડ ભાષાંતર ૧-૮-૦	શિવસ્તોત્ર મૂ. ભા. ૦-૩-૦
બોજપ્રબંધ મૂ. ભાષાંતર છ. ૧-૮-૦	વિષ્ણુસહસ્રનામ મૂ. ભા. ૦-૧-૬
અધ્યાત્મ રામાયણ ભાષાંતર ૧-૮-૦	ભીષ્મસ્તવરાજ મૂ. ભા. ૦-૧-૬
સુંસમંજરી મૂ. ભા. છ ૧-૮-૦	અનુસ્મૃતિ મૂ. ભા. ૦-૧-૦
વલ્લભદિગ્વિજય ત્રીજી આ. છ. ૧ ૮-૦	ગજેન્દ્રમોક્ષ મૂ. ભા. ૦-૧-૦
મહાભારત અઢારેપર્વનો સાર ૧-૮-૦	રામગીતા મૂ. ભા. ૦-૧-૦
પંચરત્ન ગીતા મૂ. ભા. પુ. ૧૬ ૧-૦-૦	આત્મબોધ મૂ. ભા. ૦-૧-૦
આવતા ઇવર્ધનું ત્રૈત્રીપંચાગ ૧-૦-૦	તાત્ત્વબોધ મૂ. ભા. ૦-૧-૦
વૈષ્ણવોનાઆવીશ ગ્રંથ મૂ. ભા. ૦ ૧૦-૦	વિદ્યાર્થીનો સાથી ૦-૧-૦
દેવી મહાત્મ્યઅન્નેભા. જીદા ૦-૧૨-૦	વાસવદત્તા એક પ્રેમી વાર્તા ૦-૧-૦
સ્તોત્રરત્નાક મૂ. ભા. છપાયછે ૦-૧૨-૦	ગુનોપદેશ વાક્યાવળી ૦-૧-૬
કામિની ચરિત્ર વાર્તા ૪૪ ૦-૧૦-૦	જયશંકર મહિમન મૂ. ભા. ૦-૧-૦
કામિનીચરિત્રવાર્તા ભા. ૨ છ ૦-૧૨-૦	કેવલ્યોપનિષદ્ મૂ. ભા. ૦-૧-૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા મૂ. ભા. ૦-૮-૦	શીવકવચ મૂ. ભા. ૦-૧-૦
ચંડિપાઠ મૂ. ભાષાંતર ૦-૧૦-૦	શિવસહસ્ર નામાવળી ૦-૧-૦
ધર્મદષ્ટો પનિષદ્ મૂ. ભા. ૦-૧૦-૦	શિવરક્ષા મુ. ભા. ૦-૧-૦
સદ્વિદ્યાનાંશ્રણ શ્લોક સાથે ૦-૧૦-૦	શુકરભા અને રાધાકૃષ્ણ સં. ૦-૧-૦
અક્ષોત્તરખંડ ભાષાંતર ૦-૮-૦	શબ્દરૂપાવળી સંસ્કૃત ૦-૦-૮
જનમશ્રી વિભાજીજીવનચરિત્ર ૦-૬-૦	શિવપૂજન અને પાર્થિવ પૂ. ૦-૦-૬
ચંડીપાઠપાનાં તથા ભા. જી. ૦-૪-૦	રેલવેનો ભોગીયો ૦-૦-૬
ભામિની વિલાસ મૂ. ભા. ૦-૪-૦	પૈસા કમાવાનાં સાધન ૦-૦-૬

આ શિવાય દરેક જાતનાં પુસ્તકો, પંચાંગો અને ડાહરીઓ મારે ત્યાંથી રોકડી કિંમતે મળશે અથવા બહારથી મંગાવી આપવામાં આવશે.

વિશ્વનાથ ગોવિંદજી.

પુ. પ્ર. જામનગર.

અનુક્રમણિકા.

—૦:૦:—

અંક	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	ગ્રાહ વિદ્યા અને ગ્રોસડ કળા કરી તે કયો ?...	૧-૧૦
૨	ચાર પ્રકારનું યોગ્ય બોલવું કયું કહેવાય ? ...	૧૦
૩	પંડિત કોણ કહેવાય ? ...	૧૦
૪	મહાકુળવાન કોણ કહેવાય ? ...	૧૧
૫	દુર્લભ મનુષ્ય કયારે કહેવાય ? ...	૧૨
૬	કયા ત્રણ પુરૂષ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનીચ કહેવાય ?...	૧૨
૭	કોના કોના ઉપર ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તો પશુ ન કરવો ?...	૧૩ ૧૪
૮	કયો ભય અધિકારીને મારી પાડે છે ? ...	૧૩
૯	અધિકારીઓએ પ્રજા ઉપર પોતાનો શ્વાબ કેમ બેસાડવો ?	૧૩
૧૦	તાબાના નોકરો સાથે કેમ વર્તવું ? ...	૧૩
૧૧	તાબાના નોકરોને છુટ આપવાથી શું શું નુકસાન થાય છે ?	૧૩
૧૨	અધિકારીઓને એક કરતાં વધારે શત્રુ થાય તો કેમ વર્તવું ?	૧૪
૧૩	કયા કયા વિચારો શુભ રાખવા ? ...	૧૫
૧૪	કયા કામનો આરંભ કરવો અને કયા કામનો ન કરવો ?...	૧૫
૧૫	કોહોને કોહોને કેવા ભય રહેલા છે ? ...	૧૫
૧૬	અમુક કામ કરવા પ્રયત્ન કરતાં લાભ ન મળે તો કેમ કરવું ?	૧૫
૧૭	એવાં કયાં કાર્ય છે કે જે સમજીએ તજ કરવાં જોઈએ ?...	૧૬
૧૮	શક્તિ ઉપરાંત કાર્યથી કે મોટા સાથે વૈરથી પરીણામ કેવું આવે ?	૧૬
૧૯	કયો ભય સુખ આપનારો છે ? ...	૧૬
૨૦	વિવેકી મનુષ્યોનો શો ધર્મ છે ? ...	૧૬
૨૧	વિવેકી સહન કરે ત્યારે એ કરનારને તેનો કાંઈ બદલો મળે ?	૧૬

- ૨૨ ધારેલ કામ પાર ન પડે ને ચિંતાથી દાઢ થાય ત્યારે શું કરવું ? ૧૭
- ૨૩ ઠોની સાથે વિરોધ ન કરવો ? ... ૧૭
- ૨૪ સહન કરનારા સાથે વિરોધપણું થાય તો શું કરવું ? ... ૧૮
- ૨૫ મૂર્ખાઈ ભરેલાં ક્યાં વીશ કૃત્યો છે કે જોયી તેને મૂર્ખ કહે ? ૧૮-૨૦
- ૨૬ પૈસા સંબંધી સેવા દેવાનો વ્યવહાર કેટલા સાથે નહિ રાખવો ? ૨૦
- ૨૭ પ્રાણાણના ધર્મ તથા લક્ષણ શું તે કહે ? ... ૨૦
- ૨૮ ક્ષત્રિના ધર્મ તથા લક્ષણ શું તે કહે ? ... ૨૧
- ૨૯ વૈશ્યના ધર્મ તથા લક્ષણ શું તે કહે ? ... ૨૧
- ૩૦ શૂદ્રના ધર્મ તથા લક્ષણ શું તે કહે ? ... ૨૨
- ૩૧ સર્વ મનુષ્યો શાથી વશ થાય છે ? ... ૨૩
- ૩૨ કેટલાથી હમેશાં છેડું રહેવું ? ... ૨૩
- ૩૩ કેવી સ્ત્રીનું સેવન કરવું યા કેવી સ્ત્રીનું સેવન નહીં કરવું ? ... ૨૩-૨૫
- ૩૪ સર્વગી વધારે ઉત્તમ શું તે કહે ? ... ૨૫-૨૬
- ૩૫ માનખાતર કરેલા કર્મોનું શું ફળ ? ... ૨૬
- ૩૬ નિંદિત સંગ કયો કહેવાય ? ... ૨૬
- ૩૭ આયુષ્ય ઘટાડનારી છ વસ્તુ કહી કહેવાય ? ... ૨૬
- ૩૮ છ પ્રકારના આહાર તથા રસ કયા તે કહે ? ... ૨૬
- ૩૯ દુષ્ટ મનુષ્યોને શી રીતે ઓળખવા ? ... ૨૭
- ૪૦ શત્રુ પશુ મિત્ર ક્યારે થાય તે કહે ? ... ૨૭
- ૪૧ મિત્રતા કેવાં લક્ષણો દેખાય ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવો ? ... ૨૮-૨૯
- ૪૨ ચાર પ્રકારના મિત્રોમાં કેવા પુર્યો સાથે મિત્રતા કરવી ? ... ૨૯
- ૪૩ પુરુષ પ્રપત્ન અને દૈવ ઇચ્છા એમાં કોને માનવા ને શું કરવું ? ૩૦
- ૪૪ કામ દુરગુણથી બીજા કયા દુરગુણ આવે છે ? ... ૩૦
- ૪૫ કોષથી કેટલાં વ્યસન થાય છે ? ... ૩૦
- ૪૬ કષ્ટ શુદ્ધિ એવું ગણાય તે કહે ? ... ૩૧
- ૪૭ શત્રુ સાથે સંધી કરવો કે કેમ તે કહે ? ... ૩૧

૪૮	ઉપશર ક્યો વખણાય તે કહો ?...	૩૧
૪૯	કહી જમ્યાનો ત્યાગ કરવો તે કહો	૩૧
૫૦	મિત્ર સાથે વૈર થાય તો કેમ કરવું ?	૩૧-૩૨
૫૧	કૃતઘ્ની મનુષ્ય સાથે કેમ વર્તવું ?	૩૨
૫૨	મનુષ્યનું મહાન સામ્ય થવાનું છે તે કેમ જણાય ?	૩૨-૩૩
૫૩	કેવા ગુણ પુરુષોમાં જણાય કે જે ગુણ જોઈ તેનો દિવસ			
	આવીજ રહ્યો કહેવાય ?	૩૩-૩૫
૫૪	અધર્મને વખતે ક્યો ધર્મ માન્યો છે ?	૩૫
૫૫	મારે શું કરવું યોગ્ય છે તે કહો ?	૩૫
૫૬	પૃથ્વ ક્યું કર્મ કરવાથી માતાપિતાના કરજમાંથી મૂક્ત થાય ?	૩૬-૩૭
૫૭	માતાપિતા વિશે પુત્રનું શું કર્તવ્ય છે તે કહો ?	૩૭
૫૮	કુટુંબના પાલન પોપણુ વિશે શું ઉચિત છે તે કહો ?	૩૭
૫૯	માતાદિ વડીલ તથા અંધુ આદિ નાના પ્રત્યે શું ધરજ છે ?	૩૮
૬૦	પોતાનાં છોકરાં પ્રત્યે માઆપની શું ધરજ છે તે કહો ?	૩૮-૩૯
૬૧	કોણ કોનો નાશ કરેછે ?...	૩૯
૬૨	ક્યો ઉદ્યોગ કરવામાં અનર્થ પ્રાપ્ત થાય ?	૩૯-૪૦
૬૩	હરકોઈ કાર્ય શી રીતે થાય તે કહો ?	૪૦
૬૪	ઉત્તમ કાર્ય શી રીતે થાય તે કહો ?	૪૦
૬૫	પોતાના શરીર માટે કૃત્રિમ અવ્યાવ કરવો જોઈએ ?	૪૦
૬૬	પોતાની ખુદિ છોડી પારડી ખુદિએ વાલનાર કેવો દુઃખી થાય ?	૪૦
૬૭	વખત વગર બોલ બોલનારને કેવું પરિણામ આવે ?...	૪૦
૬૮	કેવા મનુષ્યોનો ત્યાગ કરવો ?	૪૧
૬૯	જાતીલા માટે આપનો શો મત છે ?	૪૧
૭૦	જાતિ સાથે વૈર કરનારની શી દશા થાય છે તે મને કહો ?...	૪૧ ૪૨
૭૧	વાગ્વીજ કેમ સુખ અને દુઃખ કર્તા છે તે મને કહો ?...	૪૨
૭૨	ધણ કાગ સુધી પુરુષોની ઉત્તમ કીર્તિ ક્યારે રહે ?	૪૩

- ૭૩ કેવા પુરુષોને કંઈ ઉપદેશ કરવો નહીં કે કહેવું નહીં ? ... ૪૩
- ૭૪ દેશગટ (વ્યર્થ) ગયું શું બાલુકું ? ... ૪૩
- ૭૫ કોને કોને શું શું હણી નાખે છે ? ... ૪૩
- ૭૬ કુલવાન પુરુષ શીવાય બીજે કોઈ કુળવાન કહેવાય ખરો ? ... ૪૩
- ૭૭ ગુપ્ત વિચાર બહાર પડી જવાનાં છ દાર ક્યાં તે કહો ? ... ૪૪
- ૭૮ સમૃદ્ધિ પામવાનાં મૂળ શું તે કહો ? ... ૪૪
- ૭૯ ક્રેટલા મનુષ્યોનો વિશ્વાસ ન કરવો ? ... ૪૪
- ૮૦ કીર્તિ, આયુષ્ય યશ તથા બળ એ ચારે સાથી વૃદ્ધિ પામે ? ૪૪
- ૮૧ બ્રહ્મહત્યા કર્યા શિવાય બ્રહ્મહત્યા જેવું પાપ ક્યારે લાગે ? ... ૪૪ ૪૫
- ૮૨ વિદ્યાર્થીને પાળવાના શું નિયમો છે તે મને કહો ? ... ૪૫
- ૮૩ વિદ્યાર્થીને દોષરૂપ સાત વાતો કઈ તે કહો ? ... ૪૫
- ૮૪ શિષ્ય પ્રત્યે ગુરુએ કેવી રીતે વર્તવું તે કહો ? ... ૪૫
- ૮૫ સંધ્યાવંદનનો કાળ અને તેવું શું ૫ળ તે કહો ? ... ૪૬
- ૮૬ ક્રોધ, કાળ અને આશા કોને હણે છે ? ... ૪૬
- ૮૭ શૃહસ્થાશ્રમ કેવો ગણાય ? ... ૪૬-૪૭
- ૮૮ સર્વ આશ્રમમાં શૃહસ્થાશ્રમને સર્વોત્તમ કેમ માન્યો છે ? ... ૪૭
- ૮૯ પ્રશંસા કરવા લાયક કયો ધર્મ છે ? ... ૪૭ ૪૮
- ૯૦ ધર્મ એટલે શું તે કહો ? ... ૪૮
- ૯૧ સત્યાસત્ય વાતનો મહિમા શું તે કહો ? ... ૪૮
- ૯૨ અભય ક્યારે રહેવાય છે ? ... ૪૯
- ૯૩ મને બંધુને માટે અત્યંત શોક થાય છે તે કેમ મટે ? ... ૪૯ ૫૦
- ૯૪ પુત્રના મૃત્યુનો શોકમટવા સ્થેનજીતને બ્રાહ્મણે આપેલો ઉપદેશ ? ૫૧-૫૨
- ૯૫ મરણ પછી કેવાં કર્મથી નરકમાં ને સ્વર્ગમાં જાય છે તે કહો ૫૨-૫૩
- ૯૬ કાળ વિશે આપનો શો મત છે તે કહો ? ... ૫૩-૫૪
- ૯૭ પ્રાણી ઉપર દયા રાખવા વિશે પિતા પુત્રનો સંવાદ ... ૫૪-૫૮
- ૯૮ કુંકુ'બીજોના મરણથી કુંકુ'બીને મહા દુઃખ થાય છે ? ... ૫૮-૬૧

- ૯૯ અદૃષ્ટ કેવું બળવાન છે ? ... ૬૧
- ૧૦૦ અદૃષ્ટ બળવાન આશા ભંગ મંકીના દુઃખની નિવૃત્તિ ... ૬૨-૬૫
- ૧૦૧ દુર્જનની દુર્જન છે એવી પરીક્ષા કરી તજવોજ જોઈએ ? ૬૫-૬૬
- ૧૦૨ દાન કોને કોને ન આપવું ? ... ૬૬
- ૧૦૩ દાન કેવા ભાવથી અને કેવા પાત્રને આપવું ? ... ૬૬-૬૭
- ૧૦૪ ધણુજ દાનોમાં કયું દાન વિશેષ છે ? ... ૬૭-૬૮
- ૧૦૫ જેના દાનથી અક્ષય ધન મળે તે દાન મને કહો ? ... ૬૮
- ૧૦૬ પૃથ્વીના દાનમાં ગુણ શું અને અપહરણ કરવામાં પાપ શું ? ... ૬૯
- ૧૦૭ ગાયના દાન વિષે યમ અને નાચિકેતનો સંવાદ ... ૬૯
- ૧૦૮ કેવા લક્ષણવાળી ગાયો દેવી ને કેવી તજવી ? ... ૭૦-૭૩
- ૧૦૯ અન્નદાનનું મહાત્મ્ય અને બહુ બહુની સંવાદ ... ૭૩-૭૪
- ૧૧૦ દાન વિષે ગુરુ શિષ્યનો સંવાદ ... ૭૪-૭૫
- ૧૧૧ તિલદાનનું મહાત્મ્ય, યમરાજ અને બ્રાહ્મણનો સંવાદ ... ૭૫-૭૮
- ૧૧૨ અતિથિની સેવા અને સકતુપ્રસ્થ બ્રાહ્મણનો મહિમા ... ૭૮-૮૩
- ૧૧૩ ભૂમિદાન શ્રેષ્ઠ, અન્નદાન શ્રેષ્ઠ કે વિદ્યાદાન શ્રેષ્ઠ તે કહો ? ... ૮૩
- ૧૧૪ જગતમાં પ્રાણુદાનથી બીજું અધિક દાન કયું તે કહો ? ... ૮૪
- ૧૧૫ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ તે શું ને તેને કેમ છતાય તે કહો ? ... ૮૪-૮૫
- ૧૧૬ છ પ્રકારની પોતાની વૃદ્ધી કય તે કહો ? ... ૮૫-૮૬
- ૧૧૭ મુઝાએલા મનુષ્યે શું કરવું ? ... ૮૬
- ૧૧૮ સારા નરસાના સંગથી શું ધન પ્રાપ્ત થાય છે ? ... ૮૬
- ૧૧૯ પોતાનામાં પ્રીતિ રાખનારા પ્રત્યે કેમ વર્તવા આપણા ધર્મ છે ? ૮૬-૮૭
- ૧૨૦ યુદ્ધિમાન તથા મૂર્ખને શોક કરવા સરખાં કારણો છે કે નહીં ? ૮૭
- ૧૨૧ જગત્ની ઉત્પત્તિનો શું ક્રમ છે તે મને કહો ? ... ૮૭-૯૦
- ૧૨૨ વિદ્યા ભણવાથી લાભ ને ન ભણવાથી શું ગેરલાભ ? ... ૯૦-૯૫
- ૧૨૩ વિદ્યાનની રક્ષા, સુવ્રતા અને યમરાજનું વૃતાંત ... ૯૫-૧૦૪
- ૧૨૪ કોણ કોને શિક્ષા કરી શકે છે ? ... ૧૦૪

- ૧૨૫ અસત્ય વચન છતાં હાની નથી એ વચન કલાં માનવાં ?... ૧૦૫
- ૧૨૬ વૈશ્ય ક્યારે હથીયાર ધારણ કરી શકે ? ... ૧૦૫
- ૧૨૭ દુર્યોધનનો નાશ શાથી થયો ?... ૧૦૫
- ૧૨૮ ભીમનું બંધાવું, નહુષ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ. ... ૧૦૫-૧૦૬
- ૧૨૯ ભીમને નહુષે ગ્રહણ કર્યા વિષે યુધિષ્ઠિરને પુછેલાં પ્રશ્ન. ... ૧૦૬
- ૧૩૦ સર્વ દેવ ને રૂપિઓ ધર્મનાં વખાણ કરેછે તે કહો ? ... ૧૦૭
- ૧૩૧ સત્ય, દમ, તપ અને શૌર્ય કોને કહેછે ? ... ૧૦૭
- ૧૩૨ સંતોષ, લાજ, ક્ષમા અને ક્રોધનતા કોને કહે છે ?... ૧૦૭
- ૧૩૩ યાન, શમ, દયા અને ધ્યાન કોને કહેછે ? ... ૧૦૭
- ૧૩૪ દુર્જનશત્રુ કોણ, અનંત વ્યાધિ કોણ, સાધુ કોણ અસાધુ કોણ ? ૧૦૭
- ૧૩૫ મોહ, માન, આળસ, અને શોક કોને કહે છે ? ... ૧૦૮
- ૧૩૬ સ્થૈર્યતા, ધૈર્યતા સ્નાન અને દાન તે શું ? ... ૧૦૮
- ૧૩૭ પંડિત, મૂર્ખ, સંસારનું કારણ અને હૃદયનો તાપ કોને કહે છે ? ૧૦૮
- ૧૩૮ અહંકાર, દંભ, અભ્યુસૂયા અને આડી કોને કહે છે ? ૧૦૮
- ૧૩૯ ધર્મ, અર્થ, કામને પરસ્પર વિરોધ છે તેનું ભેળાપણું થાય ? ૧૦૮
- ૧૪૦ અક્ષય નરક કોને કહે છે તે યથાર્થ મને કહો ? ... ૧૦૮
- ૧૪૧ કયા કર્મથી અક્ષય સ્વર્ગને પામે તે મને કહો ? ... ૧૦૯-૧૧૦
- ૧૪૨ આદ્યનો અને દાનનો જે કાળ હોય તે મને કહો ? ૧૧૦
- ૧૪૩ ભતિ; કુળ, આચરણ, વેદાધ્યયન, ને શ્રવણ એમાં
કયા લક્ષણથી બ્રાહ્મણપણું જણાય ? ... ૧૧૦
- ૧૪૪ પ્રિય વચન, વિચાર, કામ, ધણાક મિત્ર, તપ,
ધર્મનું શું ફળ ?... ૧૧૧-૧૧૪
- ૧૪૫ ત્યાગી પુરુષ કોને માનવો ? ... ૧૧૪
- ૧૪૬ ગાયત્રી જપનું ફળ તથા માહાત્મ્ય મને કહો ? ... ૧૧૪-૧૧૫
- ૧૪૭ પાંચ મહા યજ્ઞો કયા અને તે કરવાનું શું ફળ તે કહો ? ૧૧૫
- ૧૪૮ ઉપનયન (જનોપન) કાળ ને અવધિ કયાં સુધી તે કહો ? ૧૧૫

૧૪૯	વિવાહ કરવાનું પ્રયોજન શું તે કહો ? ...	૧૧૫-૧૧૬
૧૫૦	આઠ પ્રકારના વિવાહ કયા કહેવાય તે કહો ? ...	૧૧૬-૧૧૭
૧૫૧	અમુક કાર્ય કરવા ધાર્યું તો તે ઘણામાં કોને કરવા કહેવું ?	૧૧૭
૧૫૨	કયો મનુષ્ય કમાઈ શકે છે ? ...	૧૧૭
૧૫૩	કયા આઠ જ્યાં ન હોય ત્યાં સારા મનુષ્યે રહેવું નહીં ?	૧૧૮
૧૫૪	કયાં પાંચ વ્યર્થ ગણાય તે કહો ? ...	૧૧૮
૧૫૫	કયાં ચાર પવિત્ર ગણાય તે કહો ? ...	૧૧૮
૧૫૬	કયાં પાંચ ઐષ્ટ ગણાય તે કહો ? ...	૧૧૮
૧૫૭	આશ્રયિકા ચક્રાવવા માટે આપનો શો અભિપ્રાય છે તે કહો ?	૧૧૯
૧૫૮	કોણ કોનાથી નષ્ટ થઈ જાય છે તે કહો ? ...	૧૧૯
૧૫૯	કયા મનુષ્યને સંધનું તૃણવત્ત છે તે કહો ? ...	૧૨૦
૧૬૦	કયા છ, વગર અગ્નિ એ બાળનારાં છે તે કહો ? ...	૧૨૦
૧૬૧	જગત્ કેવું છે તે મને કહો ? ...	૧૨૦
૧૬૨	મહાત્માઓ કોને કહેવા તે મને કહો ? ...	૧૨૦
૧૬૩	કોણ કોનો ગુરુ કહેવાય તે મને કહો ? ...	૧૨૦
૧૬૪	કોણ કોનાથી વૃદ્ધિ પામે છે તે મને કહો ? ...	૧૨૦
૧૬૫	સંસારમાં રહેનારે કેવા નવ સન્મિત્રો કરવા તે કહો ?	૧૨૧
૧૬૬	મિત્રનો પરસ્પર કેવો ધર્મ છે તે કહો ? ...	૧૨૧
૧૬૭	કયાં કોણ મિત્ર ગણાય તે કહો ? ...	૧૨૨
૧૬૮	કહી મતિ સુખાદારી ગણાય તે કહો ? ...	૧૨૨
૧૬૯	તજવા લાયક વસ્તુઓ કહી કહેવાય તે કહો ? ...	૧૨૨
૧૭૦	કેવા પુરુષને ધરમાં આવવા દેવો નહીં તે કહો ? ...	૧૨૩
૧૭૧	અર્પણ જનોના ચોષણ વિષે શુદ્ધસ્થાનો શું ધર્મ છે તે કહો ?	૧૨૩
૧૭૨	પક્ષીનો અવતાર ક્યારે આવે તે કહો ? ...	૧૨૩
૧૭૩	ધર્મમાં શંકા રાખનારને ન રાખનાર જોડણું પ્રજા મળે ?	૧૨૩
૧૭૪	કોણ કોનું બળ કહેવાય તે કહો ? ...	૧૨૪
૧૭૫	જો ધર્મ સંબંધી શાસ્ત્રમાંથી ખુલાસો ન મળે તો શું કરવું ?	૧૨૪

- ૧૭૬ ઉદ્યોગ કરવા માટે આપનો શા મત છે ? ... ૧૨૪-૧૨૫
- ૧૭૭ ઉદ્યોગ નિષ્પજ જાય તો શું કરવું ? ... ૧૨૫-૧૨૬
- ૧૭૮ ક્યાં અપલક્ષણો સ્ત્રીએ તબવાં ને ક્યાં છ દુપણુ રૂપ છે ? ૧૨૬-૧૨૭
- ૧૭૯ પાંચ પ્રકારનાં બળ ક્યાં તે કહો ? ... ૧૨૭
- ૧૮૦ કેટલા જાણુને રાજ્યએ પણ ચાલવાનો રસ્તો દેવો ? ૧૨૭
- ૧૮૧ સર્વથી હલકુ શું તે મને કહો ? ... ૧૨૭
- ૧૮૨ સંસાર રૂપ વૃક્ષનાં અમૃત સમાન બેજ પ્રજા ક્યાં ? ૧૨૭
- ૧૮૩ હું મમતાથી અલંત દુખી છું માટે દુઃખથી મુક્ત કરો ? ૧૨૮-૧૨૯
- ૧૮૪ સત્પુરુષોનાં આચરણુ તથા સદ્વર્તન કેવાં જોઇએ ? ૧૨૯-૧૩૫
- ૧૮૫ સ્ત્રી પુરુષનો પરસ્પર શું ધર્મ છે તે કહો ? ... ૧૩૫-૧૩૬
- ૧૮૬ પતિના ગુણો સ્ત્રીમાં આવે કે નહીં તે કહો ? ... ૧૩૬
- ૧૮૭ સ્ત્રી પ્રત્યે ભર્તારવું શું કર્તવ્ય છે તે મને કહો ? ... ૧૩૭
- ૧૮૮ સ્ત્રીઓનો શું ધર્મ તે જાણવા ઇચ્છું છું ? ... ૧૩૭-૧૪૦
- ૧૮૯ તમારા પતિ પાંચ પાંડવોને તમે શી રીતે વશ કર્યા તે કહો ? ૧૪૪-૧૪૫
- ૧૯૦ સ્ત્રીનું શું કર્તવ્ય છે તે મને કહો ? ... ૧૪૫-૧૪૬
- ૧૯૧ પતિ પરદેશ ગયો હોય તો પોષિત ભર્તૃકા સ્ત્રીનો શું ધર્મ છે ? ૧૪૬-૧૪૭
- ૧૯૨ ગર્ભવંતી સ્ત્રીનું શું કર્તવ્ય છે તે કહો ? ... ૧૪૭-૧૪૮
- ૧૯૩ માર્કંડેયે પતિવ્રતાના પ્રભાવ વિષે કૌશિકને કહેલો ધર્મ. ૧૪૮-૧૫૧
- ૧૯૪ પરસ્ત્રીમાં આસક્તિથી શું હાની તથા દોષ થાય તે મને કહો ? ૧૫૨
- ૧૯૫ અયોગ્ય અવસ્થાવાળાં શૃંગસ્થાશ્રમીથી શું હાની થાય તે કહો ? ૧૫૩
- ૧૯૬ રજસ્વલા (અડકાએલી) સ્ત્રીઓનું શું કર્તવ્ય છે તે કહો ? ... ૧૫૩
- ૧૯૭ વિધવા સ્ત્રીઓનો શું ધર્મ તથા કર્તવ્ય છે તે કહો ? ... ૧૫૪
- ૧૯૮ ક્યાં સાત સાથે વિરોધ કે વાદ ન કરવો તે કહો ? ૧૫૪-૧૫૫
- ૧૯૯ ચિંતાથી ક્યા ક્યા ગેરલાભ થાય તે કહો ? ... ૧૫૫
- ૨૦૦ વૃદ્ધ દાણુ કહેવાય તે કહો ? ... ૧૫૫
- ૨૦૧ લક્ષ્મી નીવાસ ક્યાં કરે છે તે કહો ? ... ૧૫૫

- ૨૦૨ શું અનુષ્ઠાન કરવાથી મનુષ્ય ઉપવાસી અને પ્રજાચારીકહેવાય? ૧૫૫
- ૨૦૩ રાજનીતિ વિષે આપનો-શું મત છે ? ... ૧૫૬
- ૨૦૪ રાજનાં લક્ષણ વિષે શું આપનો મત છે ? ... ૧૫૭
- ૨૦૫ જગતમાં એકજ માણસે શા માટે રાજ્ય ચલાવવું ? ... ૧૫૭
- ૨૦૬ કેવા લક્ષણવાળો રાજા યોગ્ય ગણાય ? ... ૧૫૭
- ૨૦૭ આ લોકમાં અને પરલોકમાં રાજા સુખી કેમ થાય, એ ઉપાય બતાવો ? ... ૧૫૮
- ૨૦૮ રાજાએ ખીજી શી શી રાજનીતી જાણવી જોઈએ ? ... ૧૬૧
- ૨૦૯ રાજ્યસત્તા અને રાજ્યવૃદ્ધિ માટે શું ઉપાય સેવા જોઈએ ? ... ૧૬૩
- ૨૧૦ સલાસદ કેવા જોઈએ તે મને કહો ? ... ૧૬૩
- ૨૧૧ પ્રધાન કેવો જોઈએ તે મને કહો ? ... ૧૬૪
- ૨૧૨ સેનાપતિ કેવો જોઈએ તે મને કહો ? ... ૧૬૫
- ૨૧૩ ન્યાયાધિશ કેવો જોઈએ તે મને કહો ? ... ૧૬૫
- ૨૧૪ સૈનિક કેવો જોઈએ તે મને કહો ? ... ૧૬૬
- ૨૧૫ ખજાનચી કેવો જોઈએ તે મને કહો ? ... ૧૬૬
- ૨૧૬ રાજાને વિવેકની જરૂર છે કે નહીં તે કહો ? ... ૧૬૬
- ૨૧૭ રાજ્યના અધિકારીઓ માટે કેવી ગોઠવણ કરવી અને કહ્યા ધોરણ પ્રમાણે અમલદારો વર્તે એવો બંદોબસ્ત કરવો તે કહો ? ... ૧૬૭-૧૬૮
- ૨૧૮ રાજાએ કયા અઢાર વ્યસનથી દૂર રહેવું તે મને કહો ? ૧૬૮
- ૨૧૯ આયપત તથા ખર્ચને માટે શું બંદોબસ્ત કરવો ? ... ૧૭૦
- ૨૨૦ રાજાએ રૈયત પાસેથી કર કેમ લેવો ? ... ૧૭૦
- ૨૨૧ સુવરાજના શું ધર્મ છે તે મને કહો ? ... ૧૭૦-૧૭૨
- ૨૨૨ જે રાજ્યમાં કે કુટુંબમાં એક કરતાં વધારે ભાયાતો હોય ત્યારે ભાયાતોના સંબંધમાં કેવી રીતે વર્તવું તે કહો ? ૧૭૨
- ૨૨૩ રાજ્યનીતિ વિશે પોતાના વિચાર મને જણાવશો ? ૧૭૨-૧૭૪

- ૨૨૪ સૈન્યના વડા અધિકારી ઉપર રાજ્યનો મુખ્ય આધાર છે
તો સેનાધિપતિ કેવા રાખવા ? ... ૧૭૪
- ૨૨૫ સેનાધિપતિ સાથે અમારે કેમ વર્તવું ? ... ૧૭૪
- ૨૨૬ નારદજી ! સેના કેવી રાખવી ? ... ૧૭૪
- ૨૨૭ લશ્કરમાં નાયકો કેવા રાખવા ? ... ૧૭૫
- ૨૨૮ નાયકો સાથે અમારે કેવી રીતે વર્તવું ? ... ૧૭૫-૧૭૬
- ૨૨૯ નારદજી ! તમારો રાજનીતિ સંબંધી વધારે અભિપ્રાય
જાણવા માગું છું ? ... ૧૭૬-૧૭૯
- ૨૨૯ રાજ્યે રિપુને છતવા પહેલાં શું કરવું ? ... ૧૭૯
- ૨૩૦ પાયદળ સૈન્યના મનુષ્યો કેટલી જગ્યા ઉપર ચોકીએ રાખવાં ? ૧૭૯
- ૨૩૧ આરો (ડીટેક્ટીવ) કેવા રાખવા અને તેની ખાસે શી શી
રીતે કામ કરાવવું જોઈએ તે કહો ? ... ૧૭૯
- ૨૩૨ શત્રુના આરાઓને શી રીતે ઓળખી કાઢવા અને તે કઈ
જગ્યાએ આવી રહે છે ? ... ૧૮૦
- ૨૩૩ કયા રિપુ (શત્રુ) સાથે સંધિ કરવો ? ... ૧૮૦
- ૨૩૪ ખીજા કયા રાજ્યો સાથે સંધિ કરવો ? ... ૧૮૦
- ૨૩૫ શત્રુના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરવી હોય તો કયારે કરવી ? ૧૮૦
- ૨૩૬ ચઢાઈ કરતાં પહેલાં કંઈ વિચાર કરવો કે કેમ ? ... ૧૮૧
- ૨૩૭ શત્રુ રાજ્ય બળવાન ન હોય ને વશ ન થાય તો શું કરવું ? ૧૮૧
- ૨૩૮ સામ, દામ, દંડ, ભેદ એમાંથી શી રીતે દેશ લેવા ? ૧૮૧
- ૨૩૯ બળવાન રાજ્ય નબળાને પીડે ત્યારે શું ઉપાય લેવા ? ૧૮૧-૧૮૩
- ૨૪૦ રાજ્ય પ્રકરણી બાબત વિશે કેવી વર્તણૂક રાખવી ? ૧૮૩-૧૮૪
- ૨૪૧ રાજ્ય સેવકોનો શું ધર્મ છે તે કહો ? ... ૧૮૪
- ૨૪૨ રાજ્ય વંકીસો કેવા રાખવા તે કહો ? ... ૧૮૪-૧૮૫
- ૨૪૩ રાજ્ય પ્રત્યે પ્રજાનો શું ધર્મ છે તે કહો ? ... ૧૮૫
- ૨૪૪ રાજ્ય મદોન્મત્ત થઈ વર્તે ત્યારે કેવાં ચિન્હ જાણાય ? ૧૮૫-૧૮૬

- ૨૪૫ લડાઇ આદિથી રાજ નિરંધન થઇ જાય તો ધન શી
રીતે મેળવવું ? ... ૧૮૬
- ૨૪૬ અધિકારીને માટે કેટલા દોષ આયુષ્ય કાપનારા છે ? ... ૧૮૬
- ૨૪૭ ધણાં અધિકારીથી આપણા મત જીતે પડે તો શું કરવું ? ૧૮૬
- ૨૪૮ બુદ્ધિવાન અધિકારીથી વિરૂદ્ધ થાય તો શું કરવું ? ૧૮૭
- ૨૪૯ રાજ્યને કેવા સલાહકારો ન રાખવા ? ... ૧૮૭
- ૨૫૦ બળવાન અધિકારી સાથે નોકરોને વિરૂદ્ધ થાય તો શું કરવું ? ૧૮૭
- ૨૫૧ કયો અધિકારી પાછો પડતો નથી ? ... ૧૮૭
- ૨૫૨ અધિકારીની મહેરબાની મેળવવા માટે નોકરે શું ઉપાય લેવા ? ૧૮૮
- ૨૫૩ રાજ કે શેઠ પુછે કે આ કામ કરવા લાયક છે નહીં
ત્યારે શું કરવું ? ... ૧૮૯
- ૨૫૪ રાજ્યને કોની સાથે મંસલત નહિ કરવી ? ... ૧૮૯
- ૨૫૫ દુશ્મનના તંત્ર પહેલાં શી શી બાબતથી સંચેત રહેવું ? ૧૮૯
- ૨૫૬ બે જણાને વૈર થયા પછી પાછું કેમ મેળવું ? ... ૧૯૦
- ૨૫૭ દુશ્મન કબજામાં આવ્યો ને નમ્રતા કરે તો કેમ કરવું ? ૧૯૦
- ૨૫૮ રિપુના સંબંધમાં વિવેક રાખવો કે કેમ ? ... ૧૯૦
- ૨૫૯ શુદ્ધ વૈર કરવા તક આવે તો તે વખતે કેમ કરવું ? ... ૧૯૧
- ૨૬૦ તાબાના નોકરોનો વિશ્વાસ હપરી તરફ કેમ વધે ? ... ૧૯૧
- ૨૬૧ પોતાના શત્રુના ખખર શી રીતે જાણવા ? ... ૧૯૧-૧૯૨
- ૨૬૨ શત્રુને કોઇ કામ કરતો અટકાવવો પડે તો શું કરવું ? ૧૯૨
- ૨૬૩ શત્રુ સાથે સાવધાન થઇ વસતવું તે ઉપરાંત બીજી શી
રીતે વર્તવું ? ... ૧૯૨
- ૨૬૪ અધિકારીને મદદી કયા ૧૬ દુર્ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે ? ૧૯૩
- ૨૬૫ રાજ્યાધિકાર કેવો છે તે કહો ? ... ૧૯૪
- ૨૬૬ રાજના પુરોહિત કેવા ભેદને ? ... ૧૯૪
- ૨૬૭ રાજ શેવા એટલે રાજની નોકરી કરવી કેવી છે ? ... ૧૯૪

- ૨૬૮ શત્રુને વશ કરવાના છ ઉપાય કયા તે કહો ? ... ૧૯૫
- ૨૬૯ શત્રુ સાથે કેમ વર્તવું તે કહો ? ... ૧૯૫
- ૨૭૦ લક્ષ્મીની મહતા કેવી છે તે કહો ? ... ૧૯૫
- ૨૭૧ પૈસાનું પ્રાધાન્ય જગત્માં કેવું છે ? ... ૧૯૬-૧૯૮
- ૨૭૨ દારિદ્રાવસ્થા કેવી દુઃખ રૂપ છે તે કહો ? ... ૧૯૮
- ૨૭૩ આત્મશ્લાધા-પોતે પોતાનાં વખાણ કરવાં તે કેવો હલકો ? ૧૯૮
- ૨૭૪ ધૈર્યનો નાશ કરનારી તૃષ્ણા કેવી છે તે કહો ? ... ૧૯૯
- ૨૭૫ કૃતદ્ધી મનુષ્યો કેવા ગણાય તે કહો ? ... ૨૦૦
- ૨૭૬ પરહિત પરાયણ થઈ પરાપકાર કરનારનું વર્તન કહો ? ... ૨૦૦
- ૨૭૭ લોભ કેવો બળવાન છે તે કહો ? ... ૨૦૧
- ૨૭૮ ઉદાર ચિત્તવાળાનું શું વર્તન છે તે કહો ? ... ૨૦૧
- ૨૭૯ દુર્જન મનુષ્યનું શું વર્તન છે તે કહો ? ... ૨૦૨
- ૨૮૦ સજ્જન મનુષ્ય કોને કહીએ તે કહો ? ... ૨૦૨
- ૨૮૧ ક્ષમાવાન કોને કહીએ તે કહો ? ... ૨૦૨
- ૨૮૨ કેવા નોકરોને પોતાના તાબામાં રાખવા જોઈએ ... ૨૦૩
- ૨૮૩ કેવા નોકરોને પોતાના તાબામાં ન રાખવા ? ... ૨૦૩
- ૨૮૪ સેવ્ય એટલે નોકરી કરનારે કેવાં લક્ષણ પોતાનામાં ધટાડવાં ? ૨૦૩
- ૨૮૫ શરણુ આવેલા દુશ્મનને પાલન કરવાનો ઉપાય કહો ? ૨૦૫
- ૨૮૬ શરણુ આવેલાને હાલે પોતાનું માંસ આપી કેમ તૃપ્ત કર્યો ? ... ૨૦૫-૨૧૨
- ૨૮૭ દુષ્ટ ક્ષુધા કેવી પીડિત છે તે કહો ? ... ૨૧૨
- ૨૮૮ ભિક્ષુક વૃત્તિ કેવી છે અને તેના બાર ગુણો કયા ? ૨૧૨-૨૧૩
- ૨૮૯ પરશુહવાસ, પારકે ઘેર રહેવું કેવું છે ? ... ૨૧૩
- ૨૯૦ કેવા પુરુષોનું જીવિત સાપ્રત્ય કહેવાય તે કહો ? ... ૨૧૩-૨૧૪
- ૨૯૧ ઋણ (પારકું દેવું) કેવું દુઃખરૂપ છે તે કહો ? ... ૨૧૪
- ૨૯૨ ઉદર (પેટ)ને માટે મનુષ્યોને કેવાં દુષ્કર્મ કરવાં પડેછે ? ૨૧૪

- ૨૯૩ પાપતું શું સ્થાન છે ને તેનો પ્રસવ ક્યાંથી થાય છે? ૨૧૪-૨૧૫
- ૨૯૪ ક્યાં પાંચ પાપોને મહાપાપો ગણેલાં છે? ... ૨૧૫-૨૧૬
- ૨૯૫ ક્યાં છ પાપો મહિષાપાન જેવાં ગણેલાં છે? ... ૨૧૬
- ૨૯૬ ક્યાં પાપોને સુવર્ણ આદિ ધાતુની ચોરી જેવાં ગણેલાં છે? ૨૧૬
- ૨૯૭ ક્યાં પાપને ગુરૂપત્નિ ગમન જેવાં ગણેલાં છે? ... ૨૧૬
- ૨૯૮ કેવાં પાપોને ઉપપાપો ગણેલાં છે? ... ૨૧૬-૨૧૭
- ૨૯૯ ક્યાં પાપોને જાતિમાંથી બ્રૂટ કરનારાં ગણ્યાં છે?... ૨૧૭
- ૩૦૦ સાધારણ પાપતું પ્રાયશ્ચિત્ત મને કહો? ... ૨૧૭-૨૧૮
- ૩૦૧ મધપાન કરનારની શું સ્થિતિ થાય છે તે કહો? ... ૨૧૮
- ૩૦૨ તમાકુતું વ્યસન કેવું છે તે કહો? ... ૨૧૮-૨૧૯
- ૩૦૩ શ્રાદ્ધ કર્મતું શું ફળ છે તે કહો? ... ૨૧૯
- ૩૦૪ ભોજન એટલે જમવું શી રીતે તે કહો? ... ૨૧૯-૨૨૧
- ૩૦૫ દાન, ધર્મ, આચાર, વેદાધ્યયન, હોમ એ કર્મોતું શું ફળ? ૨૨૧
- ૩૦૬ ધનની ત્રણ ગતિઓ કઈ કહેવાય તે કહો? ... ૨૨૧
- ૩૦૭ દાન શ્રદ્ધાથી દેવું, મુદ્ગલ અને દુર્વાસાનો સંવાદ? ૨૨૨-૨૨૫
- ૩૦૮ આશ્વિણે કલેશ પામતાં છતાં રાજતું દાન ન લેવું? ૨૨૫-૨૨૬
- ૩૦૯ રાજતું દાન ન લેવું, સપ્તરશ્મિનો સંવાદ? ... ૨૨૬-૨૩૩
- ૩૧૦ દુર્જનના સંસર્ગથી શું હાની થાય છે તે કહો? ... ૨૩૩
- ૩૧૧ સ્નેહ (પ્રેમતું) બંધન કેવું છે તે મને કહો? ... ૨૩૩
- ૩૧૨ સર્વ વસ્તુ સ્થાનમાજ ક્રમ શાભે તે કહો? ... ૨૩૪
- ૩૧૩ ધોર પુરૂષોત્તમ વર્તન શું તે કહો? ... ૨૩૪
- ૩૧૪ મોટા પુરૂષોના સસંગથી શું લાભ થાય તે કહો? ... ૨૩૪
- ૩૧૫ અહિંસાતું શું ફળ અને મહાત્મ તે કહો? ... ૨૩૫
- ૩૧૬ દમ એટલે શું અને તેથી શું લાભ થાય તે કહો? ... ૨૩૬
- ૩૧૭ ધર્મ જાળનારાનું લક્ષણ શું તે કહો? ... ૨૩૬
- ૩૧૮ ધર્મની ઇચ્છાવાળાએ ક્યાં ત્રણ પ્રમાણો જાળવાં જોઈએ? ૨૩૬

- ૩૧૯ ચોરી કરવાથી શું થાય છે તે કહો ? ... ૨૩૬
- ૩૨૦ ધર્મ લેણી શું ને તે કેટલા પ્રકારથી થાય છે ? ... ૨૩૭
- ૩૨૧ પુષ્ટિની કામનાથી પુષ્ટિ મળે અને ક્યા કર્મ કરવાથી સુખ મળે ? ૨૩૭
- ૩૨૨ ગંગાસ્નાનનું ફળ તથા મહાત્મ્ય શું તે મને કહો ? ... ૨૩૭
- ૩૨૩ ધણાક ધર્મને વખાણે છે અને ધણાક અર્થને વખાણે છે
તેમાંથી વધારે લાભ કારક કયું ? ... ૨૩૯
- ૩૨૪ અતિથિ કોણ કહેવાય છે તે મને કહો ? ... ૨૪૨
- ૩૨૫ ક્યા ગૃહસ્થે ધર્મનો આશ્રય કરી મૃત્યુને જીત્યું છે ? ... ૨૪૨
- ૩૨૬ વૈભવનું મૂળ શું કહેવાય ? ... ૨૪૬
- ૩૨૭ પુષ્ટિની મહત્તા કેવી છે તે મને કહો ? ... ૨૪૬
- ૩૨૮ ક્યા કામમાં આશ્રય મેળવવાની જરૂર છે ? ... ૨૪૬
- ૩૨૯ રોજગાર (વેપાર) સંબંધી આપનો શું મત છે ? ... ૨૪૭
- ૩૩૦ પ્રાણી માત્ર પોતાના કર્મથી કલેશ પામનારાં કયને કેમ
તરે તે તમે કહો ? ... ૨૪૮
- ૩૩૧ વિવેકી પુરુષો માનસતીર્થને વખાણે છે ? ... ૨૪૮
- ૩૩૨ સંત્યુગનું પ્રમાણ સ્વરૂપ, અને મહાત્મ્ય જાણવા ઇચ્છું છું ? ૨૫૦
- ૩૩૩ ત્રેતાયુગનું પ્રમાણ સ્વરૂપ અને મહાત્મ્ય શું ? ... ૨૫૧
- ૩૩૪ અન્ય યોનિનાં સંસર્ગથી અત્યજ પ્રાપ્તિ કેમ ઉત્પન્ન થઈ ? ૨૫૨
- ૩૩૫ દ્વાપરયુગનું પ્રમાણ સ્વરૂપ અને મહાત્મ્ય જાણવા ઇચ્છું છું ? ૨૫૩
- ૩૩૬ કલિયુગનું પ્રમાણ સ્વરૂપ અને મહાત્મ્ય જાણવા ઇચ્છું છું ? ૨૫૩
- ૩૩૭ ધર્મરૂપી સમુદ્રના મધ્યમાંથી માખણરૂપ જે સાર તે કહો ? ૨૫૬
- ૩૩૮ સાધુના સમાગમમાં જે ગુણ કલા છે તે કહો ? ... ૨૫૭
- ૩૩૯ બહુલા નામની ગાયે જે સત્ય વચનો કહેલાં છે ... ૨૬૨-૨૭૨
- ૩૪૦ જ્ઞાન સંબંધી ઉત્તમ યોધ ? ... ૨૭૨
- ૩૪૧ જ્ઞાનમાર્ગ સંબંધી આપના શું વિચાર છે તે કહો ? ૨૭૩-૨૭૬
- ૩૪૨ પ્રલંબજ્ઞાન કોને પ્રાપ્ત થાય છે ? ... ૨૭૬

૩૪૨ આ કાળમાં શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષો નથી તો બ્રહ્મ-

જ્ઞાન સાથી મળે? ૨૭૭

૩૪૩ પુંડરીક અને તારક મુનિનો સંવાદ ૨૭૯-૨૮૭

૩૪૪ સર્વ લાભમાં ઉત્તમ લાભ કયો? ૨૮૭-૨૯૦

૩૪૫ વ્યાસના પુત્ર શુકદેવજી વૈરાગ્યને કેમ પામ્યા? ... ૨૯૦-૨૯૩

૩૪૬ માણીમાત્રનાં અનેક ધર્મ સાંભળ્યા, હવે મોક્ષમાર્ગ કયો? ૨૯૩-૨૯૪

૩૪૭ સૂર્યનો ઉદય કરનાર કોણ? ૨૯૪

૩૪૮ તેની આરે તરફ ફરનાર કોણ? ૨૯૪

૩૪૯ તેને અરત પમાડનાર કોણ? ૨૯૪

૩૫૦ તેને રહેવાનું સ્થાન કયું? ૨૯૪

૩૫૧ વેદ ભણેલો સાથી કહેવાય? ૨૯૪

૩૫૨ મોટા સ્થાનને સાથી પામે? ૨૯૪

૩૫૩ ખીજના જેવો સાથી થાય? ૨૯૪

૩૫૪ યુદ્ધિમાન સાથી થાય? ૨૯૪

૩૫૫ બ્રાહ્મણીનું દૈવત શું? ૨૯૪

૩૫૬ સત્પુરુષ જેવો ધર્મ શું? ૨૯૪

૩૫૭ તેઓમાં મનુષ્યપણું શું? ૨૯૪

૩૫૮ તેઓમાં ખરાબ મનુષ્ય જેવું શું? ૨૯૪

૩૫૯ યજ્ઞ સંબંધી સામ શું? ૨૯૪

૩૬૦ તે સંબંધી યજ્ઞ શું? ૨૯૪

૩૬૧ એઓમાંથી યજ્ઞને કોણ વરે છે? ૨૯૪

૩૬૨ ક્ષત્રીઓનું દૈવત શું?... ... ૨૯૪

૩૬૩ તેમનો સત્પુરુષના જેવો ધર્મ શું? ૨૯૪

૩૬૪ તેઓનું મનુષ્યપણું શું? ૨૯૪

૩૬૫ તેમનામાં ખરાબ મનુષ્યના જેવું શું? ૨૯૪

૩૬૬ ક્યારા બાંધનારને વહાણું શું? ૨૯૫

૩૬૭	સંગ્રહ કરનારને વહાણું શું ?	૨૯૫
૩૬૮	પ્રતિષ્ઠા ધમ્મજનારને શ્રેષ્ઠ શું ?	૨૯૫
૩૬૯	પ્રસવ કરનારને શ્રેષ્ઠ શું ?	૨૯૫
૩૭૦	વિષયોનો અનુભવ કરનાર કોણ ?	૨૯૫
૩૭૧	બુદ્ધિમાનોએ પૂજ્યો એવો કોણ ?	૨૯૫
૩૭૨	સર્વ પ્રાણિઓને માનવા લાયક કોણ ?	૨૯૫
૩૭૩	શ્વાસોશ્વાસ લે તથાપિ નથી જીવતો કોણ ?	૨૯૫
૩૭૪	પૃથ્વીથી અત્યંત મોટું કોણ ?	૨૯૫
૩૭૫	આકાશથી અત્યંત ઉંચું કોણ ?	૨૯૫
૩૭૬	વાયુથી અત્યંત ઉતાવળું કોણ ?	૨૯૫
૩૭૭	તૃણથી ઝાડું શું ?	૨૯૫
૩૭૮	નિદ્રામાં આંખ કોણ ન વીચે ?	૨૯૫
૩૭૯	જન્મીને ચળ નહીં એવું શું ?	૨૯૫
૩૮૦	હૃદય કોને ના હોય ?	૨૯૫
૩૮૧	વેગથી વૃદ્ધિ કોણ પામે ?	૨૯૫
૩૮૨	પ્રવાસમાં મિત્ર કયો ?	૨૯૫
૩૮૩	શુદ્ધિવિષે વસનારને મિત્ર કોણ ?	૨૯૫
૩૮૪	રોગીનો મિત્ર કોણ ?	૨૯૫
૩૮૫	અવસાન કાળમાં મિત્ર કોણ ?	૨૯૫
૩૮૬	સર્વ પ્રાણિનો અતિથી કોણ ?	૨૯૫
૩૮૭	સનાતન ધર્મ તથા અમૃતરૂપ શું ?	૨૯૫
૩૮૮	આ સર્વ જગત શું છે ?	૨૯૫
૩૮૯	એકલો કોણ ધરે ?	૨૯૫
૩૯૦	ઉત્પન્ન થઇ પ્રીતી કોણ ઉત્પન્ન થાય ?	૨૯૬
૩૯૧	શીતતું ઓપડ શું ?	૨૯૬
૩૯૨	ખીજ પાવવાનું સ્થાન કયું ?	૨૯૬

૪૧૯. પુરૂષ મરેલો શાથી કહેવાય ?	૨૯૭.
૪૨૦ દેશ મરેલો શાથી કહેવાય ?	૨૯૭.
૪૨૧. શ્રાદ્ધ મરેલું શાથી કહેવાય ?	૨૯૭.
૪૨૨ યજ્ઞ મરેલો કેમ કહેવાય ?	૨૯૭.
૪૨૩ વાણી તે શું ?	૨૯૭.
૪૨૪ અન્ન કોને કહિયે ?	૨૯૭.
૪૨૫. વિષ કોને કહિયે ?	૨૯૭.
૪૨૬ શ્રાદ્ધનો કાળ કહો ?	૨૯૭.
૪૨૭ દિશા કોને કહિએ ?	૨૯૭.
૪૨૮ તપનું લક્ષણ શું ?	૨૯૭.
૪૨૯ દમ કોને કહિયે ?	૨૯૭.
૪૩૦ ક્ષમા કોને કહિયે ?	૨૯૭.
૪૩૧ લજ્જા કોને કહિયે ?	૨૯૭.
૪૩૨ યાન તે શું ?	૨૯૭.
૪૩૩ સમ તે શું ?	૨૯૭.
૪૩૪ દયા કોને કહિયે ?	૨૯૭.
૪૩૫ કામળપણું કોને કહિયે ?	૨૯૭.
૪૩૬ કપટે કરીને પાણી જીતાય નહિ એવો મનુષ્યનો, શત્રુ કોણ ?	૨૯૭.
૪૩૭ અસાધ્ય રોગ શો ?	૨૯૭.
૪૩૮ સાધુ કોને કહેવો ?	૨૯૭.
૪૩૯ અસાધુ કોને કહિએ ?	૨૯૭.
૪૪૦ મોહ તે શું ?	૨૯૭.
૪૪૧ અભિમાન કોને કહિયે ?	૨૯૮.
૪૪૨ આળસ્ય એટલે શું ?	૨૯૮.
૪૪૩ શોકનું સ્વરૂપ શું ?	૨૯૮.
૪૪૪ સ્થિરપણું તે શું ?	૨૯૮.

૪૪૫	ધૈર્ય કોને કહિયે ?	૨૯૮
૪૪૬	ઉત્તમ સ્નાન કયું ?	૨૯૮
૪૪૭	દાન કયું ?	૨૯૮
૪૪૮	પણિત કોને કહિયે ?	૨૯૮
૪૪૯	નાસ્તિક કયો ?	૨૯૮
૪૫૦	કામના એટલે શું ?	૨૯૮
૪૫૧	મત્સર એટલે શું ?	૨૯૮
૪૫૨	અહંકાર એટલે શું ?	૨૯૮
૪૫૩	દંભ કોને કહિયે ?	૨૯૮
૪૫૪	દ્વેષ એટલે શું ?	૨૯૮
૪૫૫	પૈશુન્ય તે શું ?	૨૯૮
૪૫૬	ધર્મ અર્થ ને કામ એ ત્રણ પરસ્પર નિત્ય વીરોધી છે એનો એકને એક સ્થાનેકે સંમાગમ કેમ સંભવે છે ?	૨૯૮
૪૫૭	શું કરવાથી મનુષ્ય અક્ષય નફ્તે પ્રાપ્ત થાય છે ?	૨૯૮
૪૫૮	કુળ, આચરણ, અંગે સહિત વેદાધ્યયન તથા શાસ્ત્ર એ ચાર બાબતોમાંથી પ્રાંક્ષણપણું શાથી આવે ?	૨૯૮
૪૫૯	વિપ્ર વચન બોલનાર શાને પામે ?	૨૯૮
૪૬૦	વિચારીને કામ કરનાર શું પામે ?	૨૯૮
૪૬૧	ઝાઝા મિત્રવાળો શું પામે ?	૨૯૮
૪૬૨	ધર્મપરાયણ મનુષ્ય શું પામે ?	૨૯૮
૪૬૩	હર્ષ કોણ પામે ?	૨૯૮
૪૬૪	આશ્ચર્ય શું ?	૨૯૮
૪૬૫	માર્ગ તે શું ?	૨૯૮
૪૬૬	વાર્તા તે શું ?	૨૯૮
૪૬૭	હાલ કયો પુરુષ જીવતો છે ?	૨૯૮
૪૬૮	સમગ્ર ધનવાળો કયો પુરુષ છે ?	૨૯૮

૪૬૯ ડાહ્યા કોણ ?	૨૯૯
૪૭૦ તવંગર કોણ ?	૨૯૯
૪૭૧ સૌથી બળવાન કોણ ?	૨૯૯
૪૭૨ જગત છત્રું કોણ ?	૩૦૦
૪૭૩ માન કોણ પામે ?	૩૦૦
૪૭૪ છવ લેનારો મોટો રોગ કયો ?	૩૦૦
૪૭૫ મોટો દરિદ્ર કોણ ?	૩૦૦
૪૭૬ છવતે મુવો કોણ ?	૩૦૦
૪૭૭ આંધળો કોણ ?	૩૦૦
૪૭૮ મોતનો મિત્ર કોણ ?	૩૦૦
૪૭૯ ભુડામાં ભુડો કોણ ?	૩૦૦
૪૮૦ કાણો કોણ ?	૩૦૦
૪૮૧ સૌથી વધારે સ્નેહ ધરાવનાર કોણ ?	૩૦૦
૪૮૨ પૈસા મેળવવાનો સૌથી શહેલો ઉપાય કયો ?	૩૦૦
૪૮૩ બીખારીયોની મોટી દોલત કય ?	૩૦૦
૪૮૪ અજ્ઞાનીના ધરમાં મોટો કોણ ?	૩૦૦
૪૮૫ હાથ પગની બેડી અને ગળાની શાંસી કય ?	૩૦૦
૪૮૬ સર્વ ધર્મનું મૂળ શું ?	૩૦૦
૪૮૭ કારી જંખમ કયો ?	૩૦૦
૪૮૮ મોટો થોદો કોણ ?	૩૦૦
૪૮૯ મોટામાં મોટું પાપ કયું ?	૩૦૦
૪૯૦ મોટામાં મોટો ઉદ્વેગ કયો ?	૩૦૦
૪૯૧ ઉપાયો કરવા છતાં ન મટે તે શું ?	૩૦૦
૪૯૨ હમેશાં વિના અગ્નિ બાળનારો કોણ ?	૩૦૦
૪૯૩ ઉત્તમ વેહેવાર કયો ?	૩૦૦
૪૯૪ સોનાથી પણ વધારે કિમતી શું ?	૩૦૦

૪૯૫	દુનિયામાં જીવ્યો તે કોણ ?	૩૬૫
૪૯૬	દુધથી ઉત્તરો કોણ ?	૩૦૧
૪૯૭	કાળજીથી કાળો કોણ ?	૩૦૧
૪૯૮	ગળ્યામાં ગળ્યું શું ?	૩૦૧
૪૯૯	સૌથી સ્વાદિષ્ટ ભોજન કયું ?	૩૦૧
૫૦૦	સૌથી વધારે વહાલું શું ?	૩૦૧
૫૦૧	દુનિયામાં મોટી વાત કયું ?	૩૦૧
૫૦૨	દરેક પુરુષને મોટામાં મોટી જીત્તાસા કયું ?	૩૦૧
૫૦૩	અક્ષલનો દુષ્મન કોણ ?	૩૦૧
૫૦૪	એક વખત ગયું તો પાછું મળે નહીં શું ?	૩૦૧
૫૦૫	બુદ્ધિનો નાશ શાથી થાય છે ?	૩૦૧
૫૦૬	જગતમાં મોટું જંગલી જનાવર કયું ?	૩૦૧
૫૦૭	દુનિયામાં સુધરવાનો ઉપાય કયો ?	૩૦૧
૫૦૮	સ્વર્ગમાં જતાં અટકાવનાર શત્રુ કોણ ?	૩૦૧
૫૦૯	દરેક મનુષ્યે કમરે શેમાં કસવી ?	૩૦૧
૫૧૦	ધન સંપત્તિનું મોટું સાધન શું ?	૩૦૧
૫૧૧	જગતમાં સાચું ધન કયું ?	૩૦૧
૫૧૨	સાચી સગાઈ કયું ?	૩૦૧
૫૧૩	મોટી લક્ષ્મી કયું ?	૩૦૧
૫૧૪	સાચો સ્નેહી કોણ ?	૩૦૨
૫૧૫	સાચો સાધ કોણ ?	૩૦૨
૫૧૬	નિંદાને પાત્ર કોણ ?	૩૦૨
૫૧૭	નિરલજ કોણ ?	૩૦૨
૫૧૮	મોટામાં મોટી દવા કયું ?	૩૦૨
૫૧૯	કાન છતાં બેહેરો કોણ ?	૩૦૨
૫૨૦	વાચા છતાં મુગો કોણ ?	૩૦૨

૫૨૧	છતે ધને નિર્ધન કોણ ? ...	૩૦૨
૫૨૨	વેપારી છતાં દિવાળીયો કોણ ? ...	૩૦૨
૫૨૩	છતે દીકરે વાંઝીયો કોણ ? ...	૩૦૨
૫૨૪	મોટો મૂર્ખ કોણ ? ...	૩૦૨
૫૨૫	પશુ સમાન કોણ ? ...	૩૦૨
૫૨૬	અરી વિદ્યા કંઈ ? ...	૩૦૨
૫૨૭	મોટી કુળવણી કંઈ ? ...	૩૦૨
૫૨૮	જલદી અસોપ થનારાં કોણ ? ...	૩૦૨
૫૨૯	વિજળી કરતાં પણ વધારે વેગ કોનો ? ...	૩૦૨
૫૩૦	મદ ઉત્પન્ન કરનારા કોણ ? ...	૩૦૨
૫૩૧	પુરુષાર્થ કટલા પ્રકારનો છે ? ...	૩૦૨
૫૩૨	દશમો નિધિ કયો ? ...	૩૦૨
૫૩૩	મોટામાં મોટું વ્રત કયું ? ...	૩૦૨
૫૩૪	મનુષ્ય કયો બોલે ઉપાડી શકતા નથી ? ...	૩૦૨
૫૩૫	મોટો અરીસો કયો ? ...	૩૦૨
૫૩૬	મોટામાં મોટી જાનળ કંઈ ? ...	૩૦૨
૫૩૭	કુળવાન કુટુંબ કયું ? ...	૩૦૩
૫૩૮	ઉત્તમ સ્થાન કયું ? ...	૩૦૩
૫૩૯	ઉત્તમ સ્થાન કયું ? ...	૩૦૩
૫૪૦	સ્વર્ગના મુખો સ્થાપી મળે ? ...	૩૦૩
૫૪૧	નર્ક કુંડમાં કોણ જાય ? ...	૩૦૩
૫૪૨	ધરણીત પ્રળ દેનારી કામધેનુ ગાય કંઈ ? ...	૩૦૩
૫૪૩	રોગીનો મિત્ર કોણ ? ...	૩૦૩
૫૪૪	મોટો વૈદ્ય કોણ ? ...	૩૦૩
૫૪૫	મોટો મુર્ખ કોણ ? ...	૩૦૩
૫૪૬	આકાશથી મોટું કોણ ? ...	૩૦૩

૫૪૭	બોમ્બો કોણ ?	૨૦૩
૫૪૮	વિદાનને ડરવું શ્યાથી ?	૨૦૨
૫૪૯	હુલ્હરામી કોણ ?	૨૦૩
૫૫૦	સ્ત્રીનો મુખ્ય ધર્મ શ્યો ?	૨૦૨
૫૫૧	રૂપાળી સ્ત્રી કંઈ ?	૨૦૩
૫૫૨	ચોતાના પ્રાણથી પણ વહાલું શું ?	૨૦૩
૫૫૩	મોટી લગામ કંઈ ?	૨૦૨
૫૫૪	મોતથી પણ વધારે દુઃખદાયક શું ?	૨૦૩
૫૫૫	દુઃખદાયક ધર કયું ?	૨૦૩
૫૫૬	મોટો વેપારી કયો ?	૨૦૨
૫૫૭	પૈશાદાર કોણ ?	૨૦૩
૫૫૮	કરજદાર કોણ ?	૨૦૩
૫૫૯	હમેશ જીતું બોલનાર કોણ ?	૨૦૩
૫૬૦	દરેક મનુષ્યો ભેગાં શેમાં ને જીતાં શેમાં ?	૨૦૩
૫૬૧	મોટો ધૂલમ કયો ?	૨૦૪
૫૬૨	મનુષ્યનો સારો સંજુગાર કયો ?	૨૦૪
૫૬૩	મનુષ્યનો અખતાર કેની પાસે ચાલતો નથી ?	૨૦૪
૫૬૪	આખા જગતનો નાશ ક્યારે થશે ?	૨૦૪
૫૬૫	મોટો સ્ત્રી કોણ ?	૨૦૪
૫૬૬	મોટી સમૃદ્ધિવાળો રાજા કોણ ?	૨૦૪
૫૬૭	દુનિયામાં જિતાવળે ચાલનાર કોણ ?	૨૦૪
૫૬૮	બેશરમ કોણ ?	૨૦૪
૫૬૯	મોટો દેવ કયો ?	૨૦૪
૫૭૦	જે દેહે તેનેજ વાગે એવું હથિયાર કયું ?	૨૦૪
૫૭૧	મોટી અદાલત કંઈ ?	૨૦૪
૫૭૨	મોટો લકાવો કોણ લીધો ?	૨૦૪

૬૨૫ દુરનો પ્રદેશ કયો ?	૩૦૬
૬૨૬ સૌથી વહાણું બાળક કયું ?	૩૦૬
૬૨૭ સંસારમાં પારસમણી કંઈ ?	૩૦૬
૬૨૮ મોટું ઝાડ કયું ?	૩૦૬
૬૨૯ મોટું અમ્રત કયું ?	૩૦૭
૬૩૦ દરેક મુશિયતનું મૂળ કારણ શું ?	૩૦૭
૬૩૧ દોલતના મંદીરનો દરવાજો કયો ?	૩૦૭
૬૩૨ મોટામાં મોટું વચન કયું ?	૩૦૭
૬૩૩ મોટામાં મોટું શિક્ષણ કયું ?	૩૦૭
૬૩૪ ખરો વિદ્વાન કયો ?	૩૦૭
૬૩૫ મોટો સુધારો કયો ?	૩૦૭
૬૩૬ અન્યથા ન બોલે કોણ ?	૩૦૭
૬૩૭ રાત્ર દિવસ નિંદ્રા કોને નહી ?	૩૦૭
૬૩૮ શાણો કોણ ?	૩૦૭
૬૩૯ દોષ ન થાય કોનાથી ?	૩૦૭
૬૪૦ મૂર્ખ કોણ ?	૩૦૭
૬૪૧ વિચાર શું કરવો ?	૩૦૭
૬૪૨ છ શત્રુ કયા ?	૩૦૭
૬૪૩ સાત વ્યસન કયાં	૩૦૭
૬૪૪ સર્વ વશ શાથી થાય ?	૩૦૭
૬૪૫ ન છાતું શું ?	૩૦૭
૬૪૬ તૃપ્તી કહી કહેવાય ?	૩૦૭
૬૪૭ કયા બે પુરુષ આ લોકમાં શોભે ?	૩૦૭
૬૪૮ કયાં ત્રણ નીર્ધન ?	૩૦૭
૬૪૯ નાશનાં કારણ કયાં ?	૩૦૭
૬૫૦ અંતર ન કરવો કોનાથી ?	૩૦૭

૬૫૧ ચાર ઘરમાં રાખવા યોગ્ય કયા ?	૩૦૮
૬૫૨ ચાર સદ્ય પ્રજા આપનારાં કયાં ?	૩૦૮
૬૫૩ કયા છ દોષ સંપત્તિ મેળવનારે તજવા ?	૩૦૮
૬૫૪ કયા છ ગુણ પુરૂષે છોડવા નહીં ?	૩૦૮
૬૫૫ કયા આઠ ગુણ પુરૂષને શોભાવે ?	૩૦૮
૬૫૬ જોટ શાની ગણવી ?	૩૦૮
૬૫૭ મનુષ્યને મોટાં ત્રણ કષ્ટ કયાં ?	૩૦૮
૬૫૮ તત્કાળ નાશ પામનારાં ત્રણ કયાં ?	૩૦૮
૬૫૯ ઘનની સાથે કંઈ ત્રણ વસ્તુ જાય છે ?	૩૦૮
૬૬૦ મિત્રના ત્રણ ગુણ કયા ?	૩૦૮
૬૬૧ મનુષ્યને યાત્રાનાં ત્રણ સ્થળ કયા ?	૩૦૮
૬૬૨ કરેલા ત્રણ ઉપકાર ભુલી જનાર ?	૩૦૮
૬૬૩ ઘરની ગુપ્ત વાત પ્રસિદ્ધ થવાના ત્રણ દ્વાર કયાં ?	૩૦૮
૬૬૪ વેપાર શિખવાનાં ત્રણ દ્વાર કયાં ?	૩૦૮
૬૬૫ કંઈ ત્રણ ચીજો દ્રોહથી દુર કરી શકાતી નથી ?	૩૦૯
૬૬૬ કવિતાના ત્રણ ગુણ કયા ?	૩૦૯
૬૬૭ જગતમાં ત્રણ મોટા કયા ગણાય ?	૩૦૯
૬૬૮ મૂરખના ત્રણ અવગુણ કયા ?	૩૦૯
૬૬૯ રાજાઓનાં ત્રણ જ્ઞાન કયાં ?	૩૦૯
૬૭૦ ત્રણ વસ્તુ વિના શું મેળવી શકાતું નથી ?	૩૦૯
૬૭૧ રાજાની ત્રિજેરી કયા ત્રણ પ્રકારે તર થાય છે ?	૩૦૯
૬૭૨ રાજાઓએ હમેશાં ત્રણ વાત કંઈ તપાસવી ?	૩૦૯
૬૭૩ મંત્રિનાં ત્રણ કામ કયાં ?	૩૦૯
૬૭૪ કંઈ ત્રણ વસ્તુ વગર હાંદગી બ્યર્થ જાય છે ?	૩૦૯
૬૭૫ કંઈ વસ્તુ ત્રણ જણા પાસેથી મેળવવાની આશા નહીં ?	૩૦૯
૬૭૬ પ્રમાણિકપણથી કંઈ ત્રણ વસ્તુ હાંસલ થાય છે ?	૩૦૯

૬૭૭ ત્રણ ગયાં સારાં ક્યાં ?	૩૦૯
૬૭૮ ત્રણ આવ્યાં સારાં ક્યાં ?	૩૦૯
૬૭૯ ઇનસાનનો આધાર કઈ ત્રણ વસ્તુ ઉપર છે ? ...	૩૧૦
૬૮૦ કઈ ત્રણ વસ્તુઓથી સંતોષ પમાતો નથી ? ...	૩૧૦
૬૮૧ લડાઈ ઉઠાવનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૧૦
૬૮૨ કારોબાર કઈ ત્રણ વસ્તુથી ચાલે છે ?	૩૧૦
૬૮૩ પ્રિય લાગનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૧૦
૬૮૪ મનુષ્યનાં ત્રણ સદ્ગુણો ક્યાં ?	૩૧૦
૬૮૫ યુદ્ધિવાનના ત્રણ હથિયાર ક્યાં ?	૩૧૦
૬૮૬ સંભાળ રાખનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૧૦
૬૮૭ મોટાઈ જોનારા ત્રણ ક્યાં ?	૩૧૦
૬૮૮ ખરાબી કરનારા ત્રણ ક્યાં ?	૩૧૦
૬૮૯ સ્વર્ગમાં જવાના ત્રણ રસ્તા ક્યાં ?	૩૧૦
૬૯૦ હકીમના ત્રણ ગુણ ક્યાં ?	૩૧૦
૬૯૧ નેક સ્ત્રીના ત્રણ ગુણ ક્યાં ?	૩૧૧
૬૯૨ બેદરકાર બાપડાના ત્રણ ગુણ ક્યાં ?	૩૧૧
૬૯૩ હમેશાં કષ્ટ આપનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૧૧
૬૯૪ વિના અગ્નિએ બાળનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૧૧
૬૯૫ નાશવંત ત્રણ ક્યાં ?	૩૧૧
૬૯૬ જગતમાં ક્યા ત્રણ જણ દુઃખી થાય છે ?	૩૧૧
૬૯૭ મનુષ્યમાં કઈ ત્રણ ચીજ પ્રવૃત્તિ હોતી નથી ? ...	૩૧૧
૬૯૮ પરદેશ જવાથી કઈ ત્રણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે ? ...	૩૧૧
વ્યવહારોપયોગી હિતોપદેશ	૩૧૧-૩૪૮
૬૯૯ ઇશ્વર મેળવવાના ત્રણ રસ્તા ક્યાં ?	૩૪૮
૭૦૦ નાપુત્રી પેદા કરનારા ત્રણ ક્યાં ?	૩૪૮
૭૦૧ ત્રણ મોટી બલાઓ કઈ ગણાય છે ?	૩૪૮

૭૦૨	પ્રુશી પેદા કરનારાં ત્રણ ક્યા ?	૩૪૮
૭૦૩	પરદેશમાં સુખી થવાનાં ત્રણ લક્ષણ ક્યાં ?	૩૪૮
૭૦૪	ક્યાં ત્રણ ન ક્યાં સારાં પણ ક્યાં નહીં ?	૩૪૮
૭૦૫	મોટાઘ આપનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૪૮
૭૦૬	ક્યા ત્રણ હુંશીયાર નહીં બાણવા ?	૩૪૮
૭૦૭	મૂર્ખપણનાં ત્રણ લક્ષણ ક્યાં ?	૩૪૮
૭૦૮	કંઈ ત્રણ વસ્તુની પરિક્ષા ત્રણથીજ થાય છે ?	૩૪૯
૭૦૯	મદ ઉત્પન્ન કરનાર ત્રણ વસ્તુ કંઈ ?	૩૪૯
૭૧૦	વૃદ્ધિ પામનારા ત્રણ ક્યાં ?	૩૪૯
૭૧૧	દ્રવ્યનો નાશ કરનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૪૯
૭૧૨	ધ્યાર ઉપજાવનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૪૯
૭૧૩	સૂવર્ણસમ પ્રેધિવના ફુલ ૫૭ લેનારા ત્રણ ક્યા ?	૩૪૯
૭૧૪	ધિકારવા યોગ્ય ત્રણ ક્યા ?	૩૪૯
૭૧૫	કંઈ ત્રણ વસ્તુને કબજામાં રાખવાથી સુખી થાય ?	૩૪૯
૭૧૬	જીરસો ચડાવનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૪૯
૭૧૭	સુખમાં વૃદ્ધિ કરનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૪૯
૭૧૮	મિત્રતા કરવાને નાલાયક ત્રણ ક્યાં ?	૩૪૯
૭૧૯	શોભા વધારનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૪૯
૭૨૦	સંગ્રહ કરવા લાયક ત્રણ ક્યાં ?	૩૪૯
૭૨૧	તજવા લાયક ત્રણ ક્યાં ?	૩૪૯
૭૨૨	નિર્ધન ત્રણ કોણ ?	૩૪૯
૭૨૩	અનર્થ કરાવનારાં ત્રણ કોણ ?	૩૪૯
૭૨૪	ક્યા ત્રણથી કદી અંતરપટ રાખવો નહીં ?	૩૪૯
૭૨૫	ત્રણ પ્રકારના ધર્મ ક્યા ?	૩૫૦
૭૨૬	ક્યા ત્રણ સાથે જીવનગ્રાંત કરવી નહીં ?	૩૫૦

૭૨૮ કયા ત્રણ રાજઓએ અવશ્ય તજવાં ?	૭૫૦
૭૨૯ કયા ત્રણથી તત્કાળ નાશ થાય છે ?	૭૫૦
૭૩૦ તજવા લાયક ત્રણ કયા ?	૭૫૦
૭૩૧ કયા ત્રણ જણને સુખ હોતું નથી ?	૭૫૦
૭૩૨ કયા ત્રણથી સાત્ય મનુષ્ય કહેવાય ?	૭૫૦
૭૩૩ સંગ્રહ કરવા લાયક ત્રણ કયાં ?	૭૫૦
૭૩૪ કયા ત્રણ પાસે રહેવાથી વસ્ય થાય છે ?... ..	૭૫૦
૭૩૫ કયાં ત્રણ નાશ થાય છે ?	૭૫૦
૭૩૬ કયા ત્રણ જીવતે સુવા ગણાય ?	૭૫૦
૭૩૭ હિતાવળે કરી લેવા લાયક ત્રણ કયાં ?	૭૫૦
૭૩૮ વશ રાખનારાં ત્રણ કયાં ?	૭૫૦
૭૩૯ ધણી વગર નાશ પામનારાં ત્રણ કયાં ?	૭૫૦
૭૪૦ ખીન્નનું યુરું કરી પોતાનું જ ભણું કરનારા ત્રણ કયા ?	૭૫૦
૭૪૧ ભરોસો નહીં રાખવા લાયક ત્રણ કયા ?	૭૫૦
૭૪૨ કયા ત્રણ પાસે જીહું બોલનાર પોતાનો સ્વાર્થ જોઈ બેસવા વાર લગાડતો નથી ?	૭૫૧
૭૪૩ તરત પ્રસિદ્ધ થનારાં ત્રણ કયાં ?... ..	૭૫૧
૭૪૪ થોડાં હોય તો પણ ધણા વર્તાવનારાં ત્રણ કયાં ?	૭૫૧
૭૪૫ કંઈ ત્રણ વસ્તુઓ અત્રત સમાન લાગે ?... ..	૭૫૧
૭૪૬ અપમાન નહીં સહન કરનારાં ત્રણ કોણ ?	૭૫૧
૭૪૭ ધિક્કાર્યા છતાં પોતાનું ઠેકાણું નહીં છોડનારાં ત્રણ કોણ ?	૭૫૧
૭૪૮ ઠગ ત્રણ કયા ?	૭૫૧
૭૪૯ કંઠાળેલાને આનંદ આપનારાં ત્રણ કયાં ?... ..	૭૫૧
૭૫૦ ધરમાં ભરાઈ રહેનારાં ત્રણ કયાં ?	૭૫૧
૭૫૧ કયાં ત્રણને વારંવાર બોલાવવાં નહીં ?	૭૫૧
૭૫૨ કયાં ત્રણને સુતાં જગાડવાં નહીં ?	૭૫૧

૭૫૩ મિત્રાઇનાં મૃણીયાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૫૧
૭૫૪ મિત્રાઇ છોડાવનારાં ત્રણ કોણુ	૩૫૧
૭૫૫ અદ્ય સુખ આપનારાં ત્રણ કોણુ ?	૩૫૧
૭૫૬ ધનની ત્રણ ગતિ કંઈ ?	૩૫૨
૭૫૭ જ્યાં જ્યાં ત્યાં પોતાનો દેશ કરી બેસનાર ત્રણ કોણુ ?	૩૫૨
૭૫૮ વિચારના ત્રણ પ્રકાર ક્યાં ?	૩૫૨
૭૫૯ પોતાનાજ આધારપર જીવનાર ત્રણ કોણુ ?	૩૫૨
૭૬૦ પાટકા આશ્રયપર જીવનાર ત્રણ કોણુ ?	૩૫૨
૭૬૧ કંઈ ત્રણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી બહુ ખરાબ થાય છે ?	૩૫૨
૭૬૨ રાજ્ય રૂપિ વૃક્ષનાં ત્રણ ફળ ક્યાં ?	૩૫૨
૭૬૩ ક્યાં ત્રણ કોણુથી મળે ?	૩૫૨
૭૬૪ કંઈ ત્રણ વસ્તુ તુંડેત નાશ પામે છે ?	૩૫૨
૭૬૫ કંઈ ત્રણ વસ્તુ બહુ જરૂરની છે ?	૩૫૨
૭૬૬ ક્યાં ત્રણ મોટાઇ મેળવી આપનારાં છે ?	૩૫૨
૭૬૭ ક્યા ત્રણ પ્રકારે સખાવત થાય ?	૩૫૨
૭૬૮ વિવેકના ત્રણ સ્થાન ક્યાં ?	૩૫૨
૭૬૯ ક્યા ત્રણ વાતથી જાણ છે ?	૩૫૨
૭૭૦ ક્યા ત્રણ માંદગી લાવનારાં છે ?	૩૫૩
૭૭૧ અસ્થિર રહેનારાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૫૩
૭૭૨ ક્યા ત્રણ પ્રકારમાં મનુષ્યની હુશિયારી વખણાય ? ...	૩૫૩
૭૭૩ આગસથી કંઈ ત્રણ વસ્તુ જાણ ?	૩૫૩
૭૭૪ કંઈ ત્રણ વસ્તુ ફળદાયક છે ?	૩૫૩
૭૭૫ ત્રણ લોક ક્યાં ?	૩૫૩
૭૭૬ પ્રયો વિના ફળદાયક નહીં એવાં ત્રણ ક્યાં ?	૩૫૩
૭૭૭ કંઈ ત્રણ વસ્તુ શાંત માનવી નહીં ?	૩૫૩
૭૭૮ ત્રણ શોભે નહીં ક્યાં ?	૩૫૩

૭૭૯	કયાં ત્રણનો ત્યાગ કરાય છે ?	૩૫૩
૭૮૦	ત્રણ ખારીલાં કયાં ?	૩૫૩
૭૮૧	કયા ત્રણ સંપીલા ગણાય ?	૩૫૩
૭૮૨	કયા ત્રણ ફોગટીયા ગણાય ?	૩૫૩
૭૮૩	કયા રોકડીયા ગણાય ?	૩૫૩
૭૮૪	વકીલના ત્રણ ગુણ કયા ?	૩૫૩
૭૮૫	કદરની કસોટી ત્રણ પ્રકારે જણાય ?	૩૫૩
૭૮૬	કયાં ત્રણ અક્ષરવંતને મેલવાં ?	૩૫૩
૭૮૭	પ્રસંગે ટકનાર ત્રણ કયાં ?	૩૫૪
૭૮૮	કયા ત્રણથી પાછા હઠવું ?	૩૫૪
૭૮૯	કયા ત્રણ સુખથી સુનારા ?	૩૫૪
૭૯૦	કયા ત્રણ નુકશાનકારક સમજવાં ?	૩૫૪
૭૯૧	કયાં ત્રણ શત્રુનો નાશ કરનારાં છે ?	૩૫૪
૭૯૨	કયાં ત્રણ પુજવા યોગ્ય ગણાય ?	૩૫૪
૭૯૩	કયાં ત્રણ તનવા લાયક ગણાય ?	૩૫૪
૭૯૪	નાશ નહીં પામનારાં ત્રણ કોણ ?	૩૫૪
૭૯૫	કયા ત્રણને ઘરમાં રાખવાં ?	૩૫૪
૭૯૬	કામિ કયા ત્રણથી બચ્ચ થાય ?	૩૫૪
૭૯૭	કયા ત્રણથી સુધરાય ?	૩૫૫
૭૯૮	કયા ત્રણ ઉદ્વોગના અંગભૂતો ?	૩૫૪
૭૯૯	માન મેળવવાના ત્રણ માર્ગ કયા ?	૩૫૪
૮૦૦	કયા ત્રણ પાકા સારા ?	૩૫૪
૮૦૧	કયા ત્રણ હમેશાં હાડમાર થાય છે ?	૩૫૪
૮૦૨	દેવ, ખુતી અને પાપી કોણ ?	૩૫૫
૮૦૩	વહાણુ લાગતું છતાં દુઃખદાયક ત્રણ કયાં ?	૩૫૫
૮૦૪	વધારો થયાંથી નાશકારક ત્રણ કયાં ?	૩૫૫

૮૦૫ ત્રણ કાતરો ક્યા ?	૩૫૫
૮૦૬ ક્યા ત્રણ પૈસા કરતાં કિમતી ગણાય ?	૩૫૫
૮૦૭ કંઈ ત્રણ મોટી કમોટી ગણાય ?	૩૫૫
૮૦૮ ક્યા ત્રણથી દૂર રહેવાય તો સાફ ?	૩૫૫
૮૦૯ કાળ ત્રણ પ્રકારના ક્યા ?	૩૫૫
૮૧૦ ધર્મનાં ત્રણ કાંડ ક્યાં ?	૩૫૫
૮૧૧ સ્ત્રીની ત્રણ જાતી કંઈ ?	૩૫૫
૮૧૨ છાંદગીના ત્રણ ભાગ ક્યા ?	૩૫૫
૮૧૩ દરેક વસ્તુના ત્રણ વર્ગ ક્યા ?	૩૫૫
૮૧૪ સ્ત્રીના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?	૩૫૫
૮૧૫ દિવસના ત્રણ વિભાગ ક્યા ?	૩૫૫
૮૧૬ ગણિતના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?	૩૫૫
૮૧૭ કર્મના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?	૩૫૫
૮૧૮ ક્યાં ત્રણની લમેશાં વધારે જરૂર પડે છે ?	૫૫૫
૮૧૯ રાત્ર્ય ચલાવવામાં ક્યાં ત્રણની પૂરી જરૂર છે ?	૩૫૬
૮૨૦ ગુણના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?	૩૫૬
૮૨૧ દર્શનના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?	૩૫૬
૮૨૨ નાડીના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?	૩૫૬
૮૨૩ રોગના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?	૩૫૬
૮૨૪ કલાકના ત્રણ ભાગ ક્યા ?	૩૫૬
૮૨૫ હિંદુઓનાં મોટાં ત્રણ દેવ ક્યા ?	૩૫૬
૮૨૬ વિગ્રેને ત્રણ વસ્તુ કંઈ બદલી ?	૩૫૬
૮૨૭ વ્યાપારમાં કંઈ ત્રણ-વસ્તુની જરૂર છે ?	૩૫૬
૮૨૮ દરેક વસ્તુના ત્રણ રૂપ ક્યાં ?	૩૫૬
૮૨૯ શક ચલાવનારા ક્યા ત્રણ થઈ ગયા ?	૩૫૬
૮૩૦ વિજ્ઞાને શાસ્ત્રના ત્રણ ભાગ ક્યા ?	૩૫૬

૮૩૧ મનુષ્યને કષ્ટ વસ્તું પાપમાલ કરે ?	૩૫૬
૮૩૨ ગુજરાતી અક્ષરોના ત્રણ પ્રકાર કયા ?	૨૫૬
૮૩૩ ગુજરાતી શબ્દલંકારના ત્રણ પ્રકાર કયા ?	૩૫૬
૮૩૪ વાતચિત્ત કરતાં ઉમેશાં કયા ત્રણ પુરુષ આવેછે ?	૩૫૬
૮૩૫ ત્રણ અપશુનીયાં કયા ?	૩૫૬
૮૩૬ રાજ્યની ત્રણ સ્થિતિ કષ્ટ ?	૩૫૫
૮૩૭ ભલુનારાના ત્રણ પ્રકાર કયા ?	૩૫૬
૮૩૮ સસાના ત્રણ બંધારણ કયાં ?	૩૫૭
૮૩૯ ખેશરમ ત્રણ કયાં કહેવાય ?	૩૫૭
૮૪૦ ઉમરની ગણતરીના ત્રણ પ્રકાર કયા ?	૩૫૭
૮૪૧ હલકાઇ ભતાવનારાં ત્રણ કયા ?	૩૫૭
૮૪૨ નકામાં ત્રણ કયાં કહેવાય ?	૩૫૭
૮૪૩ જલદી રિપૂથી સપડાઇ જનારાં ત્રણ કયા ?	૩૫૭
૮૪૪ નિશ્ચય જનારાં ત્રણ કયા ?	૩૫૭
૮૪૫ કયાં ત્રણ સદાં તેમ સારાં ?	૩૫૭
૮૪૬ કયાં ત્રણથી ત્રણને વધારે થાય ?	૩૫૭
૮૪૭ પ્રાણીના ત્રણ રૂપ કયા ?	૩૫૭
૮૪૮ મીઠી નિંદ્રા આપનારાં ત્રણ કયાં ?	૩૫૭
૮૪૯ મનુષ્યના ત્રણ પ્રકાર કયાં ?	૩૫૭
૮૫૦ વિદ્યા શિખવાના ત્રણ પ્રકાર કયાં ?	૩૫૭
૮૫૧ કયાં ત્રણ પ્રભાતે પોઢે ?	૩૫૭
૮૫૨ કયાં ત્રણ કાયાં સારાં	૩૫૭
૮૫૩ સ્વપ્નનિર્ણય ગ્રંથના નીચે પ્રમાણે સર્વ પ્રકારો ?	૩૫૭
૮૫૪ રાત્રિનાં સ્વપ્ન તથા તેનાં સારાં નરસાં જુઓ ?	૩૫૮ — ૬૫૩
૮૫૫ સ્વપ્નના નિયમોનો પ્રકાર ?	૩૬૪
૮૫૬ આયુષ્ય નિર્ણયના સર્વ પ્રકારો.	૩૬૫-૩૬૬

૮૫૭ છત્તું અંકસંખ્યા પરીમાણના નામો.	૩૬૮
૮૫૮ ચોતરીશ અંક સંખ્યા સુધી ગણવાની ત્રિજી રીત. ...	૩૬૯
૮૫૯ સતાવીસ અંકસંખ્યા સુધી ગણવાની ત્રીજી રીત. ...	૩૬૯
૮૬૦ અઠાવીસ નક્ષત્રના નામો.	૩૭૦
૮૬૧ વરસાદની રતુના નવવાહનનાં નામો.	૩૭૦
૮૬૨ ચાર યુગનાં નામો.	૩૭૦
૭૬૩ પંચ કુળાનાં નામો.	૩૭૦
૮૬૪ છ ગુણુ ગાયનમાંનાં નામો.	૩૭૦
૭૬૫ છ શાસ્ત્રના નામો.	૩૭૧
૮૬૬ સાત રકંધનાં નામો.	૩૭૧
૮૬૭ સાત પાતાળનાં નામો.	૩૭૧
૮૬૮ સપ્ત સ્વર્ગ (લોકો)નાં નામો.	૩૭૧
૮૬૯ સાત સમુદ્રનાં નામો.	૩૭૨
૮૭૦ છપન ભાષાનાં નામો.	૩૭૨
૮૭૧ સાઠ સંવત્સરના નામો.	૩૭૩
૮૭૨ વાનપ્રસ્થના શું ધર્મ છે?	૩૭૪
૮૭૩ સંન્યાશીના શું ધર્મ છે?	૩૭૪
૮૭૪ શાળીહોત્ર શાસ્ત્ર ઘોડાની (અશ્વ) પરિક્ષા કરીતામાં. ...	૩૭૬
૮૭૫ મસ્તક લક્ષણ પરિક્ષા	૩૭૭
૮૭૬ કમાળ પરિક્ષા.	૩૭૭
૮૭૭ નેત્ર પરિક્ષા.	૩૭૭
૮૭૮ નાશિકા લક્ષણ.	૩૭૭
૮૭૯ મુખ પરિક્ષા.	૩૭૮
૮૮૦ કંઠ પરિક્ષા.	૩૭૮
૮૮૧ હૃદય પરિક્ષા.	૩૭૮
૮૮૨ ડોક પરિક્ષા.	૩૭૮

૮૮૩ પાલ પરિક્ષા.	૩૮૦
૮૮૪ પૃષ્ઠ પરિક્ષા.	૩૮૦
૮૮૬ પુચ્છ પરિક્ષા.	૩૮૦
૮૮૬ અંગ પરિક્ષા.	૩૮૧
૮૮૭ ઉદર પરિક્ષા.	૩૮૧
૮૮૮ ચતુરન્નતિ અશ્વ લક્ષણ.	૩૮૨
૮૮૯ અશ્વવર્ણ લક્ષણ.	૩૮૩
૮૯૦ આશ્રય આપનાર ગ્રહરથોના નામની ટીપ	૩૮૪-૪૦૪

આ અનુક્રમશિક્ષા પુરી કરતાં જણાવું છું કે આ પૂસ્તકમાં ૫૭૨ ૩૧૧ થી ૩૪૮ સુધી વ્યવહારે ઉપયોગી હિતોપદેશ અથવા શિક્ષા દોશના ૪૦૦ બાબતના અનુક્રમના વિષયના આંકડા કંપોઝીટરની સુકથી રહી ગયા છે માટે તેની અનુક્રમશિક્ષા લખી નથી તે સહેજ વાચનારને જાણવા લાયક છે.

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

વ્યવહાર, જ્ઞાન, ધર્મ અને રાજ્યક્રિય વિષયનું

સર્વ જ્ઞાન આપનાર પ્રશ્નોત્તર રૂપ

ઉત્તમ સંવાદરૂપ

વ્યવહારદર્પણુ યાને પ્રશ્નસહસ્રી.

દાહરો—પ્રીતિવાન પ્રવીણ યદ્ય, નીતિ, નિર્મળ જ્ઞાન;
ભીતિ ત્યાગી મન ધરો, વ્યવહારિક શુભ ધ્યાન.

૧ મુદિષિર—ગુરુ શૌદ વિદ્યા અને ગોસઠ કળા કય તે
મને કહો?

દ્રોણાચાર્ય—જે વિદ્યા ને કળા શ્રી કૃષ્ણ સંદીપન ગુરુને ત્યાં
મળ્યા છે તે તમને કહુ છું તે સાંભજો. ૧ ઋગ્વેદ, ૨ યજુર્વેદ,
૩ સામવેદ, ૪ અથર્વવેદ, એ ચાર વેદો, ૫ શિક્ષા, ૬ કલ્પ, ૭ વ્યાકરણ,
૮ નિરૂક્ત, ૯ છંદ, ૧૦ જ્યોતિષ આ છ અંગો; તથા ૧૧ મીમાંસા,
૧૨ ન્યાય, ૧૩ ધર્મશાસ્ત્ર અને ૧૪ પુરાણ. વળી ધણાક ચાર ઉપ-
વેદને પણ વિદ્યામાં ગણે છે, એટલે ૧૫ આયુર્વેદ-વૈદ્ય વિદ્યા, ૧૬ ધનુ-
ર્વેદ-શસ્ત્ર વિદ્યા, ૧૭ ગાંધર્વવેદ-સંગીત વિદ્યા, ૧૮ સ્થાપત્યવેદ-શિલ્પ
વિદ્યા, આમ અઠાર વિદ્યા પણ ધણા પડિતો ગણાવે છે. ઉપર
ખતાવેલી વિદ્યાઓ સિવાય ગોસઠ કળાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

ગીત—જ્ઞાનતાનની કળા. એમાં ગાવું કેવા પ્રકારે, તાન કેવા
પ્રકારે મારવું તે તથા સમ સુર વગેરે સંધળું જાણવા જોય છે.

વાદ્ય—વગાડવાની કળા. એના ચાર ભેદ છે.—તત, આનંદ
મુષિર, અને ધન, તારવડે વગાડે છે તે તત; જેવા કે સીતાર, તાલિસ,

સારંગી, રૂબાળ, મોરચંગ વગેરે. ચામડું મઢેલું હોય ને વાગે તે આનંદ; જેવાં કે ઢોલ, મૃદંગ, પંખવાળ, બાંધું, ડફ અને ડમરૂ વગેરે. પવન સરાવાથી વાગે તે સુપિર; જેવાં કે રજુમીંગ, મુરલી, સીસોટી અને પાવો વગેરે. ધાતુના રજુકારાથી જે અવાજ થાય છે તેને ધન કહેછે; જેવાં કે ઝાંઝ, ધુધરી, ધંટ, કરતાર વગેરે છે તે.

નૃત્ય—નાચવાની કળા, એના એ ભેદ છે. હાસ્ય અને તાંડવ. તાંડવ શિવજી કરે છે અને હાસ્ય ગુજરાતની સ્ત્રીઓ આગળ જાણતી પણ કર્ણાટકી સ્ત્રીઓ હજી જાણે છે. તાંડવ નૃત્યમાં લઘુતાંડવ, ઉદ્ધત અને કોમલ એવા ત્રણ ભેદ છે. લઘુતાંડવ હર્ષ પ્રગટતાં થાય છે અને હાસ્ય એ તેની સીમા છે. ઉદ્ધત તે યુદ્ધ પ્રસંગમાં ને કોમલ તે કદલારસમાં હોય છે. નૃત્યવિદ્યા સર્વોપરી છે, પણ તે વિદ્યાન-અવિદ્યા નાંહ.

નાટ્ય—એ કળા જાણવાથી મનુષ્ય ગમે તે પ્રસંગે ગમે તેવા હાવભાવ દર્શાવી શકે છે. તે કરજી, હાસ્ય, રોદ્ર, વીર વગેરે રસ દર્શાવી મનની ઇચ્છા પાર પાડે છે.

આખેખ્ય—ચિત્રકળા, એ સર્વોપરી છે. જે ચિત્રકારો લોકોને ઠગે છે તેને અગડમ્ બગડમ્ જેવા જાણવા; ખુખીદાર ચિત્રો કાઢવાં તે કળા બહુમાન્ય ગણાય છે.

વિશેષકચ્છેદ—કાગળ કે કેળપાત્રને કાતરી તેમાં રમ્ય ચિત્રો—હાથી, ઘોડા, પક્ષી આદિ ઉઠાવવાં તે.

તાંડવ કુસુમ બાલવિકાર—ચોખ્ખા વગેરેનાં મંડલ કાઢવાની હસ્તકળા. એ ચતુરાઈ જે આવડતી હોય તો એક મુંઠીસર રંગ (ગુલાલ) લઈ ભીત કે પાટીયાપર એવી રીતે ફેંકે કે તેથી હાથી, ઘોડા, વગેરે ચિત્ર આજેહુજ પડે ને જોનારને મોહ થાય.

પુષ્પાસ્તરજી—ફુલપાથરવાની કળા, ફુલ એવા પ્રકારથી પાથરે કે તેમાં હાથી, ઘોડા, ગાલીઆ વગેરે પડે છે.

દશન—નદી દાંત કાતરવાની તથા સાવર સંગિતાનાં અનેક રમકડાં કાતરવાની કળા.

વસન—વસ્તુઓનાં યુગ્મ વગેરે નકવી વાવવાની કળા.

મણિભુમિકા કર્મ કળા—મણિ કાપવાની કળા.

રાયનરચન—રાધા કેમ ખીલાવવી તે એમાં મુખ્ય છે; અને વસ્ત્ર એકાદવા પાથરવાનો વિવેક પણ છે.

ઉદકવાદ્ય—પાણીપર હાથ ફેરવી વાદ્ય વગાડવાની કળા, જેવાં કે જળતરંગ, શીંગતરંગ.

તરવાની કળા—એથી અગાધ જળમાં પટારના પટાર મુખી આપત્તિમાં ગુમ રહે છે, પાણીમાં પડેલી વસ્તુ દુબડી મારી શોધી લાવે છે.

માળી કળા—હાર, તોરા, વાડી, આદર, ચોળા, ચોટ્ટો વગેરે ગુંથવાની કળા. એ કળાથી ગમે તેવાં દુબો ત્રણ ચાર દિવસ મુખી તેવાં ને તેવાં રખાય છે ને એકથી બીજે લઈ જવાય છે.

માથું ગુથવાની કળા—એ શોખ અને શોખ માટે છે. રાધાની વેણી શ્રીકૃષ્ણ ગુંથતા.

વેપ બદલવાની કળા—સંકટ સમયે વેપ બદલાવીને એકલાથી તાકાથી શકાય છે. આપણા દેશમાં બહુરૂપી આવે છે તેની એ કળા છે.

કર્ણપત્ર ભંગ—કુલ કાતરવાં કાતરવાની કળા.

ચુગાંધ ચુકિત—જાત ભાતનાં અતરો બનાવવાની કળા.

ભુપણ ચોજન—ચણગાર પહેરવા ને પહેરાવવાની કળા. એ કળાનો ઉપયોગ શ્રી કૃષ્ણે સધિકાઇ વગેરે જોખી સંગે કર્યો હતો.

ઈંદ્રગળા—જાડની કળા. એ જાણવા માટે ઔષધીના ગુણો જાણવા જોઈએ, તેથી શરીરના રંગ તથા વેપ બદલી શકાય છે ને હાથ તાળી આપીને છટકી જવાય છે.

હુક્તનાથ—જુદી જુદી રીતથી પટો, તરવાર, ભાંભા વગેરે ફેરવવાં એ કળા યુદ્ધ પ્રસંગમાં ધણી ઉપયોગી છે.

પાક શાસ્ત્ર—રસોધ કરવાની કળા. એ કળા બીમસેન ઉત્તમ રીતે જાણતો હતો. એ સ્ત્રીઓને ધણી ઉપયોગી છે.

નિશા જનાબવાની કળા—ભાંગ, ગાંજો, દારૂ, અશીષુ, તમાકુ આદી કેમ બનાવવાં, કેમ પીવાં, અને પીધા છતાં કેટલું ન ચહે તેવી યુક્તિ એ કળામાં છે.

શીવવાની કળા—સ્ત્રી પુરુષ બંને માટે ધણી કામની છે. ધર નીભાવવા માટે અતિ ઉપયોગી છે.

ભરત ભરવાની કળા—સ્ત્રી પુરુષ બંનેની ક્ષતુરાધ માટે ધણી કામની છે.

વીણા વગાડવાની કળા.

પ્રહેલિકા—સામાને જોલતાં બંધ પાડવા ને ગુંચવણુવાળા સવાસો પુછવાની કળા. આ કળાથી ન્યાય કોર્ટમાં ધારા જાણનાર વકીલો સામાને ગુંચવી શકે છે, વળી જો ઉખાણા કહેવાં તે પણ આ કળાની ચતુરાધ છે.

પ્રતિભાળા—જે કોઇ કંઇ પણ પૂછે તેનો તત્કાળ નિર્વાહજે ઉત્તર દેવો તેવી સમયશુચકતા. (વિદ્યાર્થીઓ પરસ્પર અંત્યાક્ષરી છેલ્લા શબ્દથી આરંભી ને કોઇ પણ વાક્ય અથવા કવિતા જોતે છે તે પણ આ કળાનો વિભાગ છે.) એ જાણનાર ધણી યાદદારતાવાળો થાય છે.

દુર્વિચ્છેદ—ઠગાઇની કળા. એ જાણવાથી ઉત્તરતાં શીખવાનું નથી, પણ ઠગનારા કેમ ઠગાઇ કરે છે તે જાણવાનું છે. આ કળાથી ચોર અને શાહને પારખી શકે છે.

વાંચન કળા—માયા કેવી હતી, અક્ષરો કેવા હતા, કેવી ઢબે વાંચવાથી સઘળા રંગન થાય, ચીપી ચીપીને નહિ પણ સપ્તાયથી

પરીક્ષા એ કળાથી કરવાની છે. સાચાં રત્નો, જોટાં રત્નો, ધણાં મૂલ્યવાળાં રત્નો, થોડા મૂલ્યવાળાં રત્નો, નવી ખાલુના તેમ જુની ખાલુના હીરા કેવા હોય તે પણ એ કળાથી જણાય છે. એ માટે 'રત્ન પરીક્ષા' નામનો ગ્રંથ લખ્યો.

ધાતુ વાદ—કંસારાની કળા. ધાતુઓ કેમ ગાળવી, પત્રાં કેમ પાડવાં, ધાટ કેમ ઘડવા, ધાતુઓની મેળવણી કેમ કરવી, તે આમાં સમાય છે. કેટલીક વાર ચાંદીનાં, સોનાનાં વાસણો દેખીતાં ફડાં પણ અંદર કંઈ હોતું નથી તે પણ આ કળાથી તેનો ભેદ તત્કાળ પારખી શકાય છે.

મણિરાગ જ્ઞાન—એમાં ઉંચા રત્નોના રસ બતાવી ખીનપર રંગ ચઢાવવાનો પ્રકાર છે, જેથી અજાણ્યો મનુષ્ય એમ જાણે કે આ અમુલ્ય રત્નજ છે. જેમ રત્નની ચાર જાતો છે, તેમ હીરાની પણ તેટલીજ જાત હોય છે. સફેદ હીરા, વદન નિતરો ને ધા પડવાથી ભાગી જાય તે શ્રેષ્ઠ હીરા છે; રતાસ પડતો હોય અને મજબુત ધા ખમે તે ઉતરતો; કંઈક ખીળાસ પડતો હોય, કંઈક સખ્ત અને કંઈક નરમ તે વળી તેથી ઉતરતો, સફેદ છતાં કંઈક સ્થામતાવાળો હીરા હોય ને ગમે તેવા ધા છતાં પણ ભાંગેજ નહિ તે છેક હલકો હીરા હોય છે. વળી રત્નોમાં પણ નવ રત્ન શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. મણિધરના મણિની પરીક્ષા પણ આ વિદ્યાથી થાય છે.

આકર જ્ઞાન કળા—રત્ન તથા ધાતુ ખાલુની કળા. એ જાણવાથી જમીન કેવી છે. ક્યાંથી કઈ ખાલુ નિકળશે તે જાણવામાં આવે છે. કુવા તળાવ, વાવ જોદાવતાં જમીનની પરીક્ષા કરવામાં આ કળા કામની છે. પૃથ્વીની ઠંડાઇ, ગરમાઇ, રંગ રૂપ એ સર્વે આથી જણાય છે. પણ ગુરુ ગમ્ય હોવાથી યજ્ઞ પોતાની મેજેજ આવડતું નથી.

વૃક્ષાયુર્વેદ—વૃક્ષ વાવવાની કળા; માણી તથા ખેતી કરનારને આ કળા ધણી કામની છે. બગીચા, કુવા, લતામંડપો વગેરે બનાવવામાં એ

કળા વગર ચાલે નહીં. ઝાડ કેમ વાવવાં ખાતર ફેલું નાખવું, વૃક્ષ રોગને, કેમ નાશ કરવો અને ધૂળપુલ વધુ કેમ આવે તે એનો પ્રકાર છે. એ-
માંથી ઘણી અદ્ભુત વસ્તુ પણ જાણવામાં આવે છે. ગાર્ડી ઝાડના પાં-
દડાં તોડીને પાછાં ચોટાડી દધ જોનારને સ્તબ્ધ કરેછે, જુદાં જુદાં વૃક્ષો
માંથી નિરનિરાળા વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવી એ પણ આ કળાથી બને છે.
જમકે ઘાસમાંથી કેળાં, ઠાંટામાંથી દાડમ, કાશમાંથી શેરડી, વાંશિયો
ચોખ્ખો તેમજ વાસમાંથી ઘંઙ પણ થાયછે. જ્યારે તમો વેપાર વણજ
કરો ત્યારે આ કળા માટે ‘વરાહ મિહિર’ ગ્રંથ લખવો અગત્યનો છે.

મેષ કુંકટલવિક કુદ્ધ વિધિ-ઘેટા મરઘાં, લડાવવાની રમત.
આમાં પણ પરીક્ષા કરતાં શીખવાનો લાભ છે.

શુક સારિકા પ્રલાપન-મેનાં પોપટને શિખવવાની કળા. આવાં
મેનાં પોપટ ધરનાં રક્ષક છે, એટલુંજ નહિં પણ મનુષ્યની પેઠે સર્વ કામ
કરેછે. કચ્છતરોને પત્રો આપવાથી તે પોહોચાડેછે. એ કળા જાણવા માટે
‘શુક સારિકા પ્રલાપન’ ગ્રંથ લખવો.

ઉત્સાદન-ચોટી ગયત્રો પદાર્થ ઉખેડવાની કળા. કાઢી મૂક સંદેહ
થયાં હોય તો કદમ કેવો ને કેવા પ્રકારે લગાડવો, તેમજ મનુષ્ય કે
શુ પક્ષી સંકડાસવાળી જગ્યામાં ગુચવાઇ ગયું તો તેને શી રીતે બહાર
કાઢવું તે આ કળાથી શીખાયછે.

માર્જન કૌશલ્ય-કોઇ સ્થળે રંગાદીક પદાર્થ પાથરેલા હોય ને તે
ઉપરા ઉપરી હોય, અને તેમાંથી એક ઉપત્રો રંગ કાઢી નાખવો અને
તે કાઢતાં નીચેના રંગને કાંઈ અગવડ નહીં આવે તેમ કરવું. તેમજ
માથું કેમ ચોળવું, કેશ કેમ સ્વચ્છ કરવા, શરીરે માર્જન કેમ કરવું,
શરીરપર ક્યાં ક્યાં તેલ લગાડવાં, વળી એનો ત્રીજો ભાગ વિનોદનો છે.
શરીરની અંદરના હાડકાં, આતરડાં સ્વચ્છ કરવાં તે આ કળા જાણવાથી
બને છે. શરીરની આરોગ્યતા માટે આ કળા કામની છે.

અક્ષર મુદ્રિકા કથન-કોઇ મનુષ્યના પાસે શુભ વસ્તુ હોય તે

પારખવી, કોઈ ચીજ હાથમાં રાખવાથી કેવાં હાવસાવ થાયછે, મુખનો વિકાર, શરીરનો રંગ અને હાથની સ્થિતિ તે તેવી વસ્તુ જાણવા માટે જરૂરનું છે. તેમ પણ ન પરખાય તો રંગ, ગુણ, નામના અક્ષરો, તે અક્ષરોથી ક્યાં ક્યાં શબ્દો અનેછે વગેરે પ્રશ્નો પુછી પેલી વસ્તુનું નામ નક્કી કરવામાં આવે છે. કોઈ મનુષ્ય ન વંચાય તેવું બખતો હોય તે તેના હાથના વલણથી ને કલમની ઢબપરથી તેણે શું લખ્યું તે પારખી શકાય છે.

પરદેશી ભાષા જ્ઞાન—જુદા જુદા દેશની ભાષા જાણવી તેથી ધંધા રોજગારમાં અને રાજ કાજમાં ધણા લાભો થાયછે. આમાં ત્રણ વસ્તુની આવશ્યકતા છે. વ્યાકરણ, કોષ અને ઇતિહાસ. વ્યાકરણથી જ્ઞાન, કોષથી વેપારની વસ્તુ જાણાય અને ઇતિહાસથી રાજ્યકીય સ્થિતિ.

દેશ ભાષા જ્ઞાન—સ્વદેશની ભાષા સંપૂર્ણ રીતે જાણવી, તેમાં વ્યાકરણ અને કોષ.

શકુન કળા—શરીરના અવયવ પરવાથી શકુન અપશકુન જાણાયછે કેટલીક વચ્ચે શકુન વહેમ ગણાય છે. આથી સચોટ શકુન અપશકુન પારખી શકાય છે.

યંત્ર માતૃકા—સંચા બનાવવાની કળા, યાંત્રિક કળા, ધંધામાં અને ગુપ્ત કાર્ય કરવામાં ઉત્તમ છે. આપણા શત્રુના નાશ માટે એક પેટીમાં ગુપ્ત રીતે એવી જુશંડી ગોઠવવી કે તે ઉઘાડતાંજ ઉઘાડનાર મરણ પામે. તેવું અપૂર્વ કામ આ કળાથી પૂર્ણ થાય છે.

ધારણ માતૃકા—તોળવાની કળા, ગમે તેવી વસ્તુ આથી તોળી શકાય, હાથી, પર્વત વગેરે, તોળવાથી કેટલાક તોલાટો ગડબડ સડબડ કરેછે તે પારખી શકાય છે, એ માટે ‘ ધારણ માતૃકા કલ્પ લતિકા ’ ગ્રંથ ભણવો જોઈએ.

આસંવાચ્ય માનસી કાવ્ય—ગમે તે વિષયપર કવિતા બનાવવી તે આ કળાનો વિધિ છે. વિદ્વાનો માટે એ મનોરંજક છે.

અભિધાન કોષ-કોષ પણ પદાર્થનાં કેટલાં નામ છે. તે એ કોષ જાણવાથી જાણાય છે. તેથી સાંકેતિક શબ્દ બોલતો હોય તો તે ઝટ પર-ખાય છે. કાવ્ય કરનારને તે કળા ઉપયોગી છે.

છંદો જ્ઞાન-કાવ્ય કરનારને છંદ કેટલા, તેના બેદ કેટલા, તેના અક્ષર વગેરે એથી જાણાય છે.

ક્રિયા ત્રિકલ્પ-રાંધેલા પદાર્થોની ખાવામાં ચતુરાઈ જાણાય એટલે ચાર ચીજમાં એરે મૂકે તો ઝટ પારખે કે અમુક ચીજમાં છેર છે. જમવાના કેવા પદાર્થ, કેટલા વખત સુધી ન બગડે તે આથી સમજી શકાય છે. ચતુર, ગાંધી, વૈદ્ય અને રાજ્યકી મનુષ્યને ધણીજ કામની છે.

ચોર કળા-ચોરી કરવામાં કામની છે. કંઈ જગ્યાએ ધન દાટલું છે તે જાણી શકાય તેમ ગુપ્ત રીતે બીંત કેમ કાપવી તથા ખાતર કેમ મૂકવાં તેની યુક્તિ પણ એમાં છે.

છલિત યોગ-છેતરવાની સઘળી યુક્તિ કે તેથી આપણે છેતરાઈએ નહીં, વળી કોઈ વસ્તુ ક્યાં સંતાડી છે તે જાણી ચોરને પકડી પાડવામાં આવે છે. જનાવરો સંબંધી કેટલુંક જ્ઞાન પણ મળે છે.

દૂત વિશેષ-જીગાર, ચોપાટ, ગંજીદા, પાસા, સોગઠાં વગેરે રમતાં કેમ દાવ પેચ રમવા એ સઘળું શીખાય છે.

આકર્ષકીડા-અંગ કસરત, કુસ્તી, પદ્યાખાણ, યુદ્ધપદ્ધતી, મલખમ, એથી કૃષ્ણે કંસને માર્યો હતો.

ખાળ કીડન-ખાળકોને રમવાની કળા, રાજકુંવરને રમત ગમત સાથે રાજ, પ્રધાન, સીપાઈ તથા ઘેડેસ્વારનાં કામ કરતાં તથા લડતાં શીખવવું અને ન્યાય કેમ થાય તે શીખવવું તેમાં તથા વૈશ્યને વેપાર કેમ થાય, તે રમત ગમતમાં શિખવવામાં એ કળા ઉપયોગમાં આવે છે.

વૈનાયિકી કળા-જદુગરોની ઠગાઈ પારખવાની કળા.

દૃષ્ટિ કળા-ખેતી વિદ્યા, હળ ખાતર, બળદ, વાવેતર, વગેરે જો-

તીનાં સંબંધન એ કળાથી જાણવામાં આવેછે. ' ક્ષેત્ર વિચાર ' નામનો ગ્રંથ એ કળા શીખનારે જાણવો.

વૈતાલિક વિદ્યા-કેટલાક આને ભૂતાવળ પણ કહેછે. કેવા કેવા પદાર્થોના ધુપ દેવાથી મનના તથા તનના આવેશો દૂર થાયછે, તે આ કળાથી સમજાયછે. કોઇ કોઇ સમયે અર્જુણી અદ્ભૂત અને લવાનક વસ્તુનો સ્પર્શ તથા શરીરની તથા મનની સ્થિતિ બદલાઇ જાયછે, તે સર્વ આથી દૂર કરી શકાયછે. તે સમયે ભૂતાવળ બતાવીને સંકટમાંથી બચી શકાયછે. આ ૬૪ કળા જાણવાથી તે કોઇથી ગંભીરો કે ગાંભીરો જતો નથી.

સ્વપરાક્રમથીજ પ્રાપ્ત થાય તેવી આઠ કળાઓ આ પ્રમાણેછે:-
જે સ્વપરાક્રમથી પ્રાપ્ત થાયછે.

રાગ, યાધ, ને પારખું, નાડી ને વળી ન્યાય;

તરવું, તન તરવું, ને તરકરવું, એ આઠે આપ કળાય.

લાગવતમાંથી.

૨ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ચાર પ્રકારનું જોલવું ક્યું કહેવાય ?

વિદુરજી-જોલું જોલવું તે ઉત્તમ છે, તે કરતાં સત્ય જોલવું તે ઉત્તમ છે, તે કરતાં પ્રીય જોલવું તે ઉત્તમ છે, આ સૌથી ધર્મ સ્વરૂપ જોલવું તે વધારે ઉત્તમ છે. એ ચાર પ્રકારનું છે.

૩ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી, પંડિત કોણ કહેવાય ?

વિદુરજી-જે મનુષ્યો માત્ર ઉપયોગી વિષયોમાંજ પડી સાર ગ્રહણ કરે છે અને વધારે લાંબગડમાં પડતા નથી, તેઓને હું પંડિત સમજું છું. વધારે બાબતમાં પડનારને સંસારી ફોગડીયા સમજવા. તેમ જ મનુષ્ય 'આ કામ મારા પ્રયત્નથી બની શકશે' આવો નિશ્ચય કર્યા પછી તે કામનો આરંભ કરે છે. આરંભેલું કામ અધવચ્ચ છોડી દેતો નથી, પૂર્ણ કર્યા વગર વિરામ પામતો નથી, પોતાનો સમય નિષ્પૂર્ણ ગટાડવા દેતો નથી, અને મનને આધીન રાખે છે તેજ પંડિત

કહેવાય છે. વળી જે ઉત્તમ કામ કરે છે, અને પતીત કર્મનો ત્યાગ કરે છે, નારીતક નહીં પણ શ્રદ્ધાળુ હોય છે, જેની ખુદ્ધિ શાસ્ત્રને અમુસરે છે, જે પૃથ્વીપુરુષોએ બાંધેલી મર્યાદાનું ખંડન કરતો નથી, તે મનુષ્ય પંડિતનું નામ મેળવે છે..

૪ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી, મહાકુળવાન કાને કહે છે?

વિદુરજી-જે કુળમાં તપ, દગ, ઇન્દ્રિયનિયંત્ર, બ્રાહ્મણનું પદન (વેદાધ્યયન), યજ્ઞો, પુણ્ય કર્મ, વિવાહાદિક ઉત્તમ કર્મ અને હમેશાં અન્ન દાન આ સાત ગુણ સારીરીતે રચિતરથી જે કુળમાં વાસ કરીને રહ્યા છે તેને મહોટાં કુળ સમજવાં. જેનું સદાચરણ ચલાયમાન થતુ નથી. (જે સદાચરણમાંથી બ્રષ્ટ થતો નથી) જેના આચરણથી માતા પિતા વગેરે નાખુશી થતા નથી, જે પ્રસન્ન મનથી ધર્માચરણ કરે છે. જે કુળ ઉત્તમ કીર્તિ મેળવવાની આશા રાખે છે અને અસત્યનો ત્યાગ કરે છે તેને મહાકુળવાન જાણવાં. યજ્ઞ ન કરવાથી, અયોગ્ય લગ્ન કરવાથી, વેદના અધ્યયનનો ત્યાગ કરવાથી અને ધર્મ મર્યાદાનો લોપ કરવાથી ઉંચાં કુળ નીચ કુળ બને છે. દેવ દ્રવ્યના વિનાશથી, બ્રાહ્મણના પૈશા ઓળવવાથી, અને બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરવાથી મોટાં કુળ નીચ કુળમાં ગણાય છે. વળી બ્રાહ્મણોનો તિરકાર કરવાથી, તેમની નિંદા કરવાથી અને ચાપલુ ઓળવવાથી મોટાં કુળ નીચ કુળમાં ગણાય છે, જે કુળ દુરાચરણી થાય છે તે કુળવાન હોય, દોર ઢાંખરવાળો હોય, પરાક્રમવાળાં હોય અને ધનવાન હોય છતાં પણ તે કુળ, કુળની ગણતરીમાં ગણાતાં નથી. અલ્પ ધનવાળા છતાં પણ જે કુળ સદાચરણથી રહિત નથી તે કુળની ગણતરીમાં ગણાય છે, અને મોટી કીર્તિ મેળવે છે. ધન આવે છે અને જાય છે, પણ સદાચરણ પ્રરી આવતું નથી; માટે પ્રયત્નથી તેની રક્ષા દ્રવી. જે મનુષ્ય ધનથી ક્ષીણ થાય છે તે ક્ષીણ થયો ગણાતો નથી; પણ સદાચરણથી ક્ષીણ થયેલો દરિદ્ર ગણાય, છે. જે કુળ સદાચરણ રહિત છે ને કુળ ગાય ભેંસ આદિ પશુઓવડે અને ઘણી સમૃદ્ધિવાળી ખેડ વડે પણ સત્કુળ બનતું નથી.

૫ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી, દુર્લભ મનુષ્ય ક્યારે કહેવાય ?

વિદુરજી-હમેસાં મીઠાં વચનો કહેનારા પુરુષો થોડા છે, અને કડવા લાગે એવા હિતકારક વચનો કહેનાર અને સાંભળનાર તો દુર્લભજ છે, જે માણસ ધર્મનો આશ્રય કરી ઉપરીને સારું લાગશે કે માહું લાગશે તેનો વિચાર મુકી દઇ માઠાં લાગે તો પણ હિતકારક વચનો કહે છે, તે મનુષ્ય રાજાનો સહાયક બાણવો. મનુષ્યે કુળની ખાતર એક પુરુષનો ત્યાગ કરવો, આમની ખાતર કુળનો ત્યાગ કરવો, દેશની ખાતર એક ગામનો ત્યાગ કરવો અને પોતાની ખાતર પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવો. દુઃખમાં કામ માટે ધનનું રક્ષણ કરવું, ધનવડે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવું અને પોતાનું હમેશાં સ્ત્રીવડે અને ધનવડે પણ રક્ષણ કરવું.

૬ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી, કયા ત્રણ પુરુષ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનીષ્ઠ ગણાય ?

વિદુરજી-જે ઉત્તમ મનુષ્ય સઘળાનું કલ્યાણ ધરે છે, કોઇના અકલ્યાણમાં મન રાખતો નથી, સત્ય બોલે છે, કોમળ હોય છે અને જી તેન્દ્રિય હોય છે તેજ ઉત્તમ ગણાય છે.

મધ્યમ-મનુષ્ય પ્રીયવાણીથી સમજે છે, કોઇ વસ્તુ માટે પ્રાંતણા કરે તો તે વસ્તુ આપે છે, અને પરનાં હિદ્રો બાળતાં છતાં ઉધાડાં કરતો નથી તે મધ્યમ ગણાય છે.

અધમ મનુષ્ય ખરાબ ઉપદેશ આપનાર, માર ખાનાર, શસ્ત્રથી હાયલ થાય તો પણ ક્રોધને લીધે પાછો ન પ્રરનાર, કરેલા ઉપકારનો નાશ (અપકાર) કરનાર, ક્રોધનો મિત્ર નહીં અને દુષ્ટ યુદ્ધિવાન. આ સઘળાં અધર્મનાં લક્ષણ બાળવાં જે ખીમની પાશેથી કલ્યાણકારી વાત સાંભળી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી, જેને પોતાનો પણ વિશ્વાસ નથી અને મિત્રોનાં વચનનો અનાદર કરે છે તેને ખરેખર અધમ બાણવો.

૭ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી, કોના કોના ઉપર ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તો પણ ન કરવો ?

વિદુરજી-દેવતા, રાજા, બ્રાહ્મણ, વૃદ્ધ, બાળક તથા આતુર ઐટલા ઉપર ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તો પણ ન કરવો. અરજદાર સોદાને આતુર સમજી તેના ઉપર ક્રોધ ન કરવો, પણ અરજદાર અરજ કરે તે દયા દૃષ્ટિથી સાંભળી તુરત તેનો નીકાલ કરવો.

૮ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી, ક્યો ભય અધિકારીને મારી પાડે છે ?

વિદુરજી-ક્રોધ પણ મનુષ્ય ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખી પોતાની શુભ વાત અને કાર્ય કહી બતાવ્યા પછી તે મનુષ્ય ખુટે તો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થએલો ભય અધિકારીઓને મારી પાડે છે, માટે અધિકાર ભોગવનારા પુરુષોએ શુદ્ધ અંતઃકરણથી ક્રોધનો બહુ વિશ્વાસ રાખવો નહિ.

૯ ધૃતરાષ્ટ્ર-બૃહસ્પતિ, અધિકારીઓએ પ્રજાજન ઉપર પોતાનો શ્વાભાવ કેમ બેસાડવો ?

બૃહસ્પતિ-અતિ કામલ ન થવું, કે અતિ સખત ન થવું, અર્થાત કડવું એવું ન થવું કે ક્રોધ યુક્તી નાખે અથવા ગળ્યું એવું ન થવું કે ક્રોધ ગળી જાય; મતક્ષય કે, કડક થવાના કાર્યોમાં કડક થવું અને નરમ થવાનાં કાર્યોમાં નરમ થવું.

૧૦ યુધિષ્ઠિર-ભીષ્મપિતામહ ! તાબાના નોકરો સાથે કેમ વર્તવું ?

ભીષ્મપિતામહ-તાબાના નોકરો સાથે હાંસી મરકરીની ટેવ ખીલકુલ ન રાખવી તેમજ છુટથી પણ તાબાના માણસો સાથે બહુ બોલવું નહિ તેમ તેવી રીતે બોલવાની છુટ તાબાના મનુષ્યોને લેવા કે મળવા દેવી નહિ.

૧૧ યુધિષ્ઠિર-તેવી છુટથી શું શું નુકસાન થાય છે તે જાણવા માગું છું ?

ભીષ્મપિતામહ-તે નુકસાન નીચે પ્રમાણે છે,

૧ ઉપરીનું વચન સેવકો પાળતા કે માનતા નથી, ૨ ઉપરીનો માન મરતો નોકરો જરાજર રાખતા નથી. ૩ રજા માગ્યાવિના ગમે ત્યાં સ્વતંત્રપણે ચાલ્યા જાય છે. ૪ શુભવાતો બહાર પ્રગટ કરે છે. ૫ ન માગવાની સત્તા માગે છે. ૬ ઉપરી કે ઘણીની સત્તા પોતે ભોગ-

વે છે. ૭ ઉપરીની નિંદા કરી પોતાની સપ્તાહ તથા હુશીયારી ખતાવે છે. ૮ પોતાની નજરમાં કે ધ્યાનમાં આવે તેવી દેશમાં (પ્રગણામાં) સત્તા કે અમલ ચલાવી ગરીબોને ફેલી ખાય છે. ૯ ઉપરી કે ધણી સામે તમને આ ન આવડયું, તમે આ જોટું કામ કર્યું, આમ ન થાય, અંમને પુછ્યું હત તો આમ ભુલ ન ખરાત, વિગેરે ડહાપણ ખતાવે છે. ૧૦ ઉપરી ગુરસો કરે ત્યારે તેની હાંસી કે મસ્કરી કરે છે. ૧૧ ઉપરી માન આવે તે તેના ધ્યાનમાં કે હીસાબમાં આવતું નથી, આ પ્રમાણે અગીયાર જાતનાં નુકશાન થાય છે. શાંતિપર્વ.

૧૨ યુધિષ્ઠિર-ભીષ્મપિતામહ, જગતમાં અધિકાર ભોગવનારા અધિકારીઓને ફટલાંક એવાં કામો કરવાં પડે છે કે જે કામ કરવાથી વધારે શત્રુઓ ઉભા થાય છે, ત્યારે તે પ્રસંગે કેમ વર્તવું ?

ભીષ્મપિતામહ-કોઈ કાર્ય કરતાં ધણા શત્રુ થઈ ગયા તો તેને વખતે શત્રુના પક્ષમાં જળવાન લોકો હોય તેની સાથે સંધિ કરવી, સંધિ કર્યા પછી તેની સાથે સાવધાન થઈ યુક્તિ વડે વર્તવું; મતલબ સંધાઈ ગયા પછી પાછો વિશ્વાસ તો કરવોજ નહિ. શાંતિપર્વ.

શત્રુજયરાજ-હરદ્વાજ મુનિ, ઉપરનો જે સવાલ યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મપિતામહને પુછ્યો અને એનો જે જવાબ આપ્યો એ બાબત આપનો શો અભિપ્રાય છે તે જણવા માગું છું.

હરદ્વાજમુનિ-હું પણ ભીષ્મપિતામહના વિચારને મળું છું અને મારોજ મત છે કે અમુક એક કાર્ય કરતાં અધિકારી સામે ધણા શત્રુ થાય તો તેમાંથી જે જળવાન લોક હોય તેની સાથે અંતરથી વિશ્વાસ ન રાખતાં સંધિ કરવી, યુક્તિ સાથે વર્તવું, કાર્ય થયા પછી વિશ્વાસ કરવો નહિ; વિશેષ મારો મત આવે છે કે તે વખતે ધૈર્ય રાખવું, મોટું મન રાખવું, આગલાની દલકાઈ સામું જોવું નહિ, અમુક વખત જતો કરવો, મુખ્ય મુખ્ય મનુષ્યોને પોતાના પક્ષમાં લઈ ખીન્નઓને તેના મારણ વિશ્વાસ ઉપત્ત કરવો, આકરે આકરા ન થવું, પોતાનું

જોર છતાં કમજોર દેખાવું, પણ એવું નથી કે તે સામે કાનું તેની ઉપરી અક્ષર લઈ મારી પાડે, અને અતે આવી કોયાઓ કરી કુશળતાથી વર્તિ બનતાં સુધી સમાધાન કરી લેવું.

૧૩ યુધિષ્ઠિર-ચૌભ્યશ્રુષિ ? ક્યા ક્યા વિચારો ગુપ્ત રાખવા ?

ધૌમ્યશ્રુતિ-ત્યાં સુધી જે કાર્ય થયું નથી અને થઈ ગયા પછી પણ બહાર પડેલું નથી ત્યાં સુધી કોઈ પણ સારો યા નરસો પોતાનો કરસો વિચાર બહાર નજ પાડવો. તેવીજ રીતે પોતાના તિરસ્કારમાં દોષ છે તે પણ ગુપ્ત રાખવું કેમકે એ વાત પણ પ્રસિદ્ધ થએથી ધાણી દાનિ વેડવી પડે છે.

૧૪ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી, ક્યા કામનો આરંભ કરવો ને ક્યા કામનો ન કરવો ?

વિદુરજી-હરેક કામમાં પ્રથમ સાર જોવો, એટલે કે જે કામ કરવાનું હોય તેમાં પ્રથમ મતલબ પાર પડશે એવો ફાયદો દેખાય તો તે કામનો આરંભ કરવો. પણ કોઈના કહેવા સાંભળવા ઉપરથી ઉતાવળ કરી કોઈ કામ કરવું નહીં; ઉતાવળને લઈ જે કાર્ય કરવામાં આવે છે તેમાં અતિ પાછું પડવાનો વખત આવે છે અને પરિણામે કશો સાર નીકળતો નથી અને વિનાકારણ મહાભારત પશ્ચાત્તાપ થાય છે.

ઉદ્યોગપર્વ.

૧૫ યુધિષ્ઠિર-વિદુરજી ! કોને કોને કેવા ભય રહેલા છે ?

વિદુરજી-ગરીબ લોકોને પોતાની આજીવિકાનો ભય રહેલો છે, મધ્યમ સ્થિતિના લોકોને મરણનો ભય રહેલો છે અને ઉત્તમ પુરુષોને અપમાનનો ભય રહેલો છે.

૧૬ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! અમુક એક કામ હાથમાં પકડ્યું અને તે પાર પાડવા માટે બની શકે તેટલું પ્રયત્ન કર્યું, છતાં પણ તે કામમાં લાભ ન મેળવી શકાય તો કેમ કરવું ?

વિદુરજી-મનુષ્ય પોતાથી બને તેટલું હરેક કામ પાર મુકવામાં

૨૪ ધૃતરાષ્ટ્ર-એમ છતાં તેવા સહન કરનારાઓ સાથે વિરૂધ્ધપણું થાય તો શું કરવું ?

વિદુરજી-સહન કરનારાઓ સાથે વિરૂધ્ધપણું રાખવામાં આવે તે પુરૂષાર્થ ન ગણાય. હિંચોગપર્વ.

૨૫ ધૃતરાષ્ટ્ર-મુખીઘ ભરેલાં કંપાં વીશ કૃત્યો છે કે જે કૃત્ય કરવાથી લોકો તેને મુખ્ય કહે ?

વિદુરજી-નીચે પ્રમાણે વીશ કૃત્યો કરે તે મુખ્ય ગણાય.

૧ જે મનુષ્ય શિક્ષાકરવા લાયક ન હોય તેને શિક્ષા કરે.

૨ જે મનુષ્ય થોડોજ લાભ મળે કે તરતજ છડી જાય.

૩ જે મનુષ્ય સ્ત્રીની આકરી કરી તેનાજ કેલવા પ્રમાણે વર્તિ પેટ ભરે.

૪ જે મનુષ્ય યાચના કરવા લાયક ન હોય તેની યાચના કરે.

૫ જે મનુષ્ય થોડુંજ કામ કરી પોતાની બડાઇ કરે.

૬ જે મનુષ્ય કુળવાન થઇ ન કરવાનું અધદીત કામ કરે.

૭ જે મનુષ્ય પોતે નિર્ભય છતાં બળવાન પુરૂષો સાથે નિરંતર વૈર કરે.

૮ જે મનુષ્ય અશ્રદ્ધવાન હોય તેની સાથે શ્રદ્ધાની વાતો કરે.

૯ જે મનુષ્ય ઇચ્છા કરવા લાયક ચીજ ન હોય તેની ઇચ્છા કરે.

૧૦ જે મનુષ્ય દીકરાની વડે સાથે ઠઠા મશ્કરી કર્યા કરે.

૧૧ જે મનુષ્ય પારકા જોતરમાં પરવાનગી વિના ખીજ વાવે.

૧૨ જે મનુષ્ય પોતાની સ્ત્રીનો હિંમેશાં તિરસ્કાર કર્યા કરે.

૧૩ જે મનુષ્ય પોતાને મળ્યા છતાં મને આ સાંભળતું નથી એમ કહે.

૧૪ જેમ મનુષ્ય વચનની કચ્છલાત આપ્યા છતાં મને યાદ નથી એમ કહે. અને તે બાબતમાં પોતાની ભોટાઇ માને.

૧૫ જે મનુષ્ય દુષ્ટને સાધુ પુરૂષ છે એમ કહીને માને.

૧૬ જે મનુષ્ય ચાહીને વરસાદમાં ચાલે, એટલે જાણીને બહાર જાય.

૧૭ ને મનુષ્ય સારી સ્થિતિમાં હોવા છતાં કાંઈપણ વિદ્યાભ્યાસ ન કરે.

૧૮ ને મનુષ્ય પોતાનો વખત આવ્યા છતાં દ્રાઢતા ઉપર હાય ન રાખે.

૧૯ ને મનુષ્ય પોતાના ઘરમાં ગુણવાન અને સ્વરૂપવાન સ્ત્રી છતાં પારકી સ્ત્રી સાથે અતીતિથી વત્તિ વ્યભિચાર કરે.

૨૦ ને મનુષ્ય વાણીએ કરીને માત્ર ખીજાઓ સાથે ઘેર કરવાની ઇચ્છા રાખે અને ને પુરૂષ સમય આવ્યા છતાં બોલી શકે નહીં, તે પણ મૂર્ખ ગણાય. એ રીતે કૃત્યો કરનારા પુરૂષો મારા વિચાર પ્રમાણે મૂર્ખ ગણાય છે. વળી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નહિ છતાં ને ઘણાજ અભિમાની છે, દરિદ્ર છતાં ઉદાર મનવાળો છે, અને હલકા કામ કરીને એટલે બુંદગદું વગેરે રમીનેજ ધન મળવાની ઇચ્છા કરે છે, તેને, પડિતો મૂઠ મૂર્ખ કહે છે. ને માણસ પોતાનું કામ મૂકી પારકા માટે પ્રયાત્ન કરે છે; અને મિત્રને માટે નઠારું કામ કરે છે, તે મૂઠ મૂર્ખ કહેવાય છે, ને માણસ ગ્રેમ વગરના માણસોને આહે છે, અને પોતાના ઉપર ગ્રેમ રાખનારા માણસોનો ત્યાગ કરે છે તથા જળવાનનો દ્રેષ કરે છે, તેને વિદ્વાનો મૂઠ યુદ્ધિ એટલે મૂર્ખ કહે છે; ને માણસ શત્રુ સાથે મિત્રતા કરે છે, મિત્રોનો દ્રેષ કરી તેને મારી નાખે છે, અને નઠારાં કામનો આરંભ કરે છે, તેને પંડિતો મૂઠ યુદ્ધિ કહે છે, હે ભરતર્પભ ! ને, માણસ પોતે કરવા લાયક કામ આકર મારણતે કરાવે છે, તે પણ સંઘર્ષ કામમાં શંકા રાખે છે, અને ઉતાવળે કરવાના કામમાં વાર લગાડે છે, તેને મૂઠ જાણવો. ને પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરતો નથી, દેવતાઓની પૂજા કરતો નથી તથા જને હિતેચ્છુ મિત્ર મળતો નથી; તેને વિદ્વાનો મૂઠ યુદ્ધિ કહે છે. ને બોલાવ્યા વગર અંદર પ્રવેશ કરે છે, પ્રશ્ન કર્યા વગર બહુ બોલે છે, અને વિશ્વાસ વગરના માણસોનો વિશ્વાસ કરે છે, તે મનુષ્યને મૂઠ યુદ્ધિ અને નીચ જાણવો. ને ખીજના દોષ જોઈ, તેની નિંદા કરે છે, પણ પોતે તેવી રીતે વર્તે છે એટલે દુષ્ટાચરણ.

કરે છે, અને જે અસમર્થ છતાં ક્રોધ કરે છે, તે માણસને મોટામાં મોટો મૂર્ખ જાણવો. જે મનુષ્ય, ધર્મ અને અર્થની સહાયવાળું, પોતાનું બળ જાણ્યા વગર, તથા મહેનત કર્યા વગર, અલભ્ય વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે, તે આ જગતમાં મૂઠ યુદ્ધિ ગણાય છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! જે મનુષ્ય શિક્ષા કરવા લાયક ન હોય તેને શિક્ષા કરે છે, છાની રીતે રાણીઓને ભોગવે છે અને કૃપણોની સેવા કરે છે તે મૂઠ યુદ્ધિ કહેવાય છે.

૨૬ ધૃતરાષ્ટ્ર-ધનાદિક એટલે ચેસા સંબંધી કાંઈ સેવા દેવાનો વ્યવહાર કેટલા સાથે નહીં રાખવો તે કહો ?

૧ પ્રતિષ્ઠાવાન પુરુષ સાથે, ૨ વ્યભીચારણી સ્ત્રી સાથે, ૩ રાજાના આકરો સાથે, ૪ પોતાના પુત્રો સાથે, ૫ પોતાના ભાઈઓ સાથે, ૬ બાળક સાથે, ૭ છોકરાંવાળી વિધવા સાથે, ૮ અને અધિકારથી બદ્ધ થએલાની સાથે, એ પ્રમાણે લેણુ દેણુનો વ્યવહાર આઠ જણુ સાથે ન રાખવો.

૨૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! બ્રાહ્મણના ધર્મ તથા લક્ષણ શું છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-બ્રાહ્મણે વેદાદિ અધ્યયન કરવું અને કરાવવું. યજ્ઞ કરવા અને કરાવવા; દાન આપવાં અને લેવાં. વળી ગાયત્રી જપાદિક ઇશ્વરનું પૂજન કરવું. સત્ય બોલનારા થવું, અંતઃકરણ ક્રોધભરણ રાખવું; પોતાના કર્મની રિયતિ રાખવી.

વળી જે નિત્ય સ્નાન સંધ્યા વગેરે કર્મ કરનારો, નિત્ય યજ્ઞ પવિત્ર ધારણુ કરનાર, નિત્ય વેદાધ્યયન કરનાર, પાપીના અન્નનો ત્યાગ કરનાર, સત્યવાદી ને ગુરુનું કામ કરનાર, એવો બ્રાહ્મણ બ્રહ્મ લોકમાંથી બદ્ધ થતો નથી. એજ બ્રાહ્મણનો ધર્મ છે.

બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ.

પંચમહાયજ્ઞ તથા અન્ય યજ્ઞ કરવા કરાવવા. અધર્મરદિતપણું, દાન ન લેવું. મનુષ્યે દાન લેવાને નીચ કર્મ લખ્યું છે માટે વિપતિકાળ

સિવાય કદાચિત્ દાન ન લેવું અને સિક્કા તો નજ માગવી. ત્રિદા લાલુવી. હુનર શીખવા અને કર્મ કરાવીને કાંઈ લેવું એ દાન કહેવાતું નથી. મશ્ત લેવું તે દાન (પ્રતિગ્રહ) કહેવાય છે. આ મધ્યેથી ન્યૂન લક્ષણ હોય તથાપિ દુર્ગુણ ન હોય તો તેવાને કર્મોત્તર ઉતરતા દરજ્જાના પ્રાક્ષણ સમજવા.

૨૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ક્ષત્રિનાં ધર્મ તથા લક્ષણ શું છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-દાન કરવું પણ યાચના ન કરવી; લાલુવું પણ લાલાવવું નહીં; યજ્ઞ કરવા પણ કરાવવા નહીં; સત્યમાં અને ધર્મમાં નિપુણ થાવું અને પ્રાક્ષણોત્તર તથા ગાયતું રક્ષણ કરવું, તેમ રણ સંગ્રામમાં ખીલકૂલ પાછી પાની ભરવી નહીં. જે ક્ષત્રિય વેદનો અભ્યાસ કરી અગ્નિ હોત્રમાં હોમ આપી અથવા અપાવી, યજ્ઞોથી દેવતાઓને તૃપ્ત કરી પ્રજાતું પાલન કરે છે, અને ગાય તથા પ્રાક્ષણો માટે સંગ્રામમાં મરણ પામે છે. તે પોતાના અંતરાત્માને પવિત્ર કરી સ્વર્ગમાં જાય છે.

ક્ષત્રીય લક્ષણ.

ત્રિદાભ્યાસ, દાનશીલતા, રક્ષા ન્યાય, ધર્મોત્તમ, ઐશ્વર્ય યુક્ત, ઉમતી વાગ્દંડ યત્નદીક્ષિ, ધર્મજતા, યુદ્ધમાં ન ભાગવું, શીલ સંપન્નપણું, દક્ષતા, (આતુરી) પક્ષપાત રહિત્ય, યજ્ઞ કર્મ કરાવવું એની ક્ષત્રિય ઉપર પ્રજા નથી-કરે અથવા ન કરે; દાન લેવું એ તેને સર્વથા નિષિદ્ધ છે. આ ગુણ કર્મથી જે ન્યૂન લક્ષણ યુક્ત હોય, છતાં શૌર્યવાન એટલે કાયર તથા અધર્મ, વગેરે દુર્ગુણ યુક્ત ન હોય તો તેને ઉતરતા દરજ્જાના ક્ષત્રિય ક્રમસર સમજવા.

૨૯ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! વૈશ્યના ધર્મ તથા લક્ષણ શું છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-એતી કરતી, પશુ પાળવાં, વેપાર વિગેરે કાર્યોથી ઉદ્યોગ કરવા તેમાં જરાપણ કપટ ન રાખવું, સાવધાન રહેવું, ક્રીયા જન-હુનારા થવું. ઉત્તમ વૃત્તવાળા થવું. સત્ય બોલનારા થવું, વિભાગ કાઢીને ભંડારના થવું, ઇંદ્રીયો દમન કરનારા થવું, પવિત્રતા રાખનારા થવું,

સ્નેહ-પ્રીતી સાચવનારા થવું, એ પ્રમાણે વૈશ્યના ગુણો હોય છે. જો વૈશ્ય સંસ્કૃત અધ્યયન કરી સમય ઉપર બ્રાહ્મણને ક્ષત્રીઓને, આશ્રિતોને ધન વેંહેચી આપી અગ્નિહોત્રના ત્રણ અગ્નિથી પવિત્ર થએલા પવિત્ર ધૂમને સંધીને મરણ પામે છે તે સ્વર્ગમાં દિવ્ય મુખો ભોગવે છે.

વૈશ્ય લક્ષણ.

ભૂગોળ, વ્યાપાર, જેતી અને ગણિત વિદ્યા વિગેરેમાં કુંશળ, વ્યાપાર વેણુજમાં ચતુર; ઉત્સાહી અને ઉદ્યમી, ધર્માત્મા અને અનેક ભાષાના જાણનાર વિદ્યા ભણાવવી એ વૈશ્યના ઉપર પ્રરજ નથી, તે ભણાવે યા ન ભણાવે; પણ દાન લેવું અને સત્કર્મ ન કરવાં એ સર્વથા નિસિદ્ધ છે. ઉપર લખેલાં લક્ષણમાંથી ન્યુન લક્ષણ હોય છતાં આગમુ અધર્મિ અને છળ કપટ વગેરે દુર્ગુણો ન હોય તો ઉત્તરતા દરજ્જાના વૈશ્ય સમજવા.

૩૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! શુદ્રનાં ધર્મ તથા લક્ષણ શું છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-કોઈની ધર્મ્યા નહીં કરવી, તેમ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, એ ત્રણેની શેવા કરવી અને તેમાં પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો. શુદ્ર, ક્રમ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય અને વૈશ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે સેવા કરે છે; જ્યારે તેઓ પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે શુદ્રની ખીડા અને પાપ બળી જાય છે; અને તે દેહ છોડી સ્વર્ગમાં મુખ ભોગવે છે.

શુદ્ર લક્ષણ.

છળ કપટ રહિત, સત્ય બોલનાર, અંગ અને વસ્ત્ર સ્વચ્છ તથા પવિત્ર રાખતો હોય. ત્રણે વર્ણની સેવા કર્મમાં ચતુર હોય એટલે જાણતો હોય, (રસોઇ બનાવી, ઘરનું કામ સંભાળવું, સાથે દોડવું દેશકાળને સમજવો-ધ્યાદિ.) સ્વામિની સર્વથા આજ્ઞા પાળક હોય, વગર કહે ખીજાની વસ્તુ ન લે, એટલે ચોરી ન કરે, સેવા કે કોઇ ઉત્તમ હુન્નર-ધંધાને અધારે આજીવિકા ચલાવી શકવાને સમર્થ હોય, અભણ હોય, દરગુણ રહિત હોય, કાંઈ યુદ્ધિવાન હોય, કાંઈક ભાષા ભણ્યો હોય,

કાંઈ લખી શકતો હોય, ગણિત વિદ્યા જાણતો હોય, એવાં ધટિત લક્ષણ-
વાળો હોય તો તેને ઉત્તમ શૂદ્ર સમજવો.

૩૧ યુધિષ્ઠિર—સર્વ મનુષ્યો શાથી વશ થાય છે.

ભીષ્મપિતામહ—મીઠી વાણી ખોલવાથી અને અતિ સત્કાર
કરવાથી સર્વ મનુષ્યો વશ થાય છે.

૩૨ યુધિષ્ઠિર—ભીષ્મપિતામહ ! કેટલાથી હમેશાં દુર (છેદ) રહેવું?

ભીષ્મપિતામહ—૧ અતિ મદપામેલાથી દુર રહેવું; ૨ અત્યંત
ઉન્મત્ત થયેલાથી દુર રહેવું; ૩ પાખંડ ધર્મથી વર્જનારા જે પુરૂષો
હોય તેનાથી દુર રહેવું. ૪ ગાંડા મનુષ્યથી દુર રહેવું. ૫ કમળ કરેલા
પ્રધાનથી દુર રહેવું. ૬ સ્ત્રીઓના સમુદાયથી દુર રહેવું. ૭ પર્વત,
વિષમ જંગલ, હાથી, ઘોડા, સર્પ, વિગેરેથી દુર રહેવું. ૮ અતિ કપણ
પાણી, અભિમાન, દંભ, અને ક્રોધથી દુર રહેવું. શાંતિપર્યં.

૩૩ યુધિષ્ઠિર—પિતામહ ! કેવી સ્ત્રીનું સેવન કરવું? કેવી સ્ત્રીનું
સેવન નહિં કરવું તે કહો?

ભીષ્મપિતામહ—પોતાની સ્ત્રી શિવાય કોઈ સ્ત્રીનું સેવન નહિં
કરવું એ ઉત્તમ છે.

વીસ વર્ષની ઉંમર પહેલાં શરીરમાંથી વીર્ય નીકળવાથી અને મૈથુન
કરવાથી અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેટલા માટે સ્ત્રીએ
૧૫ વર્ષ અને પુરૂષે ૨૦ વર્ષની ઉંમર સુધી એવો ઉપાય લેવો કે શરીર-
માંથી વીર્ય સ્ખલિત ન થાય તો શરીર તંદુરસ્ત રહે.

સ્ત્રી ૧૬ વરસ સુધી બાળા, ૩૨ વર્ષ સુધી યુવતી; અને ૫૦ વર્ષ
સુધી પ્રૌઢા-કહેવાય છે; તેજ મુજબ પુરૂષ ૨૦ વર્ષ સુધી બાળક; ૪૦
વર્ષ સુધી પ્રૌઢ (આઘેડ) કહેવાય છે;— આ કાળ પછીની સ્ત્રી પુરૂષ ઉભયની
વૃદ્ધાવસ્થા કહેવાય છે.

યુવાન અવસ્થાવાળા પુરૂષ અને સ્ત્રીનો ભોગ યોગ્ય છે અને બાળ
તેમજ વૃદ્ધાવસ્થામાં અયોગ્ય છે.

દયાળુતા, કોમળ ભાવજી અને મિત્રતા સાથે સંપ આ સાત વસ્તુઓ લક્ષિમને ઉત્તેજન આપનારી છે.

૪૨ યુધિષ્ઠિર-ભીષ્મપિતામહ ! મિત્રનાં કેવાં લક્ષણ દેખાય ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવો ?

ભીષ્મપિતામહ-મિત્રતા કરવામાંજ હઠાપણ રહેલું છે, માટે મિત્ર કે રત્નેડી કરવો તે ખંડુજ વિચારી કરવો જોઈએ. એ વિષે આપને હવે પછે કહીશ; પરંતુ મિત્રનાં લક્ષણ કેવાં જોઈ તેનો ત્યાગ કરવો, તે હું આપને જણાવું છઉં:-

લોભી, કુર, ધર્મહિન, કપટી, શઠ, હલકા, પાપી, શંકા રાખનાર, આળશુ, દીર્ઘસૂત્રી, અવજોગ્યાલનાર, નિંદિત, સંકટ વેળાએ છોડીને જતો રહેનાર, દુરાત્મા, નિર્લજ્જ, સર્વ તરફ પાપ દૃષ્ટિથી જોનાર, નાસ્તિક, વેદની નિંદા કરનાર, ઇદ્રિઓને વશ નહીં રાખનાર, ઇચ્છામાં આવે તેમ અતિશય પછે આચરનાર, અસત્યવાદી, લોકમાં દ્વેષ પાત્ર થએલો, પ્રતિજ્ઞા નહિં પાળનાર, ચાડીઓ, સમય આવે જોને મતિ ન મુકે એવો, ધણો અદેજો, પાપ કર્મ કરવાના આગ્રહ વાળો, દુર્જન, ઠગ, મિત્રો સાથે અપકાર આચરનાર, નિરંતર પારકા દ્રવ્યની અપેક્ષા રાખનાર, યથાશક્તિ આપ્યા છતાં જ અતિમંદ બુદ્ધિનો સંતોષ રાખતો નથી, મિત્ર પ્રત્યે જો ધૈર્યતાન નથી, નહિ જોઈએ ત્યાં ક્રોધ કરનારો, જો ધ્યાન રાખનારની જગોએ ધ્યાન રાખતો નથી, તથા બોધક છે, જો વિનય પ્રયોજને આકસ્મિક વિરોધ કરી એસે છે, જો મિત્રે જરા ઉપકાર કર્યો હોય, અને અજાણતાં કઈ અપકાર થઇ ગયો હોય, તો તેટલામાં ખોતાનું કહ્યાણ કરનારા મિત્રોને તે જલદી ત્યાગ કરે છે, જો કામ હોય ત્યાં સુધી મિત્રની સેવા કરે છે, જો મિત્ર હોઈને ખોતાના મિત્રનો દ્વેષ કરે, મિત્રના જેવો ટોળ ખતાવીને જો શત્રુનું કામ સારું જાય, જો વાંકી નજરથી ધ્રુવે છે, જેની દૃષ્ટિ સર્વ વિપરીત જણાય, જો ક્રોધનું સાથેં યા કહ્યાણ દેખીને રાજી ન થનાર હોય, જો મદ્યપાન કરતો હોય, જો

ખાર કે દ્રેષ કરે, ક્રોધી સ્વભાવનો હોય, સદ્ગુણીને પરીતાપ કરનારો હોય, નિર્દય હોય, મિત્રોનો દ્રોહ કરનારો હોય, પ્રાણીઓને મારવામાં કે રીઆવવામાં પ્રીતિવાળો હોય, કૃતમ્મ અને અધમ હોય-એવા ગુણુવાળાને કોઈ દિવસ પોતાનો મિત્ર કરવોજ નહીં; તેમજ જેને ખીજનાં છિદ્ર શોધવાની ટેવ હોય તેની સાથે મિત્રતા કરવીજ નહિં એમ મારો મત છે. શાંતિપર્વ.

૪૨ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ચાર પ્રકારના મિત્રમાં કેવા સદ્ગુણુવાળા પુરૂષો સાથે મિત્રતા કરવી તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જે મનુષ્ય કુળવાન હોય, જેઓ . વચન બોલી બળુતા હોય, જેઓ જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનમાં નિપુણ હોય, જે ધણા ગુણુવાન હોય, લાલચ રહિત હોય, શ્રમને જીતવાવાળા હોય, જેઓ માધુર્ય ગુણુવાળા હોય, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા હોય, જિતેન્દ્રિય હોય, જેઓ દોષારોપ થયા પછે તેમાંથી નિર્મુક્ત થઈને ખ્યાતી પામ્યા હોય, અથવા પાપી લાલચોથી ન લલચાતાં જેઓ શુદ્ધ રહેવાવડે કીર્તિ પામ્યા હોય, વળી પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં આચરણ કરનારા હોય, સદા સંતોષથી રહેનારા હોય, અધદીત જગોએ ક્રોધ નહીં કરનારા હોય, આકસ્મિક સ્નેહ છોડીને જુદા નહીં પડી જનારા હોય, જે પુરૂષ પોતાનું કામ છોડીને પણ મિત્રનું કામ કરનારા હોય, જે પુરૂષ પોતે કષ્ટ વેડીને પણ મિત્રનું કાર્ય કર્યોજ કરતા હોય, જે પુરૂષ ક્રોધથી પણ મિત્રોનો ત્યાગ ન કરે, મિત્ર નિર્ધન થઈ જાય તોપણ જે છોડતા નથી; એવા ગુણુવાળા પુરૂષોની પરીક્ષા કરીને સ્નેહિત કરવા, એ મારો મત છે. વળી જે પુરૂષ અંધાયલો ન છતાં મિત્રતાથી વર્તે છે. તેનેજ અંધુ તેનો મિત્ર બનજો, ઉદાર પુરૂષો ધનવાન હો કિંવા નહો, તોપણ મિત્રોનો અતિ સત્કાર કરે છે, જે ખેતનાં મત, મનની સાથે મળે છે, ગુપ્ત વિચાર વગેરે પરસ્પર મળતા આવે છે, અને યુદ્ધિની સાથે યુદ્ધિ મળે છે તે મિત્રતા નાશ પામતી નથી.

૪૩. યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! પુરુષ પ્રયત્ન અને દૈવ ઇચ્છા, એ બેમાંથી કોને માનવા ને શું કરવું ?

ભીષ્મપિતામહ-સર્વદા પુરુષ પ્રયત્નને સત્ય માની પ્રયત્ન કરવાં, કેમકે પુરુષ પ્રયત્ન વિના દૈવ રાજનો ઇષ્ટ અર્થ સિદ્ધ કરી શકતું નથી. દૈવ અને પુરુષ પ્રયત્ન, એ બે રથનાં પૈડાં સમાન બાબતો છે, પણ પુરુષ પરાક્રમને હું ઉત્તમ માનું છું. દૈવ તો પ્રજાદ્વારા નિશ્ચય કર્યા પછીજ કહી શકાય છે તથા પ્રજા પ્રાપ્તિ ન થાયતો પછી દૈવનો નિશ્ચય કરીને સમાધાન પમાયછે; તમારો પ્રયત્ન એકવાર નિષ્ફળ થાય તો પણ તેનો સંતાપ જરાપણ ન કરવો, પણ બીજાવાર પ્રયત્ન કરવો, પણ હારી કે કાયર થઇ જવું નહીં, તેમ પુરુષ પ્રયત્નનેજ પ્રથમ બળવાન ગણવો અને અંતે દૈવને લેવું અને પરીણામે થાય તે દૈવ ઇચ્છા સમજવી. પણ પ્રથમથી પુરુષ પ્રયત્ન ન કરતાં દૈવ ઇચ્છાને બળવાન ગણી તે ઉપરજ આધાર રાખી બેસવું એ મુનાસબ નથી એ મારો મત છે.

૪૪. યુધિષ્ઠિર-કામ દુરગુણથી બીજા કયા દુરગુણ આવે છે ?

ભીષ્મપિતામહ-શિકાર કરવાનું વ્યસન થાય છે ૨ પાસા રમવાનું વ્યસન થાય છે.

૩ મદપાન ગાંજો, ભાંગ, અશીલુ, તમાકુ પીવાનું વ્યસન થાયછે; ૪. રંડીબાજીનું અતિ વ્યસન થાયછે. એવા અત્યંત દુર્ગુણો એક વ્યસન કામના દુર્ગુણથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૫. યુધિષ્ઠિર-ક્રોધથી કેટલાં વ્યસન થાયછે ?

ભીષ્મપિતામહ-ક્રોધ એ ધણેજ ખરાબ દુર્ગુણ છે, માટે ક્રોધ બીજાકુલ રાખવોજ નહીં, કારણ. ૧. વાણી અતિ કટોર થાય છે, ૨. ઉગ્રપણું થાયછે, ૩ સખ્ત દંડ કરવાપણું થાયછે. ૪ શરીર કમળમ રાખી શકાતું નથી; ૫. વિનયઆદિ સારા ગુણોનો ત્યાગ કરવો પડે છે; ૬. દ્રવ્યને ખોટા માર્ગે વાપરવું પડેછે.--એ પ્રમાણે એક ક્રોધના દુર્ગુણથી છ દુર્ગુણો આવે છે તે શીવાય અનેક પ્રકારની હાની થાય છે.

૪૬. યુધિષ્ઠિર-ભિષ્મપિતામહ, કંઈ યુદ્ધિ ઐષ્ટ ગણાય ?

ભિષ્મપિતામહ—અનાગત વિધાતા, એટલે સમય આવ્યા પહેલાં સાવધાન રહેનાર; પ્રત્યુત્પન્નમતી, એટલે સમય આવે તે વખતે જોઈતી યુદ્ધિ સુઝે અને દીર્ઘસૂત્રી, આજનું કાલ કરશું; આ ત્રણ યુદ્ધિમાંથી પ્રથમની જે યુદ્ધિ સારી ઐષ્ટ ગણાય છે; અને દીર્ઘસૂત્રી યુદ્ધિ ખીલકુલ ખરાબ ગણાય છે; માટે અનાગત વિધાતા અને પ્રત્યુત્પન્નમતી એ જે યુદ્ધિ પ્રમાણે કાર્ય કરવું. દીર્ઘસૂત્રી યુદ્ધિથી કાંઈ કાર્ય કરવું નહીં.

૪૭. યુધિષ્ઠિર—શત્રુ સાથે સંધી કરવો કે કેમ ?

ભિષ્મપિતામહ—અર્થની યુક્તિ જોઈ શત્રુઓ સાથે સંધી કરે તથા મિત્રો સાથે વિરોધ કરે, તે પુરૂષ અત્યંત મોટું ફળ પ્રાપ્ત કરી શકેછે; વળી બળવાન પૂરૂષ જ્યારે સંકટમાં આવ્યા હોય ત્યારે અને જીવવાની આશા રાખતા હોય તો તેણે પોતાનો શત્રુ યદ્યપિ હલકો હોય તોપણ તેની સાથે સંધી કરવી એમ નીતિ જાણનારા આચાર્યો કહેછે.

શાંતિપર્વ.

૪૮. યુધિષ્ઠિર-ભિષ્મપિતા ઉપકાર કયો વખણાય ?

ભિષ્મપિતામહ—પ્રથમ કોઈપણ મનુષ્ય ઉપર ઉપકાર કરવો એ વખણાયછે પણ ઉપકાર કોઈ કરે તેના ઉપર પાછો ઉપકાર કરવો, એ ઉપકાર શોભતો નથી; કારણ એ કરેલા ઉપકારનો બદલો છે, માટે ઉપકાર પ્રથમ વગર સ્વાર્થે કોઈ ઉપર કરવો વખણાયછે.

૪૯. યુધિષ્ઠિર-ભિષ્મપિતા કહી જગ્યાનો ત્યાગ કરવો ?

ભિષ્મપિતામહ—બ્રહ્મદત્ત અને પુજનીના સંવાદમાં પુજનીએ કહ્યું છે કે;—જે સ્થળમાં પ્રથમ સન્માન થયું, વળી તેજ સ્થળમાં પાછળથી અપમાન થયું, વળી શત્રુ તરફથી કદાચ સન્માન થાય તો પણ તે જગ્યાએ પછે રહેવું નહીં.

૫૦. યુધિષ્ઠિર-મિત્ર સાથે વેર થાય તો કેમ કરવું ?

ભિષ્મપિતામહ—મિત્ર સાથે વેર થયા પછે ભલે મિત્ર હોય તો

પણ તેનો પછી વિશ્વાસ કરવોજ નહીં. જેને મિત્ર સાથે મૈત્રી કરતા શકે થાય તેને મિત્ર જાણવો નહીં. શાંતિપર્વ.

૫૧ યુધિષ્ઠિર-કૃતઘ્ની મનુષ્ય સાથે કેમ વર્તવું ?

ભીષ્મપિતામહ-કૃતઘ્ની પુરુષ સાથે નાના પ્રકારના અર્થના સંબંધ કરવા નહિં, જ્યાંસુધી સામા ઘણીને આપણી સાથે અર્થ છે ત્યાંસુધી આપણે જેમ તેને નચાવીએ છીએ તેમ તેમ નાચશે, પણ કામ થઈ રહ્યું એટલે આપણું તે અપમાન કરશે, એટલા માટે સર્વ કાર્ય કરવા ખરા પણ તેમાં કંઈક પણ બાકી રાખવું, જે બીજાની પાસેથી કંઈચાલુકારી વાર્તા સાંભળી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી તેને અધમ જાણવો.

પરં. યુધિષ્ઠિર-મનુષ્યનું મહાન લાગ્ય થવાનું હોય એ કેમ જણાય અને ઉત્ર નશીબ થતાં પહેલાં કંઈ એવાં તેનાં ચીન્હ જણાય છે કે ન ચીન્હો વડે આપણે એમ જાણી શકીએ કે આ મનુષ્ય નશીબદાર તથા ઉત્ર લાગ્યશાળી થશે ?

ભીષ્મપિતામહ-જે પુરુષ પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તે છે, ધૈર્યતા રાખે છે, દાન કરે છે, વેદાદિક અધ્યયન કરે છે, યજ્ઞ કરે છે, પીતૃ અને દેવતાનું પૂજન કરે છે, ગુરુ અને અતીથીનો સત્કાર કરે છે, સત્યતાથી લા-પણુ કરે છે, અંતકરણ અલંકાર નિર્મળ હોય છે, હોમ હવન કરે છે, પરસ્ત્રીની સામું જોતો નથી, ઇદ્રિયોનો નિગ્રહ કરે છે, પ્રાણાણનું રક્ષણ કરે છે, વેદ, ગુરુ, અને દેવ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, ક્રોધને છોડે છે, બીજાઓનો ઉત્કર્ષ જોઈ પરીતાપ પામતો નથી, પોતાના પુત્ર આદિ કુટુંબનું રક્ષણ કરે છે, અમર્ય રાખીને એક બીજાની સ્પર્ધા કરતો નથી, બીજાની સમૃદ્ધિ જોઈ, સંતાપ ન પામે, શક્તિ પ્રમાણે ઉદાર વૃત્તિ રાખે, સંગ્રહ રાખે, સન્નન પાણું રાખે, સ્વભાવ સરળ રાખે, છતેન્દ્રિય તથા દૃઢ ભક્તિવાન હોય જેના સેવકો આદિ સર્વ મનુષ્યો નિરંતર સંતોશવાન રહે, વાણી મધુરી બોલનાર હોય, જેને જોઈને ધટે તેને તેટલું માન અને દ્રવ્ય આપનાર હોય, લજ્જાવાન હોય, નિયમ પ્રમાણે કાર્ય કરનાર હોય, જ્યારે જ્યારે

કાંઈ પરં આપે ત્યારે સારાં અવકાશ અને વસ્ત્ર ધારણ કરે, અપવાસ અને તપ કરે, અદાચર્ય પાળી સુર્ય કળ્યા પહેલાં ઉઠે, મુર્યાસત થયા પહેલાં સુવે નહિ, રાત્રે દહીં ન ખાય, મંગળ વસ્ત્રનાં દર્શન કરે, બ્રાહ્મણનું પૂજન કરે, ધર્મયુક્ત જોલે, દિવસે સુવે નહિ, દીન, અનાથ, વૃદ્ધ, બાળક, દુર્બળ, માંદા, અને સ્ત્રીઓ એમના ઉપર દયા રાખે-તથા પોતાના ઉત્પન્નમાંથી વિભાગ પાડવાનું પસંદ કરે, જે ત્રાસ પામેલાને, વિવાદ પામેલાને, ભયથી પીડાયેલાને, વ્યાધીવાળાને, ક્રશ અને જેનું ધન હરણ થયું હોય તેને, અંકટ સમે પીડાતાને, નિરંતર મદદ આપે, પરસ્પર હિંસા ન કરે, એક જીવનને કામ પટે ત્યારે સદાચ કરે, ગુરુ વૃદ્ધોનું માન્ય રાખે, પિતૃ—દેવ અને અતીથીને ઘટે તેમ પૂજે, પરસ્ત્રી માં એન સમાન સમજે, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખે, ત્યાગ, દાન, દક્ષતા, આર્જવ, ઉત્સાહ, અવકાશ, મંત્રી, કામા, સત્ય, નિત્ય દાન, તપ, પવિત્રતા, કૃષ્ણા, કામળવાણી, મિત્રોનો દ્રોહ ન કરવો, એવા સર્વ ગુણો હોય, નિદ્રા સંબંધી આળસ, અપ્રીતી, સામાનો બિલકશ સહન ન કરવાનો ગુણ, જેદ-રક્ષારી, નિરનેદપણું, ખેદ, અશામત, એવા ગુણો જેનામાં ન હોય;—એવા ઉપર જાણવેલા ગુણો જે મનુષ્યોમાં જોવામાં આવે તો જાણવું કે આ પુરુષનો ભાગ્યોદય થવાનો છે.

પર. શુદ્ધિદિર—કેવા ગુણ પુરુષોમાં જાણાય છે કે, જે ગુણ જોઈ તેનો દિવસ આવીજ રહેા, અથવા-કમનશીળ ગણાવાપણું રહે ?

વિદુરજી—જે પુરુષ કામ ક્રોધને વશ થાય; વિદ્વાન પુરુષો કે વૃદ્ધ પુરુષો જોઈ આપે ત્યારે તેની હાંસી કરવામાં આવે; વૃદ્ધોને કે સજ્જનોને આવતા જોઈ નમન પાછું ન કરે અને ઉભા થઈ માન પાછું કાંઈ ન આપે; પિતા વ્યવહાર ચલાવે છતાં પુત્રો ધણીપણું ભોગવે; રાજમાં નોકરી ન મળે; રાજ શેવક થઈ નિર્લજ્જપણે પોતાની પ્રસિદ્ધિ કરે; અધર્મ યુક્ત નિર્દય કર્મવટે જોઈ ધણું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરે, રાત્રીએ મોટા મોટા સાદ પાડી જોલે; યુવ થઈ પિતાનું વચન ઉલ્લંઘન કરે; સ્ત્રી

ધન ઉલંઘન કરે, માતા, પિતા, ગુરુ, વૃદ્ધ, આચાર્ય, અતીથી તેઓના ગુરુ-
 પ્રજ્ઞાને પસંદ ન કરે, પોતાના બાળકનું પાલન ન કરે, ભિક્ષુકને ભિક્ષા
 અને દેવતાઓને બળી આપ્યા વિના પોતે અન્ન જમે; પિતૃ, દેવ, અ-
 તિથિ અને ગુરુ એઓનું પૂજન કર્યા વિના તથા તેનો વિભાગ કાઢ્ય
 વિના પોતે જમે, જેના રસોયાઓ મન, વાણી અને કર્મ વડે પવિત્રતા
 ન પાળે; જેનું ઠાંકેલ અન્ન કાગડાં તથા ઉંદર ખાય, દુધને ઉઘાડું રાખી
 મુકે; ધરતી સ્ત્રીઓ સ્ત્રીજ વસ્ત્ર આદિ ધરનો સામાન ન સાચવે;
 જેના ધર વિગેરે પડી જાય છતાં દુરસ્ત ન કરે; પશુઓને આંગણે બાંધી
 ન પાળનાર, ખડ કે દાણા ખવરાવે નહીં; બાળકો જોઈ રહે અને પોતે
 કાંઈ ખાવાનું હોય તે ખાય; પોષ્ય વર્ગનું પોષણ કર્યા વિના પોતાનું પોષણ
 કરે, પોતાનેજ માટે તરેહ તરેહનું રંધાવી ખાય; સુર્ય ઉઘ્યા પછે પથા-
 રીમાંથી ઉઠે; દિવસ રાત્ર ધરમાં કલેશ થયા કરે; ગ્રન્થ વર્ણન કરે થાય,
 ધર્મિષ્ઠ પુરુષોનો દ્રેષ કરવામાં આવે; પવિત્રતા જરાપણ પાળવામાં ન
 આવે; સ્ત્રીઓ જેની વસ્ત્ર આભુષણ ગયાં કે છે તેની કાંઈપણ ખખર
 ન રાખે; દાસીઓ રાખી તેને સેવે; રાજેલીઓ દુર્જનની માફક ધરમાં
 આચરણ કરે; સ્ત્રીઓ પુરુષને વેશે પ્રેરે; પુરુષો સ્ત્રીઓનો વેશ લઈ રમત
 ગમત અને સ્ત્રી સેવન એઓમાંજ હર્ષ પામે; સ્વર્થ પુરુષોએ જે ધર્માદા
 બાંધ્યા હોય તે તોડવા ચત્ત કરે; કદી પાળવા ધારે તો શ્રદ્ધા વિના પાળે;
 શુદ્ધ હોઈને તપ કરે, શુદ્ધ થઈને વેદનું અધ્યયન કરે; શિષ્ય ગુરૂની સેવા
 ન કરે; ગુરુ શિષ્યનો મિત્ર થાય; માતા-પિતા છતાં ધરમાં છોડરા પાસે
 અન્ન માગે; વેદને જાણનાર, જ્ઞાતી અને ગંભીર મનુષ્યોને મુર્ખ ગણે;
 સાસુ-સસરા જોડા હોય ત્યાં વહુ શીખામણ દેવા જેસે; સ્ત્રી પોતાના
 ઘણીને શીખામણ આપે; પિતાને વિભાગ આપી પુત્ર જુદો કરે; અભ-
 ક્ષતું મક્ષણ કરવામાં પ્રિતી કરે; મર્યાદા રહિત અને તેજ હણુએણું હોય:-

આ પ્રમાણે જે પુરુષ આચરણ કરે અથવા જેના ધરમાં એ
 પ્રમાણે વ્યવસ્થા દેખાય તો જાણવું કે તેનો દિવસ આવી રહ્યો; અ-

મધ્ય કમલાગ્ય પ્રાપ્ત થયું; એ પ્રમાણે તેની વૃત્તી અને આચરણ સાફ કે નરસ દેખાય તે ઉપરથી જાણવું કે, આ પુરુષનાં લાગ્યોદય થવાનાં છે કે બાગ્ય અસ્ત થવાનાં છે. એમ મારો મત છે. શાંતિપર્વ.

પદ્મ દ્રુપદીશ્વર—અધર્મને વખતે કયો ધર્મ માન્યો છે?

ભીષ્મપ્રિતામહ—અધર્મને વખતે બળવાન મનુષ્ય ખોસે તેજ ધર્મ ગણાય છે, કારણ કે જ્યાં ધર્મ છે ત્યાં વિજય છે. સભાપર્વ.

પદ્મ યુધિષ્ઠિર—પડીશ મારે શું કરવું યોગ્ય છે?

દ્રુપદાચાર્ય—જ્યાં યુધિષ્ઠિર દોષ છે, શાંતિ દોષ છે; ત્યાંજ વળી જે વેરને સંભારે નહીં, અવગુણને ન જોતાં ગુણોનેજ જોયાં કરે, અને એક ખીજનની અંદર કુસંપ ન કરાવે તે ઉત્તમ પુરુષ કહેવાય.

સતપુરુષો વેરને ન સંભારતાં સામાના સારા કર્મને સંભારે છે અને પારકાનું બહું કરે છે, છતાં તેનો બદલો લેવા ઈચ્છતા નથી તે પ્રમાણે તમે કરો.

વળી ખોલવામાં જે કંઠણ વચન ખોસે છે, તે નિયમ મનુષ્ય કહેવાય છે, માટે કંઠણ વચન ખોલવું નહીં. જે કંઠણ ખોસે તેની સાથે કંઠણ જવાબ આપે, તે મધ્યમ પુરુષ કહેવાય અને કંઠણ વચનને નહીં ખોલનારા કોઈ પણ કંઠણ વચન ખોસે અથવા ન ખોસે તો પણ, તેને ઉત્તર આપતા નથી, તેવા પુરુષો ધીર પુરુષોમાં ઉત્તમ કહેવાય છે, માટે તમારે પણ તેમ વર્તવું.

તેમજ વળી જે પુરુષો સામાના વેરને નહીં સંભારતાં જે સારાં તેનાં કરેલાં કર્મોનેજ સંભારે છે, જે પોતાની ખાત્રીથી દુઃખની પીડાને પારખી ખીજનને તે દુઃખ ન થાય એમ ધરે છે, આર્ય લોકોની મર્યાદા લેખતા નથી, જોતાંવેત વહાલા લાગે છે, અને સદચરણમાં આસે છે, તે સતપુરુષો ગણાય છે, માટે તમારે પણ તેમ વર્તવું એમ મારો મત છે.

પદ યુધિષ્ઠર—પિતામહ ? પુરૂષ ક્યું કર્મ કરવાથી માતા પિતાના કર્મમાંથી મુક્ત થઇ ઉત્તમ લોકોને પામે ?

. ભીષ્મપિતામહ—હમેશ નિયમથી જ્યાં સુધી જીવીએ ત્યાં સુધી માતા પિતાનું પૂજન કરવાથી તેના કર્મમાંથી છુટાય છે. માતા, પિતા અને સદ્ગુરુનું પૂજન કરવું એ સર્વથી મેં મોટું માનેલું છે. દશ ઉપાધ્યાય કરતાં પોતાનો પિતા અધિક છે, અને પિતા કરતાં દશ ગણી માતા અધિક છે, અથવા આખી પૃથ્વી કરતાં માતા ગુરુતામાં અધિક છે. માતા સમાન કોઇ વધારે પૂજ્ય નથી, માતા અને પિતા જન્મેના કરતાં ગુરુ વધારે શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે માતા પિતા શરીરજ ઉત્પન્ન કરે છે પણ ગુરુ વિદ્યા આદિથી જે જન્મ ધારણ કરાવે છે તે જન્મ દિવ્ય અને અજરામર છે. માટે શિષ્યે સદ્ગુરુ તરફ પૂજ્યભાવ રાખવો એ પ્રત્યેક સુપુત્રનો ધર્મ છે. જે ઉત્તમ પુત્ર હોય, તે પિતાના વિચારથી એટલે વગર કલે તેના અંતરનો વિચાર સમજી જઇને ચંરણની સેવા કરે છે. મધ્યમ પુત્ર કહ્યા પછી શ્રદ્ધાથી સેવા કરે છે, અને અધમ પુત્ર તો કહ્યા પછી પણ મન વિના સેવા કરે છે પણ જે કહ્યા છતાં પણ સેવા નથી કરતો તે પુત્ર ન જાણવો, પરંતુ તેના પિતાના અંગના મેલ સરખો જાણવો.

કંસનો વધ કરીને મળવા ગયા તે સમયે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના માતાપિતા વસુદેવ તથા દેવકી પાસે આવીને એવાં નમ્ર વચન કહેલાં છે કે “અમારાં મંદશાગ્યથી તમારી સેવાનો આનંદ અમને ન મળે, સર્વ પુરુષાર્થના મૂળરૂપ આ દેહને જેણે ઉત્પન્ન કરી પોષણ કર્યું તે માતાપિતાનો પ્રત્યુપકાર સો વર્ષે પણ પુત્ર કરી શકતો નથી. જે દીકરો પોતે સમર્થ છતાં માતાપિતાને પોતાના તનથી અને ધનથી આશ્રય નથી આપતો તેને મુવા પછી તેનું પોતાનું જ માંસ ખાઇ દિવસો કહાડવા પડે છે. વૃદ્ધ માખાપ, સતી સ્ત્રી, ખાળક છોકરું, ગુરુ, અને શરણે આવેલો અથવા અતિથી બ્રાહ્મણ, એઓને પોતે સમર્થ

છતાં જે આશ્રય નથી આપતો; તે જીવતે- મુવા સરખો જાણવો. આ સમર્થ અને કંસના ભયથી ઉદ્દેગી એવો હું અને બસદેવજીના તમારી સેવા કર્યા વિનાના આટલા દિવસો વ્યર્થ ગયા.

રામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા ઈશ્વરી પુરુષો તથા ધર્મશાસ્ત્રના રચનાર મનુ, વિશ્વમાં વિખ્યાત શ્રવણ; અને યયાતિ રાજાના પુત્ર પુરુષેન્દ્રેણે પોતાનું ધૈવન પિતાને આપી જરા સેવાનું સ્વિકાર્યું એવાં અનેક દૃષ્ટાંતો ઉપરથી ખરો નિશ્ચય થાય છે કે, માતાપિતાની સેવા સર્વ પુરુષાર્થના સાધન રૂપ છે; માટે જીવતાં સુધી મન-વચન કર્મથી પુત્રે પોતાનાં માતાપિતાની સેવામાં તત્પર રહેવું એજ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે.

પાછુ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! માતા પિતા વિશે પુત્રનું શું કર્તવ્ય છે તે કહો ?

શ્રીમપિતામહ-પુત્રે માતા તથા પિતાને સાક્ષાત દેવતા માનીને સદાય સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોથી તેમની સેવા કરવી. કુળને પવિત્ર કરનારા સત્પુત્રે કરરોજ વાતચિત કરતી વખતે કામળ વાણી સંભળાવવી, તેનું સદાય પ્રિય કર્યાં કરવું તથા તેની આજ્ઞામાં રહેવું. વળી જે પુત્ર માતા પિતાની આજ્ઞા પાળે છે, તેમની સેવા કરવામાં આજસ કરતો નથી, નિત્ય છાયાની પેઠે તેમને અનુસર્યા કરે છે અને સર્વ વિદ્યામાં કુશળ હોય છે, તે પુત્ર પ્રીતી ઉપજાવે છે તથા જે તેથી ઉલટી રીતે વર્તે છે, ધન ભરાડી દેછે અને દુર્ગુણી હોય છે તે દુઃખ ઉપજાવે છે,

પછી યુધિષ્ઠિર-પિતામહ, કુટુંબનાં પાલન પોષણ વિશે શું જુગિત છે તે કહો ?

શ્રીમપિતામહ-શુદ્ધસ્થે માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પરોણા તથા ભાઈઓને મૂકી કાઠ કાળે પણ એકલાં જમવું નહિ. જે વડીલ તથા બાંધવોને છેલરી પોતે એકલો જમે તે કુતરાની પેઠે પેટ ભરો નીચ આ સોકમાંજ નિંદા પાત્ર થાય છે. જે પુરુષ કુટુંબના પોષણ અંગે યત્ન કરતો નથી, તેમાં ખીજ ધણા ગુણ હોય તો શું ? કેમકે તે

મુધા જોવો છે જોના જીવિતવડે દીન, મિત્ર તથા અંધુઓ જીવે છે,
તેનું જીવવું સફળ છે; કેમકે પોતા માટે કોણ જીવે નથી. અનુશાસન.

૫૯ યુધિષ્ઠિર—પિતામહ, માતાદિ વડીલ તથા અંધુ આદિ નાના
પ્રત્યે શું પ્રજ્ઞ છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતાનામહ—માતા, પિતા, ગુરુ તથા પરોણાને દેવ
પ્રમાણ માનવાં. આપણને ઉછેરી મોહોટાં કરવામાં માતાપિતા જે દુઃખને
સહન કરે છે, તેનો બદલો સો વર્ષ પર્યંત સેવા કરવાથી પણ વાળી
શકાતો નથી, માટે તેમનું તથા વિદ્યા ગુરુનું નિત્ય પ્રિય કરવું;
કારણ તે સંતુષ્ટ થવાથી સર્વ તપ સંપૂર્ણ થાય છે. મોહોટા ભાઈએ
નહાના ભાઈઓને જમ પિતા પુત્રને પાળે તેમ પાળવા, તેમ નહાના
ભાઈઓએ પણ મોહોટા ભાઈ વિષે ધર્મથી પુત્રની પેઠે વર્તવું. મોટા
ભાઈની જે સ્ત્રી તે નહાના ભાઈને માતા સમાન અને નહાના ભાઈની
જે સ્ત્રી, તે મોટા ભાઈને પુત્ર વધુ સમાન જાણવી. વળી મોહોટી
બેન, મોટા ભાઈની સ્ત્રી તથા બાળકપણમાં જેનું સ્તનપાન કર્યું હોય
તે, એ ત્રણ માતા સમાન જાણવી. જન્મ આપનાર, નિયમમાં રાખનાર,
રાજ, વિદ્યા દેનાર, અન્ન આપનાર તથા લયથી રક્ષા કરનાર, એ પાંચ
પિતા કહેવાય છે. રાજ ગુરુ તથા મિત્રની સ્ત્રી, પોતાની સ્ત્રીની માતા
તથા પોતાની મા, એ પાંચ માતા કહેવાય છે. માસી, મામી, સાસુ
તથા પ્રધ, એ વડીલની સ્ત્રી સમાન હોવાથી તેની પેઠે પૂજન કરવા
લાયક છે. માતા સમાન ક્રોધ દેવ તથા પિતા સમાન ક્રોધ વડીલ નથી,
માટે તેમની સદા સર્વદા પ્રયત્નથી સેવા કરવી. પુત્રને પિતા, યુવાનને-
વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ તથા સર્વને પરોણા ગુરુ છે. એ રીતે માતા, પિતા
તથા પોતાથી મોહોટા અને નહાના પ્રત્યે વિવેકથી વર્તવું.

૬૦ યુધિષ્ઠિર—પિતામહ ? પોતાનાં છોકરાં પ્રત્યે માઆપની
શું પ્રજ્ઞ છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ—છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં; ઉત્પન્ન થયા પછી તેનું

પાલન કરેલું, અને પ્રતિ દિવસ ઘરનાં કામકાજ કરવામાં તત્પર રહેલું, એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે. છોકરાને લાડ લડાવવાથી ઘણી હાની ને કેળવણી આપવાથી ઘણો લાભ થાય છે; માટે પુત્ર તથા શિષ્યને પાંચ વર્ષ પછી કેળવણી આપવી, પણ કેવળ લાડજ લડાવવાં નહિ. માતા પિતાએ પુત્રનું ચાર વર્ષ પર્યંત કેવળ લાલન તથા પાલન કરવું, ને ચાર પછી સોળ વર્ષ પર્યંત તેને ગુણ તથા વિદ્યા શિખવવી. આજ્ઞા-ક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે પુત્રનું પાંચ વર્ષ સુધી લાલન કરાવવું, દશ વર્ષ સુધી કેળવણી આપવી અને તે સોળ વર્ષનો થાય ત્યારથી તેની સાથે મિત્રની પેઠે વર્તેલું, અને તે વીશ વર્ષનો થાય ત્યારે તેમને શ્રદ્ધે રૂપે એટલે ધંધા રોજગારમાં જોડવો; ને પછી પોતાની તુલ્ય ગણી રહેલ દેખાડવો. આ પ્રમાણે જ પ્રીતિ રાખનાર પિતા પુત્રને વિદ્યા-વ્યાસ કરાવવામાં તથા ધંધો શિખવવામાં યત્ન કરે અને સદા રૂઢી શિખામણુ આપે, તે પુત્રના રૂણથી મુક્ત થાય છે. પુત્રની પેઠે કન્યાને પણ આત્મ યત્નથી પાળવી તથા સારી કેળવણી આપવી, ને તેને પોતાની શક્તિ મુજબ ધન તથા રત્ન આદિ આપી સારા વિદ્વાન વરને પરણાવવી. સમજી પિતાએ કન્યા બદલ કંઈ પણ ધન લેવું નહિ; કારણુ લોભથી થોડું પણ ધન લેતાં મનુષ્ય છોકરું વેચનાર હરે છે. કન્યા વેચનારનો દોષ જાણનારા કન્યાના પિતાએ કન્યાના બદલામાં કંઈ પણ પૈસો લેવો નહીં. કારણુ કે જે માણસ લોભનો માર્યો કન્યાનું મૂલ્ય લે છે. તે પોતાની કન્યાનો વેચનારો ગણાય છે.

૬૧ ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી, કોણ કોનો નાશ કરે છે?

વિદુરજી—વૃધ્ધા અવસ્થા રૂપનો નાશ કરે છે, આશા ધૈર્યનો નાશ કરે છે, મૃત્યુ પ્રાણનો નાશ કરે છે, ઈર્ષ્યા ધર્માચરણનો નાશ કરે છે, કામ લજ્જાનો નાશ કરે છે, નીચની ચાકરી સદાચરણનો નાશ કરે છે, ક્રોધ લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે, અને અભીમાન સધળાનોજ નાશ કરનાર છે.

૬૨, શ્રીકૃષ્ણ—સુધિષ્ટિર કયા ઉદ્ધોગ કરવામાં અનર્થ પ્રાપ્ત થાય?

યુધિષ્ઠિર—જે કાર્યનું પરિણામ અવળું લાગે તેનો ઉદ્દોગ કરવામાં જે પુરુષ મન કરે તેને અનર્થ પ્રાપ્ત થાય તેથી તેવાં કાર્યનો ઉદ્દોગ ન કરવો એ મારો મત છે. સભાપર્વ.

૬૩. યુધિષ્ઠિર—શ્રીકૃષ્ણ ! હરકોષ કાર્ય ક્યારે સિદ્ધ થાય ?

શ્રીકૃષ્ણ—રાજાએ જેમ પોતાના મનમાં સંતોષ થાય તેમ - શાસ્ત્રમાં કહેલી નીતિથી મનસુખો કરીને શત્રુઓને જીતવા, તેમ કોષ પશુ પુરુષ સારી રીતે મસલત કરીને હરકોષ કામ કરે ને દેવ વિપરીત ન હોય તો તે કામ સિદ્ધ થાય છે. એમ મારો મત છે.

૬૪ શ્રીકૃષ્ણ—યુધિષ્ઠિર, ઉત્તમ કાર્ય શી રીતે થાય ?

યુધિષ્ઠિર—ચતુર મનુષ્યોએ પોતાનું બળ વાપરવું અને કદાચ તે ન વાપરે તો આંધળા અને મુર્ખ મનુષ્યની પેઠે કાંઈ કામ કરી શકે નહીં. વાસ્તે જેમ ખેડૂત સોફો મોટી અથવા નાની નદીમાં ક્યારા બાંધીને પોતાની વાડીમાં પાણી લઈ ઇચ્છિત પદાર્થો ઉત્પન્ન કરેછે, તેમજ પુરુષોએ નીતિથી પોતાનું બળ વાપરી, પોતાનાં ઉત્તમ કામો કરવાં. શાંતિપર્વ.

૬૫. ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી, પોતાના શરીર માટે કેટલો બચાવ કરવો જોઈએ ?

વિદુરજી—શુક્રાચાર્યજીએ જ'લ નામના દૈત્યને લાગ કરવા માટે કહ્યું હતું કે:—પોતાના કુળનાં બચાવ માટે એકનો લાગ કરવો પડે તો કરવો, આખા ગામના બચાવ માટે એક કુળને ત્યાગ કરવું પડે તો કરવું; આખા દેશના બચાવ માટે એક ગામને તજવું પડે તો તજવું અને પોતાના શરીર માટે આખી પૃથ્વી તજવી પડે તો તજવી. સભાપર્વ.

૬૬ ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી, શરવીર અને ચતુર મનુષ્યો પોતાની બુદ્ધિ છોડી પારકી બુદ્ધિનો આશ્રય કરે તો તે દુઃખી થાય છે.

૬૭ ધૃતરાષ્ટ્ર—વખત વગર વચન બોલનારને કેવું પરિણામ આવે ?

વિદુરજી—વખત વગર વચન બોલનાર બૃહસ્પતી પણ બુદ્ધિ બીનપણું તથા અપમાન પામે એ મારો મત છે. ઉદ્દોગપર્વ.

૬૮ ધૃતરાષ્ટ્ર—કેવા મનુષ્યોનો ત્યાગ કરવો ?

વિદુરજી—જેની સાથે રહેવાથી મોટું ભય થાય તેનો, જેની સાથે પૈસા લેવા દેવાનો મોટો ભય થાય તેનો; ૩ જેનો પારકાને ભય પમાડવાનો સ્વભાવ છે તેનો; ૪ કામી, નિર્લજ્જ, શક તથા પાપી પુરૂષો જે હોય તેનો; ૫ સહવાસ કરવા લાયક ન હોય તેનો; ૬ જે મોટા દોષવાલા હોય તેનો; ૭ નીચની મિત્રતા, મિત્રતાનું શરણુ નાશ પામે એટલે દુર થાય છે માટે તેવા નીચ પુરૂષોનો; ૮ અનુભૂતિમાં ચોટા પણુ તિરસ્કાર થએથી જે મનમાં મોટું વેર રાખી એવે તેવાઓનો; એ પ્રમાણે જેના ગુણ દેખાય તેવાનો દુરથીજ ત્યાગ કરવો. ઉદ્યોગપર્વ.

૬૯ ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી! જાતીલાઓ માટે તમારો શો મત છે ?

વિદુરજી—જાતીલાઓને વધારવાનો છે, તેથીજ પોતાનું કલ્યાણ થાય છે; વળી જાતીલાઓ ગુણવાન ન હોય તો પણ તેની રક્ષા કરવી જોઈએ, એ પ્રમાણે કરવાથી લોકોમાં યશ પેદા થાય છે. વળી વિશેષ મારો મત એવો છે કે, કલ્યાણ ઇચ્છનારા પુરૂષે જાતીલાઓનું કદી પણ ઘુરું ઇચ્છી કલહ કરવો નહીં. જાતીલાઓએ એકઠાં મળી સુખ ભોગવવાં, એકઠું મળી જમવું, પરસ્પર વાતો કરવી, તથા પરસ્પર પ્રીતિ રાખવી, પણ ક્યારે પણ પરસ્પર કલહ કરવો નહીં, જાતીલાઓ અનુકુળ થાય તો તારે, ને પ્રતિકુળ થાય તો હુબાદે, માટે જાતીલાઓથી હળી મળી રહેવા અત્યંત સંપથી વર્તવા મારો મત છે નાતિલાને આશ્રય આવી જે નાતિલો દુઃખ પામે છે, તે મૃગ જેમ પારધીનો આશ્રય કરી મરણ પામે છે તેના વધનું પાપ પારાધી ભોગવે છે તેમ શ્રીમંત નાતિલો, દુઃખી નાતિલાના પાપને ભેગવે છે.

૭૦ ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી જ્ઞાતિ સાથે વૈર કરનારાની શી દશા થાય છે તે મને કહો ?

વિદુરજી—હું રાજન જ્ઞાતિ સાથે વિરોધ કરનારા પુરૂષો સારી રીતે ખીછાવેલી શય્યાઓ ઉપર કોઈ દીવસ સુષ્પે નિદ્રા કરતા નથી, સ્ત્રીનો

રતિ સમાગમ પામતા નથી. અને માગધ તથા સુત લોકો વખાણુ કરેછે તોપણુ પ્રસન્ન થતા નથી, જ્ઞાતિ સાથે વિરોધ કરનારા પુરુષો કોઈ દીવસ ધર્માચરણુ કરી શકતા નથી, જ્ઞાતિ સાથે વિરોધ કરનારા આ જગતમાં કોઈ દીવસ સુખ પામતા નથી, જ્ઞાતિ સાથે વિરોધ કરનારા પુરુષો કોઈ દીવસ ગૌરવતા મેળવતા નથી, તથા જ્ઞાતિ સાથે વિરોધ કરનારા પુરુષો શાંતિ મેળવી સુખ પામતા નથી, હે મનુષ્ય રાજ ! જ્ઞાતિ સાથે વિરોધ કરનારા પુરુષોને કરેલો હિતોપદેશ ગમતો નથી, તેઓથી યોગ્ય સમે વસ્તુ મળતી નથી, અને મેળવેલી વસ્તુનું રક્ષણ થતું નથી, તેઓના વિનાસ વગર ખીજે કંઈ પણ આશ્રય નથી, ગાયોમાં દુધ વગેરે સંપત્તિઓની ભાવના કરવી, બ્રાહ્મણુ તપની સંભાવના કરવી, સ્ત્રીઓમાં અંચળતાની સંભાવના કરવી, અને જ્ઞાતિથી ભયની સંભાવના કરવી, નાના નાના અને સરખા તાંતણુઓ એકઠા થયાથી મજબુતપણુને પામીને મોટા ભારને વહન (જેંચે) કરેછે. આ પ્રમાણુ પુરુષોમાં (પણુ) જાણુ-વું, આ એક સાપુરુષોની ઉપમા છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર જેમ સજગતા લાકડા છુટા પડવાથી ધુમાડો કરે છે અને એકઠાં મળવાથી બળે છે તેમજ જ્ઞાતીને જાણવી.

ઉદ્યોગપર્વ.

૭૨ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! વાણીજ કેમ સુખ અને દુઃખ કર્તા છે તે કહો ?

વિદુરજી-વિચારીને બોલેલી મધુર વાણી અનેક પ્રકારના લાભ કરે છે. કારણ કે કુરાડીથી કાપી નાખેલું વન ફરીથી નવ પલ્લવ થાય છે; પણ નિષ્કારણ વાણીથી હેઠાયેલું મન કદી પ્રસન્ન થતું નથી. વાણીનો ધ્વાર મોતોજ નથી. કલિ નોલીક અને નારાય જેવાં બાણુ શરીરમાંથી બહાર નીકળી સામાના મર્મસ્થાનમાં વાગે છે અને તેથી ધવાયેલો મનુષ્ય રાત્રિદિવસ પીડા પામે છે; મારેજ વિદ્વાન મનુષ્ય ખી-જને વાગ્યાણુ મારતા નથી.

૭૨ ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી ધણા કાળ સુધી પુરૂષોની ઉત્તમ કીર્તિ ક્યારે રહે ?

વિદુરજી—જે પુરૂષ ધીર અને મહાન પુરૂષોનાં વચન સાંભળી આમાંથી કેવું ફળ યાશે, તેનો વિચાર કરી શુભ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરે છે, તે પુરૂષોની ધણા વખત સુધી કીર્તિ જાગી રહે છે.

૭૩, ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી ! કેવા પુરૂષને કંઈ ઉપદેશ કરવો નહીં કિંવા કંઈ કહેવું નહીં તે કહો ?

વિદુરજી—અત્યંત કુશળ પુરૂષોએ કહેલા જ્ઞાનને જ સમજે નહીં અથવા સમજીને તે પ્રમાણે ચાલે નહીં તેને કહેવું વ્યર્થ છે, માટે તેવા-ઓને ઉપદેશ પણ ન કરવો તેમ કંઈ કહેવું કે બોધ પણ ન આપવો.

૭૪. ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી ! દ્વેગટ (વ્યર્થ) ગયું શું જાણવું ?

વિદુરજી—શાસ્ત્ર જાણ્યા વિના કે વૃદ્ધોની સેવા કર્યા વિના બૃહ-સ્પતી સરખો પુરૂષ પણ ધર્મીય જાણતો સમર્થ થતો નથી માટે સમુદ્રમાં પડ્યું તે ગયું જાણવું. સાંભળવામાં કે કથામાં ધ્યાન ન આપનાર માણસને કહેલી કથા કે વાક્ય પણ ગયું એમ જાણવું; ૩ યુધિષ્ઠિર વિનાના મનુષ્યે જાણેલું કે ભણેલું શાસ્ત્ર પણ ગયું એમ જાણવું; ૪ અગ્નિ વિના હો-મેલું હુતદ્રવ્ય પણ ગયું એમ જાણવું, દ્વેગપર્વ.

૭૫ ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી ! કોને કોને શું શું હણી નાખે છે ?

વિદુરજી—વિનય અપકીર્તિને હણે છે, પરાક્રમ અનર્થને હણે છે, નિરંતર ક્ષમા ક્રોધને હણે છે, સદાચરણ કુલક્ષણને હણે છે.

૭૬ ધૃતરાષ્ટ્ર—કુળવાન પુરૂષ શીવાય ખીન્ને કાંઈ કુળવાન કહેવાય ખરો ?

વિદુરજી—જે પુરૂષ મર્યાદાને ઉલ્લંઘન ન કરે, ધર્મની અપેક્ષા રાખે, સરલ હોય, તથા એવા લજ્જવાન પુરૂષોને કુળવાન ન હોય તો પણ કુળવાનજ જાણવો. દ્વેગપર્વ.

૭૭ ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી ! ગુપ્ત વિચાર બહાર પડી જવાના છ
 દાર ક્યાં કહેવાય છે, તે કહો ?

વિદુરજી—૧ મદીરાપાનથી થએલી વિકળતા (ઉન્મતપાણું) ૨
 નિદ્રા; ૩ અજ્ઞાન; ૪ નેત્રવક્રતાદિકના વિકારરૂપ પોતાનો આકાર, ૫
 કુષ્ટ અમાસનો વિશ્વાસ; ૬ મુર્ખ દૂતનો ભરેસો, એ છ દાર છે તે
 વિચાર બાહાર પડવાનાં દાર છે એમ સમજવું.

૭૮ ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી ! સમૃદ્ધિ પામવાનાં મૂળ શું તે કહો ?

વિદુરજી—ઉઘાગી યવું, વિનયથી ચાલવું, ચતુરાઇ રાખવી, સાવધાન-
 પાણું રાખવું, ધૈર્યતા રાખવી, સ્મરણ શક્તિ રાખવી, વિચાર શક્તિ
 રાખવી, અને વિચારીને કાર્ય કરવા નિરંતર ટેવ રાખવી. ઉપરના
 ગુણો સમૃદ્ધિવાન થવાનાં તથા તે વધારવાનાં મૂળ છે એમ મારો
 અભિપ્રાય છે. ઉદ્યોગપર્વ.

૭૯ ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી ! કેટલા મનુષ્યનો વિશ્વાસ ન કરવો ?

વિદુરજી—૧ સીનો ૨ ધૂર્ત મનુષ્યોનો, ૩ અતિ આળસુનો, ૪
 ખીકલુનો, ૫ અતિકુર મનુષ્યોનો, ૬ અભિમાનીનો, ૭ ચોરનો, ૮ કરેલ
 ઉપકારને ન જાણનારનો, ૯ અતિ નાસ્તિકનો, એ સીતે નવ જણનો
 વિશ્વાસ ન કરવો એવો મારો મત છે. ઉદ્યોગપર્વ

૮૦ ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી, કીર્તિ, આયુષ, યશ, તથા બળ, એ
 ચાર સાથી વૃદ્ધિ પામે છે ?

વિદુરજી—નિરંતર નમ્રતાથી વર્તવાનો જેનો સ્વભાવ છે, તથા જે
 વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા સાચા દીલથી કરે છે તેનો યશ, તથા કીર્તિ, બળ,
 અને આયુષ વધેછે, એમ મારો મત છે.

૮૧ ધૃતરાષ્ટ્ર—વિદુરજી, પ્રહલદા ક્યાં શિવાય પ્રહલદા જેવું
 માપ ક્યારે લાગે ?

વિદુરજી—જે ખરાબ ચાલથી પોતાનો જય કરે, ૨ જે સગ

આદિ અધિકારીઓની પાસે ચાડી કરે, ને વડીલો પાસે તથા ગુરૂ પાસે ખોટી હુકમ કરે, તે પુરૂષે બ્રહ્મહત્યા કરી એવું પાપ લાગે છે.

૮૨ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી, વિદ્યાર્થીને પાળવાના શું નિયમો છે તે મને કહો?

વિદુરજી-દિવસે ઉંઘવું નહિ, વિદ્યાગુરૂને આધીન રહી વિદ્યા-ભ્યાસ કરવો, વિદ્યાર્થીએ સામે ન બોલતાં ગુરૂના હિતમાં તત્પર રહેવું, પોતાનાં વખાણુ કરવાં નહીં, નાચ રંગ જોવા નહિ, ક્રોધ સાથે વાદ કરવો નહીં, પાઠ કરતી વેળા એકાન્તમાં એસવું, સ્ત્રીઓ સાથે કામસર બોલવું, કઠોર ન બોલતાં શાન્ત રહેવું, ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી, વડી-લોની શરમ રાખવી, દંડ ધૈર્ય રાખવું, કાયર થવું નહીં, ક્રોધ કરવો નહીં અને ક્રોધની અદેખાઈ કરવી નહિ. વળી શરીર, વાણી, ખુદ્દિ, ઈન્દ્રિય અને મનને નિયમમાં રાખી હાથ જોડી ગુરૂનું મુખ જોતાં ઉભા રહેવું, વિદ્યાર્થીએ નાના પ્રકારની ઇચ્છા, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર, નાચ, રંગ, આલસ્ય તથા અતિ નિદ્રા, એ આઠનો ત્યાગ કરવો.

ચાણ્યાક્યનીતિ.

૮૩ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! વિદ્યાર્થીને દોષ રૂપ સાત વાતો કઈ તથા વિદ્યાનો નાશ કરનાર શું છે તે કહો ?

વિદુરજી-ગુરૂની સેવા ન કરવી; તેમજ લલ્પવામાં ઉતાવળ તથા વખાણુ કરાવવાં એ ત્રણ વિદ્યાનો નાશ કરનાર છે તેમજ, ૧ આળસ (મદ) ૨ નિસો અથવા ક્રોધ વ્યસન હોય ૩ અપળતા, ૪ વાતો કરવી, ૫ ઉદ્વેગપણું, ૬ અભિમાન, ૭ લુબ્ધતા, એ સાત વિદ્યાર્થીને અત્યંત દોષ રૂપ છે.

૮૪ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! શિષ્ય પ્રત્યે ગુરૂએ કેવી રીતે વર્તવું તે કહો ?

વિદુરજી-ધર્મને ઇચ્છનાર વિદ્યાગુરૂએ શિષ્યોને માર્યા વિના રીસા રીતે સમજણુ દઈ લલાવવા, વાણી ધીમી તથા મધુર બોલવી, ગુરૂએ

શિષ્યને જનોઇ દહને પ્રથમ તેને જ્ઞાન એકલે શરીરની સ્વચ્છતા, સ્નાન, આયમન આદિ આચાર, સવાર સાંજ અગ્નિમાં હોમ કરવાની રીત તથા ત્રણે કાળનું સંધ્યાવંદન, એ સર્વ શીખવવું. મનુસ્મૃતિ.

૮૫. યુધિષ્ઠિર-ગુરુ સંધ્યાવંદનનો કાળ અને તેનું શું ફળ તે કહો ?

શુક્રાચાર્યજી-સવારમાં ઉઠીને પ્રથમ મળ મૂવનો ત્યાગ કરવો, તે પછી માટી અને પાણીથી હાથ પગ વગેરેને ધોઇને પછી દાંતણુ, વગેરે કરીને સ્નાન કરવું અને પછી પ્રાતઃસંધ્યા કરી ગાયત્રીનો જપ કરવો તથા સાંયંકાળે પણ સાંયંસંધ્યા અને ગાયત્રીનો જપ કરવો, ઋષિઓ, સંધ્યાવંદન વખતે બહુવાર સૂચી ગાયત્રી નો જપ કરવાથી બાંબા આયુષ્યને, બુદ્ધિને, યશને, અક્ષય કીર્તિને અને બ્રહ્મતેજને પામ્યા હતા; માટે લાંબા આયુષ્ય વગેરેની જેને ઇચ્છા હોય તેણે સંધ્યા કરતી વખતે બહુવાર સૂચી ગાયત્રીનો જપ કરવો; કારણ કે ગાયત્રીનો જપ કરવાથી બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૮૬ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ક્રોધ કોને હણે છે ? કાળ કોને હણે છે ? આશા કોને હણે છે ?

વિદુરજી-ક્રોધ લક્ષ્મિને હણે છે; કાળ સમૃદ્ધિને હણે છે; આશા ધૈર્યને હણે છે.

૮૭ ધૃતરાષ્ટ્ર-ગૃહસ્થાશ્રમ કેવો ગણાય ?

વિદુરજી-ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વ આશ્રમથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે, એમ વેદના નિશ્ચયવાળા પુરૂષો કહે છે, જે ગૃહસ્થાશ્રમ સંજ્ઞાથી સુખ-સોગને, જોયા વગર સ્વર્ગાદિ વિશે નિષ્ઠાવાન થઇ દેહનો ત્યાગ કરે તે તામસ સન્યાસી કહેવાય; જે સ્થાનક વગરનો ભિક્ષા માટે પર્યટન કરનાર, વૃક્ષના મૂળનો આશ્રય છે જોનો એવો સન્યાસી હોય તે ભિક્ષુક સન્યાસી કહેવાય; ક્રોધ, હર્ષ અને ચાડીયાપણું વગેરેનો અનાદર કરીને જે બ્રાહ્મણ વેદાધ્યયન કરે તે ત્યાગી કહેવાય; એક તરફ બીજા સર્વ આશ્રમ ત્રાજવામાં મુકવા અને

એક તરફ એકલો ગૃહસ્થાશ્રમ મુકવો; ત્યાં બેઠે ત્રાજવા એક સમાન થાય છે, માટે એકલો ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રહયર્થાદિ ત્રણ આશ્રમતુલ્ય છે. તેમ બીજા આશ્રમોથી કેવળ સ્વર્ગનો લાભ પણ થાય છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમથી તો કામ તથા સ્વર્ગ બેઠે મળે છે; માટે લોકવેત્તા મહર્ષિઓને એ ગૃહસ્થાશ્રમ પરમ ગતિ રૂપ છે. એમ જાણી રાગ દ્વેષ રહિત એવો જે ગૃહસ્થાશ્રમ કરે તે લાગ્યશાળી ગણાય છે. એ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે તેણે પીડાએલાને શયન દેવું, થાકેલાને આસન દેવું, તરસ્યાને પાણી પાવું અને ભૂખ્યાને ભોજન દેવું, એ ગૃહસ્થોનો સાધારણ ધર્મ છે. એ બરોબર ન સચવાયો તો ગૃહસ્થાશ્રમને પણ વિચાર છે. એમ મારો મત છે. રાજ્યધર્મ.

૮૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! સર્વ આશ્રમમાં ગૃહસ્થાશ્રમને સર્વોત્તમ કેમ માન્યો છે તેનું શું કારણ તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જેમ વાસુદા આશ્રમથી સર્વે જીવો રહેલા છે, તેમ ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરીને સર્વે અશ્રમો રહેલા છે, ગૃહસ્થાશ્રમવાળો ત્રણ આશ્રમને માન આપીને તથા અન્ન આપીને રોજ રોજ પાળે છે, માટે ગૃહસ્થાશ્રમવાળો સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, પ્રહયારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને સન્યાસી, એમ જુદા જુદા જે ચાર આશ્રમો કલા છે, એ સધળાની ગૃહસ્થમાંથી ઉત્પત્તિ છે, આ ચારેય આશ્રમમાં ગૃહસ્થાશ્રમને વેદમાં તથા સ્મૃતિમાં શ્રેષ્ઠ માનેલો છે; કારણ કે તે બાકીના ત્રણ આશ્રમવાળાઓનું અન્નાદિકથી પોષણ કરે છે. જેમ સધળા નદો અને નદીઓ, સમુદ્રમાં પોતાનું સ્થાન મેળવે છે, તેમ પ્રહયારી વગેરે બીજા અશ્રમવાળાઓ, ગૃહસ્થની પાસેથી સ્થિતિ મેળવે છે કેમ કે ગૃહસ્થજ તેઓને અન્ન વગેરે આપીને તેઓનું પોષણ કરે છે.

૮૯ ઇન્દ્ર-બ્રહ્મસ્પતિ, પ્રસંસા કરવા લાયક કયો ધર્મ છે ?

બ્રહ્મસ્પતિ-આ લોકમાં કેટલાક સામની પ્રસંસા કરે છે, કેટલાક પાનની પ્રસંસા કરે છે, કેટલાક સામ તથા યત્નની અન્નેની પ્રસંસા કરે

છે, કેટલાક યજ્ઞની, કેટલાક સન્યસતની, કેટલાક દાનની, તથા કેટલાક પ્રતિગ્રહની પ્રશંસા કરે છે. કેટલાક સર્વેનો પરિત્યાગ કરી તુષ્ટી ભાવને પ્રાપ્ત થએલા ધ્યાનની પ્રશંસા કરે છે, કેટલાક શત્રુસંહાર પૂર્વક રાજ્યની પ્રશંસા કરે છે, અને કેટલા પ્રજાપાલનની પ્રશંસા કરે છે; અને કેટલા-એક એકાંત નીવાસની પ્રશંસા કરે છે;—એ સર્વેનો વિચાર કરી વિદ્વાન લોકોએ આવી રીતે નિશ્ચય કરેલો છે કે, કોઈ પણ પ્રાણીને દ્રોહ ન થાય એવો જ ધર્મ તે સત્પુરુષોને સંમત છે, અને પ્રશંસા કરવા લાયક પણ એ જ ધર્મ છે કે, પ્રાણીમાત્રનો દ્રોહ કરવો નહીં.

૯૦ યુધિષ્ઠિર—શીખપિતામહ ! ધર્મ એટલે શું તે કહો ?

શીખપિતામહ—ધર્મ સર્વ પ્રાણીનો આશ્રય છે, જગતમાં ધર્મો ધર્મ જાણવા માટે લોકો ધર્મીષ્ઠી પાસે જાય છે, ધર્મ કરી પાપને દા-
બ છે, ને ધર્મમાં સર્વે રહ્યું છે; માટે ધર્મને શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. જે આચરણને આર્ય પુરુષ વખાણે, તે ધર્મ અને જોને નિંદે તે અધર્મ કહેવાય છે. જોનાથી હૃદય તથા કપાલ થાય તે જ ધર્મ. જે કાર્ય આરંભથી જ ન્યાય યુક્ત હોય તે જ ધર્મ, અને જે આનાચાર તે અધર્મ કહેલ છે; એ આર્ય પુરુષોનું કહેવું છે. જેથી પ્રાણી માત્રનું હિત થાય છે એવા સદાચરણને ધર્મ કહેલ છે. વળી મુવા પછી પણ માણસ સાથે આવે એવો ખરો મિત્ર માત્ર ધર્મ જ છે. બાકીના તમામ શરીરની સાથે નાશ પામે છે. વનપર્વ.

૯૧ યુધિષ્ઠિર—શીખપિતામહ ! સત્યાસત્ય વાતનો મહિમા કહો ?

શીખપિતામહ—સત્યવડે પૃથ્વી ધારણ કરાય છે, સૂર્ય તપે છે તથા વાયુ વાય છે, માટે સર્વ સત્યમાં રહ્યું છે. સત્ય જ જીતે છે, અસત્ય જીતવું નથી. આ લોકમાં સત્ય સમાન ધર્મ નથી, સત્યથી કાંઈ શ્રેષ્ઠ નથી અને અસત્યથી બીજું કાંઈ ખરાબ નથી. જગતમાં જીતું બોલ-નારને મિત્રતા, પુણ્ય તથા યશ મળતાં નથી, ઝેરને ખાનારાની પેડે તેવું. ક્યાંય ક્યાંય દેખાતું નથી. માટે સદા સત્ય બોલવું. સત્યમાં સર્વ રહ્યું

છે. અર્થાત તેની સર્વ કાર્યમાં જરૂર પડે છે. તે વિના કોઈપણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી, સત્ય સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, ને તેનેજ સર્વત્ર જય જય થાય છે. વળી જે કાર્ય આરંભથીજ ન્યાય યુક્ત હોય, તેજ ધર્મ, અને જે અનાયાર તે અધર્મ કહેવાય છે એમ આર્ય પુરૂષોત્તમ કહેવું છે. વળી પણ કહે છે કે જોનાથી ઉદય તથા ક્ષ્યાણ થાય તેજ સત્ય છે. સત્યને આધારે જગતના સર્વ વ્યવહારો ચાલે છે; શિષ્યાચાર સંયુક્ત સત્ય અતિ ઉત્તમ છે. સત્ય ધ્રુવ છે, સત્ય તપ છે અને સત્ય પ્રજ્ઞને સ્નેહે છે, આ લોક સત્યને આધારે રહેલો છે, સત્યદ્વારા લોકો સ્વર્ગમાં જાય છે.

અસત્ય એ અધિકાર સ્વરૂપ છે, એ અધિકારના પ્રભાવથી લોકોનો અધઃપાત થાય છે, અધિકારથી હંકારેલા લોકો અજ્ઞાનથી ઘસ્ટ થયેલા હોવાથી જ્ઞાન રૂપી પ્રકાશને દેખતા નથી. શાંતિ પર્વ.

૯૨ ઈંદ્ર—પૃહસ્પતીશ ! અભય ક્યારે રહેવાય છે ?

પૃહસ્પતી—પોતાના વિચાર પ્રમાણે જેવાં જેવાં ને ને કર્મ કરે છે, તેવાં તેવાં જળને તે પુરૂષ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે સર્વ લોકોના માટે આ તો નિશ્ચય છે કે, ભયં આપનારને ભય પ્રાપ્ત થાય છે, અને અભય આપનારને અભય પ્રાપ્ત થાય છે. માટે એવાં કર્મ કરવાં કે જેથી અભય રહી શકાય; એમ મારો મત છે રાજ્યધર્મ.

૯૩ યુધિષ્ઠિર—વ્યાસશ્રી મને બંધુને માટે અત્યંત શોક થાય છે, તે કેમ મટે તે કહો ?

વ્યાસશ્રી—હે પુરૂષોત્તમ ! શરીર શોષણ કારક શોક કરોમાં; કારણ કે જે રણભૂમિમાં મરણ પામ્યા છે, તેઓતું મરણ અન્ય મરણ સરખું મુલભ નથી. હે પાંડુનંદના તમસરખા જ્ઞાનવેત્તા મહાત્માઓ વ્યસનમાં શોક કરતા નથી, અને સુખના ઉદયમાં હર્ષ પામતા નથી, બ્યારે તમસરખા શોકમાં ગસિત થાય ત્યારે તેતું શાસ્ત્રમાં નિપુણ પાણું કેવળ ઝમને અર્થેજ થાય છે. મૂઢ પુરૂષને એક દિવસમાં એક હગર કર્પનાં. રથાન,

અને એક સો ભયનાં સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે; પણ પંડિતને પ્રાપ્ત થા-
તાં નથી કેમ કે, જે જાત વસ્તુ છે તેનો નાશ થાય છે, જેનો નાશ
છે તેનો જન્મ થાય છે; માટે એ બે અપરિહાર્ય પદાર્થનો શોક કરવા
લાયક નથી; પોતાનાં કરેલાં કર્મનાં ફળભૂત જે અવશ્ય થાવાનાં પદાર્થો
તે શાસ્ત્રનો તત્વજ્ઞ પુરૂષો શોક કરતા નથી, જે વસ્તુ મરણ પામી અથવા
નષ્ટ થઈ એનો જે શોક કરે છે, તે દુઃખથી દુઃખને પોમે છે; કેમકે એ બે
અનર્થ રૂપ છે, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, તેજ અને જળ એ પાંચ પદાર્થ
થી જીવમાત્ર આ લોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેના નાશમાં શું વે-
દના કરવી! એને અન્યથા કરવામાં દૈવ અથવા મનુષ્યનો ઉપાય નથી,
જે પ્રાણી મૃત્યુવશ થાય છે તે પ્રાણી પોતાના અદૃષ્ટથી પાછો આવે
છે, હે પાથી! આ જગતમાં ભાઈઓ, પુત્ર, દારાના, અને ધનના વિદ્યો-
ગથી ઘેર દુઃખમાં કુબે છે તેણે આશ્ચર્ય કારક ધૈર્યતા રાખવી. દેહધારી-
ને જે શોક છે, તે શ્રવણ, ધર્મ, બળ, પરાક્રમ, સુખ, અને ઉત્સાહને
હરણ કરે છે. શોક કરનારાઓનો શોક દુઃખનો નાશ કરતો નથી, અને
તેથી (શોકથી) તેઓનું સામર્થ્ય નાશ પામે છે; તેવા શોકનો ત્યાગ
કરો, બાળકોને, યૌવન અવસ્થાવાળાઓને, વૃદ્ધોને, તેમજ ગર્ભમાં રહેલા
ઓને પણ કાળ પ્રવેશ કરે છે, એવું, આખું જગત છે. જ્યારે આ-
ખું જગત સર્વ અવસ્થામાં નાશ પામે છે; ત્યારે વિવેકી પુરૂષો ઉત્પન્ન
થએલા અને નષ્ટ થએલા પદાર્થને જોઈ હર્ષ અને શોક કરતા નથી.
જે તત્ત્વવેત્તા પુરૂષો છે તે ગએલી વસ્તુનો શોક કરતા નથી, અને કોઈ
સારી સ્થિતિમાં જોઈ ઈર્ષા કરતા નથી, તેમ કોઈની વસ્તુની ઇચ્છા કરતા
નથી, અને વર્તમાન કાળ પ્રમાણે વર્તે છે. માટે હે રાજા મોહથી ઉત્પન્ન
થએલા શોકને ત્યાગ કરો. આ ઠેકાણે પુરાતન ઇતિહાસ કહું તે સાંભળો,
જ્યાં પુત્રના શોકથી પરિતાપ પામી અને મનમાં ખેદ યુક્ત થઈ ઉદા-
સથી બેઠેલા રથેનજિત રાંજને કોઈ તત્ત્વવેત્તા પ્રાણી આવો
બોધ દીધો છે.

પુત્રના મૃત્યુનો શોક મટવા શ્વેનશૃત રાજાને આહ્વાણ

આપેલો ઉપદેશ.

૬૪ આહ્વાણ-હે રાજેન્દ્ર ! શોક કેમ કરો છો ! બ્યારે તમે શોક કરશો ત્યારે બીજા પણ શોક કરશે, તમે, હું, આ સર્વે રાજાઓ મરણ પ્રાપ્તશે તેમાં શું શોક કરવો ! ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણિમાત્રનો સંયોગ અને વિયોગ, અવસ્ય થાવાનો છે, જેમ જળમાં પરપોટા થાય અને ફુટી જાય તેવો સંસાર છે, હે રાજા તારો દીકરો ક્યાં છો તારા પ્રિતા મહા તે ક્યાં છો ! તેને તું હમણાં દેખતો નથી, અને તે તું ને દેખતા નથી, એવી રીતે-પુત્ર, પૌત્ર, જ્ઞાતિ અને બાંધવ છે, માટે તેમાં સ્નેહ ન કરવો, કેમ કે, તેની સાથે વિયોગ અવસ્ય થાવાનો છે, કોઈને કોઈ ની સાથે અત્યંત સંઘવાસ થાતો નથી, પોતાનું શરીર પણ બ્યારે ભેળું નથી ત્યારે અન્ય તો ક્યાંથી હોયા વળી શ્લોકથી કહેલ છે કે જે જન્મ્યા છે તેનો અંતે ક્ષય છે, જે હંચા ચઢ્યા તેને હેઠું પડવું છે, જેનો સંયોગ છે તેનો વિયોગ છે અને જે જીવિત છે તેનો મરણથી અંત છે, જે કાળ છે તેને પંડિત મૂર્ખ બળવાન, દુર્બળ અને સમર્થવાન સરખા છે, જેમ રસ્તેચાલતા મનુષ્યો કોઈ છાયાનો આશ્રય કરી જરા આરામ કરી તરત પાછો ચાલી નીકળે છે, તેવો પ્રાણિમાત્રનો સમાગમ છે, કેમકે પ્રાણિમાત્રનો સમાગમ છે. કેમકે સમાગમનો અપગમ થાય છે અને જે સુખ છે તે દુઃખાદિકથી ભંગુર છે, કાયાનો સમીપમાં અપાય છે અને સંપત્ત છે તે આપત્તિનું સ્થાન છે, અને કદી મનુષ્યોને સંપત્ત મળે છે, તે ગંધર્વ નગર સરખી છે; એટલે ક્ષણમાત્રમાં દેખાય અને ક્ષણમાત્રમાં નાશ થાય તેવી છે, રૂપ, યૌવન, આયુષ્ય અને દ્રવ્ય સંચય અનિત્ય છે, રોગથી પીડિત મર્ત્ય શરીર છે, એમ જાણી પંડિત જન મુઝાતા નથી; એનું ઔષધ એટલું જ છે કે, તેનું ચિંતવન કરવું જ નહીં. અને જે ચિંતવન કરે છે તો પ્રીતી વૃદ્ધિ પામે છે, શોક અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ, અને તે શરીરને શાપણ

કરનાર છે, માટે તમે શોકનો ત્યાગ કરો. એ પ્રમાણે બોધથી સ્થેનહત શોકને ત્યાગ કરી સ્વસ્થ ચિત્ત થયા, બ્યાસે યુધિષ્ઠિરને પ્રીતી બોધ દીધો કે અતીત વસ્તુનો શોક કરવા લાયક નથી, અને વળી પ્રીતી કહું તે તમે સાંભળો. જેમ સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો જાગ્યા પછી વૃથા છે તેમ જે રાજાઓ રણભૂમિમાં મરણ પામ્યા છે, તે બધા વૃથા છે, જે મરણ પામ્યા છે તેને વાસ્તે પૃથ્વીનાં જેટલાં રત્ન, હાથીઓ, અને ઘોડાઓ અર્પણ કરીએ તો પણ તે પાછા મળતા નથી, તેને હજીનાર તમે નથી, કેવળ પોતાનાં કરેલાં કર્મનાં ફળથી મરણ પામ્યા છે. હેં પાર્થીવ! તેઓના કાળના તમે હેતુ માત્ર છો, પ્રાણી પ્રાણીની સાથે યુદ્ધ કરે છે, તેમાં જે પુણ્ય અને પાપ તેમજ તેનું સુખ દુઃખ જે ફળ છે તે કાળ કરે છે એમ જાણો. તે કાળને કોઈ પ્રિય કે, શત્રુ નથી, કર્મ સાક્ષી જે પ્રભવતિ છે તે પણ કાળથી નાશ પામે છે, તેના પણ નાશનો હેતુ કર્મ છે તેને તમે ચિંતવન કરો-જેનાથી મૃત્યુ વશ થાય છે. તમારો અને નિયમ વૃતવાળાઓનો કાળજ કારણ જાણવો, માટે ધર્મમાં પ્રધાનભૂત જે તમે તેને મોહ ધટો નથી, એવા પ્રકારની કર્મની ગતિ છે; તેમાં મનુષ્ય શું કરી શકે! જેમ પોતાનું કર્મ પ્રેરણા કરે તેમ તે ચાલે છે ધાણું કરીને માણસજ બુદ્ધિકર્મને અનુસરી ચાલે છે, જેમ જેમ ચાલે છે તેમ તેમ ભાવી કર્મનો ફળને ભોગવે છે, આ ગંભીર કાળ રૂપી સમુદ્રમાં મૃત્યુ, રોગ, અને જરા રૂપ આહથી ડુબતો કોઈ પુરૂષ પોતાના આત્માને જાણતો નથી, બ્રહ્મા શિલ્પિએ ધટેલાં પ્રાણિ રૂપ કાચાં ઠામ પોતાના કર્મરૂપ ઇંધનમાં કાળ રૂપ અગ્નિથી પાકે છે, પિતા રૂપ બીજ, અને માતા રૂપ ક્ષેત્રમાં વૃષ્ટિ રૂપ શુભાશુભ કર્મથી જેમ જેમ પ્રાણીરૂપ અન્ન આ લોકમાં પેદા થાય છે તેમ તેમ કાળ કાપી નાંખે છે, એવી રીતે આ પૃથ્વીનો ક્ષય કાળ કૃત છે, એમ જાણી યાતિ, અને બંધુના વધથી હૃતપન્ન થયેલા શોકને ત્યાગ કર. રાજ્યધર્મ.

૯૫. યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! મરણ પછી કેવાં કર્મથી નરકમાં જાય છે અને કેવાં કર્મથી સ્વર્ગમાં જાય છે, એ તમે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહુ-પ્રાણણા પ્રાણપણાને મુકી દઈ સોભમાં મોહ પામી કુર્મ કરે છે તે મરણ પછી નરકમાં જાય છે. કઠોર, ચાડીયા, અભિમાની, ખોટું બોલનાર અને છુટા બોલને બોલનારા નરકમાં જાય. આ તો નિશ્ચય છે કે, સય આપનારને સય પ્રાપ્ત થાય છે, અને અસય આપનારને અસય પ્રાપ્ત થાય છે. માટે એવાંજ કર્મ કરવાં કે જેથી અસય રહી શકાય; એમ મારો મત છે. રાજ્યધર્મ,

૯૬ યુધિષ્ઠિર-વ્યાસજી, કાળ વિશે આપનો શો મત છે ?

વ્યાસજી-કર્મ કરી વા અજ્ઞાનુદાનથી કંઈ પણ લાભ થતો નથી, મનુષ્યોને કોઈ પણ દેનાર છે, વિદ્યાતાએ જોને જે વખતે જે નિર્માણ કર્યું છે તે તે વખતે અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધિ, શાસ્ત્ર તથા અધ્યયને કરીને પણ મનુષ્ય અકાળે પુત્રાદિકને પ્રાપ્ત થવા સમર્થ થતો નથી. ને કોઈ વખતે સૂર્ય પણ અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે, માટે કાર્ય કરવાને આધીન છે. કારીગરી, મંત્ર તથા ઔષધ એ પણ ભૂતિકાળ ન હોય તે વખતે પણ આપે નહીં; જે ભૂતિકાળ વિશે ચોજનાં કર્યાં હોય તો સિદ્ધ થાય છે.

કાળે કરીને વાયુ જલદીથી વાય છે, કાળે કરી વૃદ્ધિ મેઘને પ્રાપ્ત થાય છે, કાળે કરીને જળાશય ક્રમણ યુક્ત થાય છે, તથા વનમાં રહેલા વૃક્ષ પુષ્પિત થાય છે, તેમજ રાત્રીઓ ચંદ્રિકા તથા અંધકારનાં આવૃત્તી અંદ્ર કાળે કરી પરિપૂર્ણ થાય છે. વખત વિના વક્ષમાં ફળ તથા પુષ્પ થાય નહિ; ને વખત વિના નદીઓ પણ વેગથી વહન કરે નહિ; સોઠ વિશે ખગ, પત્રગ, મૃગો, દીપ, તથા શૈલ મૃગો વખત વિના મત થતાં નથી; વખત વિના સ્ત્રીઓ વિશે ગર્ભ થતા નથી, ઋતુઓનો આગમન પણ વખતસરજ થાય છે? વખત પ્રાપ્ત થયા વિના કોઈ મરેજ નહિ; તેમજ જન્મે પણ નહિ; બાળક વખત વિના બોલે નહિ; અકાળે યૌવન પ્રાપ્ત થાય નહિ; તેમ વાવેલું બીજ વખત વિના ઉગે પણ નહિ; અકાળે સૂર્ય ઉદય થાય નહિ; તેમ અકાળે અરતગીરીને પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ; અંદ્ર તથા મોટી ઉર્મા રૂપ છે માળા જેની એવો સમુદ્ર પણ

અકાળે વૃદ્ધિ પામે નહિં, તેમ હીન પલુ થાય નહિં; માટે કાળ છે એજ બળવાન છે અને કાળે કરી સર્વ આપ્ત થાય છે અને અકાળે કશું થતું નથી. વળી સેનીત રાજ્યે પલુ માએ કહ્યું છે કે, આ દુઃસહ એવી કાળતી ગતિ સર્વ મનુષ્યને સ્પર્શ કરે છે. કાળે કરી પરીપક્વ એવા સર્વ મનુષ્યે મરે છે, કેટલાક અન્ય જાતીઓને મારે છે તેમને વળી ત્રીજા મારે છે, એ રીતે ભૂત સવિધ જાણનાર-લોકોના ધર્મ સમજનાર-સુખ દુઃખ જાણનાર સેનીત રાજ્યે કહ્યું છે કે જે તૃષ્ણાદિ નિમિત્ત :દુખે કરી પોતે દુઃખી થાય તે ક્યારે પલુ સુખી થાય નહિ કેમ કે દુઃખનો ક્ષય નથી, એતો એ કામથી ખીજું થયાજ કરે ! સર્વેને સુખ દુઃખ ઐશ્વર્ય-લાભ-અલાભ મરજુ અને જીવિત કાળે કરી થયાજ કરે છે. માટે ધીર પુરૂષો હર્ષ કે શોચ ન કરતા સર્વ વાતમાં કાળજ બળવાન ગણે છે. એ સેનીત રાજ્યને મારો મત મળતો છે, હું કાળનેજ બળવાન ગણુ છું.

પ્રાણી ઉપર દયા રાખવા વિશે પિતા અને પુત્રનો સંવાદ.

ટંછ યુધિષ્ઠર-પિતામહ, પ્રાણી માત્રના નાશકારક કાળના પ્રવાહમાં મનુષ્યે શું કરવું તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-સધળા પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવી, સર્વ ઇન્દ્રિ-ઓનો જય કરવો અને સર્વમાં અનિત્ય બુદ્ધિ એટલે સધળું નાશવંત છે એવી બુદ્ધિ રાખવી, તે પરમ ટ્રેયસ્કર છે. તે વિષે પિતા પુત્રના સંવાદ રૂપ જુનો ઇતિહાસ કહું તે સાંભળો, મેઘાવી નામે પ્રાણજનો પુત્ર પોતે સર્વ ગુણ સંપન્ન છતાં પોતાના પિતાને પુછે છે.

પુત્ર-હે તાત ! આયુષના ક્ષયની પહેલાં કયા ધર્મનું આચરણ કરવું તે કહો ?

પિતા-હે પુત્ર, બ્રહ્મચર્ય વ્રતવાન થઈ વેદાધ્યયન કરી, પિતૃને તૃપ્ત કરવા સાર પુત્ર ઉત્પન્ન કરી, અગ્નિનું સેવન કરી, વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞો કરી અને પછે આત્માનું સાધન કરવા વાસ્તે વનમાં પ્રવેશ કર.

પુત્ર-હે તાત ! સર્વેને મૃત્યુ સાન્નિધ્ય છે, જરાથી પીડિત અને

(૫૫)

વ્યાધિથી અસ્ત થએલ તેણે શું કરવું? તમે તો સ્વસ્થ મનુષ્યની પેઠે
ખોલો છો. જેનું મૃત્યુ છે તેની પ્રતિ ક્રિયા (ઉપાય) કાંઈ નથી, અને હું
તો હમેશાં સંસારી મોહરૂપ જનમાં વીંટાયો છું; ત્યારે વાટ જોઈ
કેમ બેસી રહેવાય? જેમ પાણીનો ક્ષય થવાથી માછલાનો ક્ષય નજીક
આવે છે તેમ રાત્રીઆ જેમ જેમ જાય છે તેમ તેમ માણસની આયુષ્ય
કપાતી જાય છે; માટે કહ્યો પુરૂષ ધિરતાને અંહણું કરે? હે તાતા! સૂર્યના
રથના વેગથી ક્ષણ ક્ષણમાં આયુષ્ય ક્ષણ થાય છે, ત્યારે દેહિને આયુ-
ષ્યનું દીર્ઘપણું ક્યાંથી રહે? જેમ કાચા ધડામાં જળ ક્ષય થાય તેમ દોહતી
આવરદાનો ક્ષય છે. જેમ પીપળના પાનમાં રહેલા જળના બિંદુને વાયુના
વેગથી ક્ષય થતા વાર લાગતી નથી તેવી રીતે આયુષ્યનો ક્ષય થતા
વાર લાગતી નથી જેમ કોઈ માણસને કાંઈ મારવા લાગે જતાં મૃત્યુ નજરે
આવે છે તેમ દિવસે દિવસે કાળ નજરે આવે છે; માટે માણસે અહર્નિશ
સંસારમાં ઉઠીને વિચારવું કે, આજ મરણ, વ્યાધિ અને દુઃખના મધ્યમાં
શું મોટો ભય પડશે, આ લોકમાં જે જાત વસ્તુ છે, તે કોણ નાશ
નહી થાય? હે તાતા! માટે બાળકપણામાંથી જ ધર્મનું આચરણ કરવું, જેમ
પાકેલાં ફળને પડવાનો ભય છે, તેમ માણસને જીવિતનો ક્ષય થવાનો
ભય છે; માટે વિવેકી પુરૂષ પાપનો ત્યાગ કરી આત્માનો વિચાર કરે
તો ચોમાસામાં સુકેલા કાણી પેઠે સ્થિર રહે છે. જેમ નદીનો પ્રવાહ
વધે જાય છે, જેમ ધરમાં રાખેલો જીવંત ભેદ પામતો રહે છે, તેમ
કાળને વશ થઈ પ્રાણી ભેદ પામતા વસે છે. જ્યારે કાળ શવ થાય છે
ત્યારે પ્રાણી દુઃખથી “અરે! આ મારી સ્ત્રી, આ મારા પુત્ર, આ મારો
વૈભવ, આ મારા બંધુજન અને આ કુટુંબ છે.” એમ ખોલતાં પ્રાણી
જનને પશુની પેઠે બાંધી કાળ લાઇ જાય છે. હે તાતા! મૃત્યુ, રોગ, જરા
અને શોષથી ક્ષણ ક્ષણમાં ગળાએલા પુરૂષ અંજર અને અંમર કેમ
થાય? આ વાત જગતમાં પ્રત્યક્ષ છે. “આ પુરૂષ કેમ મરી ગયો?
આને મૃત્યુ કેમ ઉપાડી ગયો? અને આનું મૃત્યુ ક્યારે થાશે? એ મ.

મુખ્યથી જાણાતું નથી: માટે યુવાવસ્થામાંજ ધર્માચરણ કરવું, કેમ જે જી-
 વિત અનિત્ય છે. જે મનુષ્યને કાળની સાથે મિત્રાઈ છે અને જે અજર
 અને અમર છે તેનેજ એમ કહેવું ઘટે કે, આજ આ કામ કર્યું અને
 કાલ આ કરીશ. કોઈ માણસ કાલ શું થાશે તે જાણતો નથી, તેણે જે
 કાલ કરવાનું કામ તે આજ કરવું, જે મધ્યાન્હે કરવાનું તે સવારમાં
 કરવું. કેમ કે જે કાળ છે તે એમ નથી જોતો કે, આતું આ કામ થયું
 અને આ કામ બાકી છે; એ તો મનમાં વિચાર કરનાર પુરૂષના વિચારને
 કાપી નાંખે છે. માથા ઉપર રહેલા મૃત્યુને જે મનુષ્ય દેખતો હોય તો,
 તે મનુષ્યને આહાર કરવો પણ સુઝે નહીં, ત્યારે આ કર્યું અને આ કરીશ
 એ કેમ સુઝે? સ્નેહરૂપી પાશમાં આશક્ત થએલા મનુષ્યો અકૃતાર્થ છતાં
 વર્તે છે, તેટલામાં કાળ વશ કરી લે છે. જે કાળ છે તે સિમા વગરનો
 છે તેને સો વર્ષ તો કાંઈજ ગણતરીમાં નથી. તેટલી આયુષ્ય હોય તો
 પણ સ્વસ્થ થઈ કેમ બેસી રહેવાય? વળી આ મનુષ્ય દશ, સોળ, વિંશ,
 ત્રિંશ, ચાળીશ, સાઠ અને સો વર્ષ જીવસે એમ નિયમ નથી, કારણ કે,
 સંપત્ત્વ સ્વમ સરખી, ચૌવન પુષ્પ સરખું અને આયુષ્ય વીજળી સરખા અપ-
 ન છે " એમ જાણનાર પુરૂષને ધીરજ ક્યાંથી રહે? ખડનો અગ્નિ,
 નદીનો વેગ અને સ્વમ એ તુલ્ય, આયુષ્ય ચૌવન અને વૈભવ છે એમાં ચતુર
 પુરૂષ કેમ વિશ્વાસ કરે? જન્મ મરણ રૂપી આવર્ત (ધુમરી) છે જેમાં
 એવાં સંસાર રૂપ સમુદ્રમાં પોતાના કર્મથી જમણ કરતો પુરૂષ કોઈ દીવસ
 સુખ પામતો નથી. આ કામ હું આમ કરીશ, આ કામ આમ થાશે,
 એમ સંકલ્પ કરે છે પણ કાળ તેની વાટ જોતો નથી, હું પિતા ! હું
 એકજ છું, મારે કોઈ નથી, હું કોઈનો નથી, હું જેનો છું તેને દેખતો
 નથી. જંતુ ન્યારે જન્મે છે અને મરે છે ત્યારે એકસો છે, એની સાથે
 સુકૃત અને દુષ્કૃત જાય છે અને તેને લોગવનાર પોતે એકસોજ છે,
 મરણ પછી મૃત્તિકા અને કાષ્ઠસદૃશ આ શરીરને તેના બાંધવો પૃથ્વીમાં
 દાટી, બાળી અથવા ભક્ષણાર્થે આપી પાછા આત્મા જાય છે, અને તેની

પછવાડે ધર્મ અને અધર્મ જાય છે; એટલા વાસ્તે જ્યાં મુધી રોગથી અ-
 રત ન થાય, જરા ન આવે અને આયુષ્ય ફીણ ન થાય એટલામાં ધર્મનું
 આચરણ કરવું. પુત્ર, દારા, અને કુટુંબમાં આસક્ત થએલા પ્રાણી ખેદને
 પામે છે, જેમ કીચડ યુક્ત સરોવરમાં હાથી દુઃખ પામે છે તેમ મનુષ્ય
 પામે છે. જે કે માણસ લોહાના કે કાષ્ટના પાસથી બંધાએલ છુટે છે.
 પણ મમતાથી પાશથી છુટતો નથી. વિચાર કરો કે, જે ગર્ભમાં રહેલા
 પ્રાણીનું અન્નપાન વગેરેથી ચોપણ કરે છે, ગર્ભમાં યોજના કરે છે અને
 આંત્રથી બાંધે છે તે પુરૂષ મનુષ્ય માત્રનાં સુખ દુઃખના નિમિત્ત માત્ર
 થાય છે. જે શરીર છે તે તો મૃત્તિકાના પિંડ સરખો પરતંત્ર અને પો-
 તાના રક્ષણમાં અશક્ત છે તેને ઈશ્વર વગર રક્ષા કરનાર બીજું સા-
 ધન નથી. પોતાનાં કર્મથી જન્મ, વૃદ્ધિ, સુખ, દુઃખ અને મૃત્યુ પામે
 છે. હું કોણ છઉં, ક્યાં જઈશ, ક્યાંથી આવ્યો છઉં, કોણ મારો બંધુ
 છે, હું કેવો છઉં, મારે કોઈ બંધુ નથી, સ્ત્રી, સુત બાંધવ અને સુહૃદ
 એ સર્વે કર્મને લીધે બેળા થાય છે, એમ જ્યારે વિચાર કરે ત્યારે આ
 લોકમાં કોનું કોણ છે એમ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, આખા જગતનું
 કારણ મોહછે. આ અસત સંસારમાં વિજળી સદૃશ સર્વને મિથ્યા જાણી
 વિવેકી પુરૂષે વિરામ પામવું. હે તાત ! હવે હું તમને વારંવાર શું કહું ?
 આ જગતમાં જે કાંઈ દેખાય છે તે સર્વે મિથ્યા છે, અને એમાં જે વાસ
 કરી રહેલ છે તે વસ્તુ નિત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, જેનું યોગિયો ધ્યાન ધરે
 છે જેને મોહિની ઇચ્છા હોય તેણે જે વસ્તુ કાંઈ અંતરમાં, અને બહાર
 દેખાય છે તે સર્વ મનની આશક્તિ રૂપ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરી જ્ઞાન
 યોગમાં પરાયણ થાવું. જ્યારે માણસ વિપયની આકાંક્ષાને ત્યાગ કરી,
 મનને હૃદયમાં રોકી નિર્મળ ભાવ થાય ત્યારે મોક્ષપદને પામે, કોઈ
 એક સહસ્ત્ર અંશમેધ અને એક સો વાજપેય યજ્ઞ કરે; તો પણ ધ્યાન
 યોગિની સોળમી કળાને પામતો નથી.

લીખપિનામહુ—યુધિષ્ઠિર ! મોક્ષ ધર્મને પાળનાર પુત્રનાં વચન

સાંભળી મોક્ષ જાણવા સાફ શરીરમાં આત્મજાવને ત્યાગ કરી મનમાં વૈરાગ્ય પામી સંસારનાં સુખથી નિસ્પૃહ થઇ અને રવિમંડળમાં રહેલા જે શંખ, ચક્ર, સહિત છે, જેણે ક્રાંતિથી જગત વ્યાપ્ત કરેલું છે, ભુષણથી ઉન્નત અને યજ્ઞપુરુષ, અનંતરૂપ, કાર્તિકસ્વામીના હૃદયમાં રહેલા અને પરમાત્મા તેને જાણી ઉત્તમ સ્વરૂપને પામ્યા.

૯૯ યુધિષ્ઠિર-વ્યાસજી ! પુત્ર મરણથી પિતાને, પિતાના મરણથી પુત્રને, સ્ત્રીના મરણથી પુરૂષને, પુરૂષના મરણથી સ્ત્રીને, માહાભારત દુઃખ થાય છે તેનું શું કારણ ?

વ્યાસજી-યુધિષ્ઠિર ! આ જગતનો અદ્ભુત ખેલ છે; કારણ પૃથ્વીપર અનેક રાજાઓ, અમીરો, ઉમરાઓ, પંડિતો, વિગેરે પેદા થાય છે અને આખર પાછા નાશ પામે છે. જગત અનાદિ છે, અને તેનો નિયમજ એવો છે કે, જે જન્મે તે મરણ પામે; સારે જે વાત ચોકસ છે અને જેનો ઉપાય, કર્તાએ કરેલોજ નથી તેનો શોક કરવો એ કશા કામનો નથી. વિચાર કરીએ તો કેટલા પુરૂષો કેવા કેવા થયા, કેવાં કેવાં સમર્થ કાર્યો કર્યા પણ અંતે કાળ આગળ કાળીયાજ થઇ પડેલા છે. અર્થાત મરણજ પામેલા છે ?

જુવો, મહતરાજા કેવો થઇ ગયેલો છે, જેને માટે વિચારીએ તો ઇંદ્રને તેણે જીત્યો હતો. પૃથ્વી ખેડયા વિના કોઇને અનાજ નજ આપે છતાં મહતરાજાના પ્રતાપ વડે ખેડયા વિના પૃથ્વી અનાજ આપતી હતી. જેના યજ્ઞમાં ત્રિશ્વદેવ દેવતાઓ તો સલાસદ તરીકે હાજર થતાં હતાં; એક વરસ સુધી તો ઇંદ્ર મહારાજે સોનાની જેનાં રાજ્યમાં વૃષ્ટી કરી હતી; જેના રાજ્યની નદીઓના પુરમાં સોનાં તણાતાં હતાં, એવા મહા પરાક્રમી મહતરાજા તે પણ ન્યારે મરણ આવ્યું સારે ત્યાં લાયાર થઇ આ પૃથ્વી છોડી ચાલ્યા ગયા છે ? અંગદેશના બ્રહ્મદત્તરાજા જેણે દશ લાખ તો યજ્ઞમાં ઘોડા આપ્યા હતા, દશ લાખ તો સુવર્ણથી શણગારેલી કન્યાઓ આપી હતી, દશ લાખ તો જેણે

હાથી આપ્યા હતા, એવો એક યજ્ઞ નહીં પણ એવા તો સૌ જોઈ યજ્ઞ કર્યા હતા:-એવા બ્રહ્મદત્તરાજ પણ જ્યારે મરણ પાસે આવ્યું ત્યારે લાચાર થઈ આ જગત્ છોડી ચાલી નીશર્યા છે.

મહા પ્રતાપી શીખીરાજ જોઈ આખી પૃથ્વીને એક છત્રરૂપ કરી હતી, ઈંદ્ર સરખા તેના ધોંસરા વેહેનાર હતા, તે પણ કાળ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે આત્યા ગયા છે ?

શકુંતલાનો પુત્ર ભરત જોઈ સહજ તો અશ્વમેધ કર્યા; સૌ તો રાજસુયજ્ઞ કર્યા હતા, તે વખતે હજારો રાજાઓ હાથ જોડીને જેના યજ્ઞમાં હાજર થયા હતા, એવા મહા પરાક્રમી ધર્મધુરંધર ભરતરાજ તે પણ જ્યારે કાળ આવ્યો ત્યારે સર્વને સાગ કરી ચાલતા થયા છે. એ રીતે કાળે કોઈને મુક્યા નથી. વળી વિચાર તો કરો કે 'અયોધ્યા-પતિ મહારાજ શ્રીરામચંદ્રજી, જે કે સાક્ષાત્ ધર્મસ્વરનો અવતાર થઈ ગયા છે, જેના તપોબળવડે સ્ત્રીઓ વિધવાજ ન થાય, એમ ક્યાંછ હોય ? છતાં રામચંદ્રજીના પ્રતાપથી તેના રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ વિધવાજ થતી ન હતી; જેના તપો બળવડે જેના રાજ્યમાં કોઈ અનાથ થતા ન હતા; જેના તપોબળવડે વરસાદ વૃષ્ટિ મરજી અનુસાર કરવા હાજર થતો હતો; અનાજ મરજી અનુસાર ઉત્પન્ન થતું હતું; દુકાળને તેના રાજ્યમાં દાખલ કરવા હુકમ ન હતો; પ્રાણી માત્રને તેના રાજ્યમાં જળની અંદર દુખાવવા જળની પણ શક્તિ ન હતી; અગ્નિ પણ જેના રાજ્યમાં કોઈ પણ પ્રાણીને દાહ કરી શક્તિ ન હતી; દુઃખ પોતે તેના તપોબળવડે કોઈ તેની પ્રજાને પીડી શકતું ન હતું; હજારો વર્ષ સ્ત્રી પુરૂષ જેની કીર્તિવડે તેના રાજ્યમાં જીવી શકતાં હતાં; અતિ ધનવાન પુરૂષો પણ પુશીથી રોગ રહિત રહી શકતા હતા; સ્ત્રીઓ પણ પરસ્પર વિવાદ નહીં કરતી હતી; તો પછે પુરૂષ તો ક્યાંથીજ કરતા હોય; સર્વ પ્રજા જેના તપોબળવડે પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તતી હતી; જેના રાજ્યમાં સર્વ મનુષ્યો સંતુષ્ટ હતા; ગાયો પણ ધડા ભરી દુધ આપતી હતી; જોઈ

દર્શને! અશ્વઘેઘ કર્યા હતા; એવા મહા પ્રતાપી સાક્ષાત્ ઇશ્વર જેવા રામચંદ્રરાજ જેણે અગીયાર હજાર વર્ષ તો રાજ્ય કર્યું પણ છેવટ સર્વ શક્તિમાન છતાં, જ્યારે કાળ આવ્યો ત્યારે તેને આધીન થઇ સર્વ પ્રાક્રમનાં હથીયાર છોડી ચાલતા થયા છે ?

વળી ભગીરથ રાજા જેણે હજારો અસુરોને ઝીંટ્યા હતા, વીસ્તૃત યજ્ઞમાં દસ દસ લક્ષ તો સુવર્ણલંકત કન્યા દક્ષણમાં આપી હતી; સર્વ કન્યા રથ ઉપર બેઠેલી હતી, સર્વ રથ ચાર અશ્વ યુક્ત હતા; એક એક રથની પાછળ સુવર્ણની માળા પેહેરેલા સો સો હરતી એક એક હરતીની પાછળ હજાર હજાર અશ્વ, એક એક અશ્વની પાછળ હજાર હજાર ગાયો ને એક એક ગાયની પાછળ હજાર મેંઢાં ને બોકડા આપ્યા હતા, ગંગાજી જેના જોળામાં આવી બેઠાં હતાં અને ભાગીરથને પિતા વત્ ગણ્યા હતા, એવા પ્રતાપી ભાગીરથ રાજા, તે પણ કાળને આધીન થઇ ચાલ્યા ગયા હતા.

વળી મહાત્મા દીક્ષીપરાજા જેણે પૃથ્વીનો ધણો ભાગ બ્રાહ્મણોને આપી દીધો હતો; જેણે પોતાના ગોરને યજ્ઞમાં હજારો હસ્તી આપ્યા હતા; જેણે યજ્ઞમાં સુવર્ણનો મોટો સ્થંભ ઉભો કર્યો હતો; જેની સેવામાં ઇન્દ્રિદિક દેવતાઓ કર્મ કરતા હતા, છ હજાર તો દેવ તથા ગાંધર્વ નૃત્ય કરતા હતા, ગાંધર્વરાજ પોતે વીણા જેવી સેવામાં વગાડવા હાજર રહેતો હતો, વળી દીક્ષીપરાજાને જોનારા પણ સ્વર્ગમાં ગયેલા છે, જેની આગળ આપો-દો-એ શબ્દ પણ જીર્ણ થતા હતા, એવા મહાસમર્થ દીક્ષીપ તે પણ જ્યારે કાળ આવ્યો ત્યારે સર્વ છોડી ચાલ્યા ગયા છે ? એટલું જ નહીં પણ સગરરાજા જેણે કોપથી પૃથ્વી જોદાવી સમુદ્ર કીધો છે, તેથી સાગર નામથી આજ પણ સમુદ્ર કહેવાય છે, તેવા મહાપરાક્રમી સગરરાજા, તે પણ જ્યારે કાળ આવ્યો ત્યારે આ જગત છોડી ચાલતા થયા છે ?

વળી વેન પુત્ર પૃથુરાજા જેના અમલમાં પૃથ્વી ખેડવા વિના ધાન્ય

આપતી હતી, પત્ર પત્રમાં મધું ઉત્પન્ન થતું હતું, જેના તપોબળ વડે ગાયો માત્ર હસ્ત સ્પર્શ કરતાં વેતજ દૂધ આપતી હતી, પૃથુ જ્યારે સમુદ્રમાં કે નદીમાં અંદર ઉતરતો ત્યારે પાણી સ્થિર થઈ જતાં હતાં, ખારસો હાથ ઉઘાડી મુનાના પર્વત કરી, જેણે (૨૧) વાર યજ્ઞમાં આપ્યા હતા, એવા પૃથુ જેવા પણ જ્યારે કાળ આવ્યો ત્યારે તેને તાબે થઈ આ પૃથ્વી છોડી ચાલ્યા ગયા છે ?

એ રીતે કાળે કોણ કોને છોડ્યા છે ? વિદ્વાન થાઓ, પરાક્રમી થાઓ, ધનાઢય થાઓ, ભાગ્યવાન થાઓ, પૂજ્યવાન થાઓ. પણ અંતે નામ તેનો નાશજ છે. માટે હે યુધિષ્ઠિર ! આ બાબત શોક થાય ખરો પણ તે શોક કેવળ મિથ્યા છે.

કારણ કે અંતે આ જગતમાં નામ તેનો નાશ છે, છે ને છેજ, માટે એ નિશ્ચયને અનુસરી આવે પ્રસંગે શોક કુદરતી થાય પણ તે કરવો મિથ્યા છે એમ સમજી મનનું સમાધાન પાછું કરી લેવું એવો મારો મત છે.

રાજધર્મ.

૯૯ યુધિષ્ઠિર-કહો વ્યાસજી, અદ્ભુત કેવું બળવાન છે ?

વ્યાસજી-દરીદ્ર મનુષ્યોને ઇચ્છા ન કરવાથી પણ ધણાક પુત્રો હોય છે અને સમૃદ્ધિવાન અત્યંત ઇચ્છા કરવાથી પણ પુત્રના મુખને દેખતા નથી; વ્યાધિ થાય છે, અગ્નિથી બળાય છે, જળમાં ડુબી મરાય છે, શસ્ત્રથી પીડા થાય છે, ક્ષુધાદિકથી હેરાન થવાય છે, ઐચિતી આપ્ત આવી પડે છે, વિષ તથા જ્વરાદિકથી મરી જવાય છે, ઉચ્ચેથી પડી જવાય છે, અને દુઃખ થાય છે.—આ બધું અદ્ભુતથી થાય છે, તેને કોઈ અતિક્રમણ કરવા સમર્થ નથી. વળી જે ધનાઢય હોય તે યુવાવસ્થામાં મરે અને દરીદ્ર સો વરસનો થઈ મરે, દાન વાનને બોજન કરવાની સક્તિ ન રહે અને દરીદ્રોને કાષ્ટ પણ જીરણ થઈ જાય, વળી કેટલાક વિદ્વાન પુરુષો પણ નિર્દિત એવા મૃગ-યા, દૂત, પરસ્ત્રી સેવન, તથા મલપાન કરે છે, એ રીતે ઇચ્છત એવા

સર્વે અર્થે સર્વે લોકને કાળે કરીને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું કારણ અદૃષ્ટ વિના કંઈ નથી, માટે નશીબ છે એજ બળવાન છે અને સર્વ વસ્તુ નસીબને લીધેજ સારી નરસી આવી પડે છે; એમ મારો મત છે.

અદૃષ્ટ બળવાન, આશા ભંગ મંકીના દુઃખની નિવૃત્તિ.

૧૦૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! દરેક માણસ પ્રથમથી ધનની ઇચ્છા કરે તો પણ ધન પ્રાપ્ત નથી થાતું અને ઉલટો તૃણાથી પરાભવ પામે છે, તે શું કરવાથી સુખને પામે ?

લીખમપિતામહ-જે મનુષ્ય સર્વથી શાંતિ, મનમાં દુઃખને અભાવ, સાચું ખોલવું, મનમાં વૈરાગ્ય અને તાવની જાણવાની ઇચ્છા કરે તે સુખી થાય છે, એ પાંચ પદને વૃદ્ધ પુરુષો શાંતિદાયક કહે છે. જેનાથી સ્વર્ગ, મોક્ષ અને ઉત્તમ સુખ મળે છે, જેને એ પાંચ પદનો અનુભવ છે, તેને ચરાચર વિષ્ણુમય ભાસે છે અને પોતે વિષ્ણુની સાયુજ્ય સાક્ષોક્ય મુક્તિને પામે છે. હે યુધિષ્ઠિર ! આંહી એક પુરાતન ઇતિહાસ છે જેમાં મંકી નામના પુરુષ ધનની ઇચ્છાથી વારંવાર ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યો પણ તેમાં તે વારંવાર નિષ્ફળ થવા લાગ્યો. છેવટમાં કાંઈક બાકી રહેલા ધનમાંથી બે બળદો લીધા, તે બળદોને એડમાં યોગ્યતા પમાડવા સાર કાંઈ ઉપર ધોસરું મુકી હાંકવા લાગ્યો, તેવામાં એક સમીપે બેઠેલા ઊંટને જોઈ બળદો લડકયા, અને ઊંટ પણ લડકીને ઉભો થઈને ભાગ્યો તેવામાં અદૃષ્ટને લીધે પેલી ધોસરી ઊંટની ડોકપર આવી જતાં બેઉ બળદો લડકી રહ્યા, છેવટ એ બળદનું મરણ નીપજવાથી દુઃખી થએલા મંકીએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે પુરુષ ગમે તેવો નિપુણ હોય તો પણ દૈવ તરફથી જે દ્રવ્ય તેને મલવાનું નિર્માણ થયું નથી તે તેને કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. પુરુષ ગમે તેટલો ઉદ્યોગનું રૂળ મળવામાં તે ગમે તેટલો નફો હશે તો પણ રૂળ મળવું એ તો દેવાનીનજ છે પૂર્વે મેં જે જે ઉદ્યોગ કર્યા તેમાં મને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું નાહ, તો પણ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત માટે મેં આ ઉદ્યોગ

આરંભ્યો તેને પણ દૈવે આ પ્રમાણે વ્રીંખી નાખ્યો. આશ્ચર્ય છે કે, જો હું નિરંતર પુરુષાર્થ કરતાં છતાં જે મારા અદૃષ્ટમાં હતું તે મને મળ્યું. જે મનુષ્યો આશા પરાયણ થઇ અર્થની ચિંતા કરે છે તે વૃથા છે. ક્રમકે, જે દૈવે નિર્માણ કર્યું છે તેથી ઉલટું થાતું નથી. આ જગતમાં જે જે સમારંભ કરે છે, તે તે વિપ્રળ થાય છે; માટે અવસ્થા આ સ્પષ્ટ ચિરકાળથી બહુજ કલેશદાયક છે. ભાગ્યવરનો પુરુષ બળવાન હોય તો પણ દ્રવ્યને પામતો નથી. બાળ, સ્ત્રી, વૃદ્ધ અને રોગીને દ્રવ્યની સંપત્તિ દેખાય છે. તેમાં બાળ, વૃદ્ધ અને રોગી પુરુષાર્થ કરે છે? કાંઇજ કરતા નથી; માટે સર્વ લોક અચાનકી કલેશ પામે છે. પુણ્યથી સઘળું પ્રાપ્ત થાય છે. મંત્રબળ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને પુરુષાર્થથી જ્યારે અલ્પ પણ મળતું નથી, ત્યારે તેમાં શું વેદના કરવી? કૃપણ મનુષ્ય નાણાં સારું યત્ન કરતાં છતાં જો નાણું મળતું નથી; ત્યારે ધર્મે વારતે પ્રયત્ન કરે તો કોણ દુઃખને પામે? નાણાંને ભેગા કરવામાં, રક્ષણ કરવામાં, (દાનમાં) અને ખરચ કરવામાં કલેશ રહેલ છે, એવા ધનને ધિકાર છે. એટલા વારને નાણાના સંકલ્પને ત્યાગ કરી, અદૃષ્ટથી મળેલામાં સંતોષ રાખી પ્રવૃત્ત થાવું. હવે હું મારા આત્માને કલેશ નહિ પમાડું, અને મનને ધર્મમાં આદરથી ધારણ કરી જેમ પ્રીતી કલેશના પાત્ર રૂપ જન્મને ન પામું એવું યત્ન કરીશ સર્વ પાપનું ઉત્પત્તિ સ્થાન જે કામ છે તેને ત્યાગ કરીશ, કેમ જે આ લોકમાં કામ સમાન કાંઇ બીજું બંધન નથી, જે કામના બંધનથી જે છુટેલ છે તે પ્રીતી જન્મને ભોગવતો નથી. “કામ તારું મૂળ હું જાણું છું કે, તું સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયો છે, હું જ્યારે સંકલ્પ કરીશ નહિ ત્યારે તું ઉત્પન્ન થાઇશ નહિ. તું સુલભ કે દુર્લભ જાણ્યા વિના પાતાળની પેઠે દુષ્કર કલેશને અર્પણ કરેછે, પણ, તું જીતાણો કે સર્વ જગત જીતાય એમ સત્ પુરુષો કહે છે, માટે હમણાં દુર્લભ શત્રુને જીતી લઇશ. જે નિરાશા તે પરમ સુઃ છે એમ જાણી ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાથી હું તાપ રહિત થાઉં.”

દુઃખ દેશે તેનાથી દુઃખ સહન કરીશ, હિંસિક પ્રાણી સામે હું હિંસા કરીશ નહિ, શત્રુની અપ્રિયતાને ત્યાગ કરી પ્રિય વચન બોલીશ, સંતોષ, કોમળતા, શાંતિ અને સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા કરીશ. આ જગતમાં જે કામ સુખ છે તે ઉત્તમ અને દિવ્ય સુખ કહેવાય છે; પણ તૃણાના ક્ષયથી જે સુખ છે તેના સોળમા ભાગને પણ પોહોચે નહિ. હે તૃણા તું આ લોક અને પરલોકના વૈરાગ્યમાં શત્રુભુત છે, માટે જે પુરૂષો નિર્માલ્યની પેઠે તારો ત્યાગ કરે છે તે અત્યંત સુખ ભોગવે છે. કામ, ભય, ક્રોધ, દ્રોહ, લોભ અને મદને ત્યાગ કરી ઉજ્જ્વળમાં શીત હૃદયની પેઠે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરીશ. જે ત્યાગ કર્યા વગર સુખ મળતું નથી, પરમ પદ મળતું નથી અને જે ત્યાગ વગર નિર્ભયથી સુતો નથી તેને ત્યાગ કરી સુખી થાય છે. જ્યાં સુધી હૃદયમાંથી તૃણાનો ક્ષય થયો નથી ત્યાં સુધી મન નિરૂત્સાહ છે; માટે સર્વ કામનાને ત્યાગ કરી હૃદયમાં મનને રોકી બ્રહ્મપદમાં પ્રવેશ કરી સુખી થાઈશ.”

ભીષ્મપિતામહ—એવી રીતે મંડી બ્રાહ્મણે બળદનો નાશ થવાથી મનમાં પરમ વૈરાગ્ય પામી, સર્વ કામનાનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મપદને પામ્યા. ગમે તે પૂરૂષ જ્યારે હૃદયગત કામનાને ત્યાગ કરે, ત્યારે અમૃતભાવને પામે એમાં કાંઈ સંશય નથી. આણે પોતાના પુરૂષાર્થથી અર્જિત કરેલા બળદોનો નાશ થવાથી આ લોક પરલોકની સંપત્તીની આશા મુકી વિપ્ર-યમાં નિરવૃદ્ધ થઈ કેવળ ધર્મમાંજ બોધરૂપ સાધન પામી દુઃખનું કારણ જે કામના છે તેનો ત્યાગ કરી જેને યોગીયો વખાણુ કરે છે અને જે વિષ્ણુનું સનાતન પદ કહે છે તેને પામ્યા, અને અહિનેચ્છુ ને વિશે હિતેચ્છુ વર્તે છે તે સ્વં ગમે તે કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધણાક પુત્રો સો સો વર્ષની આયુષ્ય ભોગવે પણ જો તે દયા અને ક્રોધ છૂત હોય તો તે સ્વં જે વાંઝીયો દિવસ મટાડવા સારૂ કેવળ ધર્મમાં મતિ રાખીનેજ વર્તે છે તે સ્વં જે પારકાનું રસ્તામાં પડેલું તણુ પણ શૂંઠણુ કરતા નથી તે સ્વં જે રાડયો નાખનાર અને રતુતિ કરનારની ઉપર દુષ્ટ

દૃષ્ટિથી જોનાર છે તે સ્વં જે ચોરના ભયથી ત્રાસ પામેલા પ્રાણી
અને ઓઝોની રક્ષા કરે છે તે સ્વં જે રણભૂમિમાં શરવીર, પોતાના
સ્વામીને વારતે છતીતને ત્યાગ કરનારા, માતૃભક્ત અને કૃપા ઉપકારને
જાણનારા છે તે સ્વં જે મન અને હૃદયોને રોકનામાં તત્પર, તેમજ
જેણે શોક, ભય, અને ક્રોધ ત્યાગ કર્યો છે તે સ્વં જે શરીરને કસડા
માંકડ, જુ, મજર, અને દંશાદિકને મારતા નથી અને ઉઝરા પુત્રની પેઠે
રક્ષા કરે છે તે સ્વં જે કહેલા વિધિ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિકનો સંચય કરે
છે અને સર્વ દંડ (સુખ દુઃખાદિ) સહન કરનારા ધીર પુરુષો છે તે
સ્વં જે કાયા, વાણી, અને મનથી બીજાને પરિતપ કરતા નથી અને
પોતે શુદ્ધભાવથી વર્તે છે તે સ્વં જે કાયા, વાણી અને મનથી પારકી
સ્ત્રી સાથે રમતા નથી તે સ્વં જે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નિંદિત કર્મ
કરતા નથી અને વેદે કહેલાં કર્મ કરે છે તે સ્વં જે નૃપ, જેવા કર્મથી
ખરાબ ગતિ અને સારી ગતિ પામે છે એ વાત યથાર્થ રીતે કહી
જતાવી. જે મનુષ્ય પારકું અલિપ્ત આચરણ કરે છે તે દુઃસહ નરકને
ભોગવે છે, અને જે પારકું હિત આચરણ કરે છે તેનું છત્રીત સુખ
દાયક થાય છે, અને મુક્તિ તેને દૂર રહેતી નથી.

૧:૧ યુધિષ્ઠિર-લિપ્તમપિતામહ ! દુર્જન પુરુષને તજવા તે તો
ખરાખર છે, પણ કેવા ગુણ દેખાય ત્યારે જાણવું જે આ દુર્જન છે અને
તેને તજવો જોઈએ તે કહો ?

- લિપ્તમપિતામહ-નીચે લખ્યા મુદ્દા જોના જોવામાં આવે 'તેને'
દુર્જન સમજવો.

૧ દાન કરી જે પુરુષો પોતાનાં વખાણ કરે; ૨ માંડે દુર્ભાગ્ય છે કે
હું આવું કામ કરું છઉં, એમ કહે ને ને છતાં તેનું કામ કરે; ૩ પ્રાણી
વિષે સમ-વિષમ ભાવ રાખતો હોય; ૪ નીચ કર્મ કરનારો હોય; ૫ સ્નેહ
જતાવી ઠગનારો હોય; ૬ સામર્થ્ય છતાં દરીદ્રતા દેખાડનારો શક હોય;
૭ કોઇને આપ્યા વિના એકલો જ પોતે ખાનારો હોય; ૮ માની સ્વભાવ

નેા હોય; ૯ પુત્રાદિકમાં આસકિત હોય; ૧૦ પોતાને મોઢે પોતાની બગાડ
મારનારો હોય; ૧૧ સર્વ મનુષ્ય ઉપર અતીશય શંકા રાખનારો હોય;
૧૨ કામગામી પેઢે અતિ ધુર્જદૃષ્ટીવાળો હોય; ૧૩ ખોટી દીનતા અતાવ-
નારો; ૧૪ પોતાના વર્ગની પ્રશંસા કરનારો; ૧૫ નીરંતર ચારે આશ્રમનો
દ્વેશ કરનારો; ૧૬ હિંસા કરી રાજી થનાર હોય; ૧૭ અત્યંત અસત્ય
આચરનારો; ૧૮ સદાચરણી અને ધર્મીજીને પાપી જાણનારો; ૧૯ પો-
તાના આચરણ ઉપરથી સર્વનાં આચરણનું અનુમાન કરનારો; ૨૦ ઉપ-
કાર કરે તેને છોડ્યો માને; ૨૧ કામનાં છીદ્રો ઉઘાડાં કર્યા કરે; ૨૨
પોતા કોઈ ઉપકાર કરનારને ધન આપી વળી પાછળથી પસ્તાવો કરે;
આ ઉપર લખેલાં લક્ષણો જોનામાં જણાય તેને દુર્જન પુરૂષ જાણવા
અને તજવા એમ મારો મત છે.

૧૦૨ ત્રિષ્ટિર-ત્રિદુરજ ! દાન કોને કોને ન આપવું તે મને કહો ?

ત્રિદુરજ મનુના મત પ્રમાણે નીચે લખેલા ૧૫ જણને દાન
આપવું નહીં. ૧ યશ વારતે પણ ઉપકારીને દાન આપવું નહીં; ૨ દસ
તથા ગીત ગાનારને ન આપવું, ૩ હસાવનારા ભાંડ ધ્યાદિકને ન
આપવું. ૪ મત તથા ઉન્મતને ન આપવું, ૫ ચોરી કરનારને ન
આપવું ૬ નિંદા કરનારને ન આપવું, ૭ મુંગાને ન આપવું, ૮
વિવશ અંગવાગાને ન આપવું, ૯ અગર્હીનને ન આપવું, ૧૦ અતિ
હીંગશાને ન આપવું. ૧૧ દુર્જનને ન આપવું, ૧૨ દુષ્કુલીનને ન
આપવું, ૧૩ વ્રતે કરી સંસ્કાર ન કરેલાને ન આપવું; ૧૪ વેદ વિના
ના શ્રોત્રીયને ન આપવું કારણ અપાત્રને દાન આપનાર જેમ પાપાણના
વહાણમાં એસવાથી કુમે તેમ દાન લેનાર તથા દેનાર બન્ને કુમે છે,
મોઢે સુપાત્રને દાન દેવું. રાજધર્મ.

૧૦૩ ત્રિષ્ટિર-પિતામહ ! દાન કેવા ભાવથી અને કેવા પાત્રને
આપવાથી શ્રેષ્ઠ દાન આપવું કહેવાય તે મને કહો ?

હામપિતામહ-જેવા જેવા ભાવથી જે જે વસ્તુનું દાન દેવામાં

આવે છે, તેવા તેવા ભાવથી તે તે વસ્તુ, ખીજા જન્મમાં તે દાન દેનારાને પાછી મળે છે. “ દાન દેવું જોઈએ ” આનો નિશ્ચય કરીને સામો ઉપકાર કરવાને અસમર્થ એવા સુપાત્ર એટલે વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન તથા તપ અને શમદમાદિક યુક્ત બ્રાહ્મણને પવિત્ર દેશમાં, તથા કોઈ પવિત્ર સંક્રાંતિ વગેરે પર્વણીને દહાડે જે દાન આપવામાં આવે છે તે દાન સત્વગુણી કહેવાય છે. “ હું ” આને દાન આપીશ તો તે ખીજે કોઈ વખતે મારો ઉપકાર કરશે ” એવી ઇચ્છાથી અથવા તો “ દાન દહશ તો મને સ્વર્ગ લોક મળશે ” આવાં ઇચ્છાથી ઇચ્છાથી અથવા તો મનમાં ખિન્ન થઈને જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાન રજો ગુણી કહેવાય છે. અપવિત્ર સ્થાનમાં, અપવિત્ર સમયે, વિદ્ય અથવા તો નાટક કરનારા વિગેરે કુપાત્રને જે દાન આપવામાં આવે છે અથવા તો પવિત્ર ક્ષેત્ર અને સુપાત્ર બ્રાહ્મણ હોય, તો પણ તે બ્રાહ્મણના પગ પખાળવા વગેરે સત્કાર કર્યા વિના, તિરસ્કાર પૂર્વક જે દાન આપવામાં આવે છે, તે દાન તમો ગુણી કહેવાય છે. કોઈએ યાચના કર્યાથી તેના ઉપર દેપ ન કરતાં, તેને થોડુંક પણ દાન દેવું, તેમ કરતાં એવું પણ કોઈ પાત્ર મળી આવે છે કે જે સર્વ પાપથી તારી દેશે, અપમાન કરીને તથા અશ્રદ્ધાથી જે દાન આપવામાં આવે છે, તેને મુનિઓ અધમદાન કહે છે. અપમાન સાથે દાન આપવાથી દાતાને દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વને અભય દાન, દુઃખમાં સહાયતા, તૃષ્ણાથી માગતો હોય તેને ઇચ્છા પૂરણ આપવું, અને જે આપ્યાથી મેં ઠીક આપ્યું, એમ સતોષ થાય તે દાન શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. મનુ કહે છે કે, સર્વ દાનોમાં જળદાન ઉત્કૃષ્ટ છે, માટે મનુષ્યે કૃતા વાવો અને તળાવો બનાવવાં, અન્ન અગ્નિ ઉત્તમ પદાર્થ છે અને ઉત્તમ લક્ષ્મી સ્વરૂપ છે, અન્નવડે આયુષ્ય, તેજ વીર્ય અને જળ મળે છે. પારાશર કહે છે કે, જે મનુષ્ય સદા એકાગ્ર મનથી અન્નનું દાન કરે છે તે દુઃખને પ્રાપ્તો નથી.

૧૦૪ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! આ દાન દેવું, આ દાન દેવું એવી

વેદની પ્રજા છે, પણ થણા દાનમાં ક્યું દાન વિશેષ છે તે કહો !

ભીષ્મપિતામહ-હે રાજા ! સધળા દાનના મધ્યમાં પાપને નાશ કરનાર અને સ્વર્ગને દેનાર ભૂમિદાન સર્વોત્તમ છે, એમ મહાન્ પુરુષો કહે છે. સર્વ દાનનો સમાવેશ પૃથ્વીમાં છે, માટે પૃથ્વીનો દાતા સર્વથી અધિક કહેવાય છે સોનું, રૂપું, વસ્ત્ર આદિ ધીમ્ન નાના પ્રકારનાં રત્નોનાં દાન દેનારા લોકો પૃથ્વી પર્યંત નાશ પામતા નથી. તપસ્વી, યજ્ઞ કરનાર, બહુશ્રુત અને ગુરુદેવતાનું પૂજન કરનાર પૃથ્વીનું દાન આપે તો સર્વ કામનાને પામે છે. પૂર્વે જમદગ્નિયે આ સાંભળી કશ્યપને પૃથ્વીનું દાન આપ્યું છે અને પૃથ્વીયે પણ કહ્યું છે કે, આ લોકમાં મને આપીશ નહિ તો મને પામીશ નહિ; જે મને આપીશ તો પામીશ. આ જગોએ જીનો ઇતિહાસ છે; જેમાં બ્રહ્મરૂપિત અને ઇંદ્રનો સંવાદ નીચે પ્રમાણે છે.

૧૦૫ ઇંદ્ર-જેનું દાન દેવાથી અક્ષય ઋણ મજે અને સુખ ભોગવે તે દાન મને કહો ?

બ્રહ્મરૂપાત-હે ઇંદ્ર ! આ દાન વિશે મેં પિતામહને પુછવાથી તેણે મને કહેલ તે હું કહું છું તે તમે સાંભજો. જે મ્હોલ સહિત પૃથ્વીનું દાન આપે તે પુરુષ પાંચ પેઢી ચાલી ગએલી, અને પાંચ હવે પછીની અને અગીયારમો પોતે સહિત તરે છે. જે શેરડી, યવ, અને ગોધુમ (ધઉ) સહિત પૃથ્વીનું દાન આપે છે, તે સ્વર્ગને પામે છે. શંખ, સિંહાસન, છત્ર અને હાથીઓ આપે છે, તેને પૃથ્વીના સંકલ્પમાં કલા પ્રમાણે ઋણ મજે છે. જેમ શુકલ પક્ષમાં ચંદ્રમાં વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ પૃથ્વીનું દાન દેનારા વૃદ્ધિ પામે છે. જેણે પ્રજાહત્યા, ગોહત્યા, પિતૃહત્યા અને ગુરુ સ્ત્રો ગમન કર્યું હોય, તેણે સર્વ સદ્ગુણ સંપન્ન બ્રાહ્મણને પૃથ્વીનું દાન આપવાથી પાપથી તે છુટે છે. જે મનુષ્ય એક પામનાર, આકરવાળો અને અગ્નિને ધારણ કરનારને આહુતિકા રૂપ પૃથ્વીનું દાન આપે તો સુખી થાય છે. જે રાજાઓ સંકીર્ણ પાપ કરનારા અને

પાપ યુક્ત ચિત્તવાળા જો પૃથ્વીનું દાન આપે તો તે સર્વ પાપથી મુકાય છે. પૃથ્વીના સમાન કોઇ દાન નથી, અને તે સરખો કોઇ વિધિ નથી. સત્ય સમાન કોઇ ધર્મ નથી. સદ્ગતિ સમાન કોઇ ગતિ નથી.

૧૦૬ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! પૃથ્વીના દાન દેવામાં શુભ શું, અને અપહરણ કરવામાં પાપ શું તે તમે કહો ?

શ્રીમપિતામહ-પૃથ્વીનું દાન દેનાર સાઠ હજાર વર્ષ પર્યંત સ્વર્ગમાં વસે છે અને પૃથ્વીનું અપહરણ કરનાર તથા તેમાં મદદ કરનાર તેટલાજ વર્ષ સુધી નરકમાં પડે છે. કોઇએ કોઇના નિર્વાહરૂપ પૃથ્વી ઝાટી લેવી નહીં. વેદપરાયણ, દરિદ્રી અને બોળા કુટુંબવાળાને પ્રતિજ્ઞા કરી પછે પૃથ્વીનું દાન દેતો નથી તેનું પાપ સમય કુળનો નાશ કરે છે. મહાન્ પાપનું નિવારણ સમૃદ્ધાદિકમાં કહેલ છે. પણ બ્રાહ્મણના દ્રવ્યને હરણ કરનારનું નિવારણ દેખાતું નથી. જે મનુષ્ય પોતે આપેલા અથવા ખીજાએ આપેલ જે પૃથ્વીને ઝાટી લે છે તે પેટે ચાલનાર જાંતુનો અવતાર ભોગવી વારંવાર મરણ પામે છે. જે પૃથ્વી સંબંધી આશ્ચર્યકારને હરણ કરનારા કોઇ મનુષ્ય રાજ્ય કે હુદ્દા ભોગવનારા દેખાતા નથી, તેનું સ્થાન ખીજા રાજ્ય હરણ કરી લે છે. માટે તમે પૃથ્વીનું દાન આપો. પૂર્વે આપેલી પૃથ્વીને કોઇ રાજ્ય પ્રતિપાલન કરતો નથી, તે રાજ્ય દુઃખી થાય છે; માટે દાન દેવાથી તેનું પ્રતિ પાલન કરવું તે ઉત્તમોત્તમ છે. સગરાદિ રાજ્યોએ પૃથ્વીનું દાન આપ્યું છે. ન્યારે જેની પૃથ્વી તેને તેના દાનથી ૫૭ મળે છે. જેને શાશ્વત ગતિની ધન્યતા હોય તો કોઇ દિવસ બ્રાહ્મણની પૃથ્વીનું હરણ કરવું નહીં, બ્રાહ્મણની પૃથ્વી સાથે સીમાડા બામત તકરાર ચાલે તો પૃથ્વી દેવી પણ હરણ કરવી નહીં; કેમ જે હરણ કરવાથી મહાન નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ગાયનું દાન વિશે યમ અને નાચિકેતનો સંવાદ.

૧૦૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! મહાત્માઓ ગાયના દાનને મહાદાન કહે છે, તો તેનું ૫૭ અને મહાત્મ્ય વિસ્તારથી મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહુ-ગાયના દાનથી ઉત્તમ ખીજું દાન નથી એમ મારી યુદ્ધિ છે. ન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલી ગાય એ દાનમાં આપે તો આખા કુલને તારે છે.

બ્રહ્માએ ગાયના દુધને અમૃત કહેલ છે, તો જે ગાયને આપે છે તે અમૃતપણને પામે છે. જે ઠોષ વાછડાં સહિત, ગુણયુક્ત વસ્ત્ર સહિત અને સોનાના શૃંગ સહિત કપિલા (એકવર્ણી) ગાયને આપે તો તે સ્વર્ગ લોકમાં પુલ્કય છે. જ્યાં સુધી અર્ધપ્રસૂત છે ત્યાં સુધી પૃથ્વી કહેવાય છે, એવી ગાયનું દાન આપે તેણે પૃથ્વીનું દાન દીધું એમ કહેવાય છે. જે દશ ગાય દેવાની ઇચ્છા કરે, તેણે અર્ધપ્રસૂત એક ગાય દેવી, જેને સો ગાયો દેવાની ઇચ્છા હોય, તેણે દશ ગાય દેવી, જેને હજાર ગાય દેવાની હોય તેણે સો ગાય દેવાથી સમાન ફળ થાય છે.

૧૦૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! કેવા લક્ષણવાળી ગાયો દેવી, અને કેવા લક્ષણવાળી તજવી, અને કહેવા લક્ષણવાળા બ્રાહ્મણને દેવી, અને કેવાને ન દેવી તે તમે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહુ-જીવાન, રૂપસંપન્ન, સારા શીળવાળી, ડુંગળી, ન્યાયથી આવેલી અને વાછડાંવાળી ગાયો બ્રાહ્મણને દેવી. વૃદ્ધ, રોગી, ઓછા અંગવાળી, ખાંગરી, મરેલ વાછરડાંવાળી, છેટે રહેલી અને અન્યાયથી મેળવેલી ડોષ કળે દેવી નહીં, ગુણયુક્ત ખેદપામેલ, ધણાક ગુણયુક્ત, વેદ લણુનાર, અગ્નિહોત્રી, અતિયિપ્રીય અને ઇન્દ્રિઓ નિમ્મદ કરનારને દેવી. કુળ વગરનો, લોભિયો, આડિયો અને જે દેવઅન્ન અને પિતૃઅન્નથી પર્ણિત છે તેને ડોષ દિવસ ગાય દેવી નહીં. ગાયોના દાન દેનારા જ્યાં સુવર્ણના મેલેલ, રત્નથી ઉજ્જવળ શય્યા અને ઉત્તમ અપ્સરાના ગણ છે એવા લોકમાં જાય છે. ગાયના દાનથી સુવર્ણ સરખા વિમાનમાં બેસી, સારો વેપ ધારણ કરી અને અપ્સરાના ગણથી વ્યાપ્ત થઈ બ્રહ્મ લોકમાં જઈ ત્યાં દેવાંગના સાથે રમે છે. આંદિ એક જીનો ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે, જેમાં ઉદાસક અને નાચિકેત ઋષિનો

સંવાદ છે. ઉદાસકે પુત્રને મંત્રનો ઉપદેશ આપી કહ્યું કે તું સેવા કર. એમ કહી પોતાનો નિયમ સમાપ્ત કરી, તે પછે વેદાધ્યનમાં સંપન્ન પુત્રને શ્રીથી કહે છે. હે પુત્ર! નદીને કાંઠે સમીધ, દર્ભ તથા જળને, લોટો હું ભુલી ગયો છતાં તે તમે લઈ આવો. એવાં વચન સાંભળી ત્યાં જઈ તે પદાર્થો ન દેખવાથી પાછા આવી પિતાને કહ્યું એ મને ત્યાં મળ્યાં નહીં. આવાં પુત્રનાં વચન સાંભળી ભુખ તરસથી અને ક્રોધથી વ્યાપ્ત ઉદાસકે પુત્રને કહ્યું કે ચમં પડ્ય મરી જા. તે પછે શાપ દીધેલા પુત્રે હાથ નેડી પ્રાર્થના કરી હે ભગવાન! પ્રસન્ન થાઓ, એમ પ્રાર્થા છે; તેટલામાં ચેતન વગર પૃથ્વીમાં પડી ગયો. મરણુ તુલ્ય થયેલા પુત્રને દેખી શોકમાં અરે! હાથ હાથ, આ મેં શું કર્યું એમ કહી પુત્રને ખોળામાં લઈ રક્ત કરવા લાગ્યા. તેના રક્તને સાંભળી તપોવનના રિષિઓ ત્યાંડાં આવી જાળકને વીડીને લેતા. એમ રક્ત કરતાં તેના પિતાના અશ્રુપાતથી પાછલી રાતે વૃષ્ટિમાં છોડની પેઠે નાચિકેત જશ્વત યયા. તે પછે સુતેલો જેમ જાગે તેમ જશ્વત થયેલ પુત્રને પુછે છે, હે પુત્ર! તમે શું જોયું તે કહો ?

નાચિકેત-હે પિતા ? હું યમરાજ પાસે ગયો; ત્યારે યમે મને કહ્યું કે તું ઉદાસકનો પુત્ર છે અને તારા પિતાએ તુંને કહ્યું કે ચમં પડ્ય તો તમે પિતાના વચનને અન્યથા કરવા સમર્થ ન થઈ મને તમે જોયો; માટે હું સૌમ્ય ! પાછા જાઓ, તમારો પિતા શોક કરે છે અને તમારા મનનું હું પ્રિય કરું, તમે અતિથિ પરમ વાહ્લા છો; જ્યાં જોઈશ્ચિત હોય તે માગી લ્યો ? તે પછે મેં યમરાજને આવું વચન કહ્યું કે, ગાયોનાં દાન દેનારનાં સ્થાનકો દેખાડો. તે પછે મને વિમાનમાં બેસીને અતિ અદ્ભૂત લોકને દેખાડ્યાં. જે લોકમાં વૈદુર્યમણિ સરખાં અને સુવર્ણમય સેંકડો વિમાનને દીડાં, તેમજ દિવ્ય જુહોને જોયાં. મધ, દુધ, ઘૃત અને દહિને વડન કરનારી નદીઓ દીડી. ભક્ત્ય અને

ગાયોનાં દાન આપીશ. જે વિષ્ણુના લક્ષ્મીને ગાયનાં દાન આપે તે વિષ્ણુના લોકને પામે છે.

અન્નદાનનું મહાત્મ્ય અને ખટુ પક્ષીના સંવાદ.

૧૦૮ યુધિષ્ઠિર-હે પિતામહ ! મહારાજને દેનાર અને તારાજ પ્રીતિને કરનાર શું દાન છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-અન્નદાનથી ખીજું કંઈ દાન વિશેષ નથી. અન્નથી ચરાચર જગત ધારણ થાય છે. બ્રહ્માએ કહ્યું છે કે “ અન્ન છે તે પ્રાણીના પ્રાણ છે ” હે રાજ ! તમે અન્ન દો, જે અન્નના દાતા છે, તે પ્રાણને દેનારા છે; એમ વિવેચીજન કહે છે. જેણે અન્નદાન દીધેલ છે તે પશુ, ધન, રૂપ, આયુષ્ય અને બળવાન થઈ મરણ પછી મુખી થાય છે. જે સમાહિત થઈ અતિથિને અન્ન આપે છે તે બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે, એમ પારાશર ક્ષિપ્ર કહે છે. અન્ન સમાન દાન કોઈ થયું નથી અને યાશે નહીં; માટે સાધુ પુરુષે વિશેષથી અન્નદાન આપવું. જે મહા પાપ કરનાર હોય અને અન્ન દેનારો થાય તો તે સર્વ પાપથી રહીત થઈ વિષ્ણુલોકમાં જાય છે. જેમ ખેડૂત વૃદ્ધિની ઇચ્છા કરે છે તેમ પિતૃઓ એવી ઇચ્છા કરે છે કે, અમારો કોઈ વંશી પુત્ર અથવા પૌત્ર અન્નદાન આપશે ! જે મનુષ્ય ક્ષેત્ર વિના શ્રાંત થયેલ અને દીન વદન-વાળાને અન્ન આપે છે તે પવિત્ર ગતીને પામે છે. કોઈ અન્નજ્ઞે મનુષ્ય આવીને અન્નની યાચના કરે કે તેને નામ, ગોત્ર અને અધ્યયન પુણ્યા વગર તે અતિથિને અન્ન આપવું. વૈશ્વદેવની આંતે કોઈ દુધ વૃત્તવાળો, સારા વૃત્તવાળો, મૂર્ખ અને પંડિત પ્રાપ્ત થયો તે સ્વર્ગ દેનારો થાય છે. કોઈ દિવસ ન દીડેલો, દીડેલો, મિત્ર, સુદ્રઢ અથવા શીળ-સંપત્તિ બ્રાહ્મણ આળ્યો તેને અન્નથી જમાડવો. ઇશ્વર સર્વના દૃઢ્ય સ્થાનમાં રહ્યા છે; માટે અતિથિ સાક્ષાત્ શીવરૂપ સમજવો, બ્રાહ્મણનાં ગૃહસ્થે વિશેષથી પગ ધોવા, સશિરથી નવરાવવા. દાન દેવું અને સત્કાર પૂર્વક પૂજન કરી મીઠાન્નથી જમાડવા. જે ગૃહસ્થ અતિથિના પૂજનમાં

તપસ, સંતોષી, જિતેન્દ્રિય, તપસ્વી અને સ્વાધ્યાય સંપન્ન છે. તેને સ્વર્ગ દૂર નથી જે પુરુષ લોભી, વિષયમાં આસક્ત અને અતિથિનો સત્કાર કરતો નથી તે નરકને પામી પેટે ચાલનારની યોનિમાં અવતરે છે. આંહી એક પુરાતન ઇતિહાસ છે જેમાં બ્રહ્મા અને બ્રહ્મનો સંવાદ નીચે પ્રમાણે છે તે સાંભળો.

૧૧૦ બ્રહ્મા-નામે રૂપિ સંન્યાસ લઘ પ્રયાગમાં રહેતા, તેની પાસે તેનો બ્રહ્મા નામનો શિષ્ય તેની નિરંતર સેવા કરતો, ક્રોધ દિવસે બ્રુખથી દુર્બળ થયેલા ગુરુને જોઈ બોલ્યો કે હે ગુરુ? ક્ષુધાથી થતી વ્યાધીની વેદના મને કહો?

બ્રહ્મા-હે શિષ્ય ! જે ક્ષુધાની વેદના છે તે શક્તિ, શૂળ, ગદા, ચક્ર, તરવાર, તોમર અને બાણોથી ભેદ પામેલા શરીરની વેદનાને જીતે છે. દમ, ક્ષય, તાવ અને અપરમાર આદિ રોગોથી થયેલી જે વ્યાધી છે તેને ક્ષુધા જીતે છે. રત્નાદિકથી વિચિત્ર અલંકાર યુક્ત, મસ્તક ઉપરં મુકુટ ધારણ કરેલ અને કાનમાં કુંડળ હોય તો પણ ક્ષુધિત પુરુષને સારા લાગતાં નથી, ઉલટાં દુઃખદાયક થાય છે. જેમ પૃથ્વીમાં રહેલા જળને સૂર્યનાં કીરણો શોષણ કરે છે, તેમ શરીરમાં રહેલા ધાતુ રસને જઠરાગ્નિ શોષણ કરે છે. ક્ષુધાથી પીડાએલો પુરુષ સાંભળવા, સુધવા અને જોવાની ક્રિયા કરતો નથી. ઉલટો બળે છે, કંપે છે અને સોષણ પામે છે. ક્ષુધાવિષ્ટ મનુષ્ય પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર દિશાને બાજુતો નથી અને વારંવાર બળ્યા કરે છે. બ્રુખથી મુગો, ખેરો, જડ, પાંગળો આચારશ્રેષ્ઠ અને મર્યાદા રહિત થાય છે. બ્રુખથી પીડિત પુરુષ પિતા, માતા, પુત્ર, સ્ત્રી, દિકરી, ભાઈ અને કુટુંબ વર્ગને નાશ કરે છે. ક્ષુધા-વિષ્ટ મનુષ્ય પિત્રિઓનું અને ગુરુઓનું વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરતો નથી. એવી રીતનાં ક્ષુધાનાં દુઃખો થાય છે, અને તૃપ્ત થએલાને તેથી ઉલટાં થાય છે.

બહુ-હે ગુરુ ? તમે ક્ષુધાની વેદના કહી, અને હવે અન્નના મહાત્મ્યનું તત્વ સાંભળવા ઇચ્છા રાખું છું.

બહુ-હે પુત્ર ? અન્નના દાનથી ખીજું દાન આ લોકમાં કોઇ અધિક થયું નથી અને યાશે નહીં, જે અન્ન છે તે સર્વ જગતનું મૂળ છે. અન્નથી સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે. પિત્રિઓ, દેવ, દૈત્ય, યક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, મનુષ્ય અને પિશાચ્યાદિ સર્વ જાણીએ અન્નની ઉપાસના કરેલી છે. સર્વ પ્રકારે બ્રાહ્મણને અન્નદાન આપવાથી શાશ્વતી ગતી પ્રાપ્ત થાય છે. કન્યાદાન, વૃષોત્સર્ગ અને અતિથિ સેવા આદિ અન્નદાનની સોળમી કળા બરાબર નથી, અન્નથી પ્રાણ, બળ, તેજ, વીર્ય, સ્મૃતિ અને ધારણ થાય છે. અશ્વમેધ, ષોડશી, અગ્નિષ્ટોમ, અતિરાત્ર, અને વિવિધ પ્રકારના જે અન્ય યજ્ઞ છે તે પણ અન્નથી વિસ્તારપણાને પામે છે. જે વિવેકી અન્નને આપે છે તેજ પર્વત, વન, દ્વીપ અને સમુદ્ર સહિત પૃથ્વીને આપી એમ કહેવાય છે. હે વત્સ ? એવી રીતે અન્નદાનનો મહિમા મેં તુંને કહી બતાવ્યો; માટે ભૂખ્યાને થોડું થોડું પણ અન્ન તું જે જમે છે તેજ આપજે. એવી રીતે ગુરુના ઉપદેશથી શિષ્યે ભૂખ્યાને અન્ન આપ્યું. ભૂખ્યાને અન્ન આપવાથી બ્રહ્મહત્યાદિક પાપ બ્યારે નાશ પામે છે ત્યારે ખીજાં પાપ તો કેમ નાશ ન થાય ? દક્ષિણા સહિત જે અશ્વમેધ યજ્ઞ છે તે સરખું અન્નદાન છે. માટે ભૂખથી પીડાએલાને જે અન્ન આપે છે તેણે સર્વ દાન, દક્ષિણા સહિત યજ્ઞ અને તીર્થમાં સ્નાન કર્યું એમ જાણવું. જે શ્રદ્ધા યુક્તથી ભૂખ્યાને અન્નદાન આપે છે તે બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્માની સાથે આનંદ પામે છે.

તિલદાનનું મહાત્મ્ય, યમરાજા અને બ્રાહ્મણનો સંવાદ.

૧૨૨ યુધિષ્ઠિર—હે પિતામહ ! તલને અત્યંત પવિત્ર કહે છે, તો તેના દાનનું જે ફળ હોય તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ—સર્વ પાપને હરનાર, પવિત્ર અને સ્વર્ગને દેનાર તિલદાન મહાફળદાયક છે. - આ કેશવે ધર્મરાજા અને બ્રાહ્મણ-

ના સંવાદરૂપ જીનો ઈતિહાસ છે તે તમે સાંભળો, ગંગા અને યમુ-
નાના મધ્યમાં પલ્લુશોળા નામે મોટું ગામ છે, જેમાં ધણીક વિદ્વાન્ પ્રા-
હ્મણો વસેછે, તે ગામને જોઈ યમરાજાએ વર્ણુથી સ્થામ, લાલ નેત્ર,
ઉંચા રોમ અને કાગતુલ્ય પગ, આંખ અને નાક છે જેનું એવા પોતા-
ના દૂતને આવું વચન કહ્યું. હે દૂત ! તું પ્રાહ્મણના ગામમાં જા, અને
ત્યાં અગસ્ય ગોત્રી શક્તી નામે પ્રાહ્મણ છે તેને લઇ આવ ! એમ બ્યારે
આજ્ઞા કરી ત્યારે તે દૂત ગામમાં જઇ શક્તી નામનો બીજો પ્રાહ્મણ
તેનીજ પડોસમાં રહેનાર રૂપ, ગોત્ર, કુળ અને ગુણથી તેની બરાબર
હોતા તેને પોતાની ભૂલથી લઇ આવ્યો; ત્યારે યમરાજાએ લઇ આવેલા
પ્રાહ્મણને જોઇ તેનું પૂજન કરી દૂતને કહ્યું કે, હે દૂત ! આ પ્રાહ્મણ
બીજો લાવ્યો; માટે આને પાછો મુકી આવો. એમ બ્યારે દૂતને કહ્યું,
ત્યારે તે પ્રાહ્મણ મનમાં વૈરાગ્ય પાંખીને યમરાજાને કહે છે. હે યમ !
હવે જે મ્હારો શેષ કાળ હોય તે હું આંહીજ ભોગવીશ પણ પાછો
જાઇશ નહીં.

યમ—હે દિવ ! કાલ વિના કોઇને હું આંહી પ્રાપ્ત કરતો નથી.
કેમ કે, જે ધર્મને ત્યાગ કરી ચાલેછે તેને ઇશ્વર જાણે છે; માટે તમે
તમારે ધેર પાછા જાઓ ! અને તમને જે પ્રિય હોય તે તમે બોલો તે
હું પ્રિય કરીશ.

પ્રાહ્મણ—તમે સર્વ પ્રાણીના ધર્મ અને અધર્મના નિર્ણયને જાણો
છો, માટે શું દાન કરવાથી મ્હોડું પુણ્ય મળે ?

યમરાજા—હે દિવ, પ્રાણી માત્ર યમ યમ એ વચન સાંભળી
વૃથા ભય પામેછે. કેમ કે, જેણે પોતાના આત્માને નિયમમાં રાખ્યો છે
તેનોજ આત્મા યમ કહેવાય છે. અધાતકીપણું, સહનતા, સત્ય, અ-
હિંસા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, અવકલાવ, દાન, કૃપા, મધુરતા અને દ્રોમળભાવ
એ દશ યમ કહેવાય છે. પવિત્રતા, યજન, તપ, સત્યતા, સ્વાધ્યાય,
વિગય, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, વ્રત, ઉપવાસ, મૌન, અને સ્નાન એ દશ

નિયમ છે. જે પુરૂષ કહેલા યમ અને નિયમ પ્રમાણે સેવન કરી મનને રોકે તો યમને જોયા વગર બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. હે બ્રાહ્મણ ! તમને હું રહસ્ય કહું તે તમે સાંભળો. જે તિલ છે તે અત્યંત પવિત્ર છે એમાં કાંઈ સંશય નથી. આ તિલ મહાત્મા કુશ્યપના શરીરથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તો તેના દાનથી સ્વર્ગને પમાય છે. જેને શ્રેયની કામના હોય તેણે તિલ ખાવા, હોમવા અને બ્રાહ્મણને દાનમાં દેવા. જે કોઈ માધ માસના શુક્લ પક્ષમાં ગોમયનું માંડણું કરી તેની ઉપર કાળીયાર મૃગનું ચર્મ પાથરી તેની પર નવું વસ્ત્ર પાથરી તે ઉપર આઠક અથવા દ્રોણ (શેર ૧ પકકો અથવા અધમણ) તિલનું અષ્ટદળ કરી તે ઉપર ત્રણ ગદીયાણું સોનું, નીલમણી અને મોતી મુકી તેમજ તેની આસપાસ એક સેર તિલ, ધી અને દહી મુકી તેની પડખે ૧૬ ધાન્યના ઢગલાં કરી તેની વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરી એક રાત્રી, બે રાત્રી, અથવા ત્રણ રાત્રી પર્યંત ભક્તીથી આરાધના કરતાં પહેલે દિવસે તિલાહાર, બીજે દિવસે જલાહાર અને ત્રીજે દહાડે હપવાસ કરી પોતાની શુદ્ધી સાફ વાસુદેવ ભગવાનનું ચિતવન કરી, શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ સહિત પરમેશ્વર આ ક્રમજમાં બીરાજેલા છે એવું ધ્યાન ધરી વારંવાર નમસ્કાર કરી, તે પછે રાગદ્વેષથી રહિત, જિતેન્દ્રિય, શાંત અને પ્રસન્ન વૃત્તિવાળા બ્રાહ્મણને તિલપાત્ર આપી તે પછે તિલનું જે ક્રમજ અને તેના મધ્યમાં જે પદાર્થ તે અર્પણ કરી પ્રીયતાં માધવો દેવઃ એમ કહી અર્પણ કરવાથી દુઃખરૂપ નરકમાં પડતો નથી. કોઈ ધનની ઈચ્છાથી અને મોક્ષની ઇચ્છાથી કરે તો તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે. આ દાનને દેનારો પોતે પવિત્ર થઈ પિતા અને પ્રપિતામહને તારે છે. બ્રહ્મહત્યા, માતૃહત્યા, ગુરુહત્યા ગમનાદિ જે મહાપતક છે તેથી મુક્ત થાય છે. પિતૃ દેવતાઓ એવી ઇચ્છા કરે છે કે, મારો પુત્ર, પૌત્ર પ્રપૌત્ર, અથવા કોઈ વંશી જે તિલદાન આપે તો તૃપ્ત થાય; માટે હે દિન ! તિલદાન

હમેશાં 'આપવું', તે આપવાથી સર્વ કામનાને પામે છે. કોઈ મનુષ્ય કાળિયાર મૃગના ચર્મ ઉપર તિલ, ઘી, મધ અને સુવર્ણ મુકીને બ્રાહ્મણને દાન આપે તો સર્વ પાપથી રહિત થાય છે. જેણે ગામમાં, નગરમાં અને જળ રહિત અરણ્ય સ્થાનમાં પાપ કર્યું હોય તેણે તે દાન દેવાથી પવિત્ર ગતિને પમાય છે. જે મનુષ્ય વાયુ, વર્ષાદ અને તડકાથી રક્ષા કરે છે તે સર્વ વ્યાધિથી રહિત થઈ કલ્યાણ અને પુત્રને પામે છે. જે પગથી બળતા બ્રાહ્મણને કાંટારખાં પેરાવે છે તેના મનનો દાહ કોઈ દિવસ થાતો નથી. ધરનો પદાર્થ અથવા પદાર્થ સહિત ધરને આપે, અને વિવાહનો પદાર્થ આપે તો તે વિચિત્ર વિમાનમાં બેસી ઇંદ્રના ભવનમાં જાય છે. નિરંતર પાણી, દીપ, અન્ન અને આશ્રય આપે છે તેનાં ધન અને શુદ્ધ અશ્વન્ય થાય છે; માટે જે કાંઈ વાદ્યો પદાર્થ અને ઉપકરણો હોય તે પદાર્થ બ્રાહ્મણને આપવો. યમસાગરને કહેલાં વચન સાંભળીને શક્તિ નામે બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન થઈ પોતાને ઘેર આવી, યથાવિધિ પ્રમાણે ધર્મનું આચરણ કરી ઉત્તમ ગતિને પામ્યા. માટે હે રાજા ! તમે પણ તિલદાન આપો. જે મનુષ્ય તિલદાન પરાયણ થાય છે તે સ્વર્ગને પામે છે.

અતિથિની સેવા અને સકતપ્રસ્થ બ્રાહ્મણનો મહિમા.

૧૧૨ જન્મેજય-હે વૈશંપાયન ! મારા પિતામહના યશમાં જે કાંઈ આશ્ચર્ય થયું હોય તે કહો ?

વૈશંપાયન-બ્રાહ્મણો, ગરીબ લોકો, આંધળા અને કૃપણાદિકને જ્યારે અન્નાદિકથી તૃપ્ત કર્યા, ભારે ચારે દિશામાં મનુષ્યના જય જયના પોકાર યાવા માંડ્યા અને જ્યારે ધર્મરાજના મસ્તક ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ થવા માંડી; તેટલામાં એક ભોંલુમાંથી સુવર્ણના વર્ણુની આદૃતિવાળું અર્ધ શરીરથી નોળાયું બહાર નીકળી હવેળી મ્હોટા નાદથી આવું બોલે છે.

નકુળ-આ પુષ્પ વૃષ્ટિ શા માટે થાય છે ? અને જય જયના મ્હોટા શબ્દ કેમ થાય છે ? આ યશ કુરુક્ષેત્ર નિવાસી જામ્બવતિ બ્રાહ્મ-

જુના પ્રસ્થમાત્ર (૪૦ રૂપૈયા ભાર) સાથુના દાનની બરાબર નથી. એવાં નકુળનાં વચન સાંભળી યજ્ઞમાં બેઠેલા બ્રહ્મ રૂષિઓ આશ્ચર્ય પામી બેળા થઇ નકુળને પુછે છે

બ્રાહ્મણ-હે નકુળ ! તમે અદ્ભુત આકૃતિવાળા કોણુ છો ? અને ક્યાંથી આવો છો ? અને ધર્મરાજના યજ્ઞની કેમ નિંદા કરો છો ?

નકુળ-હે મહર્ષિઓ, હું ક્રોધથી, દ્વેષથી કે, માત્સરથી કહેતો નથી, જેમ પૂર્વનું વૃત્તાંત થયું છે તે સર્વને હું કહી બતાવું; તે તમે સાંભળો. કુરૂક્ષેત્રમાં એક ઊંચ્છ્વૃત્તિ દિવસ હતો તે ષટ્કર્મ પરાયણ થઇ પોતાની સ્ત્રી, તથા પોતાનો પુત્ર અને પુત્રની સ્ત્રી સહિત નિર્વાહ કરતા હતા. એમ કરતાં કોઇ સમયમાં દુષ્કાળ પડ્યો, જે વખતમાં સર્વ પ્રાણીઓ હુધાની અલંકૃત પીડાથી પ્રાણુ જીવાના કષ્ટમાં પડ્યા. આ મહા તપસ્વી બ્રાહ્મણ પેણુ પોતાના કુટુંબ સહિત બહુજ દુઃખિત થવા લાગ્યો. એમ કરતાં કોઈ દિવસ યવનો સાથુ શેર એક મળ્યો. તે સાથુને વિધિ પ્રમાણે ચાર ભાગ કરી ભૂખથી દુબળાં થયેલાં ચારે જણાઓ જમવાનો આરંભ કરે છે; તેટલામાં કોઇ એક અતિથિ આવ્યો, તે અતિથિનું વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરી મનમાં અતિ પ્રસન્ન થઇ, તેના મનને પ્રિતીકારક નમ્ર વચનથી પુછે છે.

બ્રાહ્મણ-હે મહર્ષિશ્રેષ્ઠ ! હું ધન્ય છઉં, આજ મારો અનુગ્રહ કર્યો. કેમ કે, અતિથિની વેળામાં તમે પધાર્યા તો બહુ સાહે થયું. હવે અમને સનાય કરો, બીરાજો અને ભોજન કરો જેનાં ઘરમાં તમ સરખા મહાત્માઓ વિગ્રામ લે છે તેનાં ઘર તથા સ્ત્રી પુત્રાદિકને ધન્ય છે.

અતિથિ-હિજ ! જે શુદ્ધસ્થાત્રમિ નિર્ધન છતાં જેના ઘરમાં અતિથિના પૂજનથી દિવસો શૂન્ય જતા નથી તે શુદ્ધસ્થ ભાગ્યવાનુ જાણવો. કહ્યું છે કે, સત્પુરૂષના ઘરમાંથી આસન, જમિન, પાણી અને સ્રોથી મનોહર વાણી એટલાંને કોઇદી ઉચ્છેદ થાતો નથી; માટે શુદ્ધસ્થે દુઃખિતને શયન, થાકી ગયેલાને આસન, તરશાને પાણી અને લુખ્યાને ભોજન અવશ્ય દેવું.

નકુલ-હે દિલો ! આવાં વચનો જ્યારે કલાં; ત્યારે ઉચ્ચવૃત્તિ બ્રાહ્મણે અતિથિની યથાવિધ પ્રમાણે પૂજા કરી પોતાનો ભાગ વિપ્રને આપ્યો, તે ભાગ જમીને બ્રાહ્મણ તૃપ્ત ન થયા. ત્યાર પછી ભૂખળી દુબળી તપસ્વીની, અને શરીરથી કંપતી સ્ત્રી પોતાના પતિને આવું વચન કહેછે. હે ધર્મજી ! આ સાધુ છતાં કેમ ઉદાસ થયા છે ! અતિથિને તૃપ્તિ સારું મારો ભાગ આપો.

બ્રાહ્મણ-હે શેભને ! કીટ, પતંગ અને મૃગાદિક પણ પોતાનાં પોષ્ય વર્જતું પાલન કરેછે; માટે આમ કેવાને તું લાયક નથી. ધર્મ, અર્થ, કામ, ધરનાં કાર્ય, કાષ્ઠ અતિથિની સેવા, સંતાન, પિતૃને સ્વર્ગ અને પોતાને જે સ્વર્ગ એ સર્વ મળવું સ્ત્રીને આધીન છે. જે પુરુષ સતી સ્ત્રીનું પોષણ કરતો નથી, તે પુરુષ મ્હોટો અપયશ અને નરકને પામે છે.

બ્રાહ્મણી-હે સ્વામિ ! વિધાતાએ સ્ત્રીને ' સહધર્મચરી ' નિર્માણ કરેલ છે; માટે આ મહાનુ ધર્મમાં મને બહિર્ભૂત કરવાને તમે લાયક નથી. સ્ત્રીને પતિજ પરમ ધર્મ, દેવતા, પરમ બુદ્ધિ અને પરમ ગતિ પણ તેજ છે. સ્ત્રીને જો પતિ પ્રસન્ન થાય. તોજ ધર્મ, અર્થ, કામ, યશ અને સ્વર્ગ ગતિ મળે છે. જે સ્ત્રી કાયા, વાણી અને મનથી પતિને અનુસરી આસે છે, તે મ્હોટા ભાગ્યવાળી સ્ત્રીને દેવતાઓ પણ પુત્રે છે.

નકુલ-હે દિલો ! એવાં વચન કહી સ્ત્રીએ પોતાનો ભાગ અતિથિને આપ્યો. તે ભાગ અતિથિ જમીને તૃપ્ત જ્યારે ન થયા; ત્યારે ધર્મવેતા પુત્રે પિતાને કહ્યું, હે પિતા ! અતિથિને સંતોષ સારું મારો ભાગ આપો.

પિતા-હે પુત્ર ! જો તું મો વર્ષનો છે તો પણ મારો બાળક છો અને વળી બાળકને ક્ષુધા બહિષ્ટ હોય છે; માટે હે પુત્ર તું જમ. પુત્ર-હે તાત ! જે પિતા છે તે ગુરુ, દેવતા અને સનાતન ધર્મ

જે પિતા પ્રસન્ન થાય તો સર્વ દેવતા પ્રસન્ન થાય છે. જેની થી શરીર, સંપત્તિ, સ્ત્રી, મૃત અને લોક પ્રાપ્ત થાય છે, એવા ાથી આ જગતમાં બીજો કોણ પૂન્ય છે ? પેરેલી અવસ્થામાં પિતા તું પોપણ કરેછે અને ઉત્તર અવસ્થામાં પિતાની પુત્ર સેવા કરે છે; હ મારો પણ સાથુ આ અતિથિને આપો.

નકુલ-હે બ્રાહ્મણ ! એનાં વચન કહી અતિથિને સાથુ આપો. અતિથિ સાથુ ને જમ્યા તો પણ તૃપ્તિ ન થઈ. તે પછે દીકરાની વડુ પ્રસન્ન થઈ સસરાને કહે છે, હું મહામાગ ! આ બ્રાહ્મણને મારો પણ ભાગ આપો.

સસરો-હે પુત્રિ ! જે દીકરાની વડુ બાળક હોય, સારાં લક્ષણ-વાળી, નિયમ વ્રતથી કુળગી થયેલી અને જે કુળની સંતતીનો હેતુ છે, તેની તો સર્વદા રક્ષા કરવી જોઈએ. વળી તું સેવા કરવાથી, ભુખથી પિડાએલી તપસ્વીની અને દીન વદન ધએલીને જોઈ મારું મન પીડા પામે છે.

વલુ-હે પુત્ર્ય ! આપ સ્વામીના સ્વામી છો, દેવના દેવ છો અને શુરના શુર છો; મારે આપ ના કહેવાને લાયક નથી. તમારે તો મારી ઉપર અનુકંપા કરી પોતાની ભક્ત છે એમ જાણી સાથુ આપી દીનનો અનુ-ગ્રહ કરો.

નકુળ-હે બ્રાહ્મણ ! તે પછે તેનો પણ સાથુ લઈને અતિથિને આપો. તે અતિથિ સર્વના ભાગને ભોજન કરી ગયા; અને તે બ્રાહ્મણ તો કુટુંબ સહિત કુધાગ્નિથી પરિતાપ પામ્યા, તો પણ મ્હોટો અનુગ્રહ માનતા પર્વતની પેઢે નિશ્ચિંત થયા. તે પછે તે બ્રાહ્મણે ધર્મરાજના સ્વરૂપથી દર્શન આપી આવું વચન બોલ્યા, હે દ્વિજ ! દમ, તપ, દયા, દાન, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, સત્ય, ક્ષમા, આર્જવ અને જ્ઞાન એટલાં મારા શરીર છે; મારે જે મનુષ્ય એકાગ્ર મન રાખી ભક્તિથી જે ભજે તેને હું પ્રસન્ન થઈ ઇચ્છીત ગતીને આપું છું, એ સારું હે બ્રાહ્મણ ! તમે

બધી યજ્ઞની ભૂમિમાં આજોડિયો તો પણ માફ અંગ સોનાનું થયું નહિ, તેથી તમારી સમક્ષ મેં એવું વચન કહ્યું કે 'આ યજ્ઞ ઉંચ્છ વૃત્તિ પ્રાકાશના એક સેર સાથુની બરોજર નથી ?

વૈશંપાયન-હે જન્મેજય ! એવાં વચન કહિ નકુલ જેમ આવેલ તેમ ચાલ્યો ગયો. પ્રાકાશના પણ એ આશ્ચર્ય જોઇ પોતાને ઘેર ગયા. હે જન્મેજય ! તમે મને યજ્ઞમાં જે આશ્ચર્યની વાત પુછી તે મેં કહિ બતાવી. હે રાજા ! આમાં તમારે વિસ્મય પામવું નહિ. કેટલાક મુનિઓ યજ્ઞ કર્યા વગર કેવળ સર્વ પ્રાણી ઉપર દ્વેષ રહિત, સંતોષ, સાચું બોલવું, કોમળ ભાવ, ઈદ્રિઓનો જય, સહનતા અને તપથી સ્વર્ગમાં ગયા છે. હે રાજા ! તમે પણ દુઃખથી ભેળું કરેલું નાણું ચોટું પણ દાનમાં આપો જે દેવાથી મહાનુષ્ઠ થાય છે. જીવો આ પ્રાકાશ નિરપૂહવાન થઇ, સાચુ આપી કુટુંબ સહિત સ્વર્ગમાં ગયાં.

૧૧૩ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ભૂમિદાન શ્રેષ્ઠ, અન્નદાન શ્રેષ્ઠ કે, વિદ્યાદાન શ્રેષ્ઠ તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ !-ભૂમિદાનથી ખીજું શ્રેષ્ઠ નથી, પણ વિદ્યાદાન તેથી સર્વોત્તમ અધિક છે.

અન્નદાન કરતાં મોટું વિદ્યાનું દાન છે, કારણ કે અન્નવડે ક્ષણિક તૃપ્તિ થાય છે, અને વિદ્યાથી તો જીવિત પર્યંત તૃપ્તિ રહે છે. વળી આ લોકમાં વિદ્યાદાન દેનારા તથા ગુરુએ કરેલા ઉપકારના ભારને જીવિત પર્યંત કદી પણ ભુક્ષણ નહિ અને તેવા દયાળુ ગુરુરૂપ રતને આપનારા, તથા અપાવનારા, સદ્ગુરુના પણ ગુરુશ્રી પાર્વતી પતિ ચંદ્ર-શેખર શ્રીશંકરની સદા સેવા કરશે. હે સરસ્વતિ ! તારો ભંડાર તો કોઇ અપૂર્વ છે, કારણ કે ધન ભંડાર બ્યારે ખરચતાં ખૂટે અને સંચતાં વધે ત્યારે તારો ભંડાર તો સંચીને દાખી રાખવાથી ખૂટે છે અને ખરચતાં વાપરતાં વધે છે, માટે વિદ્યાદાન સર્વ દાન કરતાં સર્વોત્તમ દાન છે. માટે દરેક જીવજીવિ વિદ્યાદાન આપવું એ સર્વોત્તમ દાન છે.

૧૧૪ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! જગતમાં પ્રાણદાનથી બીજું અધિક દાન કહ્યું તે મને કહો ?

ભીષ્મ પિતામહ-આ જગતમાં પ્રાણદાનથી અધિક દાન બીજું એક પણ દાન યશું નથી તેમ થશે પણ નહીં; કારણ કે આ લોકમાં આત્માથી અધિક પ્રીય બીજું કંઈ નથી એ નિશ્ચય છે; પ્રાણી માત્રને મરણ અપ્રિય લાગે છે, કારણ કે મરણ વખતે તેમને તત્કાળ કંપ છુટે છે માટે અન્ય પ્રાણીની રક્ષા કરવી એ જેવું બીજું ઉત્તમ દાન એક પણ નથી.

૧૧૫ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ઇન્દ્રિયનિગ્રહ એટલે શું અને તેને કેમ જિતાય તે મને કહો ?

ભીષ્મ પિતામહ-પંડિતો, જે અગીયાર ઇન્દ્રિયો કહી ગયા છે, તે ઇન્દ્રિયો, મનુષ્યોને સમજવા સારું કર્મો અને નામોની સાથે અનુક્રમે યથાર્થ રીતે કહું છું. ઔઞ (કાન) ત્વક્ (ચામડી), ચક્ષુષ (આંખ), જિહ્વા (જેભ), અને નાશિકા (નાક), એ પાંચ તથા પાણુ (ગુદા), ઉપસ્થ (શિશ્ન), હાથ, પગ, અને વાયા, એ પાંચ મળીને દશ ઇન્દ્રિયો સમજવી. એમાં પેટેલી પાંચને એટલે ઔઞાદિકને જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો કહે છે, અને પાણુ, ઉપસ્થ આદિ પાંચને કર્મ ઇન્દ્રિયો કહે છે. તથા અગીયારમું મન જાણવું. તે સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપ પોતાના ગુણને લીધે કર્મોન્દ્રિયો તથા જ્ઞાનેન્દ્રિ, જાને ને પોતપોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારું છે, તેથી જો મન જિતાયું તો દશય ઇન્દ્રિયો જિતાયલી સમજવી. ઇન્દ્રિયોના પ્રસંગને લીધે જીવાત્મા અવસ્થ દોષને પામે છે. માટે તેઓને જો વશ કરી રાખી હોય તો તેથી જીવને મોક્ષ મળે છે; માટે ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી. ઇન્દ્રિયોના રાજ્, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, આદિ સર્વે વિષયોમાં ઇચ્છાથી આસક્ત યશું નહી. તેમ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ઉપભોગ કરવા સારૂ તેમાં અતિ આસક્ત ન થવું, પરંતુ ઇન્દ્રિયો અસ્થિર છે અને સ્વર્ગ તથા મોક્ષ સુખની પ્રાપ્તિને માટે વિરોધી છે, એવી ભાવના કરીને વિષયોના અતિ પ્રસંગમાંથી મનને

પાછું હડાવવું. જેમ રથે જોડેલા ઘોડાઓને સારથી કળ્પજામાં રાખે છે, તેમ મનને, હરણુ કરી જનારા વિષયોમાં પ્રરનારી ઇન્દ્રિયોને, પંડિત પુરુષે પોતાના તાબામાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો. વિષયોનો ઉપભોગ કરવાથી, કામના કદાપિ શાંત પડતી નથી, પણ ઉલટી વધે છે. જેમ અગ્નિમાં ધી હોમવાથી અગ્નિનું ળળ વધતું જાય છે, તેમ વિષયોને સેવવાથી કામ ઉલટો વધે છે. જે માણસ આ સર્વ કામનાને પૂરી પાડે છે અને જે મનુષ્ય આ સર્વ કામનાઓનો કેવળ ત્યાગ કરે છે, એ જન્મેમાં, કામનાઓના ત્યાગ કરનારને શ્રેષ્ઠ જાણવો, કારણ કે સર્વ કામનાને ભોગવવા કરતાં તેઓને તજવી એ મોટામ છે. વિષયોમાં આસક્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોનું દમન, પ્રહરણ કરીને તથા વિષયોના વારંવાર દોષો જાણવાથી અને તે તે દોષો નજર આગળ રાખવાથી, જેવું થઇ શકે છે, તેવું તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કરવાથી થતું નથી. (એટલે તે વશ રાખવાનો સારો ઉપાય એજ છે કે, તેના વિષયોના દોષો નજરમાં રાખવા, વિષયોના દોષો જાણ્યા વિના વિષયો ઉપર ત્યાગ યુક્તિ થતી નથી.) વેદા ધ્યયન, દાન, યજ્ઞ, નિયમ અને તપ, એ સર્વેય, જેનો સ્વસ્થાવ દુષ્ટ થયો હોય અર્થાત્ જે ઇન્દ્રિયાધીન થઈ ગયો હોય, તેને કદી પણ મોક્ષે પહોંચાડી શકતા નથી. જે પુરુષ, સાંભળવાથી, સ્પર્શ થવાથી, જોવાથી, ખાવાથી અથવા તો સુંઘવાથી હર્ષ પામતો નથી, તેમ એક પણ પામતો નથી, તેને જિતેન્દ્રિય જાણવો. જેમ પાણીના ઘડામાં છિદ્ર પડ્યું હોય તો તેમાંથી ધીરે ધીરે પાણી જતું રહે છે, તેમ સર્વે ઇન્દ્રિયોમાંથી એક પણ ઇન્દ્રિય જે પોતાના વિષયમાં લાગી તો તે મનુષ્યની યુક્તિનો નાશ થાય છે. યોગ ક્રિયાથી શરીરને જોખમ ન પહોંચે તેમ ઇન્દ્રિયોને વશ કરીને અને મનને નિયમમાં રાખીને ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષ એમ સર્વે અર્થો સાધવા એમ મારો મત છે.

મનુસ્મૃતિમાંથી.

૧૨૬ બલરામ-શ્રી કૃષ્ણ છ પ્રકારની પોતાની વૃદ્ધી કઇ તે કહો ?

શ્રીકૃષ્ણ-પોતાની વૃદ્ધિ, મિત્રની વૃદ્ધી, મિત્રના મિત્રનો ઉદય, શત્રુનો

ક્ષય, શત્રુના મિત્રનો ક્ષય, શત્રુના મિત્રના મિત્રનો ક્ષય, એ છ પ્રકારની પોતાની વૃદ્ધી સમજવી.

૧૧૭ યુધિષ્ઠિર-કૃપાચાર્ય ! મુઝાએલા મનુષ્યે શું કરવું !

કૃપાચાર્ય-પોતાના સ્નેહિ સંબંધીને કે મિત્ર વર્ગને પુછવું એટલે તેઓ પોતાની યુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી રસ્તો બતાવે તે પ્રમાણે વર્તવાથી મનુષ્યની મુઝવણ દૂર થાય.

૧૧૮ જનમેજય-વૈશંપાયન ! સારા નરસાના સંગથી શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ?

વૈશંપાયન-પાંડવો વનમાં ગયા સારે તેની પાછળ બ્રાહ્મણો ગયા અને તેમણે પાંડવોને નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે—મનુષ્યોમાં પણ સંગત પ્રમાણે ગુણ દોષ આવે છે, મુખ મનુષ્યોની સોબતમાં મનુષ્ય નાના પ્રકારની જાળમાં ફસાય છે અને વિદ્વાનોની સંગતમાં નિરંતર ધર્મિષ્ઠ થાય છે. માટે યુદ્ધિવાન, વૃદ્ધ, રૂઝા સ્વભાવવાળા, અને તપસ્વી મનુષ્યોએ સમ-દષ્ટિવાળા સત્પુરુષોનો સંઘ સંગ કરવો.

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જેઓ વિદ્યા, કર્મ તથા કુળ પ્રાપ્ત થએલા હોય તે સત્પુરુષો કહેવાય છે.

પાપી મનુષ્યોની સંગતથી પાપ કરતાં શીએ છે, અને માપીયા કહેવાય છે.

વ્યભિચારાદિ દુષ્ટ કર્મો કરનારની સંગતથી, દર્શનથી, તેમના સ્પર્શથી તેમની સાથે ભાષણ કરવાથી, અને તેમની સાથે બેસવાથી યુદ્ધિ હુણ્ણ જાય છે.

મધ્યમ મનુષ્યોના સંગથી મધ્યમ ગુણો આવે છે, અને ઉત્તમ પુરુષોના સંગથી ઉત્તમ ગુણો આવે છે; એ પ્રમાણે સંગદોષ થાય છે એમ બ્રાહ્મણોએ પાંડવોને કહેલું છે, તેજ પ્રમાણે મારો મત છે.

૧૧૯ યુધિષ્ઠિર-બ્રાહ્મણો ! પોતામાં પ્રીતી રાખનારા પ્રત્યે કેમ વર્તવા આપણા ધર્મ છે ?

પ્રાણજ્ઞા-પોતામાં પ્રીતી રાખનારાઓને દેવતાઓ પણ છોડતા નથી માટે તેવાઓને કદી પણ છોડવા નહીં એમ મારો મત છે.

૧૨૦ યુદ્ધિષ્ઠિર-પ્રાણજ્ઞા યુદ્ધિવાન તથા મુર્ખને શોક કરવા સરખાં કારણ છે કે નહીં તે મને કહો ?

પ્રાણજ્ઞા-મુર્ખ મનુષ્યોને દિવસે દિવસે શોકનાં હઝારો તથા લયનાં સેંકડો કારણો પેદા થાય છે, તેમ યુદ્ધિવાનને પેદા થતાં નથી, માટે તે બંનેનાં શોકનાં કારણો સરખાં થાયજ નહીં.

વળી રોગ, કંટકાદિ અનિષ્ટ પદાર્થનો સ્પર્શ, શ્રમ અને પ્રીય વસ્તુનું પ્રાપ્ત ન થવું, એ ચાર કારણોથી શરીરને તથા તેમાં મમતા રાખનારા મનને દુઃખો પેદા થાય છે, પણ યુદ્ધિવાન મનુષ્યો તે શરીરનાં દુઃખોને ઓષધીઓએ કરીને તથા મનનાં દુઃખોને અષ્ટાંગ યોગના સેવને કરીને શાન્ત કરે છે, શરીર જડ છે. તેને દુઃખ થવું સંભવતું નથી પણ તપેલો લોઢાનો ગોળો જેમ પાણીમાં નાંખ્યો હોય તેથી તે પાણી તપી જાય છે, તેમ મનને લીધે શરીરમાં દુઃખ પેદા થાય છે, માટે પાણીથી જેમ અગ્નિ શાંત થાય છે, તેમ મનનાં દુઃખોને ઝાંતે કરીને યુદ્ધિવાન શાંત કરે છે અને મુર્ખ તે પ્રમાણે કરી શકતા નથી, વળી તે શાંત થવાથી શરીરનાં દુઃખો તેની મેજેજ શાન્ત થાય છે.

૧૨૧ યુદ્ધિષ્ઠિર-વ્યાસજી ! જગત્ની ઉત્પત્તિનો શું કમ છે તે મને કહો ?

વ્યાસજી-આ જગત્ પૂર્વે પ્રલય કાળમાં, માયામાં સુક્ષ્મ રૂપે લય પામેલું (છુપાયેલું,) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શાબ્દ અને અર્થોપપત્તિ વગેરે પ્રમાણોથી જાણી શકાય નહીં તેવું તથા ચારે તરફથી જાણે નિદ્રામાં ગરક થઇ ગયું હોય (એટલે પોતાનું કાર્ય કરવાને અસમર્થ હોય) એવું હતું. તે મહા પ્રલયનો સમય પૂરો થયા પછી નેત્ર આદિ બાહ્ય ઈન્દ્રિયોથી જાણી શકાય નહીં એવા (એટલે પ્રકૃત યોગાભ્યાસથીજ જાણી શકાય એવા,) સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં જેનું અપ્રતિહત સામર્થ્ય છે એવા અને પ્રકૃતિને પ્રેરણા કરનારા એવા ભગ-

વાનું પરમાત્મા, પંચ મહાબુતો (આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, અને પૃથ્વી) ને તથા મહદાદિત્વ તત્ત્વોને સ્વૂલ આકારમાં પ્રકટ કરીને પોતે પોતાની મેળે પ્રગટ થયા. પછી તે પરમાત્માને એવી હચ્છા થઇ કે, મારા પોતાના શરીરમાંથી અનેક જાતની પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી, તે ઉપરથી તેણે મનમાં સંકલ્પ કરતાં વેંતજ પડેકું જળ (પાણી) ઉત્પન્ન કર્યું અને તે જળમાં પરમાત્માએ શક્તિરૂપી ખીજ રોપ્યું. પછી તે ખીજમાંથી પરમેશ્વરની હચ્છાથી હજાર કિરણવાળા સૂર્ય સરખી કાંતિવાળું સોનાનું, ઢંકું ઉત્પન્ન થયું, અને તે હંડામાંથી સર્વ લોકના પિતામહ (પેદા કરનારા) બ્રહ્મા પોતાની મેળે જન્મ્યા-ઉત્પન્ન થયા. તે બ્રહ્માએ, પોતાના દેહના બે વિભાગ કર્યા, તેમાંથી અર્ધા ભાગમાંથી પુરુષ થયો અને અર્ધા ભાગમાંથી સ્ત્રી થઇ, તે સ્ત્રીને વિષે નૈયુન ધર્મથી બ્રહ્માએ વિરાટ નામના પુરુષને ઉત્પન્ન કર્યો. એ વિરાટ પુરુષે પોતે તપશ્ચર્યા કરીને જ પુરુષને પેદા કર્યો હતો, તે હું આ મનુ, સર્વ જગતનો ઉત્પન્ન કર્તા છું, એમ હું મહાવિશ્વો ! તમે મને જાણો.

પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની મારી હચ્છા થઇ, તેથી મેં ધોર તપ કરીને પ્રથમ દશ મોટા રૂપિઓ (તેઓને પ્રજાપતિ કહી કહે છે), તેઓને સર્જ્યા. તેઓનાં નામ :—મરીચિ, અત્રિ, અંગિરસ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કૃતુ, પ્રચેતા, વસિષ્ઠ, ભૃગુ અને નારદ છે. સાર પછી એ મરીચિ આદિએ, યજ્ઞ, રાદાસ, પિશાચ, ગંધર્વ, અષ્ટરસ, અમુર, નાગ (વામુડી વગેરે), ગરુડ અને પિતૃઓના પૃથક્ ગણોને બનાવ્યા. મનુઓના મનુષ્યો અને તરફ દાંતવાળાં શાકી ખાનારાં સિંહાદિ પ્રાણીઓ, રાગસો, પિશાચો તથા મનુષ્યો. એ સર્વ જગતનું પ્રાણી કહેવાય છે.

પક્ષીઓ, સર્પો, મગરો, માછલાં અને કાચબા, એ સર્વ આડળ છે, એટલે હંડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તથા ખીજાં, પત્તુ રચનામાં અને જળમાં રહેનારાં જો પ્રાણીઓ હંડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ પત્તુ આડળ કહેવાય છે. ઝાંઝ, મચ્છર, વટ, માંખી,

માંડડ તથા ખીનનાં એવાં જે કોઇ પ્રાણીઓ ગરબીથી થએલા પરસેવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્વદેજ કહેવાય છે. જે સ્થાવર, પદાર્થો પૃથ્વીને ફાડીને ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વેને ઉદ્ભિજ્ઞ કહેવામાં આવે છે, તે ઉદ્ભિજ્ઞના બે ભેદ છે. એક ખીન જમીનમાં વાવવાથી ઉગે છે, તેને ખીન પ્રેરણી કહે છે તથા ખીનનાં ડાળ રોપવાથી થાય છે તેને કાંડ પ્રેરણી કહે છે.

જે ઉદ્ભિજ્ઞને પુષ્કળ ફળો તથા ફળો આવે છે અને ફળો પાક્યા પછી જોડાનો નાશ થઇ જાય છે, તેઓને આપધિ કહે છે. જેમકે જવ, ઘઉં, વગેરે. જેઓને ફલ આપ્યા વગર ફળ આવે છે તેઓને વનસ્પતિ કહે છે અને જેઓને ફલ તથા ફળ બન્ને આવે છે, તેઓને વૃક્ષ કહે છે. જેના મૂળમાંથી જુદી જુદી ડાંખળીઓ પેદા થાય છે, તેને ગુચ્છ કહે છે, અને જેના મૂળમાંથી એકજ સાંડો ઉત્પન્ન થાય છે તથા જેના થડ એકઠાં થઇને ઉગે છે, તેને ગુદ્મ કહે છે, (જેમ કે શેલડી) અનેક પ્રકારનાં ગુચ્છ, ગુદ્મ, તૃણની જાતિ તેમજ જમીનપર ફેલાઇને ચાલનારાં પ્રતાનો તથા ગજો વગેરે વેલાઓ, એ સર્વ ખી વાવવાથી અથવા તો ડાળ રોપવાથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. એ સર્વ વનસ્પતિઓમાં પૂર્વ જન્મનાં કર્મને લીધે તમો ગુણ આધક રહે છે, જો કે તેઓને બહાર હાલવા ચાલવા વગેરેનું ચૈતન્ય હોતું નથી, પરંતુ તેઓની અંદર ચૈતન્ય હોય છે, તે કારણથી તેઓને સુખ દુઃખનું જ્ઞાન થાય છે.

સદાય નાશવંત અને ભયંકર એવાં આ પ્રાણીઓનો સંસારમાં બ્રહ્માથી માંડીને સ્થાવર સુધી આ જગતની ઉત્પત્તિનો ક્રમ કહી બતાવ્યો એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ કહીને હવે અત્રાંતર પ્રલયની દશા કહુ છું. એવી રીતે અચિંત્ય પરાક્રમવાળા બ્રહ્મા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આ સ્થાવર જંગમ સર્વ જગતને તથા મને ઉત્પન્ન કર્યા પછી આવાંતર પ્રલયકાળ વહે આ સૃષ્ટિનો નાશ કરીને પાછા પોતે પોતામાં શરીરના ત્યાગરૂપે અત્રાંતરધાન થઇ જાય છે.

બ્રહ્મા સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી મહત્તત્વને પ્રેરણા કરે છે

તે ઉપરથી મહત્ત્વ સ્પષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે. મહત્ત્વમાંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી સૂક્ષ્મ ભૂત રૂપ શબ્દ અને શબ્દમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ગુણને મહાત્માઓ શબ્દ કહે છે. આકાશ વિકાર પામે છે ત્યારે સુગંધ દુર્ગંધને લઇ જનારો પવિત્ર અને બળવાન એવો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ગુણને મહાન્ પુરુષો સ્વર્ગ કહે છે.

વાયુ પણ બ્યારે વિકાર પામે છે ત્યારે સર્વ વસ્તુને પ્રકાશ કરનાર, અંધકારનો નાશ કરનાર, અને બળકતું એવું તેજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના ગુણને મહાત્માઓ રૂપ કહે છે. તેજ બ્યારે વિકાર પામે છે, ત્યારે તેમાંથી જળ (પાણી) ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ગુણ રસ છે અને જળમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ગુણ ગંધ છે. મહાપ્રલય પછી યનારા અવાંતર પ્રલયોમાં જગતનો પ્રથમથી ઉત્પત્તિનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે. મનુસ્મૃતિ.

૧૨૨ સુધિષ્ટિર-ગુરુ । વિદ્યા ભલુવાથી શું લાભ અને ન ભલુવાથી શું ગેરલાભ તે કહો ?

શુક્લાર્થ-વિદ્યામાં કામધેતુના સમાન ગુણ છે; કારણ કે દુષ્કાળ માં પણ તે રૂળ આપે છે. વિદેશમાં વિદ્યા માતા સમાન છે માટે વિદ્યાને ગુપ્ત ધન કહેવા છે. એટલુંજ નહીં પણ વિદ્યાજ નરનું અધિકરૂપ તથા ઢાંકણું ગુપ્તધન, ભોગ, યશ તથા સુખને આપનારી, ગુરૂની પણ ગુરૂ, પ્રવાસમાં બંધુજન સમાન અને પરમ દેવરૂપ છે; રાજ દરબારમાં વિદ્યાજ પૂજ્ય છે, ધન પૂજ્યું નથી, માટે વિદ્યાલીનને પણ સમાન ભણ્યો. વળી વિદ્યા માતાની પેડે રક્ષા કરે છે, પિતાની પેડે હિતમાં જોડે છે, સ્ત્રીની પેડે ખેદને મટાડી આનંદ પમાડે છે, લક્ષ્મીને વધારે છે અને સર્વ દિશામાં કીર્તિને વિસ્તારે છે; માટે તે કલ્પવૃક્ષની પેડે શું શું નથી આપતી ? અર્થાત્ સઘનું મેળવી આપે છે. તે અનેક સંશયને યાતનાર તથા પરોક્ષ અર્થને દેખાડનાર શાસ્ત્ર સર્વનું નેત્ર છે, માટે તે જોડે નથી, તે આંધળો છે. વિદ્યા મનુષ્યને અતુલ્ય કીર્તિ આપનારી,

પડતી દુશ્મની આગ્રહરૂપ, કામદુશ્મની પેઠે દર્શિત દુશ્મ આપનારી, રત્નદિઓના વિભોગ સમયે પણ આનંદ આપનારી, ત્રીજા નેત્રરૂપ, માન આપનારી, કુળનો મદિમા વધારનારી તથા રત્ન વિનાનું બૂલવું છે; માટે સર્વનું પડતું મેલી વિદ્યા સંપાદન કરે. કારણ કે વિદ્યારૂપી ધન મોર તથા રાગથી સેવાનું નથી, બાળેથી બાળ સેવાતો નથી, કંઈ બાર કરતું નથી અને કાલને આપતાથી ઘટવાને બદલે નિરંતર વધે છે, માટે વિદ્યાધન સર્વ ધનમાં મુખ્ય છે. કદરૂપાનું વિદ્યા, તપસિવનું દામા, કોપવનું રસ, રતીનું પતિવત્ત, રૂપ છે, જે વિદ્યાબધાર કરી તેનો અર્થ જાતુનો નથી, તે આ વૃથા બાર ઉપાડનાર ચાંગલા સરખો છે. અને જે અર્થ જાતુનાર ભ્રમ, તે જાને કરી ધોવાઈ ગયેલા પાપવાળો થયે; ઉત્તમ સોદનો પામી સમય મુખ્ય ભોગવે છે. જે વિદ્યા ભણીસો તથા કળામાં કૃશળ હોય, તે સર્વનો શુદ્ધ થઈ શકે, પણ વગર ભણીસો કેવળ જાતિરહે શુદ્ધ થવા યોગ્ય નથી. વિદ્યા મનુષ્યને વિનય શિખવે છે, વિનયથી મનુષ્ય યોગ્યતા મેળવે છે, યોગ્યતાથી ધન મેળવે છે, ધનથી પરોપકારાદિક ધર્મ કર્મ કરી શકે છે અને ધર્મથી આ સોકમાં અને પરસોકમાં મુખ પામે છે. વિદ્યાનપણું અને નૃપતિપણું એ બન્ને તુલ્ય નથી. કારણ કે રાગ તો પોતાના દેશમાંજ પૂજ્ય છે અને વિદ્યાન સર્વ સ્થળે પૂજ્ય છે અર્થાત્ વિદ્યાન શ્રેષ્ઠ છે.

વિદ્યા ધન સર્વ ધન કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે અદાય, ચોરી ન જવાય એવું અને અમરૂપ છે. જેની પાસે વિદ્યા છે. તે નીચ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ જેમ સમુદ્રના પાણીમાં નદીનું પાણી જાય છે, તેમ તે વિદ્યાન મનુષ્ય રાગજોને આવશ્ય મળે છે. પછી ધન મળવું ન મળવું તે તો ભાગ્યને આધીન છે. વિદ્યા અને વિનયવાન પુરૂષ કોણના ચિત્તને હરણ કરતો નથી ? દાખલા તરીકે મુવર્ણમાં જરેસો મણિ કોના નેત્રને આનંદ પમાડતો, નથી ? બાળક, જીવાન, અને વૃદ્ધ આય ત્યાં મુખી પણ શ્રેષ્ઠ વિદ્યાનો સંગ્રહ કરે. વિદ્યાનો માહમા

તે ઉપરથી મહત્ત્વ સ્પષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે. મહત્ત્વમાંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી સૂક્ષ્મ ભૂત રૂપ શબ્દ અને શબ્દમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ગુણને મહાત્માઓ શબ્દ કહે છે. આકાશ વિકાર પામે છે ત્યારે સુગંધ દુર્ગંધને લઈ જનારો પવિત્ર અને જળવાન એવો વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેના ગુણને મહાન્ પુરુષો સ્વર્ગ કહે છે.

‘વાયુ પણ જ્યારે વિકાર પામે છે ત્યારે સર્વ વસ્તુને પ્રકાશ કરનાર’, અંધકારનો નાશ કરનાર’, અને ચળકતું એવું તેજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના ગુણને મહાત્માઓ રૂપ કહે છે. તેજ જ્યારે વિકાર પામે છે, ત્યારે તેમાંથી જળ (પાણી) ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ગુણ રસ છે અને જળમાંથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ગુણ ગંધ છે. મહાપ્રલય પછી યનારા અવાંતર પ્રલયોમાં જગતનો પ્રથમથી ઉત્પત્તિનો અતુલ્ય આ પ્રમાણે છે. મનુસ્મૃતિ.

૧૨૨ યુધિષ્ઠિર-ગુરુ ! વિદ્યા ભણવાથી શું લાભ અને ન ભણવાથી શું ગેરલાભ તે કહો ?

શુક્લાચાર્ય-વિદ્યામાં કામધેનુંના સમાન ગુણ છે; કારણ કે દુઃકાળ માં પણ તે રૂળ આપે છે. વિદેશમાં વિદ્યા માતા સમાન છે માટે વિદ્યાને ગુપ્ત ધન કહેવા છે. એટલુંજ નહીં પણ વિદ્યાજ નરવું અધિકરૂપ તથા હાંકેલું ગુપ્તધન, ભોગ, યશ તથા સુખને આપનારી, ગુરૂની પણ ગુરૂ, પ્રવાસમાં બંધુજન સમાન અને પરમ દેવરૂપ છે; સજ દરબારમાં વિદ્યાજ પૂજ્ય છે, ધન પૂજતું નથી, માટે વિદ્યાહીનને પણ સમાન જાણ્યો. વળી વિદ્યા માતાની પેડે રક્ષા કરે છે, પિતાની પેડે હિંતમાં જોડે છે, સ્ત્રીની પેડે એટલે મરાડી આનંદ પમાડે છે, લક્ષ્મીને વધારે છે અને સર્વ દિશામાં કીર્તિને વિસ્તારે છે; માટે તે કલ્પવૃક્ષની પેડે શું શું નથી આપતી ? અર્થાત્ સધળું મેળવી આપે છે. તે અનેક સંશયને પ્રત્યક્ષ તથા પરાક્ષ અર્થને દેખાડનાર શાસ્ત્ર સર્વનું નેત્ર છે, માટે તે જોને નથી, તે આંધળો છે. વિદ્યા મનુષ્યને અતુલ્ય કીર્તિ આપનારી,

એવો છે કે વિદ્યાવાને જોવો પુરુષાર્થ કરેલો છે તે પ્રમાણે તે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ અધિકારને પામી છેડે પરમાત્માના સ્વરૂપને પામે છે. એ પ્રતાપ સર્વ વિદ્યાનોજ સમજવો. અનેક સંશયોને ટાળનાર તથા પરોક્ષ અર્થને પણ દેખાડનાર શાસ્ત્ર એજ સર્વના નેત્રરૂપ છે. માટે તે જોને નથી તે આંધળોજ છે.

સારાં કુળમાં પ્રાણજી જન્મ તે સાથે વિદ્યતા અને વિનય વગેરે સદ્ગુણો અને તેમાં પણ જો દીનતાનો અભાવ હોય તો એ કંઈ થોડા તપતું પ્રાપ્ત નથી. અર્થાત્ એ જીવ મોહોટાં તપને અંતે પ્રાપ્ત થાય છે.

હે સમિત્રો ! ગુરુપાથો નિર્દોષ સુંદર વિદ્યા મેળવીને તરતજ કાંઈ પ્રાણી અને મનવડે આ ભારત ભૂમિ રૂપ માતાનો ભાગ્યોદય કરવામાં આગ્રહી થાઓ.

લાલલાલ ! શી મળ વિદ્યાભ્યાસમાં છે. શ્રી વિદ્યાદેવીની કૃપાદૃષ્ટિરૂપ અમૃતદૃષ્ટિના સુખદપ્રવાહથી મનુષ્ય પ્રાણી કેવી તરેહનાં સુખ સંપાદન કરી આલોક તથા પરલોકનું સાદૃશ્ય કરે છે ! માટે આ સંસારમાં મનુષ્યાવતાર પામી જેણે સારી રીતે વિદ્યાભ્યાસ નથી કર્યો તેમજ વિદ્યાભ્યાસ કરી તેનો ખરી રીતે ઉપયોગ નથી કર્યો તેનું જીવન અન્ય પ્રાણીની પેઠે વૃથા ગયું એમ સમજી પ્રિય સ્વદેશી, સદ્વિદ્યાપ્રિય સદ્બ્રાધવો અને વિદ્યાધિઓએ સાવધાન રહી પોતાનો અમૂલ્ય વખત વૃથા ન જવા દેતાં વિદ્યાદેવીનુંજ આરાધન કરવું જોઈએ. અને તેથી તે વિષે થોડુંએક અત્રે લખવામાં આવે છે.

વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી ભગવાન્ વાલ્મીકિ કે જોને ન હતી માતા કે ન હતો પિતા, ન હતો કોઈ સગો કે ન હતો કોઈ સંબંધી, તેમ છતાં પણ તેઓ આખા ભૂમંડલના અને સર્વ કવિઓના ગુરુરૂપ ગણાયા અને કવિત્વ સૃષ્ટિના આદિ વિદ્યાતા ગણાયા ! વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી ભગવાન્ પાણ્ડિત, ભગવાન્ વરુણ અને ભગવાન્ શુભાદ્ય આજ સુધી પોતાના યશસ્વ શરીરથી અનર અને અમર છે. વિદ્યાદે-

વીનાજ પ્રભાવથી એક વેદના ચાર ભાગ કરનાર અને મહાભારત જેવા
 ઇતિહાસ રત્નના ઉત્પન્ન કરનાર વ્યાસજી કોઇ પ્રકારની સંપત્તિ પોતાને
 અનુકૂળ ન હતાં સર્વ જગતને વંદનીય થયા. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી
 સદ્ગુરુ શંકરાચાર્યજીએ સર્વ આર્ય લોકોનું ગુરુપદ મેળવ્યું. વિદ્યાદે-
 વીનાજ પ્રભાવથી કવિકુળના શિરોમણિરૂપ કાળીદાસ કે જે કોઇ દુર્બળ
 રિયતિના પ્રાક્ષણથી જન્મ લઇ સોળ વર્ષ સુધી તે અક્ષર જ્ઞાનમાં પણ
 અજાણ્યા હતા, છતાં પોતાનો વિવાહ થયા પછી પોતાના અર્દ્ધાંગરૂપ
 માધકવિની સર્વ વિદ્યામાં કુશળતા જોઇ નિષ્પ્રતિમ પ્રયત્નો, નિરવધિ શ્રમ
 અને નિર્મળ ગુરુલક્ષિતવડે થોડા દિવસમાં કવિચક્રના ચક્રવર્તી ગણાયા.
 વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી મહાકવિ ભવભૂતિ કવિશિરોમણિ કાળીદાસથી
 પણ અધિક ગણાયા. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી મહાકવિ મુરારિ શાસ્ત્રો-
 રૂપ સાગરમાં મંદરાચલ જેવા તલસ્પર્શ કરનાર કેડેવાયા. વિદ્યાદેવીનાજ
 પ્રભાવથી કવિ કુલના તિલકરૂપ બાણકવિ કવિતારૂપ કામિનીના કામદેવ-
 રૂપ ગણાયા. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી મહાકવિ દંડી, વાલ્મીકિ અને
 વ્યાસજીની તુલ્ય ગણાયા. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી મહાકવિ ધાંવક
 અનેક આપત્તિમાં મગ્ન છતાં શ્રીહર્ષ જેવા મહારાજનાં નામને અજર
 અને અમર કરનારા થયા. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી ભારવિ નામના
 મહાકવિ અર્થ ગૌરવવડે પ્રખ્યાત થયા. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી મહાકવિ
 માધ, ભોજરાજ જેવાના ચિંતને આશ્ચર્યકારક થયા. વિદ્યાદેવીનાજ
 પ્રભાવથી મહાકવિ જયદેવે પોતાની મરણ પામેલી પતિવ્રતા પત્ની
 પદ્માવતીને સંજીવન કરી. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી ભીષ્મચિંતામહુ
 મહાભારતના યુદ્ધને વિષે શ્રીકૃષ્ણપરમાત્માની પ્રતિજ્ઞાને નિવારણ કરીને
 પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરી, આવેલા મૃત્યુને પાછું વાળી, આપેલી અવધિ
 પ્રમાણે મકરરાશિના ઉત્તરાયણ સૂર્યમાં ધર્મ કાર્ય કરી શરીરનો ત્યાગ
 કરી મોક્ષને પ્રાપ્ત થયા. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી મહાકવિ સુખંદુએ
 પ્રલક્ષ શ્લેષમય રચનાથી વાસવદત્તા નામની કથા રચી, જેથી કવિઓના

અહંકાર નિશ્ચય ગણી ગયા. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી અમરકવિ કવિ-
સિંહ ગણાયા. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી વરાહમિહિર નામના મહાકવિ
એ વારાહી સંહિતા રચી લોકનો ઉપકાર કર્યો. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી
મહાકવિ મચ્છર માત્ર એક સો શ્લોકથી શ્રીસૂર્યદેવની સ્તુતિ કરી
મહારોગથી મુક્ત થયા. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી ભાસિકવિએ જગપ્ર-
સિદ્ધ કીર્તિ મેળવી. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી ભાસ્કરાચાર્યે ખગોળનું
અપ્રતિમ જ્ઞાન મેળવી પોતાના યશઃ શરીરને અને નામને અમર કર્યું.
વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી અનેક શાસ્ત્રકારો થઇ ગયા છે, અનેક અથ-
કારો થઇ ગયા છે, અનેક સૂત્રકારો થઇ ગયા છે, અનેક વાર્તિકકારો
થઈ ગયા છે અને અનેક ભાષ્યકારો થઇ ગયા છે. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભા-
વથી કવિ રાજશેખર, મહારાજ ભર્તૃહરિ, પરાક્રમી ત્રિકુમાદિત્ય,
જનકરાજા અને ધારાધિરાજ ભોજરાજા આદિ રાજાઓનાં પવિત્ર
નામો અમર રહેલાં છે, એટલુંજ નહિ પણ વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી રાંક
લોકો પણ રાજા જેવા થઇ ગયા છે, થાય છે અને થાશે એ નિઃસંદેહ
વાત છે. આપણે એવા કેટલા કેટલા નથી જોયા કે જેઓ વિદ્યાભ્યાસના
સમયમાં થોડો પણ આશ્રય મળવાની આશાથી રાજાઓની દોદીએ,
કારભારીઓને આગળે અને સદ્ગૃહસ્થોને ઘેર રોજ આંટા ખાતા હોય
તે, છતાં જેને કોઇ ચાર કે પાંચ રૂપીયાની સ્કોલરશિપ આપવા હા
પાડતાં ન હોય તેઓજ જ્યારે વિદ્યાદેવીના કૃપાપાત્ર થાય છે ત્યારે તેને
ઘેર રાજાઓ, કારભારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો આંટા ખાય છે અને તે સાથે
વાત કરવાનો પણ એ વિદ્વાનને આવકાશ નથી મળતો. એ પણ
વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવ જાણવો. વિદ્યાદેવીનાજ પ્રભાવથી વિદ્વાન થએલા
વિશે રાજનીતિ નિપુણ ચાલુક્ય લખે છે કે “રાજા પોતાનાજ દેશમાં
પૂજ્ય છે અને વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજ્ય છે.” એવા અનેક દાખલા છે.

જે વિદ્યાદેવીના આવા અનેક પ્રભાવો જગપ્રસિદ્ધ છે તે વિદ્યાદેવીની
મન, વચન અને કર્મથી કોણ ઉપાસના ન કરે ? તે વિદ્યાદેવીને કોણ

સ્વાધીન કરવા ન હય ? તે વિદ્યાદેવીનાં એવા અદ્ભુત ગુણોમાં કોણ ન લોભાય ? આવા આવા વિદ્યામાં ઉત્તમોત્તમ ગુણો ભરેલા છે. તે વિદ્યા પ્રાપ્ત થવાથી જે વિદ્વાન થાય તે સદ્ગુણીજ હોય. એનામાં દુર્ગુણનો લેશ પણ હોયજ નહિ. માટેજ વિદ્વાન શબ્દમાં સર્વ સદ્ગુણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

વિદ્વાનની રક્ષા, સાર્ત્વિક ગુણો, સુવ્રતા અને યમરાજનું વૃત્તાંત.

૧૨૩ યુધિષ્ઠિર-હે પિતામહ ! વિદ્વાનની રક્ષા કરવાથી જે ફળ છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-હે યુધિષ્ઠિર ! વિદ્વાનના રક્ષણનો મહિમા કહું તે સાંભળો, સુવ્રતા નામે કન્યા કર્મના બંધનથી છુટી થઈ તે વિશે સુવ્રતા અને યમ રાજાનો સંવાદ. પૂર્વે સુવ્રતા નામે ઉત્તમ, ગુણથી શોભિત અને સૌંદર્યતા યુક્ત કન્યા હતી, જેના પિતા સર્વ શાસ્ત્રવેત્તા, જય અને વેદાધ્યયનમાં આસ્થાવાળા હતા. તેની સ્ત્રી પતિવ્રતા અને રૂઝા લક્ષણવાળી હતી, તે એકજ દીકરીને મુકી મરણ પામી. તે પછે તે બ્રાહ્મણ વનમાં જઈ ધ્યાન યોગમાં આસ્થા રાખી તપ તપવા લાગ્યા દીકરીના રનેહને લીધે સન્યાસ પણ લીધો નહિ, તેવા સમયમાં કાળની ગ્રેરણથી માતા વગરની પુત્રીને લાગ કરી સ્વર્ગ લોકમાં ગયા. તે પછે મા-આપ વગરની તે પુત્રી શોકના દરિયામાં પડી વિલાપ કરવા મંડી. હે તાત ! સર્વ રીતે માઈ હિત કરનારા તમે મારો ત્યાગ કરી પરલોકમાં કેમ જાઓ છો ? હે પિતા ! દુઃખથી પીડા પામનારી હું શરીર ધારણુ નહિ કરું કેમકે મારું જીવિત વૃથા છે. જેણે બાલ્યાવસ્થામાં રક્ષણ કરી મ્હોટી કરી તેના વિયોગથી હવે હું કેમ જીવું ? આશ્રય વિનાની નદીમાં, અગ્નિમાં અથવા પર્વત ઉપરથી પડીને પણ પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ એમાં કાંઈ સંશય નથી. એમ શોક અને અત્યંત વિલાપ કરે છે, તેવા સમયમાં આસપાસ રહેનારા ઋષિઓ વિલાપ સાંભળી સ્ત્રીઓ સાથે આવીને તેને સમજાવે છે, તોપણ ન સમજી વિલાપ કરે છે. તેવામાં સર્વ જગ-

તું હિત ચાહનાર યમરાજને દયા આવવાથી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી ત્યાં આવી હિતકારક વચન કહે છે.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ—હે બાળા ! રોદન કરવાથી નિવૃત્તિ પામ, કેમ જે રોદન કરવાથી તારા પિતાને દેખીશ નહિ, હે પુત્રી ! આ જગતમાં યૌવન, રૂપ, આયુષ્ય, આરોગ્યતા અને પ્રિયનો સમાગમ અનિત્ય છે; માટે શોક કરવા લાયક નથી. તે પૂર્વે જન્મમાં એવું કર્મ કર્યું હશે કે, જેથી આ અરણ્યમાં પિતાની સાથે તુંને વિયોગ થયો છે. અરે ! હવે તું વિધિના બળથી પાછા તેને દેખીશ નહિ; માટે શોક કરમાં. તેમ વળી કહ્યું છે કે, “ આ કાર્ય મેં કર્યું, આ કરવા લાયક છે, અને આ થોડુંક બાકી કરવાતું છે એમ વિચાર કરનાર મનુષ્યને કાળ વશ કરે છે ” માટે હે હર્ષિતિ તું ! દુઃખનો ત્યાગ કરી જે કર્મથી તારાં મા-બાપનો વિયોગ થયો તે વચન સાંભળવા યોગ્ય છો. પૂર્વ જન્મમાં તું સુંદરી નામે વેશ્યા હતી તે નૃત્ય, ગાયન, તેમજ વીણા અને વાંસળી આદિ વાદ્યનમાં કુશળ હતી. રૂપ અને ડહાપણવાળી તું શાપને લીધે સ્વર્ગથી નીચે પડેલી ગંધર્વની સ્ત્રી હોય એવી વસ્ત્ર, અને અલંકારથી સુશોભિત હતી. તે પછે કોઈ દિવસે રૂપ અને વેશના ગુણ્યુક્ત તુંને જોઈ કોઈ ગુણ સંપન્ન બ્રાહ્મણ અચાનક કામ મોહિત થઈ ગયો. તું પણ તે બ્રાહ્મણને કામ વશ થયેલો અને રૂપ દ્રવ્ય સંપન્ન બાણી અને તારા મનમાં વિચાર કરી સખીઓ દ્વારાયે તેને વશ કરી પોતાને ઘેર-તેડી લાવી. તે મૂઠ મતિ બ્રાહ્મણે પોતાની નવ વર્ષની સ્ત્રીને મુકી દઈ તારી સાથે ચાર વર્ષ પર્યંત કામ સુખ ભોગવ્યું; જેથી એમાં જેટલા ગુણ હતા અને જે દ્રવ્ય હતું તે નાશ પામી ગયું. તે પછે કોઈ કામી શૂદ્ર હતો તેણે તારાજ ધરમાં તે બ્રાહ્મણને મારી નાંખ્યો જેથી તે નરકમાં પડ્યો. તે પછે તેનાં મા બાપ અને દીકરાની વહુ વિલાપ કરતાં તારી પાસે આવ્યાં તેમાં તેની મા મ્હોટા ક્રોધથી વ્યાપ્ત થઈ આવું વચન કહે છે.

માતા—હે હૃદયારિણી ! તે મારા પુત્રને ઔષધના યોગથી વશ

કરી અમારો વિયોગ સારું છેતર્યો તેવી રીતે તારી માતાનો વિયોગ તુંને થાશે.

પિતા-હે બાલે ? તારી બાલ્યાવસ્થામાંજ પિતાના વિયોગને પામી કુટુંબ જનથી પણ દૂર થામ્મશ.

દીકરાની વહુ-હેં ચંડિ ! તું તારા વિવાહથી બહિષ્કાર પામી કન્યા રૂપે રહિશ શોક અને પરિતાપ પામી દુઃખણી થામ્મશ.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ-એવી રીતે તેનાં માઆપ અને પતિવ્રતા સ્ત્રીયે ક્રોધથી શાપ દીધો; તે કારણથી હે અબળા ! આ જન્મમાં દુઃખ પામીને કન્યા રહિ છો.

સુવ્રતા-હે ભગવન્ ! તમે મારા પૂર્વ જન્મનું કૃત્ય કહ્યું. હવે હું તમને પુછું છું કે, એવી રીતે ઘોર કર્મ કરનારી અને પાપાચરણ કરનારી હું બ્રાહ્મણના કુળમાં કેમ જન્મ ધારણ કરનારી થઈ. દશ સૂતા (જીવના વધનું સ્થાન) તે એક સૂતા કહેવાય એવા દશ સૂતા ખરોખર એક ચઢી (કુંભાર) એવા દશ ચઢી સમાન એક ધ્વજ (દેહ) દશ ધ્વજ સમાન એક વેશ્યા છે એમ ધર્મ શાસ્ત્ર જાણનારા બ્રાહ્મણો કહે છે. તો મારો ઉત્તમ કુળથી જન્મ કેમ થયો તે મને કહિ બતાવો.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ-હે શુચિસ્મિતે ! તું પાપનું આચરણ કરનારી હતી તોપણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણના કુળમાં તારો જન્મ થયો તેનું કારણ કહું તે તું સાંભળ. હે મહાપ્રાણે ! બ્રાહ્મણના કુળમાં જન્મ થાવાનો હેતુ એટલો છે કે, ક્રોધ એક પ્રહવેતા, જ્ઞાનસંપન્ન, સત્ય બોલનાર, નિંદા રહિત, પ્રાણીમાત્રમાં સમ જોનાર, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી પાપરહિત, જ્ઞાન સંપન્ન બ્રાહ્મણ, મૂર્ખ, ગાય, હાથણી, કુતરી, અને ચાંડાળમાં પણ આત્મા સરખો છે એમ જોનાર, જિતેન્દ્રિય, પ્રાણીમાત્રમાં એકજ ધર્મચર છે અને જેની સત્તાથી સ્થાવર જંગમ આણુજગત વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું છે એમ જાણનાર, પ્રહને વિશે સ્થિતિ હોવાથી આખા જગતને પ્રહરૂપ દેખે-છે, પ્રિય વસ્તુ અને અપ્રિય વસ્તુમાં જેનું ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન

નથી, સ્થિર બુદ્ધિ, વિવેકી જ્ઞાનની ઇન્દ્રિયોના વિષયથી નિવૃત્ત થઇ
 અને વિષયના ભોગની ઉત્પત્તિને દુઃખરૂપ જાણી, જગતનાં સુખને અ-
 નિત્ય માની, કામ, ક્રોધ, અને અંતઃકરણનાં સુખનો ત્યાગ કરી કેવળ
 સુખની રપૃહાવાળા, ભય અને ગર્વથી રહિત, દુષ્ટના સંગથી અળગા
 થઇ, પ્રાણ અને અપાનની ગતિને સમ કરી, વિાધ પ્રમાણે ચક્ષુની
 દૃષ્ટિને બ્રહ્મરંધ્રમાં રાખી નિર્દોષ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું ધ્યાન ધરી આ
 પૃથ્વીમાં ઘેલાની પેઠે બ્રમતાં એક શહેરમાં પાંચરાત્રી નિવાસ કરતા
 વિચરે છે. તે બ્રાહ્મણ પૃથ્વીમાં પ્રતા કાઇ દિવસે જે નગરમાં તું રહેતી
 તે નગરમાં પ્રતા પ્રતા તારા ધરની બાહારના પંડ્યાર ઉપર આવી
 સુતા. અને જ્યારે મધ્યરાત્રી થઇ ત્યારે હથિયાર ધારણ કરેલા અને
 બંધતર લીડેલા રાજાના દુતો ત્યાંહા આવ્યા અને બાહાર સુતેલા, મલીન
 વસ્ત્ર, શરીરથી દુર્બળ અને ભસ્મથી લીપ્ત પુરુષને જોઇ આ ચોર છે
 એમ જાણી તેની પાસે આવીને પુછે છે કે તું કોણ છો? કેમ સુતો
 છો? કેનો છો? ક્યાંથી આવ્યો છો? એમ તેને પુછીને દુશ્ચિત્ત-
 વાળા પાપીયાઓએ મહાબુદ્ધિવાન બ્રાહ્મણને દોરડાવતી બાંધી લીધી.
 ત્યારે તે બ્રાહ્મણે રાજાના દુતોને સાંરે અથવા નરસું વચન બોલ્યા
 શિવાય મુગાની પેઠે એંઠા રહ્યા, કેમ જે પોતે પોતાનાં પૂર્વ જન્મના
 કર્મને જાણે છે. તે પછે જ્ઞાન થાતો કળકળાટ અને મહામાની સ્થિતિ
 સાંભળી પોતાનાં અદૃષ્ટને લીધે પોતાના આકરને ભેળો લઇ ધરમાંથી
 જ્ઞાન નીકળી દીવાવતી તે મહાત્માને જોઇ કહ્યું કે, હે રાજપુરુષો હમા
 રહો! હમા રહો! આ ધર્મત્મા છે ચોર નથી; આણે જે ચોરી
 કરી હોય તેા મેં કરી છે, એમ માની આને છુટા કરી
 તમે પાછા આપ્યા જાઓ. એમ પાસથી છોડાવી તેને પોતા-
 ના ધરમાં લઇ આવી તે પછી તેને ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્યાદિક
 ઉપચારથી, યથાવિધિ પ્રમાણે પૂજા કરી. પ્રીતી નમસ્કાર કરી હાથ ભેડી
 ધર્મરૂપ આત્મવચન કહ્યું. હે બ્રહ્મન્! આપના મનમાં જે કાંઇ ભોજન

આશ્વાદનાદિકની ઇચ્છા હોય તો માગી લ્યો તે હું તમને આપીશ. હે પ્રભો ! તમે દુર્ગળ દેખાવછો અને પશ્વીન વલ્લવાળા છો; માટે મારી ઉપર અનુગ્રહ કરી આપની ઇચ્છા પ્રમાણે આંહી નિવાસ કરી જ્યારે આપનું શરીર સ્વસ્થ થાય ત્યારે પધારજો. એમ જ્યારે ધર્માત્માને નિર્મળ મનથી કહ્યું; ત્યારે સર્વ સ્વાર્થથી નિસ્પૃહ બ્રાહ્મણે આવું વચન કહ્યું.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ-હે બાલે ! એમ જ્યારે ધર્માત્માને શુદ્ધ અંતઃકરણથી પુછ્યું ત્યારે સર્વ કામના રહિત બ્રાહ્મણે કહ્યું કે, હે સુંદરિ ? હું ક્ષુધાને લીધે કે, તરશને લીધે આવ્યો નથી, કેવળ અદૃષ્ટને લીધે આવ્યો છજી. હવે મારે કાંઈ આકાંક્ષિત નથી, માટે તમે તમારા મંદિરમાં જઈ પતિને યોગ્ય શયાનો આશ્રય લઈ, પતિની સેવા કરી સુખેથી સુખ રહો. હે દયાર્દ્રમાનસે મારે કંઈ કૃત્ય નથી. તમે પરમ ભક્તિથી મારી સેવા કરી છે, જેથી તારૂં સુકૃત થાશે ! હે સુંદરિ ! તેં જે મારું પાલન કર્યું છે, એવું બીજો કોણ પાલન કરશે ? સાધુ પુરુષો તો અંદનની પેઠે પોતે દુઃખિત થઈ પારકાનો ઉપકાર કરે છે. જેવી રીતે પોતાનું મન પોતાના દેહની રક્ષા કરવામાં તત્પર રહે છે તેવી રીતે તિર્યગાદિ જાતિ (પશ્ચાદિક) ને રક્ષણ કહે છે, તેમાં પોતાનું હિત રહ્યું છે. જેની દ્રવ્યની સંપત્તિ પારકા ઉપકાર સાથે થાય છે, અને દયાથી જેનું મન આર્દ્ર હોય છે તેને ધન્ય છે. જેના ઘરમાં પૂર્વનાં કરેલાં કર્મથી ધન, ધાન્ય અને ગોધનથી ભરપૂર છતાં કોઈ અતિથિનો આદર સત્કાર કરતો નથી, તેનું જીવન આ સોકમાં વૃથા છે અને જીવે છે તો નિંદિત છે. આશ્ચર્ય છે કે, જે પુરુષ દ્રવ્યાદિકથી હીન છે તો પણ પારકાનો ઉપકાર કરવાને તત્પર રહે છે તેને ધન્ય છે. કેમ જે રસ્તામાં રહેલું સ્વાદિષ્ટ ફળવાળું વૃક્ષ કૃશ છે; તો પણ પારકાનો ઉપકારરૂપ થઈ પડે છે, જેનો સ્નેહ પ્રાણી ઉપર હમેશાં વૃદ્ધિ પામે છે, સંપત્તિ ધર્મને અર્થે હોય છે, દ્રવ્ય પણ ધર્મને અર્થે થાય છે; તેના સમગ્ર પદાર્થો વૃદ્ધિ પામે છે શુભ કરન્તરની સંપત્તિ, ભોગવવાથી નાશ પામતી નથી, ઉલટી વૃદ્ધિ પામે છે, જે વૃદ્ધ

મનવાળો છે તે એમ માને છે કે, વૈભવ ભોગવવાથી 'મારું' દ્રવ્ય નાશ પામશે. જે લોભી છે તેનું નાણું જળમાં રહેલાં જળજંતુને કાંઠે રહેલાં બંગલાદિ પાક્ષિઓ હરણ કરે છે તેમ તેનું નાણું અન્ય હરણ કરી લઇ જાય છે. જે ધર્મ કરતા નથી અને અધર્મથી વર્તે છે, તે યમના સ્થાનમાં જાય છે. એમ છે તો પણ ધર્મથી વિમુખ વરતનાર પુરુષોનું ધન, શરીર, સ્વજન, ભવિત પ્રિય અને મિત્ર એ બધાં તેનાં વૃથા જાય છે. જે મૂઢ પુરુષ પદાર્થને ચિરકાળ સ્વાધ દેખે છે તે સમાન બીજો કોઇ દુર્મતિ નથી. આ બધું ચરાચર જગત્ અનિત્ય છે અને ઉત્પત્તિ સ્થિતિસાળું છે. હે સુંદરી ! હવે ઝાઝું કહેવાથી કાંઈ લાભ નથી, જે આ સંસારને ત્યાગ કરે છે તેનેજ પંડિત કહેવો. જે પ્રજાની ધમ્મ્યા હોય તો પોતાનાં કરેલાં કર્મજ તેને પ્રજા આપે છે. જે નિષ્કર્મતાથી આચરણ કરેલો ધર્મ છે, તે સંસાર સમુદ્રનું શોષણ કરે છે. હે સુંદરિ ! તારા આત્માની શુદ્ધિ કારક અને હિતરૂપ વચન કહું તે ઉપર તું ધ્યાન દે. આ જગતમાં કેટલાક મનુષ્યો સ્પૃહા વગરના છે તોપણ ભાવિ કર્મમાં પક્ષપાત રાખી મલીન, સેંકડો દુઃખને વહન કરનાર, માયાજન્ય, અને મલીન શરીરના સંસ્કારમાં પરાયણ થઇ વૃથા ક્લેશ પામે છે. અહર્નિશ પુણ્ય કર્મમાં પ્રવેશ થયેલા અને શુદ્ધ કર્મવાળા મહાત્માને દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે તો પણ તેમાં બંધાતા નથી. જે દુર્મતિ છે તે તો શરીરના બંધકારકના ત્યાગની ધમ્મ્યા કરતો નથી, તેમજ તેને અપાર અને જન્મ મૃત્યુઆદિ દુઃખ દેનારું સંસારનું બીજ થાય છે. વળી શરીર અલંત દુઃખનું ઢેકાણું છે અને આટલા ક્ષણ સુધી રહેશે એવો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, એ તો અનિશ્ચિતિ છે એમ જાણી શરીરથી વૈરાગ્ય પામવો. જે દેહ છે તે આત્માના બોધનું સાધન છે, એમ જાણી આત્મ તત્વનો વિચાર કરવો. કેમ કે જનાથી તત્વવેત્તા પુરુષો પરમગતિને પામ્યા છે, અને વિપરીત બુદ્ધિવાળા નાશ પામ્યા છે. શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનરૂપ વિવેક ચક્ષુને, જોઈ શકે છે. આ નથી, એવા વિવાદરૂપ અં-

ધકારનો પથાર્ય જ્ઞાનરૂપ સૂર્યના ઉદયવિના નાશ થાતો નથી. સૂર્યનો ઉદય થયો કે કોઈ સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળો હોય અથવા મંદ દષ્ટિવાળો હોય તો પણ અંધારં તેની પાસે રહેતું નથી. તેમ તત્ત્વ વસ્તુમાં જોને આસ્થા થઈ કે વિપર્યય અજ્ઞાન નાશ થાય છે. હે સુદરિ ! જ્યારે ઉત્તમ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાવા સાથે વિવેક રૂપ નેત્રનો ઉદય થાય ત્યારે, જોડલા દોષ છે, તે બધા નાશ પામે છે. જ્યારે માયાના દોષથી મુક્ત થયો કે, ઝટ યોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પછે શરીરને આહારાદિ જન્ય જે દોષ છે તે નાશ પામે છે. દુઃખનો નાશ થયો કે, તેને મુક્તિ હેટી રહેતી નથી. જ્યારે યમાદિક યોગ સાધનમાં મનને પ્રવેશ કરે છે ત્યારે યોગના આશ્રયથી સિદ્ધિને પામે છે, તેમાં સંશય નથી. યોગાભ્યાસી જ્યારે આત્મતત્ત્વમાં મનને જોડે છે, ત્યારે તેના મનમાં વેદવાક્ય પ્રમાણભૂત છે કે, અપ્રમાણભૂત છે. તેમાં વળી વિકલ્પ અને અજ્ઞાન થાય છે. ક્યારેક પૂર્વના અનુભવથી તે યોગરૂપ થાય છે. કુત્સિત વૃત્તિવાળું મન, જ્યારે પંચકોશના વિવેકથી ત્યાગ કરશે, ત્યારે તેનું મન આત્મનિષ્ઠ થઈ સ્થિરતા પામશે. હે શોભને ! એવી રીતે આત્મનિષ્ઠ થયેલાં મનને હૃદયમાં ધારણ કરી એકાંતમાં બેસી, સર્વથી નિરપૃહ કરી અને બહારની ઇન્દ્રિયના વિપયોનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં નિષ્ઠા થાય ત્યારે અમૃતભાવને પામે છે.

પૃદ્ધ પ્રાણી-હે સુવ્રતે ! આ પ્રમાણે જ્યારે પરમાર્થ જાણનાર પ્રાણી વચન કહ્યું ત્યારે તમે પ્રીતી પુછ્યું.

સુવ્રતા-હે વિપ્ર ! હું સરખાં ભૂત્યજનને આપ સરખા દયાળુ પુરૂષ દયાના પાત્ર રૂપ જાણી ભક્ત જનનું આચિંત્ય દુઃખને નાશ કરવા કૃપા કરો છો, અને વળી એકાગ્ર વૃત્તિથી પુરૂષાર્થના સાધનભૂત પરમાર્થની સિદ્ધિ કહિ બતાવવા યોગ્ય છો, હું સરખી નીચ કર્મ કરનાર શ્રમવિના સંસાર સમુદ્રને કેમ તરું ? માટે હે દિગ્જેતમ ! ભક્તજનને પ્રસન્ન થાઓ, તમસરખા મહત્ત્વ પુરૂષો પ્રાણી માત્રના ઉદ્ધાર કરવા.

સારું ઉદ્યમ કરે છે, એવી રીતે બોલતી સુત્રતાનાં વચન સાંભળા દયાથી આવું વાક્ય કહે છે.

વિષ્ણુ-હે સુંદરિ ! જે તારું ઇચ્છિત હોય તે કહું છું તે સાંભળ ! પ્રથમ મેં પુરુષાર્થનું સાધન કહ્યું છે, તે કુંકથી સાંભળો. પ્રથમ ગુરુ જે કહે તેજ વચન પ્રમાણરૂપ છે, એમ જાણી ચિત્તની વૃત્ત તેમાં રાખવી. તે પછે શાસ્ત્ર (વેદ) કહે તેજ સત્ય માનવું. જે માન વગરના અને દંભ વગરના છે તે સંસાર સમુદ્રને મેહેનત વગર તરે છે. જે કાંઈની હિંસા કરતા નથી, સહનશીલ, સુખ દુઃખમાં સમતા, સરલ સ્વભાવ અને વિષયમાં ઇચ્છા રહિત છે, તે સંસાર સમુદ્રને મેહેનત વગર તરે છે. સ્થિર સ્વભાવવાળા, પવિત્ર, સદાચરણી, ગુરુની સેવામાં પ્રીતિવાળા, નિરંતર એકાંત સેવન કરનારા અને ઇશ્વર સંબંધી કથામાં પ્રીતિવાળા હોય તે સંસાર સમુદ્રને મેહેનત વગર તરે છે. હ્રમેશ ચિત્તને રોકવામાં તત્પર રહે, સ્ત્રી પુત્રાદિમાં ભમતા રહિત અને પવિત્ર યુદ્ધિવાળા છે, તે સંસાર સમુદ્રને મેહેનત વગર તરે છે. જે નાશ અને ઉત્પત્તિવાળા પદાર્થની સ્થિતિને, દુઃખોને, શરીરની અસ્થિરતા અને જે જન્માદિક થાય છે તેનો જે વિચાર કરે છે, તે સંસાર સમુદ્રને મેહેનત વગર તરે છે. જે ગર્ભમાં પ્રવેશનાં, પ્હાર નીકળવાનાં, બાલ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખને જાણે છે, તે સંસાર સમુદ્રને મેહેનત વગર તરે છે. જે અખંડિત જ્ઞાનમાં પ્રીતિવાળા અને નિરંતર પોતાના સ્વરૂપને જોનારા છે તે સંસાર સમુદ્રને તરે છે. જે માણસ હે ત્રિશ્વેશ્વર ? હે ત્રણ લોકના સાક્ષિ ! હે વિષ્ણુ ? હે ત્રિવિક્રમ ? હું નિરંતર 'દંડવૃત પ્રણામ કરું છું એમ પ્રાર્થના કરે છે, તે સંસાર સમુદ્રને તરે છે. જે એક ચિત્તથી વિષ્ણુને ભજે, કર્મ પણ તેને અર્પે કરે અને રાગાદિક ગુણથી રહિત થઈ વર્તે છે, તે સંસાર સમુદ્રને તરે છે. જે લોભ, મત્સર, તૃષ્ણા, અને વિષયની ઇચ્છાને ત્યાગ કરી ધર્મને ઉપાર્જિત કરવામાં તત્પર છે, તે સંસાર સમુદ્રને મેહેનત વગર તરે છે. જે નિરંતર અભેદતાથી યગરૂપ, કમળ-નેત્ર, વર દેનાર, અને જે સનાતન દેવ છે, તેને જે ભજે તે સંસાર સમુદ્રને તરે છે.

મદ્દ આદ્ધણુ-હે સુંદરિ ! એ પ્રમાણે ધર્માત્મા વિષે અનુગ્રહથી હુઃખ રૂપ સંસારને તરવાનો ઉપાય બતાવી સવારના પોહારમાં જન્મ આવ્યા હતા તેમ આલ્યા ગયા. તે પછી તે દિવસથી હે સુંદરિ ! તું સંસારના મુખનો અને સર્વ વૈભવનો ત્યાગ કરી ધર્મમાં પ્રીતિવાળી થઈ. હે મુત્રતે ! એ પછે ધરતો જે પદાર્થ છે, તે બધો આદ્ધણુ, ગાય અને દેવતાને અર્થ ત્યાગ કરીને મહાત્માએ કહેલા વાક્ય પ્રમાણે સર્વ કામનાનો ત્યાગ કરી, મુવર્ણ અને મૃત્તિકાને સમાન જાણી, શરીરની નીંદા અને ધિકારીને તે પોતાના પાપના નિવારણ રૂપ કૃત્ત્ર્યક્રાંદ્રાયણાદિક પ્રતો કરી દેહનો ત્યાગ કરી દીધો. તે માટે હે સુંદરિ ! પૂર્વ જન્મના કર્મથી અને મહાત્માના ઉપદેશથી પ્રભવેતા આદ્ધણુના કુળમાં જન્મ થયો, તું સત્યવક્તા આદ્ધણુની સ્ત્રી તેમજ તેના દીકરાની વહુના શાપરૂપ વચનથી તેનું પ્રણ ભોગવે છે, તો પણ તે આદ્ધણુના અનુગ્રહથી આદ્ધણુના કુળમાં તારો જન્મ થયો અને જ્યારે શરીરનો કાળ આવશે; ત્યારે કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ પ્રભવદને પામીશ.

લીન્મપિતામહ-હે યુધિષ્ઠિર ! આવાં મદ્દ આદ્ધણુનાં વચન સાંભળી મુત્રતા વિરમય પામી નીચે પ્રમાણે પુછે છે.

મુત્રતા-હે ભગવાન ! હે સર્વ ધર્મજાણનાર ! તમે મારા જન્માતરને જાણનારા ધણા તેજસ્વી કાણ છો ? ક્રમ જે થઈ ગયેલું, થાય છે અને થાશે તેમજ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, પાસે રહેલા અને અંતરાયવાળા પદાર્થને યોગિયો જાણે છે, માટે વેદવેદા નિર્મળ અંતઃકરણવાળા કાણ છો ? એ વાત મારી ઉપર અનુગ્રહ કરી મને કહો ?

વૃદ્ધ આદ્ધણુ-હે સુંદરી ? હું યમરાજ તારો અનુગ્રહ કરવા સાથે આવ્યો છું, તારું કલ્યાણ યાઓ, તુને જે કાંઈ ઇચ્છા હોય તે માગી લે.

મુત્રતા-હે ભગવાન ! જો આપ મને પ્રસન્ન થયા હોય તો મારાં માતા, પિતા, બાંધવો અને કુટુંબજન તમારી પુરીમાં આવ્યા હોય અને હવે પછે જે આવે તે સ્વર્ગ લોકમાં પ્રાપ્ત થઈ પ્રલય પર્વત સુખ ભોગવે.

લીભપિતામહુ-હે યુધિષ્ઠિર ! આમ તેનાં વચન સાંભળી પરના ત આહનાર યમરાજયે 'તેમ થાઓ' એ પ્રમાણે કહિ અને તેનાથી ધિ પ્રમાણે પૂજા પામી અંતરધ્યાન થઇ ચાલ્યા ગયા. તે પછે ડોઠા ભાગ્યવાળી સુવ્રતા સર્વ કામનાનો લાગ કરી તેજ વનમાં તપ રવા બેઠી. કર્મના ફળની તૃષ્ણાને લાગ કરી, મહાત્માની સેવામાં તત્પર બધ, શાકપત્ર અને મૂળનો આહાર કરી પોતાનો નિવાર્દ ચલાવતી, પ્રતોપવાસ અને દેવતાના પૂજનમાં તત્પર રહિ, ચોડાક કાળમાં જ્ઞાનવાન થઇ, બ્રહ્મવેત્તાઓના ઉપદેશ પ્રમાણે વૃત્તિ રાખી, તેમજ પૂર્વજન્મમાં બ્રહ્મવેત્તા બ્રાહ્મણે કહેલા માર્ગથી, વિવિધ પ્રકારનાં દાનથી અને યથાવિધિ પૂજન કરવાથી વિજ્યુપદને પામી. હે રાજ ! તમે પણ સાત્વિક બુદ્ધિને આશ્રય કરી ક્રોધ અને લોભથી રહિત થઇ પારકાનું હિત કરનારા સત્યરૂપ ધર્મને બાળુનાર અને જગત નિયંતાની પરમભક્તિ યુક્ત થઇ યથાશક્તિ બ્રાહ્મણોને દાન, માન અને અર્ચનથી સેવા કરો. જેને બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન થાય છે તેને વિજ્યુ પ્રસન્ન થાય છે; માટે બ્રાહ્મણોની સેવા કરવાથી પરબ્રહ્મને પામે છે. હે રાજ ! તમે બુઝો કે આ સુંદરી નામે વેશ્યા પાપનું આચરણ કરનારી, અને પારકાના દ્રવ્યને હરાણ કરનારી હતી, તો પણ બ્રાહ્મણની આરાધના કરી કર્મના બંધનથી છુટી થઇ. જે પરનું હિત કરનારા, ધર્મના કામમાં પ્રીતિવાળા અને સર્વ ગુણસંપન્ન છે તેને કમથી મુક્તિ માટે છે એમ બ્રહ્મવેત્તા કહે છે. હે રાજ ! જે પરની રક્ષા કરે છે તે મુક્તિ પામે છે.

૧૨૪ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી, કોણ કોને શીક્ષા કરી શકે છે ?

વિદુરજી-ગુરુ, સ્વાધિન મનના શિષ્યને શીક્ષા કરે છે, રાજ દુરાચરણી અથવા ગુ-હેગારને શીક્ષા કરે છે; અને યમરાજ ગુપ્ત પાપ કરનાર મનુષ્યને શીક્ષા કરે છે.

૧૨૫ યુધિષ્ઠિર-લીભપિતામહુ ! અસલ વચન છતાં, હાંતી થતી નથી એ વચને ક્યાં માનવાં ?

ભીષ્મપિતામહ-૧ ને વચન હાસ્ય મસ્કરીમાં કહ્યું હોય તે; ૨ ને વચન વિના સમયે કહ્યું હોય તે; ૩ ને વચન ગુરના હીત અર્થે કહ્યું હોય તે, ૪ ને વચન પોતાની છત્રીકાને અર્થે કહ્યું હોય તે; ૫ ને વચન સ્ત્રી આગળ કહ્યું હોય તે; એ પ્રમાણે પાંચ જગે વચન કહ્યાં હોય તે અસંત વચન છતાં હાંની થતી નથી.

૧૨૬ યુધિષ્ઠિર-ભીષ્મપિતામહ ! વૈસ્ય કપારે હથીઆર ધારણ કરી શકે?

ભીષ્મપિતામહ-ગાય અને બ્રાહ્મણના રક્ષણ માટે, વર્ણસંકરપણું અટકાવવા માટે, અને પોતાની જાતનું રક્ષણ કરવા માટે, વૈસ્ય પણ હથીઆર ધારણ કરી શકે છે.

૧૨૭ જન્મજ્યેષ્ઠ-વૈશંપાયન દુર્યોધનનો નાશ શાથી થયો?

વૈશંપાયન-તેના ગુણોએ કરી તેની મોટી સમૃદ્ધિ છતાં નાશ થયો છે, કારણ તે મોહોટાઓનો દેશ કરનાર, આચાર હીન, ધનનો લોભી, અભીમાની, નીચ અને સ્વભાવથી નિર્દય હતો, માટેજ તેનો નાશ થયેલો છે.

અભિમાનથી ભીમનું બંધાવું, નહુષ અને યુધિષ્ઠિરનો સંવાદ.

૧૨૮ જન્મજ્યેષ્ઠ-વૈશંપાયન ! દશ હજાર હાથીના જોરવાળા મહા પરાક્રમી ભીમસેન સર્પને કેમ વશ થયા તે મને કહો?

વૈશંપાયન-ક્રાંત દિવસ અભિમાની ભીમ પોતાની ઇચ્છાથી ધનુષબાણ વિગેરે હથીઆર લઈ એકાએક વનમાં મુગ્યા કરવા ગયા. પ્રતાપ પ્રતાપ એક પર્વતની ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં પર્વત સરખો સાક્ષાત્ કાળ જેવા અજગર સર્પને દીઠો, અને પાસે જ્યેષ્ઠ છે તેટલામાં દૈવપ્રેરિત સર્પે ભીમને વીટી લીધા, તે પોતાના બળના અભિમાની હતા તો પણ તેને નિર્જીવ કરી મુક્યા. તે સમયમાં યુધિષ્ઠિરને ધોરણે મહોટા ઉત્પાત આરંભિત થયાં થાંવા લાગ્યા, તે ઉત્પાતને જોઈ મનમાં શંકિત થઈ સાધુઓ

સામું જોએ છે તેટલામાં ભીમને ન દીઠા. તેથી દ્રૌપદીની રક્ષા સારૂ અર્જુનને આજ્ઞા આપી કે ધૌમ્યગુરૂ સહિત ભીમના પગના પ્રહારથી ભજન થયેલા વૃક્ષોવાળા રસ્તાને જોતા જાય છે તેવામાં પર્વતની ગુફામાં સર્પથી વીટાયેલા ભીમને દીઠા. તે પછે શોક અને દુઃખથી ખીડા પામી પુછે છે. હે ભાષ ! તમને આ દુઃખ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું અને આ સર્પ કોણ છે ? એમ જ્યારે યુધિષ્ઠિરે પુછ્યું ત્યારે ભીમે પોતાનું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. તે પછે યુધિષ્ઠિરે સર્પને તેનું વૃત્તાંત પુછ્યું.

૧૨૯ યુધિષ્ઠિર-હે પત્રગ ! તમે દેવ કે દાનવ છો અને મારા ભાષને કેમ મહણ કર્યો છે તે મને કહો ?

પત્રગ-હે રાજા ! હું તમારો પૂર્વજ ચંદ્રવંશી પાંચમો આયુનો વંશ કર્તા નહુપ નામે દીકરો હતો. તે મેં તપ, યજ્ઞ, વિદ્યા, કુટુંબજન અને પરાક્રમથી ત્રણ લોકનું ઐશ્વર્ય (ઈદ્રપદ) મેળવ્યું. તે પછે સર્વ રાજાનો મદ મારામાં આવ્યો, જે મદથી એક હજાર મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મણોની પાસે મારી પાલખીને વહન કરાવી, તે પ્રસંગમાં મારા મહાન્ દ્રૌપદી મહાત્મા અગસ્ત્ય મુનિએ ક્રોધથી રાજ્યભ્રષ્ટ કરી દેવના બળથી આવી ગતીને પ્રમાડ્યો. જે દેવગતીને યુદ્ધિ, ક્રિસાહશક્તી, સહાયતા અને બળથી ક્રોધ ઉદ્ભવન કરી શકતું નથી. તે દેવને સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન કરવામાં કંઈ ભાર નથી, જનાથી હું દેવતાનો રાજા હતો તો પણ કાલુ માત્રમાં સર્પપણને પામ્યો. જે યુદ્ધિ શૌર્યતા અને સંપત્તિ હોય તો પણ દેવની આગળ ક્રોધ પહોંચી શકતું નથી. યુદ્ધિવાળા, શરવીર પુરુષો દુઃખિત દેખાય છે; છીકણ અને મૂર્ખ જનતો સુખી દેખાય છે; માટે દેવજ કારણ છે. જે કંઈ આ લોકમાં પ્રાણી માત્રને વિપત્તિ અથવા ચિંતા થાય છે તે દેવથીજ થાય છે. એવી રીતે જ્યારે વિમાનમાંથી હેઠો પડ્યો ત્યારે અગસ્ત્યમુનિએ મનમાં ક્યા લાવી આપના અંતર મને વચન કહ્યું. “હે રાજા ! તમે ધર્મરાજાને જે પ્રશ્ન પુછશો અને તેનો જે ઉત્તર આપશો તે પછે થોડા વખતમાં આપથી મુક્ત થાશો, અને મારી

કૃપાથી તમને સ્મૃતિનો નાશ થાશે નહીં, સર્પના શરીરમાં પણ બળની ક્ષીણતા થાશે નહીં, અને બળવાન કોઇ જંતુને શ્રદ્ધાથી વશ કરશે. ” એવી રીતે મહાત્માઓએ વચન કહ્યાં. તે પછે વિમાનમાંથી હેડો પડ્યો અને મારા શરીરને સર્પ રૂપ લેયો. હે રાજ ! હવે જે જે પ્રશ્ન હું પુછું તેનો ઉત્તર બ્યારે આપશે, તે પછે તમારા લાઇને મુક્ત કરીશ. અન્યથા કરીશ નહીં.

યુધિષ્ઠિર-હે તાત ! તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રશ્ન પુછો. હું મારી ખુદ્ધિ અનુસાર પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીશ.

૧૩૦ નહુષ-હે નિષ્પાપ ! સર્વ દેવતાઓ અને રૂપિઓ ધર્મનાં વખાણ કરે છે મારે સંક્ષેપથી મને કહો ?

યુધિષ્ઠિર-જે સત્ય, દમ, તપ, પવિત્રતા, સંતોષ, લાજ, ક્ષમા, કોમળતા, દયા અને ધ્યાનને પાળે તે સનાતન ધર્મ કહેવાય છે.

૧૩૧ નહુષ-હે રાજ ! સત્ય અને દમ કોને કહે છે, કેવા લક્ષણ-વાળું તપ છે અને શૌચ કોને કહે છે ?

યુધિષ્ઠિર-પ્રાણી ઉપર દયા રાખવી તે સત્ય, મનને રોકવું તે દમ, સ્વધર્મ પાળવો તે તપ, વર્ણસંકરથી રહિત થાવું તે શૌચ.

૧૩૨ નહુષ-હે રાજ ! સંતોષ, લાજ, ક્ષમા, અને કોમળતા કોને કહે છે ?

યુધિષ્ઠિર-વિપયનો ત્યાગ તે સંતોષ, નરસા કામથી નિવૃત્ત થાવું તે લાજ, સુખ દુઃખાદિ હાંદને સહન કરવું તે ક્ષમા અને બધે ઠેકાણે સમાનચિત્ત તેને કોમળતા કહે છે.

૧૩૩ નહુષ-હે રાજ ! જ્ઞાન, શમ, દયા, અને ધ્યાન કોને કહે છે ?

યુધિષ્ઠિર-આત્મતાત્વને જાણવું તે જ્ઞાન, ચિત્તની પ્રસન્નતા તે શમ, સર્વમાં સુખરૂપ દૃષ્ટિ તે દયા અને મનને વિપયથી રહિત કરવું તે ધ્યાન.

૧૩૪ નહુષ-હર્જન શત્રુ કોણ અને અનંત વ્યાધિ કોને કહે- સાધુ તે કોણ અને અસાધુ કોને કહેવાય છે ?

મુધિષ્ટિર-દુર્જન શત્રૂ તે ક્રોધ, અનંત વ્યાધિ તે લોભ, સર્વ પ્રાણીનું હિત આહવાર તે સાધુ, નિર્દય તે અસાધુ.

૧૩૫ નહુપ-હે રાજા ! મોહ, માન, આળસ્ય, અને શોક કોને કહે છે ?

મુધિષ્ટિર-ધર્મમાં મૂઢપણું તે મોહ, પોતામાં અભિમાન તે માન, ધર્મનું નિહંચવું તે આળસ્ય અને અજ્ઞાન તે શોક.

૧૩૬ નહુપ-સ્થૈર્યતા, ધૈર્યતા, સ્નાન અને દાન તે શું ?

મુધિષ્ટિર-પોતાના ધર્મમાં મુઝાવું નહિ તે સ્થૈર્યતા, ઇશ્વરનો નિશ્ચય તે ધૈર્યતા, મનના મળનો ત્યાગ તે સ્નાન અને અભય દક્ષિણા દેવી તે દાન કહેવાય છે.

૧૩૭ નહુપ-પંડિત, ભૂર્ખા, સંસારનું કારણ અને હૃદયનો તાપ કોને કહે છે ?

મુધિષ્ટિર-ધર્મોત્તમા તે પંડિત, નારિતક તે ભૂર્ખા, વાસના તે સંસારનું કારણ, પારકું સાડું દેખી ન શકવું તે હૃદયનો તાપ જાણવો.

૧૩૮ નહુપ-અહંકાર, દંભ, અભ્યસૂયા અને આડી કોને કહે છે ?

મુધિષ્ટિર-મોહ જાળ તે અહંકાર, ધર્મનો ઢોંગ કરવો તે દંભ, શુભમાં દોષ દ્રષ્ટિ તે અભ્યસૂયા અને પરનાં દૂષણ જોવાં તે આડી સમજાવી.

૧૩૯ નહુપ-ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થનો પરસ્પર

વિરોધ છે તો તેનું બેળાપણું કમ થાય ?

મુધિષ્ટિર-જો પતિ અને પત્નિ પરસ્પર સ્નેહથી વર્તે તો ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ ત્રણનો સમાગમ થાય છે.

હોય અને દૂરાચરણી થાય તો તેને શુદ્ધથી અતિ પાપી જાણવો. અગ્નિ હોત્ર પરાયણ, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ કરનાર, સંતોષી, પવિત્ર, તપસ્વી અને વેદાધ્યયનમાં શીળવાળાને દેવતાઓ પ્રાદાણ કહે છે. ગમે તેવા વસ્ત્રથી શરીરને ઢાંકનાર, ગમે તેવા અન્નથી પ્રાણને સંતોષ કરનાર અને ગમે ત્યાં શયન કરનાર તેને દેવતાઓ પ્રાદાણ કહે છે. જેને નારાયણમાં ભક્તિ અને જેનામાં આ કહેલા સદ્ગુણો છે એવો પુરુષ આ લોકમાં અતિશે દુર્લભ છે એમાં સંશય નથી. જે સર્વ સુખ-દુઃખાદિકને સહન કરનાર, ધૈર્યતાવાળો, દુષ્ટસંગથી રહિત, સર્વ પ્રાણી ઉપર મૈત્રી ભાવવાળો તેને દેવતાઓ પ્રાદાણ કહે છે. જેને સર્પથી ભય તેવોજ ધનથી રહે છે, જેને મરણથી ભય તેમ સન્માનથી ભય રહે છે, જેની માંસમાં દુષ્ટતા તેવીજ સ્ત્રીમાં દેવે છે તેને દેવતાઓ પ્રાદાણ કહે છે. સત્ય, દમ, તપ, દાન, અહિંસા અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ દેખાય છે તેને પ્રાદાણ જાણવો. પ્રાદાણ હોય અને તેમાં સદાચરણ ન હોય તો તે શુદ્ધ સમજવો અને સારા આચરણવાળો શુદ્ધ હોય તો તે પ્રાદાણ સરખો જાણવો. જેનામાં ક્રમ, ક્રોધ, અનૃતપણ, દ્વેષ, લોભ, મોહ અને મદાદિ નથી તેને દેવતાઓ પ્રાદાણ કહે છે. હે તાત ! એ માટે જાતિ છે તે કારણ નથી, કેવળ સદ્ગુણ છે તે કસ્યાણુના હેતુ છે. જીવો મહા તપસ્વી વિદ્યામિત્ર ક્ષત્રિના કુળમાં અવતરયા. વ્યાસજી ભીલની કન્યાથી થયા. શૃંગી ઋષિ મૃગીના પુત્ર થયા, તેમજ પૃથ્વી અને દધીચિઋષિ શૃંગ આચરણથી શુદ્ધ નહોતા ? હે રાજા ! રાક્ષસો પણ સદાચરણની પ્રશંસા કરે છે. થોડું પણ જે વેદાધ્યયન છે તેને વૃત્ત કહે છે. અગ્નિહોમ અને વેદાધ્યયન તો રાક્ષસોનાં ઘર ઘર પ્રત્યે દેખાય છે પણ તેઓનામાં દયા, પવિત્રતા અને સત્યતા દેખાતી નથી.

૧૪૪ નાહુષ-હે રાજા ! પ્રિય વચન બોલનાર, વિચારીને ક્રમ કરનાર, ધણાક મિત્ર કરનાર, તપ અને ધર્મ કરનાર શું પ્રજા પામે છે? યુધિષ્ઠિર-પ્રિય વચન બોલનાર પ્રિયતાને પામે છે, વિચારીને

કાર્ય કરનાર ત્વંધિક દ્વિત્વ પામે છે, મિત્ર કરનાર સખ પામે છે અને તપસ્વી ધર્મી આચરણ કરનાર સારી ગતી પામે છે.

નહુષ-હે પ્રશ્નિજ્ઞાણધારી ઉત્તમ ! આપે મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર બરાબર આપ્યો હવે તમારા બાંધવને મુઠ્ઠી દઈ છું.

યૈશ પાપન-હે રાજા ? તે પછે નહુષે છુટા મુકેલા ભીમસેનને મારી સહિત દૃઢધર્મી મળી નહુષે રાજાની પૂજા કરી. તેવામાં નહુષે રાજા પાંચ અંગસંધ્ય મુનિના આપથી મુક્ત થઈ, દિવ્યરૂપ ધારણ કરી નીચે પ્રમાણે વચન કહે છે.

નહુષ-હે રાજા ! આ જગતમાં એવી કહેવત છે કે, 'સાધુ પુર-
વની' સાંધે સંભાળવું કરવું તે પુણ્યદાયક છે' તમારી સાથે ભાવણ કરી
હું સર્વપણથી મુક્ત થયો તે તમે જુઓ છો. મનુષ્યો ધર્મથી રહ્યા
પુત્રને પામે છે. ધર્મરાજાએ એવું કયું પુણ્ય કર્યું હશે કે, જેનાથી તમે
સરખા પાત્ર પામ્યા. તમારી પ્રજાને પણ ધન્ય છે કેમ કે જેના ધર્મ-
પરીપણ રાજાએ ધણી જોયા છે પણ તમે સરખા કાંઈ દીઠા અને
સાંભળ્યા નથી.

યુધિષ્ઠિર-હા નૃપેતિમ ! આજ હું કુતાર્ય થયો કેમ કે તમે મને
ગુણથી પ્રસન્ન થયા છો તમાર સરખા દેવતાઓ જેને પ્રસન્ન થાય છે તે
અહમ્ ભાગ્યમું પ્રજા બની ? સાધુનું સાધુપણ એટલું જ છે કે, મહાત્મા
ગુણનું વર્ણન કરવું તેજ છે તો પછી હે રાજા ! એકે મારા મનમાં
કેતુદ્વિજ થાય છે તો તમને સ્નેહથી પુછું છું કે કાંઈ નિંદાથી પુષ્ટતો
નથી સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞાણનાર, ત્રણ લોકના રાજાએ સત્કાર કરાવેલા તમને
નીચા પુરુષની પેઠે બોલે કેમ પરાભવ કર્યો ?

નહુષ-હે કેતેય ! શિવ, સંતોષાદિકા આચરણ મુક્ત, તંપસ્વી,
હિત અને અહિત જાણનાર પુરુષોથી વિદ્યાએલા હેય તો પણ તેને
સમૃદ્ધિ મેહ પ્રમાદ છે હે રાજા ! જેના મિત્રમાં દારણ મદરૂપ શત્રુ
નિવાસ કરતો બની તેને દાનાદિ, વ્રતાદિ અને રાજ્યાદિકથી કાંઈ પ્રયોજન

નથી. રાજાઓને તો દારૂ ભદ્ર છે જે મદથી રાજાઓ રાજ્યવ્રત અને સ્વર્ગ સ્વર્ગવ્રત દેખાય છે. જે રાજાઓ રાજ્યાસન ઉપર બેઠા છતાં ધર્માચરણ કરે તો તે સ્વર્ગ પામે, સ્વર્ગથી મોક્ષ પામે છે. જે રાજા છે તે એક દિવસમાં ધર્મ અને અધર્મ એટલો કરે છે કે, ઇતરજન ધણીક કાળ સુધી કરે તો પણ તેની તુલનાને પોહોચતો નથી. જેમ અગ્નિમાં ઉજાતા, વાયુમાં ચપળતા, ચંદ્રમાં શીતળતા, તેમ ઐશ્વર્યમાં મદ રહ્યો છે. જેમ મદીરાના પાનમાં મત્ત થયેલો પુરૂષ પાપને દેખતો નથી તેમ ઐશ્વર્યના મદમાં આસક્ત થયેલો મહાત્માને દેખતો નથી. ઐશ્વર્યરૂપ અંધારામાં રહેલો નિર્મળ વસ્તુને જોવા સાર ન્યારે હોય પડવા રૂપી અંજન આંજો ત્યારે નેત્રવાળો થયો અને તમે મને જાગૃત કર્યો છે. બંને લોકના હિતની ઇચ્છા કરનાર કોણ મદને નાશ ન કરે ? પણ ધણાખરા પડિતો, શૂરવીરો અને રાજાઓ તો મદથી પરાંધીન થઈ રાહુથી સૂર્યની પેઠે ગળાઈ જાય છે; માટે બંને લોકનો નાશકારક મદ કરવો નહિ. આ તો મેં પ્રત્યક્ષ જ દીઠું, એટલા વારંતે ત્રણ લોકમાં પૂજવા લાયક બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરવું નહીં, અને તેઓની દાન, માન, અને અર્ચનથી પૂજ કરવી. જેણે અગ્નિને સર્વ લક્ષી કર્યો, વિધ્યાચળની જેણે વૃદ્ધિ મટાડી, સમુદ્રનું પાન કર્યું અને ચંદ્રને ક્ષયરોગી કર્યો એથી ખીજો આ જગતમાં કોણ અતિશે પૂજવા લાયક છે ? જે બ્રાહ્મણના મુખથી દેવ પિત્રો હવ્ય કવ્ય નામે અન્ન જમે છે તેથી અધિક ખીજું કોણ દેવતા છે ? જેને સર્વ દેવતાઓ અને ચાર વર્ણો પણ સર્વદા પૂજન કરે એથી ખીજા કોણ પૂજન કરવા લાયક છે ? જેને પરમેશ્વરના અવ્યય પદની ઇચ્છા હોય તેણે સર્વ ઉપાયથી બ્રાહ્મણનું પોષણ કરવું. તેમ વળી દેવના દેવ વિષ્ણુએ મારી પાસે કહેલ કે “મને અને રૂકમણીને રથની સાથે જોડીને ચલાવ્યા” એવા બ્રાહ્મણના અપરાધથી કોણ છુવી શકે ? વળી બળસરે કૃષ્ણની પાસે એમ કહેલ છે કે “બ્રાહ્મણ કોઈ આપ દીધે અથવા કઠોર વચન બોલે તો પણ બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરવા.

જે નમસ્કાર કરતા નથી તે પાપ કરનાર બ્રાહ્મણના વચનરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થઇ યમદંડને ભોગવે છે, એમાં કંઈ વિસ્મય કરવો નહિ. જે મને પરમ ભક્તિથી આરાધના કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેણે બ્રાહ્મણની પૂજા કરવી. બ્રાહ્મણના પૂજનથી 'હું' પ્રસન્ન થાઉં છું. ”

વૈશંપાયન-હે જન્મેજય ! આવાં વચન કહિ નહુધ સ્વર્ગમાં ગયા. યુધિષ્ઠિર પણ ભીમને તેડી પોતાના આશ્રમમાં આવી મુનિઓની સમીપે પોતાના બાંધવો અરજીન, નકુલ અને સહદેવ સાંભળતાં ભીમ-સેનની વાત કહી બતાવી. હે જન્મેજય ! મહાબલીષ્ટ-ભીમને મહા-વનમાં જોવી રીતે અજગરે પકડેલ તેને ધર્મરાજાએ મુકાબ્યા તે વાત મેં તમને કહી બતાવી.

૧૪૫ યુધિષ્ઠિર-બ્રાહ્મણે, ત્યાગી પુરુષ કોને માનવો ?

બ્રાહ્મણ-જે મનુષ્યોને પદાર્થો કદી ન મળતા હોય તે જગતમાં હું ત્યાગી છઉં એમ કહે પણ તેને ત્યાગી માનવો નહીં, પણ જે પુરુષ પ્રાપ્ત થએલા વિષયાદિકમાં પ્રીતિ ન કરતાં ચૌદાસિન્ય ધારણ કરે તેજ અરે ત્યાગી સમજવો.

૧૪૬ યુધિષ્ઠિર-ગુર મહારાજ ! ગાયત્રી જપનું ૧૧ તથા માહાત્મ્ય મને કહો ?

શુકાચાર્યજી-કર્મ યજ્ઞો (જેવા કે દર્શ, પૌર્ણમાસાદિ) ના કરતાં જપ યજ્ઞનું એટલે ગાયત્રીના જપનું ૧૧ દશ ગણું વધારે છે, ઉપાંશુ જપનું એટલે પાસે એટલે પણ ન સાંભળે એવા જપનું ૧૧ સો ગણું વધારે છે તથા માનસિક જપનું એટલે હોઠ પણ હાલે નહીં તેમ મનમાં કરેલા જપનું ૧૧ હજાર ગણું અધિક છે, એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. કર્મ યજ્ઞની સાથે એટલે દર્શ પૌર્ણમાસ વગેરે યજ્ઞોની સાથે ચાર પાક યજ્ઞો કે વૈશ્વદેવ, હોમબલિ કર્મ, નિત્ય શ્રાદ્ધ, અને અતિથિ સોજન, એ યજ્ઞોનું ૧૧ જપ યજ્ઞના સોળમા હિસ્સા જેટલું પણ કરીનેજ બ્રાહ્મણ મોક્ષ પામવાને યોગ્ય થાય છે;

એમાં કંઈ સંદેહ નથી. પછી તે બીજું વૈદિક કર્મ (એટલે યજ્ઞ યાગાદિ) કરો કેવા ન કરો પરંતુ બ્રાહ્મણુ સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર ગણાય છે કારણ કે હિંસા પ્રધાન યજ્ઞો ન કરતાં જપથી પણ તે મુક્તિ પામે છે.

૧૪૭ યુધિષ્ઠિર-ગુર મહારાજ ? પાંચ મહા યજ્ઞો કયા અને તે કરવાનું શું યજ્ઞ તે કહો ?

શુકાચાર્યજી-ગૃહસ્થના ધર્મમાં પાંચ હિંસાનાં સ્થાન છે; જેવાં કે શૂલો, ઘંટી, સાવરણી, ખાંડણીઓ, તથા સાંઘેલું અને પાણીનું ઠાંમ, આટલાંનો ધરના કામમાં ઉપયોગ કરવાથી ગૃહસ્થ પાપવટે ખંધાય છે. એ પાંચેય હિંસાના પાપોમાંથી છૂટવા વાસ્તે ગૃહસ્થે હર હમેશ પાંચ મહા યજ્ઞો ક્રમવાર કરવા, એમ મહર્ષિઓએ કહેલું છે. તે આ પ્રમાણે છે:-૧ અધ્યાપન એટલે વેદ ભણવો તથા ભણાવવો તેનું નામ બ્રહ્મ યજ્ઞ ૨ અન્નથી અથવા પાણીથી પિતૃઓનું તર્પણ કરવું તેનું નામ પિતૃ યજ્ઞ. ૩ અગ્નિમાં હોમ કરવો, તેનું નામ દેવ યજ્ઞ. ૪ જીવતાં પ્રાણીને ભોજન આપવું, તે ભૂત યજ્ઞ. ૫ અને અતિથિઓની સેવા કરવી. તે મનુષ્ય યજ્ઞ કહેવાય.

૧૪૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ઉપનયન (જનોાધનો) કાળ અને અવધિ ક્યાં સુધી તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-ગર્ભથી આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણને, ગર્ભથી અગ્ર્યારમે વર્ષે ક્ષત્રિને અને ગર્ભથી બારમે વર્ષે વૈશ્યને જનોાધ દેવી. સ્નેહ વર્ષ પછી બ્રાહ્મણને, બાવીસ વર્ષ પછી ક્ષત્રિયને અને ચોવીસ-વર્ષ પછી વૈશ્યને જનોાધ લેવાનો કાળ વીતી જાય છે, સમય વીતી ગયા પછી ધર્મ બ્રષ્ટ થાય છે એટલે નિંદાપાત્ર થાય છે. મનુસ્મૃતિ.

૧૪૯ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! વિવાહ કરવાનું પ્રયોજન શું તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-આ જગતમાં ઇશ્વરે ગર્ભ ધારણ કરવા સ્ત્રીઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે, અને ગર્ભાધાન કરવા વાસ્તે પુરુષોને સ.

છે; માટે પુરૂષે સ્ત્રીની સાથે રહીને સધળા સાધારણ ધર્મ પાળવાનું વેદમાં કહેલું છે. મનરમૃતી;

૧૫૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! આઠ પ્રકારના વિવાહ કયા કેહવાય તે મને કહો ?

લીંગમપિતામહ-બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, પ્રાજપત્ય, આસુર, ગાંધર્વ, શક્તિ અને પૈશાચ, એમ આઠ પ્રકારના વિવાહો કહેલા છે; તેમાં આઠમો પૈશાચ વિવાહ અતિ અધમ છે. જે આઠ નીચે પ્રમાણે છે:—

બ્રાહ્મવિવાહ-એટલે વિદ્યા ભણેલા ઉત્તમ સદાચારવાળા તથા મોંગલી નહીં કરનારાં એવા નરને તેડાવી, વર કન્યાને લુગડાં, ધરેલુંઓ પહેરાવી, વસ્તુ સન્માન કરીને તેને જે કન્યાદાન દેવામાં આવે છે, તેને બ્રાહ્મવિવાહ કહે છે.

દૈવ વિવાહ-એટલે જ્યોતિષ્ટોમ આદિક વિસ્તારવાળો યજ્ઞ થતો હોય, તે વખતે તેમાં કર્મ કરાવનારા ઋત્વિજને એટલે યજ્ઞ કરાવનારા બ્રાહ્મણને, કન્યાને શલુગ્રામીને આપવી, તેને દૈવ વિવાહ કહે છે.

આર્ષ વિવાહ-એટલે ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વરની પાસેથી એક અથવા તો બે ગાયો અને બળદો લઈને તેને કન્યાદાન કરવું તેને આર્ષ વિવાહ કહે છે.

પ્રાજપત્ય વિવાહ-એટલે કન્યાદાન આપતી વખતે " તમે બન્ને જોડાં સાથે રહીને તમારો ધર્મ પાળો " એવું વચન કહી, વર કન્યાની પૂજા કરીને વરને કન્યા આપવી, તેને પ્રાજપત્ય વિવાહ કહે છે.

આસુર વિવાહ-એટલે કન્યાના સંબંધિઓને ધન આપીને તથા કન્યાને, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પૈસા આપીને સ્વચ્છંદ રીતે (શાસ્ત્રની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ) જે વિવાહ કરવામાં આવે છે, તેને આસુર વિવાહ કહે છે.

ગાંધર્વ વિવાહ-એટલે વર કન્યાની ઈચ્છાથી પરસ્પરમાં જે સંબંધ થાય છે, તેને ' ગાંધર્વ વિવાહ ' કહે છે. એ વિવાહને બન્નેની કામ પ્રતિપરથી થયેલો જાણવો.

રાક્ષસ વિવાહ-એટલે કન્યાનાં સંબંધિઓને મારી નાખીને, કન્યા રાત્રી રસજળી હોય અથવા તો ખુમ પાડતી હોય, તોપણ તેને બળાત્કારે હરણ કરી લાવીને તેની સાથે લગ્ન કરવાં, તેને રાક્ષસ વિવાહ કહે છે.

પૈશાચ વિવાહ-એટલે મૃતેલી, કેરી વરતુના ઘેનમાં અંથવા તો એસાન થઈ ગએલી કન્યાની સાથે એકાંતમાં ભોગ કરવો, તેને પૈશાચ વિવાહ કહે છે. બધા વિવાહોમાં આ વિવાહ મહા પાપી અને અધમ ગણાય છે.

નિર્દોષ વિવાહથી મનુષ્યોને નિર્દોષ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, અને નિર્દિત વીવાહથી નિર્દિત પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, માટે દોષએ પણ નિર્દિત વિવાહ કરવા નહીં. મનુ અ. ૩-૪૨

૧૫૧ યુદ્ધિષ્ઠિર-અમુક કાર્ય કરવા ધાર્યું તો તે ધણાઓનાં કોને કરવા કહેવું ?

ભીષ્મપિતામહ-જો તે કાર્ય એકજ મનુષ્યથી બની શકે તેવું હોય તો તે એકનેજ કહેવું, કેમકે એમ ન કરતાં તે જો શુભ કાર્ય ધણા જણને કહેવામાં આવે તો એક ખીજના કામને એક ખીજન ત્રાડી પાટે છે અને તે કામ અતિ મર્ચુ બને છે; માટે જો કામ જેનાથી લેવાવું હોય તેની પાસેજ કરાવી લેવું.

૧૫૨ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી, કયો મનુષ્ય કમાઈ શકે છે ?

વિદુરજી-શરીર, બુદ્ધિમાન અને સેવા કરી બ્રહ્મનાર, આ ત્રણ પુરૂષો સુવર્ણનાં પુષ્પોથી શરેલી પૃથ્વીમાંથી સોવું એકદું કરે છે, જો કામ, બુદ્ધિથી બની શકે તેવું હોય તે હનમ ગણાય છે; જો કામ બાહુના બળથી કરી શકાય તેવું હોય તે મધ્યમ ગણાય છે; અને જો કામ કષ્ટગ્રાસિથી બની શકે તેવું હોય તે હલકું ગણાય છે; અને જો કામ ધણા સંકટથી કરી શકાય તેવું હોય તે કામ બાહુન હલકું ગણાય છે ?

૧૫૩ મુદિષ્ટિર-પિતામહ, ક્યાં આઠ જ્યાં ન હોય ત્યાં સારા મનુષ્યોએ રહેવું (વસવું) નહીં તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-વિદ્યા એટલે ઇશ્વરી જ્ઞાન, પ્રભૂ એટલે રાજ, નીતિ એટલે કપટ વગરનો યોગ્યો વહેવાર, લાભ એટલે દ્રવ્ય તથા કાર્તિ આદિ, વિપ્ર એટલે સ્નાન સંધ્યાદિક કર્મનીષ્ઠ બ્રાહ્મણ, માન એટલે સામો આદર કરી રૂપ ઝાળએ તે, વૈદ્ય એટલે આયુરવેદનો જાણનારો, આયુર્વેદ એટલે આયુષ્યનું સારું અથવા નરતું રોગનું નીદાન જાણનારો તેને આયુર્વેદ કહીએ, જ્ઞાતી એટલે પરંપરા આપણા વંશજને જાણે અથવા આપણે તેના વંશજને જાણીએ તે, એ આઠ ન હોય તે નઅમાં સારા મનુષ્યોએ રહેવું નહીં.

૧૫૪ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! ક્યાં પાંચ વ્યર્થ ગણાય તે કહો ?

વિદુરજી-નિર્જીણની સુંદરતાનું વ્યર્થ છે, શીળ વગરનું ફળ નિર્દનીય છે, સિદ્ધિ વગરની વિદ્યા નકામી છે, ભોગ વગરનું દ્રવ્ય નકામું છે અને અગ્નિહોત્ર વગર વેદનું ભણવું વ્યર્થ છે.

૧૫૫ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! ક્યાં ચાર પવિત્ર ગણાય તે કહો ?

વિદુરજી-પૃથ્વી ઉપર પ્રવાહમાં ચાલતું જળ પવિત્ર છે, પતિવ્રતા સ્ત્રી પવિત્ર છે, કદ્યાણુ કરવાવાળો રાજા પવિત્ર છે અને બ્રાહ્મણ સંતોષી હોય તે પવિત્ર શુદ્ધ છે.

૧૫૬ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! ક્યાં પાંચ એટ ગણાય તે કહો ?

વિદુરજી-સર્વ ઔપધોમાં ગળ એટ છે, સર્વ સુંખોમાં ભોજન એટ છે, સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં આંખ ઉત્તમ છે, સર્વ અંગોમાં મરતક એટ છે, અને સર્વ પદાર્થોમાં ધન એટ છે કારણ કે જેની પાસે ધન છે તેના મિત્ર થાય છે, જેની પાસે ધન છે તેના બંધુ થાય છે, જે પાસે ધન છે, તેનીજ પુરૂષોમાં ગણના છે, જે પાસે ધન છે તેજ જીવતો છે, અને જે પાસે દ્રવ્ય છે તેજ પંડિત ગણાય છે. આણુક્યનીતિ.

૧૫૬ શુદ્ધિર-પિતામહ ! આશ્વિકા ચલાવવા માટે આપનો શા અભિપ્રાય છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-ધર્મના આચરણથી જે ધનનો લાભ થાય છે, તે ધનનો લાભ ખરો ગણાય છે, પરંતુ અધર્મથી જે ધન મેળવવામાં આવે છે, તેને ધિક્કાર છે. જગતમાં ધર્મજન ખરું ધન છે, માટે ધનની ઇચ્છાથી ધર્મનો નાશ કરવો નહીં, કારણ કે વિદ્યા, હુનર, પગાર, સેવા, ચાકરી, ગાય વગેરે પશુપાલન, વ્યાપાર, ખેતીવાડી, સંતોષ, લિક્ષા અને વ્યાજ વગેરેનો ધંધો, એ દશ ઉપાયોથી પ્રાણનો નિર્વાહ થાય છે. જમ તલમાંથી તેલ, ગાયમાંથી દૂધ અને કાષ્ઠમાંથી અગ્નિ કાઢવાના ઉપાયો શોધી કાઢ્યા છે, તેમ યુદ્ધિમાન પુરૂષે આશ્વિકાની સિદ્ધિને માટે પણ ઉપાયો શોધી કાઢવા જોઈએ. પુરૂષ કૂમારે ગચ્છેલી કોડીને પણ હજાર મહોરના સમાન ગણીને પાછી કાઢી લે છે અને યોગ્ય વખતે કરોડો સોનામહોર વાવરવામાં પણ હાથ છૂટો મુકે છે, તે રાજસિંહનો, લક્ષ્મી (ધન) લાગ કરતી નથી. ધનની વૃદ્ધિ કરવામાં તથા રક્ષણ કરવામાં કાળજી રાખવી. કારણ કે, આવક વિના ખર્ચ થવા માટે છે, તો મોટા પરવતો પણ ખુટી જાય છે. આવકને જોયા વિના પોતાની મરજી પ્રમાણે ખર્ચ કરનારો કુળેર જોવો ધનવાન હોય તો તે પણ દરિદ્ર થાય છે. મનુષ્યો કંઈ પણ ધંધો કરતાં નથી, તેઓની કોઈ પણ વૃત્તિ ચાલતી નથી; માટે ધંધાને કદી પણ મૂકી દેવો નહીં પરંતુ કર્યાજ કરવો. સંપત્તિને ઇચ્છનારા પુરૂષે, નિક્ષા, સુસ્તાઈ, જય, ક્રોધ, આળસ અને કામ કરવામાં દીલ આ છ દોષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. વનપર્વમાંથી.

૧૫૭ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! કોણ કોનાથી નષ્ટ થઈ જાય છે તે કહો ?

વિદુરજી-આલસથી વિદ્યા નષ્ટ થઈ જાય છે, અન્યના હાથમાં જવાથી ધન નિરર્થક થઈ જાય છે, ખીજ વગરનું ખેતર ખરાબ થઈ જાય છે, અને સેનાપતિ વગર સેના મારી જાય છે.

૧૫૮ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! કયા મનુષ્યને સધળું તૃણવત્ત છે તે કહો ?

વિદુરજી-પ્રહલાદાનીને સ્વર્ગ તૃણવત્ત છે, શરવીરને જીવન તૃણવત્ત છે, ઇન્દ્રિયોને વસ્ય કરેલ છે તેને સ્ત્રી તૃણના સમાન જણાય છે અને નિરપેક્ષને તો આખું જગત્ પણ તૃણ સમાન છે.

૧૫૯ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! કયાં છે, વગર અગ્નિએ શરીરને બાળનારાં છે તે કહો ?

વિદુરજી-કુઆમમાં નિવાસ, કુંલડીનની સેવા, કુમોજનનં, કજી-આળી-કુલટા સ્ત્રી, મુખે પુત્ર અને વિધવા દીકરી એ અગ્નિ વગર શરીરને બાળનારાં છે. જેમ એકજ સૂકાં બાડથી આખું વન બળી જાય છે, તેમ કુપૂતથી આખું કુળ બળી જાય છે.

૧૬૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! જગત્ કેવું છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જગત્માં કોના કુળમાં દોષ નથી ? વ્યાધિએ કોને પીડા કરી નથી ? કોને દુઃખ પ્રાપ્ત થયું નથી ? અને કોને સદા સુખજ રહ્યું છે ?

૧૬૧ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! મહાત્માઓ કોને કહેવા તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-પ્રલયના સમયમાં સમુદ્ર પોતાની મર્યાદાનો ત્યાગ કરી દે છે, અને સાગર બેદની છત્છા પણ રાખે છે; પરંતુ મહાત્મા લોકો પ્રલય થયા છતાં પણ પોતાની મર્યાદાનો ત્યાગ કરતા નથી, એજ મહાત્માઓ કહેવાય છે.

૧૬૨ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! કોણ કોનો ગુરુ કહેવાય તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-સ્ત્રિયોનો ગુરુ પતિજ છે, અભ્યાગત સર્વનો ગુરુ છે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈશ્યના ગુરુ અગ્નિ છે, અને ચારે વર્ણના ગુરુ બ્રાહ્મણ છે.

૧૬૩ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! કોણ કોનાથી વૃદ્ધિ પામે છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-શાકથી રોગ વૃદ્ધિ પામે છે, દૂધથી શરીર વૃદ્ધિ

પામે છે, અને ધીથી બીર્ય વૃદ્ધિ પામે છે, અને માંસથી માંસ વૃદ્ધિ પામે છે.

૧૬૫ યુધિષ્ઠિર પિતામહ ! સંસારમાં રહેનારે કેવા નવ સન્મિત્રો કરવા તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ—રાજ્ય અથવા રાજ્ય સત્તાવાળો, વૈદ્ય, ધર્મ-પાળનારો, એટલે ધર્મ અધર્મને જાણનારો, જ્ઞેયી, કવિ એટલે સારી નરતી રચના કરનાર અથવા સાંભળીને કેનાર, પૈશાપાત્ર, અને જેની બુદ્ધિનો અંત નથી તેવો, બુદ્ધિમાન, દાતા એટલે પાત્ર ઓળખીને આપનાર તથા અપાવનાર, આવા નવ સન્મિત્રો કરવા એમ મારો મત છે.

૧૬૬ યુધિષ્ઠિર—પિતામહ ! મિત્રનો પરસ્પરે કેવો ધર્મ છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ—લોકોને સ્વાભાવિક નિત્ર ઉપર જેટલો વિશ્વાસ હોય છે તેટલો વિશ્વાસ મા ઉપર હોતો નથી, સ્ત્રી ઉપર હોતો નથી, ભાઈઓપર હોતો નથી, તથા પોતાના આત્મા ઉપર પણ હોતો નથી. પાપ કર્મથી વારે, હિતમાં જોડે, છાની વાત ઢાંકી રાખે, ગુણોને પ્રગટ કરે, આપત્તમયે છોડે નહિ, વખતસર મદદ કરે, એ સત્યુરૂષોએ સન્મિત્રનાં લક્ષણ કહ્યાં છે, વળી અપવિત્રતા, ઉદારતા, શૌર્ય, સુખ દુઃખમાં સમાનપણે વર્તવું, નિપુણતા, પ્રેમ અને સત્યતા એ મિત્રના ગુણો છે. મનુષ્યને જે અપ્રિય પણ હિતકારક વચન કહે છે, તેજ મિત્ર કહ્યા છે, ખીન્ન મિત્ર તો નામ ધારક જાણવા, કારણ કે દૂષે પોતામાં મજેલા જળને પ્રથમ પોતાના સર્વ ગુણ આપ્યા, તેથી તે જળે દૂધમાં ઉણ્ણતા જોઈ પોતાના આત્માને અગ્નિમાં હોમ્યો, અથાત્ પોતે અળવા માંડ્યું; ત્યારે તે દૂષે મિત્રની આપત જોઈ અગ્નિને કારવા માટે તે પ્રત્યે જવાનું મન કર્યું, અર્થાત્ ઉતારાવા માંડ્યું. પણ ૫રી જળ ૩૫ મિત્ર સહાય થવાથી અર્થાત્ તેમાં પાણી નાખવાથી શાંત થયું; એવી સત્યુરૂષોની મિત્રાઈ હોય છે. જે જેનો પરાભવ ઇચ્છતો ન હોય; તેણે તેને

પ્રિય, અપ્રિય, સારું વા નરતું લાગે, તોપણ પૂછ્યા વગર હિત વાક્ય કહેવું. કમકે જે હિત ઇચ્છનાર મિત્રોનું કહેવું સાંભળતો નથી, તેને વિપત્તિ પાસે આવે છે, ને તેના શત્રુ રાજ થાય છે.

આપત્ત કાળમાં જેમ પોતે મિત્ર પાસેથી સુખ દુઃખની વાત કરી સંતોષ તથા સહાયતા મેળવેલી, તેમ તેમને પણ જરૂર સમયે પોતાથી અને તે રીતની સહાયતા કરવી; એ સન્મિત્રનો પરસ્પર ધર્મ છે. સંસારમાં સ્નેહિ તો ઘણા થાય છે, પણ ખરો સ્નેહિ તો જેની સાથે મન મળે છે, તેનીજ સાથે થાય છે, ખીજ સાથે થતો નથી. સૃષ્ટિ નિયમ પ્રમાણે કોઈ વસ્તુ દ્રવ્ય વગરની હોતી નથી. જેમ રાગ દ્વેષ, લાલ હાનિ તથા શુભાશુભ રૂપ દ્રવ્ય છે તેમ પદાર્થ માત્રમાં સારા નરસા રૂપ દ્રવ્ય હોય છે. જેથી મનુષ્ય પણ સારાં નરસાં થાય છે, માટે કામ પડે જે મિત્ર અહિત કરનાર જણાય તથા જે દુર્જન જણાતા હોય તેનો દુરથીજ ત્યાગ કરવો.

આણક્યનીતિ.

૧૬૭ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! ક્યાં કોણ મિત્ર ગણાય તે કહો ?

વિદુરજી-વિદેશમાં વિદ્યા મિત્ર ગણાય છે, ઘરમાં ભાર્યો મિત્ર ગણાય છે, રોગીને ઔષધ મિત્ર ગણાય છે અને મરણને ધર્મ મિત્ર ગણાય છે.

૧૬૮ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! કહી મતિ સુખાકારી યણાય તે કહો ?

વિદુરજી-દેવતાઓ ગોવાળની માફક હાથમાં લાકડી લધને પુરૂષોનું રક્ષણ કરતા નથી, પણ તેઓ તો જેની રક્ષા કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે માણસોની બુદ્ધિમાંજ વધારો કરે છે. મનુષ્ય જેમ જેમ શુભ કર્મ કરવામાં મન કરે છે તેમ તેમ તેનાં સર્વ કામ સિદ્ધ થાય છે તેમાં સંદેહ નથી.

૧૬૯ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! તજવા લાયક વસ્તુઓ કહિ કહેવાય તે કહો ?

વિદુરજી-મદિરાપાન, કલહ, ઘણા સાથે વૈર કરવું, સ્ત્રી-પુરૂષનો વિયોગ કરાવવો, યાત્રિમાં કલહ કરવો, રાજના શત્રુનો સંગ કરવો અને

સી-પુરુષ વચ્ચે ઠલક કરાવ્યો, આટલી વસ્તુ ત્યાગ કરવી કહેલ છે અને
તે માર્ગમાં ભય હોય તે માર્ગ ખત્તુ ત્યાગ કરવા કહ્યો છે.

૧૭૭ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! કેવા પુરુષને ધરમાં આવવા દેવો નહીં
તે કહે ?

વિદુરજી-ખગાખ કર્મ કરનાર, ધણું ભોજન કરનાર, ધણા સોદાનો
શત્રુ, ધણો કપટી, અતિ દુર, દેશ તથા સમયથી અજાણ્યો, મૂર્ખ, નકારો
પેશાક પેઢેરનાર આટલા સોદાને ધરમાં રહેવા દેવો નહિ. ધરમાંથી
રસ્તે આપવી. વનપર્વ.

૧૭૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! અપંગ જનોના પોપણુ વિષે શ્દસ્યોનો
શું ધર્મ છે તે કહે ?

ભીષ્મપિતામહ-તે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા અશક્ત હોય
એવા અપંગ મનુષ્યોનું શક્તિમાન શ્દસ્યે પોતાથી બની શકે તે રીતે
પાલન કરવું અવશ્યતું છે. કેમકે આંધળાં, લુહાં, લંગડાં અને મહા
રોગવાળાં અપંગ મનુષ્યોના હવિત્તનો સર્વ આધાર શક્તિમાન મનુષ્યો
ઉપર રહેલો છે, માટે તે શ્દસ્યો સુખી છે, તેમણે પોતાની શક્તિ
પ્રમાણે દુઃખીયોનાં દુઃખ ટાળવામાં સદા તત્પર રહી બનતો આશ્રય
આપવો એ શ્દસ્યોનો મુખ્ય ધર્મ છે. માટે રોગથી પીડિતને આપધ,
યાક્યાને આશન, તર્પ્યાને પાણી અને ભુખ્યાને ભોજન શ્દસ્યે અવશ્ય
દેવું ભેદએ. અનુશાસન પર્વ.

૧૭૯ દ્રૌપદિજી-મહારાજ પક્ષીનો અવતાર ક્યારે આવે છે ?

યુધિષ્ઠિર-કોઈ મનુષ્યે ધર્મના કામમાં કે ધર્મમાં શંકા ન કરવી;
એવી શંકા કરનારને પક્ષીનો અવતાર આવે છે.

૧૮૦ દ્રૌપદિજી-મહારાજ ધર્મમાં શંકા રાખનારને ન રાખનાર
નેટલું ૫ળ મળે ?

યુધિષ્ઠિર-ના ન મળે; કારણ ધર્મમાં શંકા રાખનાર મનુષ્યો ધર્મમાં
આરથા રાખનારને ગાંડા ગણે છે, પણ જ્યારે ધર્મિષ્ઠ મનુષ્યોને તેનું

કાંઈ ૫ળ મળે છે તે મળવા પોતે આશા રાખે છે પણ તે મળી શકતું નથી.
વનપર્વ.

૧૭૪ યુધિષ્ઠિર-આહ્મણો કોણ કોનું બળ કહેવાય તે કહો ?

આહ્મણો-આહ્મણોનું બળ વિદ્યા, રાજનું બળ સેના, વ્યાપારિઓ-
નું બળ ધન અને શુદ્રોનું બળ સેવા કહેવાય છે.

૧૭૫ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! જે કોઈ ધર્મ સંબંધી શાસ્ત્રમાંથી ખુલાસો ન મળે તો શું કરવું તે કહો ?

ભિષ્મપિતામહ-જે ધર્મો ધર્મશાસ્ત્રોમાં ન કહ્યા હોય, તેવા ધર્મો ના સંબંધમાં સંશય ઉભો થાય ત્યારે શિષ્ટ આહ્મણો જેને ધર્મ કહે તે શંકા વગર ધર્મ ગણાય છે.

૧૭૬ દ્રૌપદિષ્ટ-રાજાં ઉદ્યોગ કરવા માટે આપનો શો મત છે ?

યુધિષ્ઠિર-દ્રવ્ય (પૈસાની) રક્ષા કરવા સારૂ તથા વૃદ્ધિ કરવા સારૂ ઉદ્યોગ અવશ્ય કરવો; ઉદ્યોગ કર્યા શીવાય પૈસો મનુષ્ય આધા કરે તો મોટા પર્વત જેટલો પૈસાનો ઢગલો પણ નાશ પામે છે, મતલબ ઉદ્યોગ (ધંધા) વિના સર્વ નાશ પામે છે, જે ધંધો કરવો વૃથા હોય તો જગતમાં કોઈ પણ મનુષ્યો પૈસાપાત્ર (દ્રવ્યવાન) થવા સંભવેજ નહીં. ઉદ્યોગ કરવાથી આપણે જોઈતી દરેક ચિજો મેળવી શકીએ છીએ. દૈવ ઉપર આધાર રાખી જે પુરૂષ ઉદ્યોગ કરતા નથી તે મૂર્ખ કહેવાય છે. જે મનુષ્ય અદ્રશ્ય ઉપર શ્રદ્ધા રાખી ધંધો કર્યા વિના સુખે સુધ રહે છે તે મનુષ્ય કાચી માટીના ઘડાની પેઠે તરત નાશ પામે છે. મતલબ અદ્રશ્યનો આધાર રાખી દેવતાઓને સેવતાં દ્રવ્ય મળે તે દેવે ધન પ્રાપ્ત કર્યું એમ માને છે. ઉદ્યોગથી ધન મળશે એમ માની જે ઉદ્યોગ કરે છે તે તેથી જે પૈસા મળે છે તે તેના પ્રાકૃતિક ધન મળ્યું એમ કહે છે. એની મેળે દ્રવ્ય આવી મળે છે તેને પૂર્વના કર્મો મળ્યું એમ માને છે, શૂરવીર, બુદ્ધિમાન અને નોકરી કરી બાણનારાઓ પણ મનુષ્યો સુવર્ણના પુષ્પોથી ભરેલી પૃથ્વીમાંથી સોનું એકઠું કરે છે, એ સર્વ માન્યતા પણ

સાગી છે એમ મારો મત છે. વંળી કલ્પું છે કે ઉદ્યોગ કરવાથી દરિદ્રતા થતી નથી, જાપ કરવાથી પાપ થતું નથી, મૌન રહેવાથી કલક થતો નથી અને જાગવાવાળા પાસે જાપ આવતો નથી.

મનુષ્યો વૃદ્ધાવસ્થા સુધી જાગ્ય તથા પુરુષાર્થ, એમ બંને કાર્યમાં બંધાયેલા છે. એ જો કર્મ સિવાય બીજું કોઈ પણ કર્મ નથી. એકલા દેવથી અથવા તો એકલા પુરુષ પ્રત્યનથી કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, પણ એ બંનેનો એકજ સંબંધ થવાથીજ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે.

દુઃખને અંતે સુખ મળે છે, આલસ્યથી દુઃખ પેદા થાય છે અને ડહાપાણથી સુખનો લાભ થાય છે. મંગળ અને લક્ષ્મી ગણા મનુષ્યોમાં વાસ કરે છે, પણ આજસુમાં વાસ કરતાં નથી. સર્વદા આલસ્યથી સૂતેલાને અલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે અને ગણા માણસ પોતાનાં કાર્યનું અવસ્ય ફળ મેળવીને ઉન્નતિને પામે છે. જાતે પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે, પ્રયત્ન કરનારો, માણસ કદી પણ નિરાસ થતો નથી. તેમજ મનુષ્યે જરા, મરણ, રોગ વગેરેથી પોતાના પ્રિય આત્માનો બચાવ પણ કરવો. આ લોકમાં સમૃદ્ધિ ધન્યજનારે નિદ્રા, સુરિત, ભય, ક્રોધ, આલસ્ય તથા દીર્ઘસૂત્રતા, એ છ દોષો ત્યાગ કરવા. જે માણસ ટાઢ, તડકો, ભય, ગ્રેમ, સમૃદ્ધિ અથવા તો દરિદ્રતાને લીધે પોતાનું કાર્ય છોડી દેતો નથી, તે પડિત કહેવાય છે.

શાંતિપર્ય.

૧૭૭ દ્રોપદિજી-રાજાજી ઉદ્યોગ નિષ્પજ જાય તો શું કરવું ?

શુધિ(ધર-એતી કરનાર મનુષ્ય હજીથી પૃથ્વીને જોડી, પછી તેમાં બીજા વાવીને શાંત થઇ જશે છે કેમકે, તેમાં પાકાદિ થવાનું કારણ વરસાદ છે ને તે પુરુષના દોષને લીધે વરસાદ નહિ થવાથી પેદાશ થતી નથી, તો તે માને છે કે બીજાઓએ જેવી રીતે ઉદ્યોગ કર્યો હતો તેમ મેં પણ ઉદ્યોગ કર્યો છતાં ફળની સિદ્ધિ થઇ નહીં તેમાં હવે મારો કશો દોષ નથી એમ માની તે ધૈર્ય વાન મનુષ્ય જેદ પામતો નથી પણ ઉદ્યોગ કરવાથી ગરિબમાં ગરિબ

શુભોથી શું ? જો ગદિમા છે, તો ભૂપભોથી શું ? જો ઉત્તમ વિદ્યા છે તો ધનથી શું ? અને જો અપયશ છે તો મરણથી શું ?

અસર્કરાજ-શુરદત્તાત્રેય ! હું મમતાથી અત્યંત દુઃખી છું, માટે દુઃખથી મુક્ત કરો !

શુર દત્તાત્રેય-પુત્ર ! દુઃખ થવાનાં સ્થાનક દેહ, ઇન્દ્રિયો, અને મન એ ત્રણ છે. તું દેહથી ભૂદો, ઇન્દ્રિયોથી ભૂદો, અને મનથી પણ ભૂદો છું. માટે તું શું દુઃખ છે ? કાંઈજ નથી. જીણી નજરથી વિચાર કરતો દુઃખ પદાર્થ કાંઈ છેજ નહિ અને જોઆ તેનો વિચાર નથી કરતા તેઓ દુઃખના દરિયામાં ડુબેલા છે. મનુષ્યને જ્યાં જ્યાં મમતા બંધાય છે ત્યાં ત્યાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે મમતામાંજ દુઃખ રહ્યું છે. મમતા મેલી દેવાથીજ મનુષ્યના દુઃખનો નાશ થાય છે. મમતાનું મૂળ અજ્ઞાન છે અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી મમતા પણ મટે છે. અને મમતા મટ્યાથી દુઃખ પદાર્થ દેખવામાંજ આવતો નથી. વળી પણ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા કહ્યું કે દુઃખ એ અજ્ઞાનકૃત મનોવિકાર છે. પણ જગત્માં દુઃખથી પરાભવ ન પામે એવા આત્મવેત્તા ધણા વિરલ હોય છે; કેમકે તે અતિ ઉત્તમ સ્થિતિના વિદ્વાનોથીજ બની શકે છે. એ અતિ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિચાર છે તેથી સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યોના અનુભવમાં આવેજ નહિ. માટે ઉત્તમ સ્થિતિના વિદ્વાનોથી તે શાસ્ત્રરૂપ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો વિપત્તિ એ પૂર્વ જન્મનાં પાપનો ક્ષય કરનારી છે. માટે વિપત્તિની વેળાએ કુટીન અને વિદ્વાન્ મનુષ્યોએ પ્રતિદિવસ વધતો ઉત્સાહ રાખી વિપત્તિએ આપેલાં દુઃખો વિષે પણ સુખશુદ્ધિ રાખી આકુળ બ્યાકુળ ન બની જતાં, ધર્મ, ધીરજ અને સાહસથી તેની સામું થવું જોઈએ. તથા સંપત્તિ એ પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યનો ક્ષય કરનારી છે. માટે સંપત્તિના સમયમાં દિવસે, દિવસે, પહોરે, પહોરે, ધડિએ, ધડિએ, શણે કાણે, અને દુકામાં મિનીટ મિનીટ, પણ સચિંત અને સચિત્તાર હોઈ, - ઇચ્છામત્ર, અહંકારી, મદાંધ કે પંડિતમન્ય ન બની જતાં, - સતસંગ,

સદ્વિચાર, અને શાસ્ત્રસંગથી ધર્મ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ રાખી પુણ્યનો સંગ્રહ કરવામાં પરાયણ રહેવું, દુઃસંગ અને દુરાચારથી દૂર રહેવું અને સંપત્તિએ આપેલાં મુખમાં દુઃખ બુદ્ધિ રાખી હર્ષથી ઉન્નત ન થઈ જવું, એજ બુદ્ધિષ્ઠ ધનને ધરનાર સ્ત્રીર અને વીર મનુષ્યનું કામ છે.

૧૮૪ બુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! સત્પુરુષોનાં આચરણ તથા સદ્વર્તન ક્યાં જોઈએ તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-મનુષ્ય સદ્વર્તનનું આચરણ કરવાથી આરોગ્ય અને ઈન્દ્રિયવિજય બન્નેને એક સાથેજ મેળવે છે. તે વિષે પુનઃ વસ્તુએ અગ્નિવેશ્યને જે કહેલ છે તે સંપૂર્ણ રીતે હું નીચે પ્રમાણે કહું છું:-દેવ, ગાય, વ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરુષ અને આચાર્ય, એટલાનું પૂજન કરવું, પ્રાતઃકાળે સાયંકાળે અગ્નિમાં હોમ કરવો, રોગાદિક મટાડનારી ઉત્તમ ઔષધિઓને શરીરપર ધારણ કરવી, પ્રભાતે અને સાયંકાળે સ્નાન સંધ્યા કરવાં, મળને નિકળવાના ગુદા, ઉપરચ વગેરે માર્ગોને તથા બન્ને પગોને વારંવાર ધોઇને સાફ રાખવા, પખવાડીયામાં જે -કે ત્રણ વખત માથાના વાળ, ડાઢી, મૂછ તથા કાખ વગેરેના વાળ ઉતારાવવા અને નખો કઢાવી નાખવા, હાથેશાં સ્વચ્છ અને સાંધાવિનાનાં કપડાઓ પહેરવાં, મનને પ્રસન્ન રાખવું, અંદન વગેરે સુગંધિ પદાર્થો લગાડવા ને શરીરને સુગંધિ રાખવું, સભ્યતા ભરેલો પોશાક પહેરવો, માથાના વાળ ઓળાને સાફ રાખવા, માથામાં, કાનમાં, નાકમાં અને પગોમાં હાથેશાં તેજ ઓળવું, હૃદયપાત કરવું, કોઇને પણ મળતી વખતે પ્રથમ બોલવાની ટેવ રાખવી, મુખને પ્રસન્ન રાખવું, વિપત્તિમાં આવી પડેલા મનુષ્યોને આશ્રય આપવો, હોમ કરવો, યજ્ઞ કરવો, વ્રાહ્મણ, દરિદ્ર વગેરેને દાન દેવું, ચૌટાને નમસ્કાર કરવા, ચૌટામાં બળીદાનો મુકવાં, અતિથિઓની સેવા કરવી, પિતૃઓને પિંડ દાન કરવું, યોગ્ય સમયે હિતકારક, થોડું, કામ જોશું મધુર અને પ્રયોજનવાળું વાક્ય બોલવું, ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી, ધર્મમાં મન રાખવું, બીજને વિદ્યા, ધન, ધર્મ વગેરે મળે તો તે જોઇને તેનાં

વિદ્યા, ધન વગેરેની ઇર્ષ્યા કરવી નહીં, પરંતુ તેને મળેલાં વિદ્યા, ધન વગેરેનાં કારણોની ઇર્ષ્યા કરવી એટલે કે તેણે જે ઉપાયોથી વિદ્યા વગેરે મેળવેલાં હોય, તે ઉપાયોથી હું પણ વિદ્યા વગેરે મેળવું એવી ઇર્ષ્યા કરવી, ચિન્તા કરવી નહીં, નિર્ભય રહેવું, લોક લગ્ન સમ્પત્તિ, યુદ્ધિમાન થવું, ક્ષમાશીલ થવું, ધાર્મિક થવું, આસ્તિક થવું, જ્યોત્ષ્ણ, વિનય, બુદ્ધિ, વિદ્યા, કુલિનતા અને ઉમ્મરમાં પોતાથી અધિક હોય, તેઓની, સિદ્ધ પુરુષોની અને આચાર્યોની સેવા કરવી, બહાર જતી વખતે અંગપર સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં, માથે પાઘડી પહેરવી, છત્રી ઓઢવી, હાથમાં લાકડી રાખવી, પગમાં પગરખાં પહેરવાં તથા ચાર હાથ જેટલા દૂર લાગ સૂધી નજર રાખીને ચાલવું, મંગળ જનક આચારોનું સેવન કરવું, જે ટેકાણે ખરાબ લુગડાં, હાડકાં, કાંઠાઓ, અપવિત્ર વસ્તુઓ, વાળ, ફેતરાં, કાંકરા, રાખ અને ઠીકરાઓ પડેલાં હોય, તે ટેકાણે જવું નહીં, નાહવાની જગ્યાએ પણ કારણ વગર જવું નહીં, થાક લાગ્યા પહેલાંજ કસરત બંધ કરી દેવી, સર્વ પ્રાણીઓ તરફ બહુલાવથી વર્તવું, કોપાયમાનોને સમજાવીને શાંત કરવા, ખીનેલાઓને ધીરજ આપવી, ગરીબોને આશ્રય આપવો, પ્રતિજ્ઞાને ખરી પાડવી. શાંતિને મુખ્ય ધારણ કરવી, પારકાનું તીક્ષ્ણ વચન સહન કરવું, ઇર્ષ્યાને તજી દેવી, શાંતિને શુભ તરીકે જ્ઞવાની ટેવ રાખવી તથા રાગ અને દ્વેષનાં કારણોનો નાશ કરવો. જુદું બોલવું નહીં, કોઇનું પણ ધન ચોરવું નહીં, પારકી સ્ત્રીની અથવા તો પારકાં ધનની ઇચ્છા કરવી નહીં, કોઇની સાથે વૈર કરવાની ઇચ્છા રાખવી નહીં, પાપ કર્મ કરવું નહીં, પાપ કરવાનો સમય આવી લાગ્યો હોય તો પણ પાપ કર્મ કરવું નહીં, બીજના દોષો ગાવા નહીં, કોઇની છુપી બાબત બહાર લાવવી નહીં, અધર્મિક પુરુષોની સાથે, રાજદ્રોહીઓની સાથે, ઉન્મત્ત પુરુષોની સાથે, પતિતોની સાથે, ગર્ભ પાડનારાઓની સાથે, કુદ્ર (હસકાં આચરણવાળા) પુરુષોની સાથે તથા દુષ્ટ પુરુષોની સાથે બેસવું નહીં, બેકેદા થોડા વગેરે વાહનપર બેસવું નહીં, ગોઠણ સુધી ઉંચા અને

કંઠે આસન ઉપર બેસવું નહીં; જેના ઉપર ઓછાડ (ચાદર) ખીછાવેલી ન હોય, જેની નીચે ઓસીકું ન હોય, જે નાની હોય તથા જે ઉંચી નીચી હોય એવી પથારીપર સુવું નહીં, પર્વતનાં ઉંચા નીચાં શિખરો ઉપર ધસવું નહીં, ઝાડ ઉપર ચઢવું નહીં, પાણીના ઘણા વેગમાં નાહાવા પડવું નહીં, નદીના તીરપર આવેલાં ઝાડની છાંયામાં બેસવું નહીં, જ્યાં આગ લાગેલી હોય, તેની આબુઆબુ જવું નહીં, ઉંચે સ્વરે ઘણું હસવું નહીં, શબ્દ થાય તેમ અધોવાયુ છોડવો નહીં, હાથ વગેરેથી મોઢાને ઢાંક્યા વગર, બગાસું અને છાંક ખાવી નહીં, તેમ હસવું પણ નહીં, પ્રયોજન વગર નાકને ખોતર્યા કરવું નહીં, દાંતોને પરસ્પર અથડાવ્યા કરવા નહીં, હાડકાંવાળા લાગ ઉપર મારવું નહીં, પ્રયોજન વિના જમીન ખોતરવી નહીં, નખથી તણખલાં તોડવાં નહીં, માટીનાં ઢેરાંઓને ભાંગવાં નહીં, શરીરના કોઈ પણ અવયવોથી હલકી ચેષ્ટાઓ કરવી નહીં, ગ્રહોને, અનિષ્ટ વસ્તુઓને, અપવિત્ર વસ્તુઓને અને અમંગલ કરનારી વસ્તુઓને જોવી નહીં, મુડદાંવું અપમાન કરવું નહીં, ગામમાં મુખ્ય વૃક્ષની, દેવસ્થાનોની, ધ્વજની, ગુફાની, પૂજ્યની અને ચાંડાલાદિ અસ્પૃશ્ય જાતિની છાયાને ઉલ્લંઘવી નહીં, રાત્રે દેવાલયમાં, ગામનાં મુખ્ય વૃક્ષની નીચે, ચોરામાં ચૌઠામાં, બગીચામાં સ્મશાનમાં અને વધસ્થાનમાં રહેવું નહીં, ઉજ્જડ ધરમાં અથવા અરણ્યમાં એકલાં જવું નહીં, સ્ત્રી, મિત્ર અને નોકરો, પાપ કર્મ કરનારાં હોય તો તેઓનો લાગ કરવો, મોટા પુરુષોની સાથે વિરોધ કરવો નહીં, નીચ પુરુષોની સેવા કરવી નહીં, કપટી પુરુષો પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો નહીં, અનાર્થ પુરુષોનો આશ્રય કરવો નહીં, ક્રોધને ભય ઉત્પન્ન કરવો નહીં, સાહસ, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, અતિ સ્નાન, અતિ પાન અને અતિ ભોજન પણ કરવું નહીં, ઉમા ગૌરુ રાખીને ઘણું વખત સુધી બેસવું નહીં, હિંસક પ્રાણીઓ, ડાઢવાળાં પ્રાણીઓ અને શિંગડાં વાળાં પ્રાણીઓની પાસે જવું કે ઉભવું નહીં, પૂર્વ તરફનો વાયુ; તડકો

ભ્રમાદિ થવાનો સંસવ રહે છે. ભણતી વખતે વચ્ચેથી અક્ષરો પડે
 તેમ, બહુ જોરથી ધીમા સ્વરથી, તરડાઇ ગયેલા સ્વરથી, પદો આડાં
 અવળાં બોલાય તેમ, બહુ ઉતાવળથી, બહુ ધીરે ધીરે, ક્ષીણ સ્વરથી
 તથા બહુ ઉંચા અથવા તો બહુ નીચા સ્વરથી અધ્યયન કરવું ભણવું
 નહીં. તેમ ધણાં લોકોએ એકઠા મળીને કરેલા નિયમ (ડરાવ) ને તોડવો
 નહીં, સામાન્ય નિયમને પણ તોડવો નહીં, રાત્રિએ બહાર પ્રવા જવું
 નહીં, અબાણી જગોએ પ્રવું નહીં, સંધ્યાકાળે ભોજન, અધ્યયન, સ્ત્રી
 પ્રસંગ અને નિદ્રા, આટલાં કામ કરવાં નહીં, બાળક, વૃદ્ધ, લોભી, મૂર્ખ,
 સાથે મિત્રતા કરવી નહીં, દારમાં, જુગારમાં તથા વેસ્ત્રામાં આસક્તિ
 રાખવી નહીં, છૂપી વાત બહાર પાડવી નહીં, ક્રોધવું પણ અપમાન
 કરવું નહીં. અભિમાની થવું નહીં, કર્મમાં અકુશળ રહેવું નહીં, અ-
 પ્રસન્ન રહેવું નહીં, પારકાના ગુણો ઉપર દોષનો આરોપ કરવો નહીં,
 બ્રાહ્મણોની નિંદા કરવી નહીં, ગાયોના ઉપર લાકડી ઉગામવી નહીં,
 વૃક્ષોની, ગુરજનોની, મનુષ્યોના સમુદાયોની અને રાજ્યોની નિંદા કરવી
 નહીં, બહુ બોલ્યા કરવું નહીં, ભાષણો, પોતાના ઉપર પ્રીતિ ધરાવનારાઓ,
 દુઃખને વખતે સહાય કરનારાઓ તથા છૂપી વાત જાણનારાઓને દૂર
 કાઢી મૂકવા નહીં. અધીરા થઈ જવું નહીં. ઉન્નત મનના પણ થઇ
 જવું નહીં, પોષ્ય વર્ગ (સ્ત્રી, પુત્ર, નોકર તથા ચાકર વગેરે)નું પોપણ
 કરવું, પોતાનાં માણસોનો અવિશ્વાસ કરવો નહીં, એકલાએ સુખ
 ભોગવવું નહીં, સ્વાભાવિક આચરણ, શાસ્ત્રોમાં કહેલો આચાર તથા
 વિવેકાદિ દુઃખદાયક થઇ પડે તેવાં પાળવાં નહીં, સઘળાઓનો વિધાસ
 કરવો નહીં, તેમ સઘળાઓની શંકા રાખવી નહીં, તથા હર વખત
 વિચાર કર્યા કરવો નહીં. કામ કરવાના વખતને વ્યર્થ ગુમાવવો નહીં,
 અબાણ્યા સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવો નહીં, ઇંદ્રિયોને વશ થવું નહીં, અંચળ
 એવાં મનને વધારે અંચળ કરવું નહીં, ક્રોધને તથા હર્ષને તાબે થવું
 નહીં, શોક કરવો નહીં. કાર્ય સિદ્ધ થાય ત્યારે હર્ષ પામવો નહીં તેમ
 કાર્ય સિદ્ધ ન થાય ત્યારે એદ પણ કરવો નહીં.

હમેશાં જગતનાં કારણ રૂપ પ્રકૃતિ પંચભૂતાત્મક છે અર્થાત્ અ-
નિલ છે, એમ મનમાં વિચાર કર્યા કરવો કે જેથી રાગ, દ્વેષ મનનો
પરાજય કરે નહીં જેવું કારણ હોય છે, તેવુંજ તેનું કાર્ય પણ હોય
છે એ બાબતમાં નિશ્ચય વિચાર રાખવો. હેતુમાં અને કાર્યારંભમાં તત્પર
રહેવું અર્થાત્ જ્યાં સુધી આરંભેલાં કાર્યનું પૂર્ણ મળે નહીં,
ત્યાં સુધી ક્રિયા કર્યાજ કરવી, અમુક કામ તો હું કરી ચૂક્યો છું,
એમ વિશ્વાસ રાખવો નહીં અર્થાત્ કાર્યસિદ્ધિ થતાં સૂધી કાર્ય કર્યા કરવું.
પરાક્રમનો લાગ કરવો નહીં, અપવિત્ર હેઠળે ત્યારે ગાયનું ધી, ચોખ્ખા,
તલ, દર્ભ અને સર્પપનો અગ્નિમાં હોમ કરવો નહીં, અર્થાત્ પવિત્ર
થયા પછી હોમ કરવો, હોમ કર્યા પછી નીચેનાં વચનોથી પોતાને
આશીર્વાદ આપવો :- અગ્નિ, મારા શરીરમાંથી દૂર નહિ થાઓ, વાયુ,
મારે વિષે પ્રાણીનું આધાન કરો, વિજ્ઞા, મને બળ આપો, ઇંદ્ર, મારામાં
વીર્યનું આધાન કરો અને કલ્યાણકારક જળ, મારા શરીરમાં
પ્રવેશ કરો. આ રીતે આશીર્વાદનાં વચનો જોડી રહ્યા પછી
આપોહિષ્ટા ધત્તાદિ મંત્રો લણીને માર્જન કરવું અને પછી આયમન
કરીને જેવાર હાથવતી હોઠને લુંછી નાખવા, તે પછી જપ વડે બન્ને
ચરણોનું પ્રોક્ષણ કરીને નેત્ર વગેરે ઇંદ્રિયોને, આત્મા હૃદય અને મસ્તકને,
જળના સ્પર્શથી તૃપ્ત કરવાં, આ શુદ્ધસ્થાશ્રમીઓનું સદ્વૃત્ત કલ્પું. હવે
બ્રહ્મચર્યાદિ ખીજ આશ્રમીઓનું સદ્વૃત્ત કહું છું :- બ્રહ્મચર્ય, શાસ્ત્રગ્ધન,
દાન, મૈત્રી (સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મ યુદ્ધિ,) કરણા, હર્ષ, ઉપેક્ષા (લાલ,
હાનિ, જથ, પરાજય, માન, અપમાન એ સર્વમાં સમભાવ) અને પરમ
શાંતિ (સર્વ વસ્તુ ઉપર વૈરાગ્ય) આ બાબતોમાં બ્રહ્મચારી વગેરેએ
પણ પરાયણ રહેવાની જરૂર છે.

ચરક-સૂ. અ. ૮.

૧૮૫ દ્વૌપદી-ઘૌભ્યન્નપિ ! સ્ત્રી પુરૂષનો પરપરપર શું ધર્મ છે
તે કહો ?

ઘૌમ્યઋષિ-લગ્ન કર્યા પછી સ્ત્રી પુરુષે પરસ્પર પ્રીતિથી રહેવું. મરતાં સુધી બન્નેનો પરસ્પર ભાવ વ્યાપ્ત રહે, એજ તેમનો સંલેપથી પરમ ધર્મ જાણવો, માટે પરણેલાં સ્ત્રી પુરુષનાં જોડાએ, એક બીજાથી જુદાં પડતાં પણ, જેમ પરસ્પરે અભાવ ન આવે, તેવી રીતે સદા યત્ન કરવો. જે કુળમાં સ્ત્રીથી પુરુષ અને પુરુષથી સ્ત્રી સંતુષ્ટ રહે છે અર્થાત્ બન્નેને પરસ્પરે પ્રીતિ હોય છે, તે કુળનું સદા કલ્યાણજન થાય છે. જેમ પુરુષ સ્ત્રીના તેમ સ્ત્રી પુરુષના સુખ દુઃખમાં ભાગ લેનારી હોવાથી અર્ધાંગના એટલે પુરુષનું અરધું અંગ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી પુરુષ સ્ત્રી પરણ્યો નથી, ત્યાં સુધી અર્ધો કહેવાય છે; કારણ એકલા પુરુષથી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ સ્ત્રીને પરણી પૂર્ણ થાય ત્યારે તેનાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે; ધરને ધર નથી કહેતા પણ સ્ત્રીજ ધર કહેવાય છે, કેમકે સ્ત્રી વિનાનું ધર અરણ્ય સરખું લાગે છે. સ્ત્રી ધર્મ અર્થે તથા કામ સમય પુરુષને સહાય કરનારી છે અને પરદેશમાં જવા સમય તેને વિશ્વાસ કરવા લાયક પણ તેજ છે તેમજ રોગથી પીડાએલા તથા કષ્ટને પામેલા દુઃખી પુરુષને નિરંતર સ્ત્રી સમાન બીજી કંઈ પણ ઔષધ નથી. પુરુષને લોકમાં સ્ત્રી સમાન કોઈ સર્ગ, ગતિ તથા ધર્મ સંગ્રહ કરવામાં સહાય કરનાર નથી. વળી મરતાં સુધી સ્ત્રી પુરુષે એક-બીજાથી જુદાં પડીને ન રહેવું, એ સ્ત્રી પુરુષનો દુઃકામાં પરમ ધર્મ જાણવો. ધણી ધણીયાણીએ સારી રીતે ધર્મ, અર્થ તથા કામ મેળવવામાં હમેશાં એક ચિત્ત થઈને સમાન આચરણથી અને સમાન વૃત્તિથી વર્તેલું.

૧૮૬ દ્વૈપદી-ઘૌમ્ય ઋષિ ! પતિના ગુણો સ્ત્રીમાં આવે કે નહિ તે મને કહો ?

ઘૌમ્યઋષિ-શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી જે પુરુષની સાથે જે સ્ત્રી પરણે છે, તે પુરુષના જેવા ગુણ હોય તેવા ગુણ તેની સ્ત્રીમાં પણ આવે છે. જેમ કે, નદી સમુદ્રની સાથે મળે છે ત્યારે સમુદ્રના ગુણો નદીમાં

આવે છે. કેમકે અક્ષમાલા, નીચ કુળની સ્ત્રી હતી પરંતુ વસિષ્ઠ ઋષિને પરણી હતી તથા સારંગી મંદપાળ ઋષિને પરણી હતી, તેથી તે બન્ને સ્ત્રીઓ પૂજ્ય પદવીને પામી હતી. આ સ્ત્રીઓ તથા ખીછ ધણી સ્ત્રીઓ નીચ જાતીમાં જન્મી હતી, તોપણ પોત પોતાના સ્વામીના સારા ગુણોને લીધે જગતમાં મોટાદને પામી હતી. મનુસ્મૃતિ.

૧૮૭ દ્રૌપદી-ઘૌમ્ય ઋષિ ! સ્ત્રી પ્રત્યે ભત્રીયારતું શું કર્તવ્ય છે તે મને કહો ?

ઘૌમ્યઋષિ-પુરૂષને રાજગારને અર્થે પરદેશ જવું પડે તો તેણે પોતાની સ્ત્રીના ભરણ પોષણનો બંદોબસ્ત કરીને પછી પરદેશમાં જઈને રહેવું, કારણ કે સ્ત્રી ગમે તેવી સદ્ગુણી હોય તોપણ તેને જો આધા ખીધાના સાંસા પડે છે તો તે આડે માર્ગે વર્તવા માટે છે. જો પુરૂષ પોતાની સ્ત્રીની સંભાળ રાખીને તેને, દુરાચરણને રસ્તે જતાં અટકાવે છે, તો તે પુરૂષ પોતાની પ્રજા ઉપર કલંક આવવા દેતો નથી, પોતાનાં ચરીત્રને ઐશ્વર્યે આચારણને જાળવી શકે છે, કુળની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે, આત્માને પ્રસન્ન રાખે છે અને સ્વર્ગમનું પાલન કરી શકે છે. ધણીએ પૈસાને સાચવી રાખવાના કામમાં, નવરાવવાના કામમાં, ધર્મનાં કાર્યોની વ્યવસ્થા કરવાના કામમાં રમોઢના કામમાં, અને ઘરનાં વાસણ કુસણને સાફ સુદ્ધ રાખવાના કામમાં સ્ત્રીની નિમણુંક કરવી. મનુ અ. ૯

૧૮૮ દ્રૌપદી-ઘૌમ્યઋષિ ! સ્ત્રીઓનો શું ધર્મ છે તે જાણવા ઇચ્છું છું ?

ઘૌમ્યઋષિ-હે સૌભાગ્યપ્રદે ! આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રથમ વિકાસ દોઢો હત્તમ સ્ત્રીઓને પ્રાપ્ત થાય છે તથા શરીરોથી શરીરોના સ્પર્શ કરે છે, તેમ વિવિધ મનોહર રૂપ ધારણ કરવાવાળી સત્કારને પ્રાપ્ત થઈને સૂર્યની કાંતિ સમાન પોતાના સ્વામીની સાથ મળીને પ્રજાને પ્રાપ્ત કરવાવાળી તથા મરતાં સૂધી સ્ત્રી-પુરૂષનો પરસ્પર પ્રેમ-ભાવ ચાલુ રહે, એજ તેમનો સંક્ષેપમાં પરમ ધર્મ જાણવો.

સ્ત્રીને પોતાના સ્વામિની જુદો યત્ન વ્રત કે ઉપવાસ કરવાની જરૂર નથી, કિંતુ સ્વામિની સેવા-શુશ્રૂષા કરવાથીજ તેને સ્વર્ગ (વિશેષ સુખ) મળે છે.

જે સ્ત્રી પતિ પ્રત્યે સારા સ્વભાવવાળી, મધુર બોલનારી, રૂઝાં આચરણવાળી, સુખરૂપ દેખાવવાળી, પતિમાંજ એક ચિત્ત રાખનારી, તથા પ્રસન્ન મુખવાળી હોય તે ધર્મચારિણી જાણવી. કારણ-સ્ત્રીઓને પતિજ દેવ, રનેહી તથા ગતિ છે. પતિના સમાન કાષ્ઠ બીજું ગતિ તથા દેવત નથી, કારણ કે જગત્માં પ્રત્યેક સ્ત્રીઓને પોતપોતાનો પતિ પરમેશ્વર તુલ્ય સેવ્ય છે અને સ્ત્રી તેની સેવક છે. અનેક ધર્મશાસ્ત્રો, પુરાણો અને ઇતિહાસોથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્ત્રીઓને પોતાનો પ્રાણનાથજ પરમેશ્વર છે, સ્ત્રીઓને પોતાનો પ્રાણનાથજ દેવત છે અને સ્ત્રીઓને પોતાનો પ્રાણનાથજ સંસારનું સર્વસ્વ છે. સ્ત્રીઓને પોતાના પ્રાણનાથની ભક્તિ વિના નથી જપ કરવો ધટિત કે નથી તપ કરવું ધટિત, નથી દાન કરવું ઉચિત કે નથી વ્રત કરવું ઉચિત, નથી દેવ દર્શન કરવાં યોગ્ય કે નથી તીર્થ કરવાં યોગ્ય, નથી શ્રવણ કરવું લાયક કે નથી મનન કરવું લાયક, નથી નિદ્રધ્યાસ શોભતો કે નથી ઇશ્વરાચન શોભતું. સ્ત્રીઓ ગમે તેટલાં તપ કરે, ગમે તેટલાં જપ કરે, ગમે તેટલાં તીર્થોમાં આથડે, ગમે તેટલાં દાન કરે, ગમે તેટલી દયા કરે, ગમે તેટલાં વ્રતો કરે અને ગમે તેટલાં શાસ્ત્રો સાંભળે, પણ પોતાના પ્રાણનાથમાં નિષ્કપટ મન-વચન-કર્મથી પ્રેમ બાંધ્યાવિના, તેની પૂર્ણ ભક્તિથી સેવા કર્યાવિના, અને સર્વ પ્રકારે તેના મનને સંપૂર્ણ સંતોષ કરાવ્યા વિના, લાઝો અથવા કોરો વર્ષે પણ શું પરમકથાણું પાત્ર થાય છે ? શું સ્વર્ગ સુખને યોગ્ય થાય છે, કે શું અપવર્ગપાત્રના (મોક્ષપાત્રના) વર્ગમાં ગણાય છે ? અથવા તે આમુખિક સિદ્ધિની વાત તો દૂર રહી પણ શું ઔદિક-ઔટસે અહિંના વર્તમાનકાળના પણ કોષ્ઠ પ્રકારના સુખના લાભને યોગ્ય થાય છે ? કદિ નહિ. આ સંસારમાં અ-

નેક પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રાણનાથની પરમેશ્વર તુલ્ય પૂજા કરી નિઃશ્રેયસ અમૃત્યુની સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલ છે, તે કોઈનું અભિપ્રાય નથી તો પણ કેટલાક દાખલાઓથી નિવેદન કરું છું.

સતીશિરોમણિ અનુસૂયાએ પોતાના પ્રાણનાથની સેવારૂપ સનાતન ધર્મથી ન સૂકવાનેજ સો સો વર્ષ સુધી અનાવૃદ્ધિના આશય દુઃખ સહન કરેલ છે. મહાસતી અર્ધધતીએ તેજ ધર્મ જાળવવા પોતાના સો સો પુત્રનો નાશ થવા છતાં ધીરજ ધરી પોતાના પતિને ધીરજ આપેલ છે પરમ પવિત્ર લોપામુદ્રાએ તેજ ધર્મ નિઃપ્રભાદપણે સેવી અદ્ભુત કીર્તિ મેળવી છે. સામાન્યના ભુવલુને ઇચ્છનારાં ભોગવતીએ શારે બચકર નાગરૂપ પતિની પણ પરમેશ્વર ભુદ્ધિથી પ્રેમ પૂર્વક પૂજા કરીને એજ ધર્મનો અમલકાર દેખાડ્યો છે. નીતિના નિવાસરૂપ નર્મદાએ ગદાકુહી, કોંધી, દૂર, અને કપડી કૌશિક નામના પોતાના પ્રાણનાથને માથા ઉપર ઉપાડી પ્રત્યેક પુણ્યતીર્થમાં ફરીને એજ ધર્મને પલ્લવિત કર્યો છે. મહાપ્રતાપવાળાં મહાલસાએ પોતાના પ્રાણનાથ કુવલયાશ્વિનું દંબી દાનવથી ખોટું અદ્વિત સાંભળી પોતાનાં પ્રાણ પરહરીને તેજ ધર્મની દૃઢતા કરી છે. જગજગનની સતીએ પોતાના પિતા દક્ષપ્રજાપતિના મુખથી પોતાના પ્રાણનાથ સદાશિવની નિંદા સાંભળતાંજ પોતાના પ્રિય પ્રાણને પરસોડના પ્રવાસી કરી તેજ ધર્મની મહત્તા બતાવ્યામાં બાકી રાખી નથી. એટલુંજ નહિ પણ ફરીથી હિમાચળને ઘેર જન્મ લઇ જન્માંતરમાં પણ તેજ પ્રાણનાથની પ્રાપ્તિ માટે બાર બાર વર્ષ સુધી દુઃખર તપ કરી છેવટ તપનું ફળ પ્રાપ્ત ન થતાં ચિતા ખડકીને તેમાં પોતાના કોમળ શરીરની આહુતિ આપવાની તૈયારી કરવાથી પણ ઉપરના ધર્મનો અમલકાર સોકોના ચિત્તમાં ચિતરેલ છે. પવિત્ર સતી સાવિત્રીએ યમરાજના દુર્ભેદ પાશના અંધનથી પોતાના પ્રાણનાથ સત્યવાનને છોડાવી તેજ ધર્મની ચડતી આગાદી અને કલ્યાણ કરવાપણું પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. સતીજન શિરોમણિ સતી સીતાજીએ રાજ્ય સુખને ત્યાગ

કરી બાર વર્ષની બાલ્યાવસ્થામાં રઘુકુલતિલક રામચંદ્રજીની સાથે ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસના દુઃખનો ભાગ લઈ ઉપરનાજ ધર્મની સર્વોત્તમ મહત્તા દર્શાવી છે. સદગુણી દમયંતીએ પોતાના પ્રાણનાથ પુણ્યશ્લોક નળરાજ સાથે, રાજ્યસુખ અને પ્રાણતુલ્ય પોતાનાં બાળકોને પણ મેલી દઈ વનવાસનાં દુઃખનો ભાગ લીધો. એટલુંજ નહિ પણ કળિના આવેશથી અર્ધ રાત્રિને સમયે નળરાજ પોતાને ભરનિદ્રામાં ભયંકર વનમાં એકલી મેલી ક્યાંઈ જતાં રહ્યા, તેમ છતાં તેની ઉપર ધૃત્યા કે દેવનો લેશ પણ ન લાવતાં પોતાના પિતાને ઘેર જઈ હંજારો પ્રયાત્ન કરી નળને તેણે ત્યાગ કરવાથી પોતાની ઉપર પડેલા દુઃખોને નહિ સંભારતાં નળરાયમાં નિઃસીમ પ્રેમ રાખી શું ઉપરના ધર્મની ઝાળી પુણી કરી છે? રાજ્યપુત્રી રૂકિમણીજીએ પોતાના વિવાહની વખતે પોતાના પ્રાણનાથ ક્રીકૃષ્ણને આવતાં વિલંબ થવાથી તે સમયે પોતાના પ્રાણનો નાશ કરવાની તૈયારી કરીને તથા પોતાના સોદરભાઈ રૂક્મીનો વધ કર્યો તો પણ તે વિષે દ્વેષ કે ઐદાર્ય ન લાગતાં ઉલટી બળભદ્ર વિષે યાવતજીવિત પ્રતિ દિવસ વધતી માન્ય ખુદ્ધિ રાખીને તેજ ધર્મને ટેકા આપેલ છે. આ શિવાય અનેક પતિવ્રતા સ્ત્રીઓએ પણ અનેક દુઃખો ભોગવી તેજ ધર્મની ધુરંધરતા સિદ્ધ કરી આપી છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્ત્રીને પોતાનો પ્રાણનાથ સેવ્ય છે અને સ્ત્રી સેવક છે. માટે કુલીન સ્ત્રીઓએ પોતાનો પતિ અંધ હોય, કે અપંગ હોય, કુબળો હોય કે કુરૂપો હોય, મુંગો હોય કે મન પ્રેરેલો હોય, રોગી હોય કે રીસાળ હોય, દૂર હોય કે કપટી હોય, જડ હોય કે જીગટિયો હોય, દુકામાં એટલુંજ કે સર્વ દુર્ગુણનો પાત્ર હોય, દરિદ્ર હોય અને દુરાચારી હોય, તો પણ તેને પોતાના પરમેશ્વર, પોતાનું દેવત અને પોતાનું સર્વસ્વ માનવો; તેમજ મન-વચન-કર્મથી સેવા કરતાં તેનું પ્રિય અને હિત થાય તેમ કરવું. એજ સ્ત્રીઓનો સર્વ સુખને વધારનાર અને કલ્યાણ કરનાર શુભ ધર્મ છે.

અનુશાસનપર્વ.

૧૮૮ સત્યભામાળ-દ્રોપદીજી ! મહા શૂરવીર તમારા પતિ પાંચ પાંડવોને તમે શી રીતે વશ કર્યા છે તે મને કહો ? માહારી સમજ પ્રમાણે ધણું કરી નીચે બતાવેલા ઉપાયથી પતિ વશ થાય છે.

૧ કંઠ સોગવાર આદિ વ્રત કરવાથી; ૨ કંઠ ઉપવાસ આદિ તપ કરવાથી; ૩ સંગમ સમયે સ્નાન આદિ મુગંધી પદાર્થથી; ૪ વશીકરણના મંત્ર યુક્ત ઔષધીથી; ૫ કામશાસ્ત્રની ક્રિયાથી; ૬ રજસ્વલા યયા પછે સ્નાન કરી પતિ પાસે જઈ પોતાના પગની પેનીએ કરી તેના શીશનનો સ્પર્શ, જપ, હોમ, તથા સેવનાદિ કરવાથી.

ઘણું ભાગે ઉપર પ્રમાણે યત્ન કરવાથી પોતાનો પતિ વશ થાય છે, આમ મારી સમજ છે. તે પ્રમાણે તમે કંઠ ઉપાય કરી તમારા પતિને વશ કરો છો કે કંઠ વશ કરવાના બીજા અન્ય ઉપાય છે તે મને કહો. પતિ મુંદર હોય વા કરપો હોય, રાંક હોય વા રાજા હોય, તથાપિ સતી સ્ત્રીએ તો ગમે તેવો તોપણ પોતાનો પતિજ નારાયણ માની તેની આત્મામાં રહેવું.

દ્રોપદીજી-સત્યભામાળ, હું ઘણી દલગીર છું કે, તમે શ્રી કૃષ્ણનાં અર્ધાગના થઈ, આવા ઉપાય બતાવો છો, આ જોડલા ઉપાય તમે કહ્યા એ તો નાલાયક સ્ત્રીઓ માટે છે; કારણ જે નાલાયક સ્ત્રીઓ હોય તે દ્વારા ધાગા અને મંત્ર જંત્ર જેવા ઉપાયો પોતાના પતિને (કામણ) વશ કરવા માટે કરે છે. સાંભળો; જે ઉપાય તમે બતાવ્યા એમાંનો કંઠ ઉપાય વશ કરવા માટે કોઈ સ્ત્રી કરે, અને તેનો પતિ તે વાત જાણે તો જમ સર્પને ઘરમાં આવેલો જોઈ ઉમંગ થાય તેમજ પોતાના સ્વામીને થાય, અને તે પોતાને દુઃખી માને, માટે સ્ત્રીને વશ મંત્રથી કદી પોતાનો સ્વામી થતો નથી; વળી મૂર્ખ અને નીચ સ્ત્રીઓ પોતાના ધણીને વશ કરવાના બીજા નીચે જણાવેલા ઉપાય કરે છે.

દ્રોષની પાસે ઔષધ કરાવી, પોતાના સ્વામીને તે ખવડાવે છે, એ ખાવાથી પતિ નાશ પામે છે, અગર બેભાની થઈ વધારે દુઃખી

થાય છે; અને કોઇ વાર તો તેથી આંધળા, જેહેરા, જલંદરવાળા, કોઢીઆ, બળ વગરના, પુરુષાર્થ વીનાના થઇ જાય છે, માટે સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિનું કદી અવળું કરવું નહીં. હવે હું જે ઉપાય કરી મારા પતિને વશ કરું છઉં તે સાંભળો:-

૧ મારા સ્વામીનાથ સાથે હું અહંકારથી કદી પણ બોલતી નથી; ૨ જરા પણ ક્રોધથી કોઇ દિવસ મારા પતિ સામું બોલતી નથી; ૩ તેઓ દુરથી બોલાવે તો તુરત લાખ કામ છોડી દઇ તેઓ પાસે જઇ છઉં; ૪ ઇસારેથી પોતાની આંખની કચાક્ષથી અભિપ્રાય જણાવે કે તુરત સમજી જઇ, અને તે પ્રમાણે ઝડપથી અમલ કરું છઉં; પણ ગમે તેવો શરવીર, પરાક્રમી, રૂપવાન, ગુણવાન, સારા પોશાકવાળો પુરુષ દેખું તો પણ મારા પતિ પાસે હું તેને તુચ્છ ગણી છઉં, અને મને એમ તો થાયજ નહીં કે, અમુક પુરુષ મારા સ્વામી કરતાં સરસ છે; ૬ મારા સ્વામી જમ્યા ન હોય તો હું તેના પેટેલાં કોઇ દિવસ જમતી નથી, મારા પતિ ઉભા હોય તો હું પણ ઉભી રહું છઉં. ૭ મારો પતિ બહારથી ધરમાં આવે છે તે વખતે હું ધરમાંથી સર્વ કામ છોડી તેની પાસે આવી, તેને બેસવા માટે વિનંતી કરી આશન આપી બેસાડું, અને પાણી આપી પીવા વિનંતી કરી આશન આપી બેસાડું, અને પછે તે ખુશીમાં આવ્યા છે કે કંઇ વિચારમાં છે કે કંઇ ચિંતામાં છે તે જાણું, અને તે બાદ તેની સાથે સમયાનુસાર અતિ નમ્રતાથી વાતચીત કરું; ૮ ધરમાં સાહિત્ય ઠામ વાસણ વિગેરે કુલ સાધ અને સ્વચ્છ રાખું છઉં; ૯ મારે હાથે રસોઇ કરી પ્રીતીથી તેની મરજી અનુસાર જમાડું છઉં; ૧૦ ધરમાં ધાન્ય આદિ પદાર્થ સાચવી સંભાળી સારાં રખાવું છું; ૧૧ તિરસ્કાર પૂર્વક હું દ્રોહની સાથે બોલતી નથી; ૧૨ દુષ્ટ કે ખરાબ સ્ત્રીઓની સોબત કદી હું કરતીજ નથી; ૧૩ ધરમાં કે બહાર કોઇ જગ્યાએ હું પુરુષ સાથે એકાંતમાં રહેતી નથી, તેમ હાસ્ય કરી કોઇ સાથે કદી બોલતી નથી; ૧૪ ધરના બારમાં હું ગમે તે કામ હોય તો પણ ઉભતી નથી; ૧૫

અતિ હાસ્ય કોષ્ટ વખત કરતી નથી, અતિ રોષ રાખતી નથી, ક્રોધ તો જરા પણ રાખતી નથી, એ બધું તજીને શુદ્ધ અંતઃકર્ણથી સ્વામી ની સેવા કરે છું; ૧૬ મારા સ્વામીની જેમાં પ્રીતિ નહોતી તેમાં હું પણ ચીત કે પ્રીતિ રાખતી નથી. સ્ત્રી તિર્થ, દાન અને તપ ઇત્યાદિથી પવિત્ર થાય છે તેના કરતાં પતિની ભક્તિ વધારે પવિત્ર થાય છે. પતિ એજ સ્ત્રીના પરમેશ્વર છે.

વળી હે સત્યભામાજી, જ્યારે મારા સ્વામી પરદેશ પધારે, ત્યારે નીચે પ્રમાણે હું વર્તણુંક રાખું છઉં.:- ૧ પુષ્પ કે ચંદન આદિ સુગંધી પદાર્થને પસંદ કરતી નથી. તે વિનાની વ્રતવાન થઈ રહું છઉં. ૨ મારા સ્વામી મને શરીર સારું રહેવા માટે કહી જાય કે તમારે અમુક પદાર્થ ખાવો કે ન ખાવો તે પ્રમાણે હું વરણું છઉં. ૩ નીતિ બરાબર રાખું છઉં. ૪ હું મન-કર્મ વચ્ચે પતિજ દેવતા અને ગતી રૂપ છે એમ માનું છઉં. વળી ગુણ ત્રણી આણું છઉં તે પણ તમોને કહું છઉં. ૫ મારા પતિની મરણ પ્રમાણે અલંકાર, વસ્ત્ર વગેરે પહેરું છઉં. ૬ મારી સાસુ સસરાની નિંદા કોષ્ટ દિવસ કરતી નથી. ૭ મારી સાસુને ખાન પાન કરવાના પદાર્થ, વસ્ત્ર તથા જહાસ લાવ તેની મરણ અનુસાર હાજર કરું છઉં. ૮ મારી સાસુ જે માગે તે હાજર કરવામાં જરા પણ કસુર કરતી નથી, તથા તેની સાસું તાણીને કે ખેંચાઈને હું કોષ્ટ દિવસ બોલતી નથી.

વળી મારે તમને જાણાવવું જોઈએ કે, આપણા પતિ રાજા છે, તે આપણે રાજ્યકાજ વિશે સઘળું જાણવાની જરૂર છે તે પ્રમાણે હું શું શું જાણું છું તે તમને કહું છું તે સાંભળો.

૧ રાજ્યમાં જે જે દાસ કે દાસીઓ છે તેનાં સર્વનાં નામ, ગુણ, તેનાં ભોજનનાં સાદીત્ય, તેમને પેહેરવાનાં વસ્ત્ર તથા તે કાણુ-ક્યા કામને લાયક છે તે સર્વ જાણું છઉં.

૨ મારા સ્વામીની રાજ્યની આવક તથા અર્ચની શું વ્યવસ્થા છે, તે તમામ જાણું છઉં.

૩ મારા પતિ (રાજા) જ્યારે પોતાની ગેરહાજરીમાં જે જે કાર્યો સંભાળવાને સોંપી જતા તે સર્વ હું મારાં પોતાનાં સઘળાં કામો તજીને તે સંભાળતી હતી, તથા રાજ્યનાં ખંડારમાં શું શું છે તે તમામ હું જાણતી હતી.

મારા પતિની સહાયતામાં કે મદદમાં રાત દિવસ કોણ કોણ રહેનાર છે તે તમામને હું સારી રીતે જાણતી હતી. મારા સ્વામી ઉઠ્યા પહેલાં હું હરેસાં ઉઠું છઉં, અને સુતા પછે સુવું છઉં. એ પ્રમાણે મારી રહેણી કહેણી તથા વર્તણુંક છે, જે ગુણને લઇ મારા પતિ મને વશ થએલા છે, કાંઇ તમે બતાવ્યા પ્રમાણે હીલ ચાલ કરે વશ થએલા નથી, માટે હે સત્યભામાજી ! તમે ઉપર પ્રમાણે રહેણી રાખો તો તમારા પતિ તમને વશ થાશે, છતાં પણ તમારે તમારા સ્વામી શ્રી કૃષ્ણ સાથે નીચે પ્રમાણે વર્તવું, તેથી તે વશ થાશે. મતલબ આપણે આપણા સ્ત્રીઓના જે ખાસ ધર્મ છે તે પ્રમાણે વર્તતાં આપણા પતિ આપણે વશ ન થાય તો પછે તે કેમ વશ ન થાય તેનો વિચાર કરો, છતાં પણ તમારે કેમ વર્તવું તે કહું છઉં.

હે પ્રીય સખી ! સત્યભામાજી ! સ્ત્રીઓનું સર્વ દેવતા પતિ સમાન દેવતા સહિતમાં કોઇ છેજ નહીં, જેના કોધથી સર્વ નાસ થાય છે અને જેની ખુશીથી સર્વ રીતે સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ થાય છે, સ્વામીની પ્રસન્નતાથીજ સ્ત્રીને, પુત્ર, સારાં વસ્ત્રાલંકાર આદિ અનેક પ્રકારના આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે શ્રી કૃષ્ણને એમજ થાય કે હુંજ આને એટલે તમને પ્રીય છું, એમ તમે તેની સાથે વર્તીને શુદ્ધ અંતઃકર્ણથી સેવા કરો. જ્યારે શ્રી કૃષ્ણ બાહ્યથી આવે, કે જટ તમારે તેની સામે જવું, પધાર્યા કહી બેસવા આસન દેવું અને પાસે ઉભવું તથા સારી રીતે માન આપવું. પતિ આવરને કે હરકાઇ, માણસને કાંઇ કામ સિધ્ધિ ત્યાં

તરત પોતે વચમાંથી તે કામ કરી ઉભું રહેવું. તેથી પતિને એમ જણાય કે, આ સ્ત્રી મારી ઠીક ચાકરી કરે છે.

તમારા સ્વામી કંઈ છાની વાત કહે અને તે પછી પૂરી તમને એમ કહે કે, આ વાત ગુપ્ત રાખી મનમાં જ સમજશો. ક્યાંક કેશોમાં તો તમારે કોઈને નજ કહેવી. તમારા સ્વામીને જે વાતમાં પ્રીતિ હોય. તેમાં તમારે પણ પ્રીતિ રાખવી. જે તમારા સ્વામીના મિત્રો અને ભાઈઓ વગેરે હોય તેને તમારા સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે ભોજનાદિકથી સંતુષ્ટ કરો અને તમારા સ્વામીથી વિરુદ્ધ હોય તેના માટે મનમાં ભંય પામો. તમારા પુત્રાદિકથી માંડીને તમારે કોઈ સાથે એકાંતમાં રહેવું નહીં,

૧૯૦ સત્યભામાળ-પ્રીય એહેન દ્રૌપદી! સ્ત્રીનું શું કર્તવ્ય છે તે મને કહો?

દ્રૌપદિણ-સ્ત્રીનો ગુરુ, માતા પિતા, વિદ્યા શિક્ષક, વિદ્યુષી વનીતા અને પતિ વગર ખીજો કોઈ ચઇ શકતો નથી; તેમ પતિ પ્રેમ પાઠ અને પતિ પ્રેમ જાપ અને પતિ પ્રેમ ભક્તિ અને પતિ દર્શન-એજ તેનું બહુતર કે ધર્મધ્યાન જે કહો તે છે.

સાસુ સસરાને માઆપ સમાન સમજીને પ્રેમથી તેમની સેવા પૂજા કરવી, અને સૌથી પહેલું પતિનું કાર્ય પ્રસન્ન ચિત્તે કરવું.

ધરમાં જે નિત્ય પ્રત્યે ખર્ચ થાય તે ચાદ રાખવો અથવા લખી રાખવો અને દરેક સંધ્યાએ પોતાના પતિને સંભળાવવો. આવક કરતાં ખર્ચ વધારે ન થાય એવો પ્રયત્ન રાખવો. પતિની ગેરહાજરીમાં ઘેર મેમાન આવે તો પોતાની આખર સાચવતાં, પોતાના ધરની શક્તિ અને આખર પ્રમાણે પરોણાગત સારી રીતે કરવી.

જે વસ્તુ ધાન્ય વગેરે ધરમાં હોય તે બગડી કે સળી ન જાય તેની કાળજી રાખવી, શું શું વસ્તુ ધરમાં નથી અને મંગાવવી છે, તેની સંભાળ રાખવી. ધરનાં સૌ જમીને ઉકે ત્યારે પોતે ભોજન કરવું.

પતિથી કોઈ પણ પ્રસંગે રીસાત્તું નહિ તથા વસ્ત્ર કે ધરેણાં યા

કાંઈ વસ્તુ ખાખત હઠ અને કંકાસ કરવો નહિ. જો કાંઈ કસુર થઇ હોય તો તે માની જવી અને તેની માફી માગવી.

પતિનો કે ધરનો ગુપ્ત બેઠ ભરમ-મોભો-એમ કોઇ આગળ ન કહેવાં એટલુંજ નહિ પણ તેની કોઇને પણ ખચર પડવા ન દેવી. પતિપર અંતરમાંથી ખરેખરો પ્રેમ રાખશે તો તે તમારે આધીન રહેશે અને તેની આગળ તમારો મરતબો વધશે. પતિની સાથે વિનયથીજ બોલવા ચાલવાનો અભ્યાસ રાખવો. કોઇથી તડકીને કદાપી ન બોલવું.

૧૬૨ દ્રૌપદી-ઘૌમ્યઋષિ ! જોનાં પતિ પરદેશ ગયો હોય તે બેધિતભર્તૃકા સ્ત્રીનો શું ધર્મ છે તે મને કહો ?

ઘૌમ્યઋષિ-દ્રૌપદી પતિ બહાર ગામ જવાને નિકળે ત્યારે સ્ત્રીએ અપશુકનનાં વચનો કહેવાં નહીં; તેને ના પાડીને જતાં અટકાવવો પણ નહીં; તેમ તે વખતે રડવું નહીં. પતિ પરદેશ ગયો હોય ત્યારે સ્ત્રીએ નિત્ય શરીરપર તેલ વગેરે ચોળીને નાહાવું નહીં. પણ શુદ્ધિને માટે સાધારણ સ્નાન માત્રજ કરવું તથા પતિના આયુષ્યની રક્ષા માટે નિત્ય સૌભાગ્ય વ્રતો કરવાં. સ્ત્રીએ હમેશાં ઘરેણાં પહેરવાં નહીં પરંતુ થોડાં માંગલિક આભૂષણોજ પહેરવાં તથા દેવતાઓની આરાધના કરવામાં અને પતિનું હિત કરવામાં તત્પર રહેવું. જો પતિ ભરણપોષણનો બંદોબસ્ત કરીને પરદેશ જાય, તો જ્યાં સુધી તે પરદેશમાં રહે ત્યાં સુધી સ્ત્રીએ પતિવ્રતાના નિયમો પાળીને રહેવું, પરંતુ ભરણપોષણને માટે કંઈ બંદોબસ્ત કર્યા વિનાજ પરદેશ જાય તો પછી સ્ત્રીએ રેંટીઓ કાંતીને અથવા તે ખીજો નિર્દોષ ધંધો કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરવો. પતિ પરદેશ જાય ત્યારે સ્ત્રીએ સાસુની પાસે સુવું, પરંતુ તેનાથી દૂર ખીજ જગ્યાએ સુવું નહીં, તથા દરરોજ પ્રયાન પૂર્વક પતિના સમાચારો મંગાવ્યા કરવા. સ્ત્રીએ પતિના કુશળ સમાચાર જાણવા માટે તેની પાસે સેવકો મોકલવા. પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ દેવોની પતિના કથ્યાણને માટે પ્રાર્થના પણ કરવી. શરીરપર અંદનાદિક સુગંધી પદાર્થો લગાડવા નહીં, કૂલની માળા પહેરવી નહીં,

આખમાં આંજલુ આંજલુ' નહીં, નખ ઉતરાવવા નહીં, માથાના વાળને ઝાળીને બહુ શોભા કે ઠાઠમાઠ કરવો નહીં તથા હાંતને રંગ વગેરે લગાડીને શોભાયમાન કરવા નહીં. જેનો ધણી પરદેશ ગયો હોય તેવી સ્ત્રીએ રમત ગમત, શરીરનો શૃંગાર, સવાઓમાં જવું, હિસવો જેવા જવા, બહુ હસવું તથા પારકે ઘેર જવું, આટલી બાબતનો ત્યાગ કરવો. તેમ હાંત ઠાઠવા નહીં, પરપુરૂષોની સાથે મસ્કરીઓ કરવી નહીં, પારકી ચેષ્ટાઓ જેવી નહીં, મરજી પ્રમાણે ભટકવું નહીં તથા પરપુરૂષના શરીર વડે પોતાનું શરીર દર્શાવ તેમ બેસવું નહીં. એક વસ્ત્ર પહેરીને ભટક્યા કરવું નહીં, પરંતુ અંદર ધાવરો પહેરવો, નિર્લજ્જ રીતે માયાપરનો છેદો ઉતરી જાય અથવા તો યોગી ખસી જાય તેમ બેસવું હાંતવું નહીં, તથા મરજી મુજબ ભટક્યા કરવું નહીં, કારણ કે આ દોષો સ્ત્રીઓને હમેશાં દુઃખ દેનારા કહેલા છે.

બૃહન્નારદીયપુરાણ.

૧૬૨ દ્વાપદી-ઘૈમ્યરૂપિ ! ગર્ભવતી સ્ત્રીનું શું કર્તવ્ય છે તે કહો ?
 ઘૈમ્ય રૂપિ-સ્ત્રી જ્યારે ગર્ભવતી થાય છે ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે નિયમો પાળવા. ગર્ભવતીએ હમેશાં મોહોડું પ્રસન્ન રાખવું, સ્વધર્મમાં પરાયણ રહેવું, બહારથી તથા અંદરથી સ્વચ્છ રહેવું, ગર્ભનું રક્ષણ કરવું, સુંદર વસ્ત્રાભુષણ પહેરીને શણગાર સજવો. ગર્ભવતીએ દુષ્ટ સ્ત્રીઓની સાથે વાતચીત કરવી નહીં, મુપડાંનો પવન લેવો નહીં, જેનાં છોકરાં મરી જતાં હોય તેવી સ્ત્રીઓની સાથે બેસવા હાંતવો સંબંધ રાખવો નહીં તથા પારકે ઘેર જમવું કરવું નહીં. બહુ હુખો ખોરાક ખાવો નહીં, બહુ ખોટો ખોરાક પણ ખાવો નહીં, તથા ભારે ખોરાક પણ ખાવો નહીં. ગર્ભવતીએ પંચમાસીથી ક્રિયા ચંદ્ર ગયા બાદ ઉત્ર ઔષધો અને ખાર ખાવા નહીં, મૈથુન સેવવું નહીં, તેમ ભાર ઉપાડવો નહીં. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ અમાંગલિક વાણી બોલવી નહીં, વધારે દાસ્ય કરવું નહીં, મોહોડું ચઢાવવું નહીં, નાહાવું હોય, ત્યારે પાણીમાં સર્વોપધ નાંખીને તે પાણીથી નાહાવું. ઝાડપર ચઢવું નહીં, ટીકાપર ચઢવું નહીં,

સમુદ્રમાં પ્રયાણ કરવું નહીં તથા ઉંડી ખાઈને પણ ઉદ્ધવવી નહીં. આ પ્રમાણે જે આચરણ કરે છે તે, જે પુત્રને જન્મ આપે છે તે ઉત્તમ ગુણવાળો થાય છે.

૧૯૩ માર્કંડેયમુનિયે પતિવ્રતાના પ્રભાવ વિષે કૌશિક
પ્રાહ્મણને કહેલો. ધર્મખોધ.

કૌશિક નામનો કુળવાન અને વેદવેતા તથા તપનો સંહાર ધર્મ નિષ્ઠ પ્રાહ્મણ હતો તે વેદના મંત્રોત્તર અધ્યયન કરતો કરતો કોઈ ઝાડ નીચે બેઠો, તે ઝાડ ઉપર બેઠેલી એક બગલીએ કૌશિકની ઉપર ચરક નાખી તે જોઈ કૌશિક ધણી ક્રોધાયમાન થયો અને હુનું જોયું તો બગલીને દીઠી. પોતાની કૂર (આપ લાગે એવી) દૃષ્ટિને લીધે તે બગલી જમીનપર પડતાં વેતજ મરણ પામી. તે જોઈ કૌશિકને ક્યા આવી અને મનમાં શોકાતુર થઈ એક કરવા લાગ્યો કે મારા ક્રોધથી ન કરનારું કાર્ય થયું. અરે ! મેં નિરપરાધી બગલીને મારી મારા જોવા પાપી આ જગતમાં કોઈ નથી. એમ મનમાં અત્યંત શોકાતુર થતો ગામમાં લિક્ષા માગવા ગયો. પ્રથમ જે શુદ્ધસ્થને ત્યાં ગયો હતો ત્યાં જઈ લિક્ષા માગી, ત્યારે સ્ત્રીએ કહ્યું કે મહારાજ ! હસા રહો હું લિક્ષા આપું છું. પતિવ્રતા સ્ત્રી લિક્ષા આપવા વાસણ લેતી હતી તેટલામાં તે સ્ત્રીનો પતિ ઘરમાં આવ્યો. તેને જોઈ પતિની સેવામાં પરાયણ થઈ પ્રાહ્મણને લિક્ષા આપવાનું ભૂલી ગઈ.

પતિની વિધિપૂર્વક સેવાનો નિયમ હતો તે પ્રમાણે જે કાંઈ આહારને ત્રાટે લક્ષ્ય પદાર્થ લઈ ભોજન કરાવતી હતી અને બાકી રહે તે પોતે ભોજન કરતી હતી. કારણ કે પતિવ્રતાના ધર્મ પ્રમાણે મન, વાણી, અને કાયાથી પણ પર પુરપત્તું ચિંતન ન કરતાં કેવળ સ્વામિ ભક્તિમાં રહેતી હતી. કારણ કે સ્વામીથીજ આ જગતમાં સ્ત્રીઓને સર્વ સુખ તથા કીર્તિ મળે છે. સ્વામી ભક્તિમાં તત્પર રહી પોતાના સ્વામીનું શુભ ચિંતન કરતી હતી. તેટલામાં યાચના કરનાર કૌશિક પ્રાહ્મણને

જોઇ મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે પતિની સેવામાંજ તત્પર રહી એટલે બ્રાહ્મણને શિક્ષા આપવી ભૂલી ગઇ તેથી લગ્ન પામી તરત શિક્ષા લઇ બ્રાહ્મણને આપવા ગઇ. તે જોઇ કૌશિક ક્રોધાતુર થઇ બોલ્યો કે, હે સતિ ! તમે બોલ્યાં કે હે મહારાજ ! ઉભા રહો હું શિક્ષા આપું છું, આમ કહ્યા છતાં આવું વિપરીત કાર્ય શું કર્યું ? જો તમે મને ના પાડી હોત તો હું ખોટી ન થાત. આમ ક્રોધાતુર થઇ સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો તેટલામાં સ્ત્રી મનમાં એક પામી કૌશિકને શાંત કરી નમ્રતાથી બોલવા લાગી. હે મહારાજ ? અપરાધ ક્ષમા કરવા આપ સમર્થ છો. કારણ કે પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને આ જગતમાં પતિ સમાન દેવતા બીજી કોઇ પણ નથી, માટે તેની સેવા કરવામાં હું આપને શિક્ષા 'આપવાનું' ભૂલી ગઇ તેથી મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. સ્ત્રીનું વચન સાંભળી બ્રાહ્મણ બોલ્યો હે સતિ ? મારા જેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો શું શ્રેષ્ઠ ગણાતા નથી ? કે તું તારા પતિને વિશેષ માની મારી નિંદા કરે છે ? વળી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી કોઇને શિક્ષા આપવાનું કબુલ કરીને તેનો ત્યાગ કરી તારા સ્વામીને વધારે મોટો માને છે ?

કૌશિક-હે પતિવ્રતા સ્ત્રી ! તે શ્રોઇ મહાત્માની પાસે ધર્મનો ખોધ લીધો નથી એમ મને લાગે છે. કારણ કે વિપ્રને ઈંદ્ર સરખા દેવતા પણ માને છે, તો મનુષ્ય નમે તેમાં કોઇ પણ સંદેહ નથી. વળી હે સતી ધર્મ પાળનારી સ્ત્રી બ્રાહ્મણો અગ્નિ પ્રભાણે તેજસ્વી ગણાય છે. જેમ સઘળી વસ્તુ અગ્નિ બાળી નાખે છે તેમ બ્રાહ્મણને ત્યારે ક્રોધ ચઢે છે ત્યારે પૃથ્વી પણ બાળી મુકે છે. માટે જગતમાં બ્રાહ્મણ સમાન કોઇ શ્રેષ્ઠ નથી. એમ કૌશિકનું વચન સાંભળી પતિવ્રતા સ્ત્રી તેને ઉત્તર આપે છે.

પતિવ્રતા-તપના લંડાર રૂપ હે દ્વિજોત્તમ ! તમે ક્રોધ કરી તમે બગડીને બાળી મુકી તેમ મને બાળી મુકશે નહીં અને તમારો ક્રોધ શાંત કરો. કારણ કે ક્રોધ દૃષ્ટિથી મને શું કરશે ? વળી

દેવતા સમાન ગણાય છે અને મારો કાંઈ તમારા સરખા મહાત્માનું અપમાન કરવાનો ધર્મ નથી તમારા સરખા આદ્યજ્ઞાનાં તેજનો મહિમા મને અચ્ચર છે, માટે મારો જે અપરાધ થયો હોય તે क्षમા કરો અને આ શિક્ષાને અહણુ કરો. જેઓનું મહાન્ તપ શું ન કરી શકે? જેમ અગસ્ત્યરષિ સમુદ્રનું પાન કરી જઈ પાછો મૂત્રદ્વારા કાઢી નાખ્યો એથી ખારો થઈ ગયો. માટે અપરાધ क्षમા કરો તમારા જેવા મહાન્ પુરુષોના પ્રતાપ હજી સુધી પણ જગતમાં વિખ્યાત છે. હે દ્વિજેતમ ! આ જગતમાં મહાત્માને કોઈ પણ પ્રકારને ક્રોધ થતો નથી, અને વખતે ક્રોધ આવે છે તો માત્ર થોડો વખત રહે છે, તમે આવા સમર્થ છતાં પણ ક્રોધ વિશેષ કરો છો એ યોગ્ય નથી માટે મારો જે અપરાધ હોય તે क्षમા કરો, ને શિક્ષા અહણુ કરો. હે મહારાજ ! મને સ્વામિ સેવા શિવાય બીજો કોઈ પણ ધર્મ વિશેષ લાગતો નથી કારણ કે સર્વ દેવ-તમાં સ્વામી સમાન પરમ દેવતા બીજું કોઈ પણ નથી એમ હું માનું છું. માટે સ્વામી ભક્તિમાં હું તાત્પર હતી તેથી તમને શિક્ષા આપવાનું હું ભૂલી ગઈ.

પતિવ્રતા-હે મહારાજ ! જેમ બની શકે તેમ પતિ સેવા કરવી એજ મારા જેવી સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે અને પતિ સેવા કરવાથી શું ફલ થાય છે તે સાંભળો. તમે ક્રોધાયમાન થઈ જાડપર જે જગતી બેઠી હતી તેને તમે બાળી મુકી તે સર્વ વૃત્તાંત મેં કેન્દ્રથી પતિ ભક્તિથીજ જાણ્યું છે કારણ કે મનુષ્ય માત્રનો શત્રુ ક્રોધ સમાન બીજો કોઈ પણ નથી. માટે તમારા શરીરમાં રહેલા ક્રોધ રૂપી શત્રુને દૂર કરો. કારણ કે આદ્યજ્ઞનું લક્ષણ નિચે પ્રમાણે છે.

પતિવ્રતા-હે મહારાજ ? જે ક્રોધ તથા અહંકાર છોડી દે છે, તથા દરરોજ સાચું બોલે છે અને ધર્મપર પ્રીતિ રાખી જગતમાં સદા-ચાર માળી વર્તે છે તથા વેદ જાણે છે તેને આદ્યજ્ઞ કહે છે વિગેરે અનેક પ્રકારનાં ધર્મનાં દૃષ્ટાંતો આપી કહ્યું કે મારી શુદ્ધિ એમ પેંડાંને

છે કે તમે બરાબર ધર્મને જાણતા નથી. નહીં તો તમે આટલો ક્રોધ કરી મારી સામે બોલો પણ નહીં. તમે આ ધર્મ જાણવા ઇચ્છતા હો. તો હું તમને એક નગર બતાવું છું ત્યાં જઈ બરાબર ધર્મ શીખો. જ્યાં ક્રોધ પણ પ્રાણીપર ક્રોધ કરશે નહીં, મિથિલા નગરીમાં જઈ એક ધર્મવ્યાધ છે તેને જઈ ધર્મ પુછો કારણ કે જગતમાં માતા પિતાનું પૂજન કરવું, સત્યપણે બોલવું, અને જીવેન્દ્રિયપણે રહેવું એ નિયમો તે વ્યાધ પાળે છે. તે પારાથી હજુ પણ તે નગરીમાં છે અને તે તમને ઉત્તમ ધર્મનો બોધ કરશે, માટે હે દિગ્ગેતમ ! તમે ત્યાં જાઓ તમારું કલ્યાણ થશે. હું જે અયોગ્ય વચન તમારા આગળ બોલી હોઉં તે ક્ષમા કરશે કારણ કે જેઓ પોતાના સદાચરણમાં રહે છે તેઓથી મારા જેવી સ્ત્રીઓનો વધ થતો નથી. જેમ તમે વિદ્વાન છો તેમ હું પણ પતિભક્તિથી તથા સદાચરણ પાળવાથી પતિવ્રતા ગણાઉ છું. આમ સતીતાં વચન સાંભળી તે બ્રાહ્મણ નિચે પ્રમાણે બોલી પોતાને ઘેર જવા નિકળે છે.

શિક-હે સતી ! તારાં વચન સાંભળી મારા મનનો ક્રોધ શાંત પામ્યો છે, અને તમારા પર પ્રસન્ન થયો છું, કારણ કે તમારામાં કંઈ પણ ખરાબ દોષ નથી. વળી નેં મારું કલ્યાણ કર્યું કે તે પોતાના પતિ સેવાનો ખરો ટેક રાખ્યો, કારણ કે સ્ત્રીઓને જગતમાં પતિ સમાન બીજો ધર્મ નથી અને હું મિથિલા નગરીમાં જઈ સઘળો ધર્મ શીખીશ.

માર્કેડેયન્કપિ-હે યુધિષ્ઠિર ! આ પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણ પોતાના આત્માનો તિરસ્કાર કરતો ઘેર ગયો, માટે પતિવ્રતા સ્ત્રીઓએ પોતાના સ્વામી શિવાય બીજાની સાથે કુકર્મની ઇચ્છા નાખવી નહીં. આ જગતમાં પતિ ભક્તિ કરશે તેના પોતાના મનોરથ સિદ્ધ થશે અને આ ભોક્ષ પરલોકમાં ઉત્તમ સુખ મેળવશે.

૧૯૪ સુધિષ્ટિર-પિતામહ ! પરસ્ત્રીમાં આસક્તિ (વ્યભિચાર)થી શું
હોય તથા હાની થાય તે મને કહો ?

લીંગપિતામહ-વ્યભિચાર થવાનું કારણ સ્ત્રીઓ છે. કેમકે તેમના
હાવભાવથી પુરુષો લલચાઈને પ્રસાદ જાય છે. પણ વિચાર દૃષ્ટિથી જોતાં
સ્ત્રીઓ કંઈ વ્યભિચારનું કારણ ભાસતી નથી; કેમકે તેઓ જેમ અનેક
ચેષ્ટાઓથી પુરુષોનાં મન ખેંચે છે, તેમ પુરુષો પણ પોતાની ચેષ્ટાથી
સ્ત્રીઓનાં મન હણ કરે છે. એ તો બન્નેમાં સરખું છે, માટે બુદ્ધિમાન
પુરુષે પારકી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહીં, કેમકે તેથી દુઃખ થાય છે. વળી
જોને ધાણું જીવવાની ઇચ્છા હોય, તેણે પારકી સ્ત્રીને સંગ ત્યાગ કરવો;
કારણ આહીં ! હરિણી સરખાં નેત્રવાળા સીના નિમિત્ત રાવણનાં દશ
મસ્તક પણ રખડયાં, નીચ મનુષ્યોએ એકાંતમાં કરેલું જનરકમ્, ખાધેલાં
લસણની પેડે લોકમાં જાહેર થઈ જાય છે, માટે બુદ્ધિમાને સકલજનોએ
ધિઃકારેલું તે કર્મ કરવું નહીં; કેમ જે ક્ષણમાત્રના સુખ વાસ્તે પ્રતિષ્ઠા
તથા ધનનો નાશ થાય છે વળી સીતાનું હરણ કરવાથી રાવણ, તારાને
હરી લેવાથી વાલી, અને દ્રૌપદીની છેડ કરવાથી કૌરવો મરણ પામ્યા;
તેથી કોઈ કાળે પણ પર સ્ત્રીમાં પ્રિતિ કરવી નહીં. પારકી સ્ત્રીની અપ્રાપ્તિ
જાણવા છતાં પણ જે પુરુષ તેને જીવે છે તથા તે વિષે ઇચ્છા પ્રમાણે
મનોરથ કરે છે, તે વૃથા પાપ ભોગી થાય છે. જે પુરુષ પાણી ભરવાને
માર્ગે, ગામની બહાર, જંગલમાં અથવા નદિઓને કાંઠે પરસ્ત્રી સાથે
ખરાબ નિષ્ઠાથી લાપણ કરે. તે વ્યભિચાર કર્યાના દોષને પામે છે.
પારકી સ્ત્રીને ભેટ મોકલવી, તેની સાથે હસવું, બોલવું તથા રમત કરવી,
અડકવું અને તેની સાથે ઢોલીયા ઉપર બેસવું એ સર્વ વ્યભિચાર કહેવાય
છે. વળી ન અડકવાને ડોકાણે જે પરસ્ત્રીને સ્પર્શ કરે અથવા પોતે તેણે
કરેલા સ્પર્શને સહન કરે, તો એવી પરસ્પરના અનુમતથી, યતી સર્વ
ક્રિયા વ્યભિચાર કહેલ છે.

સ્ત્રી પુરુષનું આકર્ષણ લોકચુંબકની પેઠે કંઈ ચિલક્ષણ પ્રકારનું
છે. તેથી તે બન્ને કદાપી શુદ્ધ હોય, તોપણ લોક નિંદાને પાત્ર થાય છે.

૧૮૫ યુચિષ્ઠિર-પિતામહ ! અયોગ્ય અવસ્થાવાળાં શહેસ્થાશ્રમીનું શું પરિણામ થાય તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-વય વગરની સ્ત્રી પુરૂષની પ્રીતી સદા નભતિ નથી, ને તેમને શરીર સંબંધી હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે. કારણ કે હાથમાં ગ્રહણ કરેલી, આગળ ધરેલી અને સ્નેહે કરી નિરંતર વૃદ્ધિ પમાડેલી દીનીની પેઠે, વૃદ્ધની સ્ત્રી પણ અવસ્થા પરોપકારને અર્થેજ હોય છે. ચંદ્રને વિષે ટાઢથી પીડાયલાનાં તથા રવીને વિષે ધામથી પીડાયલાનાં મનની પેઠે, જીવાન સ્ત્રીઓનું મન, જરાએ કરી છૂલું થયેલી ઇંદ્રિયોવાળા પતિને વિષે રમતું નથી. કેમકે અભ્યાસ વિનાશાસ્ત્ર, અછર્જુમાં ભોજન, ભુખ્યાને વાર્તા તથા તરૂણીને વૃદ્ધ વિપ સમાન લાગે છે.

૧૮૬ યુચિષ્ઠિર-પિતામહ ! રજસ્વલા (અડકાયેલી) સ્ત્રીઓનું શું કર્તવ્ય છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-રજસ્વલા સ્ત્રી પ્રથમ દિવસે ચાંડાલજીના જેવી સમજવી, બીજે દિવસે બ્રહ્મહત્યા કરનારી સ્ત્રીના જેવી જાણવી, ત્રીજે દિવસે દોષજીના જેવી જાણવી, અને ચોથે દિવસે સ્ત્રી શુદ્ધ થાય છે. માટે ત્રણ દિવસમાં અડકાયેલી સ્ત્રીને અડવું નહીં. રજસ્વલા સ્ત્રીએ નાહાવું નહીં, બહુ પવિત્રપણે પણ રહેવું નહીં, ગાવું, રડવું, હસવું, પંથ કરવો, શરીરે તેલતું મર્દન કરવું, અને શરીરપર ચંદનાદિક સુગંધી પદાર્થો ચોપડવા નહીં તથા દેવતાઓને નમસ્કાર કરવા નહીં. રજસ્વલાએ દિવસે સુવું નહીં, ત્રણ દિવસ કાઠવું દાતાણ કરવું નહીં, કારણ કે વનસ્પતિ દેવરૂપ છે માટે તેના સ્પર્શથી પ્રાયશ્ચિત લાગે છે. કામનો મનમાં પણ વિચાર કરવો નહીં, તેમ વાણીથી પણ વિષયી પ્રાપ્તોનાની વાતો કરતી નહીં, તથા દેવતાઓનું પૂજન કરવું નહીં. ત્રણ રાત્રી સુધી પોતાનું મુખ કોઇને પણ દેખાડવું નહીં, તેમ પોતાનો શબ્દ પણ કોઇને સંભળાવવો નહીં. તેણે ચોથે દિવસે સ્નાન કર્યા પછી પરપુરુષનું મોહોડું જોયા પહેલાં સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કર્યા પછી પંચગવ્ય કરીને પોતાના પતિનું મોહોડું જોવું. બૃહન્નારદીય પુરાણ.

૧૯૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! વિધવા સ્ત્રીઓનો શું ધર્મ તથા કર્તવ્ય છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-પતિ મરણ પામ્યા પછી તેની વિધવા સ્ત્રીએ જે કર્મો કરવાનાં કહ્યાં છે, કાં તો સારી રીતે વિધવા ધર્મ પાળવો અથવા તો સ્વામીની સાથે બાળી મરવું. જે સ્ત્રી પતિના મરણ પછી સદાય વિધવા ધર્મ પાળે છે, તે સ્ત્રી પોતાના પતિને પરલોકમાં મળીને સ્વર્ગ લોકમાં જાય છે. પતિ મરી ગયા પછી વિધવા સ્ત્રીએ કુલ, ૫૧ તથા મૂળ ખાઈને પોતાના શરીરને પાડી નાખવું, પરંતુ પરપુષ્પનું નામ સુદ્ધાંત લેવું નહીં. સ્વામી મરી ગયા પછી જે પતિવ્રતા સ્ત્રી બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, તે પુત્ર વિનાની હોય તોપણ બ્રહ્મચારીઓની પેઠે સ્વર્ગમાં જાય છે. વિધવા સ્ત્રીએ મસ્તકપર કેશ રાખીને તેનો અંગોડો વાળવો નહીં; કારણ કે અંગોડો વાળવાથી મરી ગયેલો સ્વામી બંધનમાં પડે છે. માટે વિધવા સ્ત્રીએ સદા મસ્તકના વાળ ઉતારાવી નાંખવા. વિધવાએ સંક્રાંતિએ જાવું પરંતુ ખીજ વખત કોઈ પણ દિવસ જાવું નહીં, અને પથારીએ સુવું. વિધવા જે ખાટલા કે પલંગપર સુવે છે તો પોતાના સ્વામીને નરકમાં નાખે છે. વિધવાએ પોતાના સ્વામીને સુખ મળે એમ વિચારી નિરંતર એક ભુક્ત કરવું, શરીર ઉપર તેલનું કે સુગંધી પદાર્થોનું મર્દન કરવું નહીં. જે પુત્ર ન હોય તો વિધવાએ દર્શન તથા તિલથી હંમેશાં પોતાના સ્વર્ગવાસી સ્વામીનું તર્પણ કરવું. પોતાના સસરા અથવા તેમના પિતા મરણ પામ્યા હોય તો તેનું નામ તથા તેના પિતા અને તેના પિતાનું નામ પણ બોલીને નિત્ય તર્પણ કરવું તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. ગરૂડ પુરાણ.

૧૯૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ, કયા સાત સાથે વિરોધન કે વાદ કરવો તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, બ્રાતા, પુત્ર, તથા મિત્ર પ્રત્યે વિરોધ તથા અપકાર ન કરવો, તેમ સંબંધી સાથે વિરોધ,

બંજવાન સાથે જાહેરમાં અદેખાઇ અને સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ ન કરવો, સંબંધી સાથે વિરોધ કરવાથી એકલું પડી જવાય છે, લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે અને વ્યવહારીક કામમાં મુંઝવણ આવે છે.

૧૯૬ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ચિંતાથી ક્યા ક્યા ગેરલાલ થાય છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-ચિંતાતુરને સુખ તથા નિદ્રા, અર્થાતુરને સ્વ-જન તથા બંધુ, કામાતુરને લય તથા લજ્જા અને ક્રુધાતુરને બળ તથા તેજ હોતા નથી માટે ચિંતા કરેથી કંઈ વળતું નથી, ઉલટું નુકસાન થાય છે અને બીજું કામ કંઈ સુજતું નથી.

૨૦૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! વૃદ્ધ કોણ કહેવાય તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-મોટું શરીર યશ્નું એટલે તે કંઈ વૃદ્ધ ન કહેવાય, માથામાં ધોળા વાળ આવ્યાથી તે કંઈ વૃદ્ધ કહેવાય નહીં; પરંતુ બાળક છતાં જે જ્ઞાનવાન હોય તો તે વૃદ્ધ કહેવાય છે, અને દેવતાઓ પણ તેઓને વૃદ્ધ માને છે. વળી યુદ્ધિમાને શત્રુના પણ ગુણ અહણ કરવા, ને વૃદ્ધ તથા ગુરના પણ દુર્ગુણ ત્યાગ કરવા, અને દેશ કાળને અનુસરી ચાલે તેજ વૃદ્ધ કહેવાય.

૨૦૧ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! લક્ષ્મી નીવાસ ક્યાં કરે છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જ્યાં મૂર્ખનું પૂજન થતું નથી, ત્યાં અન્નનો સંગ્રહ થાય છે અને જ્યાં સ્ત્રી-પુરુષમાં કલહ થતો નથી ત્યાં લક્ષ્મી પોતે પોતાની મેળે આવીને રહે છે.

૨૦૨ યુધિષ્ઠિર-ભીષ્મપિતામહ-શું અનુષ્ઠાન કરવાથી મનુષ્ય ઉપવાસી અને શ્રદ્ધાચારી કહેવાય છે ?

ભીષ્મપિતામહ-એકવાર દિવસમાં અને એકવાર રાત્રિમાં ભોજન કરનાર સદા ઉપવાસી કહેવાય છે. જે લોક સત્યવાદી અને જ્ઞાનનિષ્ઠ થઈ કેવળ ઋતુકાળમાંજ પોતાની સ્ત્રી સંયોગ કરે છે તે સદા શ્રદ્ધાચારી કહેવાય છે.

શાંતિપર્વ.

૨૦૩ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! રાજનીતિ વિષે આપનો શું મત છે ?

ભીષ્મપિતામહ-હે રાજન ! આ સંસારરૂપી સાગર તરવાને અસંખ્ય પ્રકારના વિઘ્નો નહે છે, માટે તેને દૂર કરવાને જ્ઞાનરૂપી નૌકાની ખરી અગત્ય છે. વાસ્તે દરેક મનુષ્યે (ભીષ્મારીથી તે મોટા છત્રપતિ રાજ સુધી સર્વને) સુચનનોની (પંડિતોની) આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું.

૨૦૪ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! રાજનાં લક્ષણ વિષે આપનો શું મત છે ?

ભીષ્મપિતામહ-૧ જન્મ વિજ્ઞાની કાર્ય કરવામાં ઐશ્વર્ય રાખે છે તેવા ઐશ્વર્ય વાળો. ૨ જન્મ વાયુ સૈને બહાલો લાગે છે તેમ બધાને પ્રિય અંતરની (હૃદયની) વાતોને તુરત જાણનાર, પક્ષપાત રહિત ન્યાય કરનાર; મૂર્ચ સમાન ન્યાય અને ધર્મને પ્રકાશક, અવિદ્યા અને અન્યાય રૂપ અંધ-કારનો વિરોધી; અગ્નિ સમાન દુષ્ટ શત્રુને ભસ્મ કરનાર; વરુણ સમાન દુષ્ટોને પકડીને બાંધનાર, ચંદ્રની સમાન વિદ્વાન, યુધિષ્ઠિર સજ્જન એક પુરુષોને આનંદ આપનાર; કુબેર સમાન ભંડારને ભરપૂર કરનાર; સૂર્યના તેજ સમાન સૌના મનને તપાવનાર એટલે જોતી સાથે ક્રોધ પણ કંટકરૂપિથી જોઈ ન શકે તેવો; ગંભીર એટલે મહાશય અભિપ્રાયવાળો; ધર્મયુક્ત ધર્માત્મા, કામ, વ્યસન તે ક્રોધ રહિત; તેજસ્વીને શૌર્યવાન; આ-ળસ રહિત રક્ષિતવાળો; દાનશીલ; રક્ષાકારી; સામ, દામ, ભેદ, અને દંડમાં ચતુર; ઉન્નતિ અને પુરુષાર્થમાં ઉત્સાહી; રાજ્ય અને પ્રજાનો સેવક પોતાને સમજનાર; વર્ણાશ્રમ, વ્યવહાર, નીતિ, ભૂગોળ, ઇતિહાસ, ગણિત, ધર્મશાસ્ત્ર, પદાર્થ, સૈન્ય, જલતરણ, અશ્વ, ન્યાય, રાજ સામુદ્રીક અને શસ્ત્ર અસ્ત્ર વિદ્યાઓમાં અતિ કુશળ, શુદ્ધ; સત્, રજ અને તમ એમાં જે શુદ્ધ ગુણ છે તેથી શોભીત; ન્યાય અને ધર્મમાં તત્પર, દેશ અને કાળને વ્યર્થ નિર્ગમન ન કરનાર; પ્રજા સાથે પુત્ર પુત્રી સમાન વર્તનાર અને તેની ઉન્નતિ અને સુખ વધારવામાં તત્પર; શરણાગત વતસલ, અને

પ્રતજ્ઞા પાળવામાં અડગ; મનસ્વીપણીથી રહિત થઇ સલા, અને પ્રધાનની સમ્મતી સહિત રાજ્યકાર્ય કરનાર; સર્વને પ્રિય અને માન્ય; દુરાચાર અને દુષ્ટાચાર રહિત; શુભ ગુણુ કર્મથી શોભાપમાન; વિદ્વાન અને બુદ્ધિમાન એવા લક્ષણવાળો જે પુરુષ હોય તેજ રાજા અને એવાં લક્ષણવાળાને રાજા સ્થાપવો જોઇએ.

૨૦૫ યુધિષ્ઠિર-ભીષ્મપિતામહ ! જગતમાં એકજ માણસે શા માટે રાજ્ય ચલાવવું ?

ભીષ્મપિતામહ-પ્રથમ રાજા નહોતા, સર્વ પ્રજા ધર્મ વડે કરીને એક ખીજાનું પાલન કરતી હતી, પછી જેમ જેમ મનુષ્યો લોભી થતા ગયા તેમ તેમ રક્ષણ કરવાને માટે રાજાની જરૂર પડતી ગઇ અને રાજ્ય કરવાને વારતે દેવતાઓએ દેવી પુરૂષોને નીમ્યા. પાછળથી પુણ્યશાળી પુરૂષોએ પૃથ્વી ઉપર રાજા તરીકે અવતરવા માંડ્યું અને ગુણોએ કરીને ત્રેષ્ટ એવા તે માણસની આજ્ઞાનું પ્રજા પાલન કરવા લાગી. તેથી એમ કહેવાયું કે રાજા અને દેવતાઓ વચ્ચે કંઈ તફાવત નથી. એટલા માટે જગતના સરજનારે દુર્મળને અર્થે રાજારૂપ બળ ઉત્પન્ન કર્યું. ચારે આશ્રમ તથા ચારે ધર્મનો ક્ષત્રિય ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે માટે રાજાએ સર્વ પ્રકારે પ્રજાનું પાલન કરવું જોઇએ. શાંતિપર્વ.

૨૦૬ ધૃતરાષ્ટ્ર-નારદજી કેવા લક્ષણવાળો રાજા યોગ્ય ગણાય ?

નારદજી-નીચે પ્રમાણે લક્ષણવાળાને રાજા સ્થાપવો જોઇએ ?

૧ બોલવાની ચતુરાઇ; ૨ હિમત; ૩ તર્ક કરવામાં કુશળપણ; ૪ સ્મરણ શક્તિ; ૫ વિચાર શક્તિ; અને ૬ નિતિ શાસ્ત્ર જાણવાની કુશળતા એ છ રાજ્ય ગુણો છે, માટે રાજાએ કે અધિકારીએ એ ગુણો અવશ્ય મેલણ કરવા યોગ્ય છે.

રાજાઓએ નીતિશાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું જોઇએ, કેમકે હૈયતનું પુત્રની પેટે પાલન કરવા સારું ન્યાય શાસ્ત્ર, નીતિ શાસ્ત્ર અને તર્ક શાસ્ત્ર તો અવશ્ય કરીને જાણવાં જોઇએ. 'રાજનીતિ' એજ રાજા-

ની જીવનમાળા ગણાય છે. માટે જે રાજાના રાજ્યમાં ન્યાય અને નીતિ હોય છે, તે રાજાનું રાજ્ય એક મોટી સમૃદ્ધિવાળું ગણાય છે.

જે રાજા અન્યાય કરવાથી એક પામતો નથી, ખરાબ કૃત્યોથી લજવાતો નથી અને પારકા ધનથી ધરાતો નથી તે રાજા રાજ્ય કરવાને લાયક ગણાતો નથી.

જે રાજા પોતાનો વખત આળસાઇ, બેદરકારી અને નિર્થીતાઇમાં ગુળરે છે તે રાજાના રાજ્યને મોટો ધક્કો પહોંચી યુરી અવસ્થા થાય છે માટે રાજાઓએ આળસુ થવું નહીં જોઇએ,

રાજાએ એકલા અને એકાંતમાં વાદી કિંવા પ્રતિવાદીનું વૃત્તાંત સાંભળવું નહીં, તેમજ તેમનું કાર્યપણુ તપાસવું નહીં, અને નોકરાની સાંભળેલી વાત પ્રસિદ્ધપણુ કરવી નહીં. કેમકે રાજ્યનું કામ ગમે તેવું નાનું કે મહોટું હોય તો પણ ગુપ્તપણુ સાંભળવું જોઇએ. કાંકે પ્રસિદ્ધપણુ કરવાથી માંહોમાહે કુસંપ તથા કુટ થઇ સત્ય હકને અતિ નુકશાન થાય છે.

રાજા અને પંડિતોએ જે ભાષણ કરવું તે પરિપૂર્ણ વિચારી કરવું કારણ કે રાજા મિથ્યા ભાષણ કરે તો અન્ય મિથ્યા ભાષણ કરનારનો ન્યાય કોણ કરે ! માટે રાજાઓએ તો અવશ્ય સત્યજ્ઞ જોડવું જોઇએ. રાજા પ્રમાણિકપણુ ચાહે તો તેની પ્રજા તેને તાબે રહેવાને યુક્તિ અતાવે છે. કેમકે રાજા ધર્માત્મા હોય તો પ્રજા પણ ધર્માત્મા થાય છે. કારણ કે યથા રાજા તથા પ્રજા જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાય છે.

રાજાનું કામ એ છે કે તેણે હરકોઇ પાસેથી પણ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવો. રિપુને મૂળથીજ હાથેડી નાંખવો; અડગ-નિડર-સાવધ રહેવું; સંપત્તિની સદા ચાહેના રાખવી; ક્રોધ, હાસ્ય, આરતી, શાંતિ, રાજપો, પોતાના કાનુમાં રાખી સમયાનુસાર પ્રકાશનાં; પ્રજાની સર્વ પ્રકારે અભિવૃદ્ધિ થાય તેવીજ ઇચ્છા સદૈવ રાખીને પ્રયત્ન કરતા રહેવું; રિપુને ઘેર જઇ કુશળ છતાં પણ કુશળ પ્રજાનું; આગમ, નામદાઇ,

સેવાપવાદ, ભય અને પર આશા એ પાંચ વાતો રાખવી નહીં, પોતાના શરીરની રક્ષા કરવી અને પોતાના કલંકને ઢાંકવાં, અર્થપ્રાપ્તિ માટે અનીતિ ન કરતાં યથાર્થ પ્રયત્ન કરવો અને કાગડા સમાન અંચળતા રાખવી.

પરાક્રમ કરવાં; ક્રોધના ભરમાવ્યા કે ભમાવ્યાથી ભરમાવું કે ભમવું નહીં.

રિપુના પક્ષને આશાદેવી, પણ તે આશા નૈમિત્તિક આપવી અર્થાત્ ક્રોધ હેતુ લાવીને વિદ્ય નાંખી દેવું. મતલબ કે તે સમય આવે પણ બાજુ ચુકી ગયા હોય, એવી રીત વાપરવી.

પુત્ર, પુતા, મિત્ર અને ગુરૂ પણ જે રાજ્યકાર્યમાં અનુચિત વિદ્ય કરે, તો મારી નાંખવા ઘટે છે.

કબજામાં આવેલ રિપુ અથવા દુષ્ટ ગમે તેવાં નમ્ર દયા ઉપબવનાર દીન વચન કહે તથાપિ તેને મારી નાખ્યા શિવાય ખીજે ખ્યાલ કરવો નહીં, તો આ ખોટી દયા તમને દણી નાંખશે. (જુઓ શાહાબુદ્દીન ધોરી-પર પૃથુરાજ ચૌહાણની દયાતું ૧૭.)

૨૦૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! આ લોકમાં અને પરલોકમાં રાજ્ય મુંખી કેમ થાય, એ ઉપાય બતાવો ?

ભિષ્મપિતામહ-છત્રીશ વાતો રાજધર્મની અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રમાણે વર્તવા લલામણું કરે છું. કારણ કે રાજ્યની પ્રજા છે કે તેણે પોતાના મુલકના સર્વ પ્રાણીની રક્ષા કરવી અને તેની આ પ્રજા રાજ્ય અદા કરે છે કે નહીં તેની કસોટી કાઢવાને ઇંદ્ર અને અગ્નિ એ બે દેવોએ ઇચ્છા કરી. ઇંદ્રે રથેનતું અને અગ્નિએ કપોત પક્ષીતું રૂપ લીધું. કપોત પક્ષીની પાછલ રથેન પક્ષીએ તે કપોત પક્ષીને પોતાનો શીકાર છે એમ કહી રાજ્ય પાસેથી માગ્યું. પણ રાજ્યએ કહ્યું કે “તે કપોત પક્ષીએ મારો આશ્રય લીધો છે તેથી હું તને તે આપીશ નહીં.” રથેન પક્ષીએ કહ્યું કે લક્ષથી વિયોગ પામેલો હું મરણ પામીશ અને

એકની રક્ષા કરતાં તું ધણાઓની રક્ષા કરતો નથી. રાજાએ કપોત પક્ષી આપવાની ના પાડીને કહ્યું કે હું તને બીજો ભક્ષ આપું. પછી છેવટે એવી શરતે રચેને કપોતપરથી હક છોડી દેવાનું કબુલ્યું કે રાજાએ તેને બદલે પોતાના શરીરનું માંસ તેની બરોબર તોળીને આપવું. રાજા ખુશીથી કબુલ થયો અને કપોત પક્ષીની સામે ત્રાજવામાં પોતાના શરીરનું થોડુંક માંસ મુક્યું પણ થોડું ખુટવાથી કટકે કટકે પોતાનું શરીરનું માંસ રાજા કાઢતો ગયો તો પણ કપોત પક્ષી ભારે થયું; છેવટે રાજા પોતે ત્રાજવામાં બેઠો. આ વખતે ઇંદ્ર અને અગ્નિ એ બન્ને દેવતાઓએ સાક્ષાત્ દર્શન દઇને અમે ઇંદ્ર અને અગ્નિ છીએ એમ કહ્યું અને પોતાના જોખમે શરણુ આવેલાને બચાવ્યા તેથી તેઓએ આશિરવાદ આપ્યો. માટે નીચે જણાવેલી વાતો ધ્યાનમાં લેવી.

૧ રાગ, દ્વેષ, અને પ્રીતીનો ત્યાગ કરી સર્વે ધર્મનું આચરણ કરવું;
 ૨ આસ્તિક થાવું પણ સ્નેહ તજવો નહીં; ૩ દ્રવ્ય પેદા કરવું પણ કુર થાવું નહીં, એટલે નિર્દય કૃત્ય કરી ધન લીધા કરવું નહીં, ૪ ધર્મ તથા અર્થનો ત્યાગ ન કરીને ઇંદ્રીયોને તૃપ્ત કરવી; ૫ મીઠું બોલવું પણ દીનતા દાખવવી નહીં; ૬ શ્વરા થવું પણ આત્મસ્તુતિ કરવી નહીં; ૭ દાતા થવું પણ કુપાત્રને દેવું નહીં; ૮ બાહાદુર અને દ્રઢ થવું પણ નિર્દય થાવું નહીં; ૯ સંધી કરવી તો સજ્જન જોઇને કરવી; ૧૦ વિમદ કરવો તો બાંધવો સાથ કરવો; ૧૧ પુષ્કળ ખાવાનું આપ્યાવીના આરોને કયાય મોકલવો નહિ; ૧૨ પોતાનું કાર્ય કરી લેવું પણ કોઇને પીડા કરવી નહીં. ૧૩ પ્રયોજન કરવું હોય તો પણ આગળના સજ્જન પછાતી પરીક્ષા કરી કહેવું, પણ અસત્ય પુરૂષને પોતાની મતલબ કહેવી નહીં. ૧૪ ગુણોનું વર્ણન કરવું પણ પોતાના ગુણનું વર્ણન કરવું નહીં; ૧૫ લાભ લેવું તો સત્ પુરૂષ ખાસેથી નહીં, અર્થાત્ સત્પુરૂષ ખાસેથી લેવું નહીં; ૧૬ અસત્ પુરૂષનો આશરો કરવો નહીં; ૧૭ તનવીજ કયા પીના દંડ કરવો નહીં; ૧૮ મંત્ર કે ગુપ્ત વાતનો બહાર પ્રકાશ કરવો

નહીં; ૧૯ લોભિઓને આપવું નહીં, ૨૦ અપકાર કરનારા ઉપર વિ-
શ્વાસ કરવો નહીં; ૨૧ સ્ત્રીનું ઋણ કરવું પણ તેની અભીલાષા કરવી
નહીં; ૨૨ રાજ્યે શુદ્ધ થાવું અને અનીદીત થાવું; ૨૩ સ્ત્રીઓની
આતિથય સેવા કરવી નહીં; ૨૪ મિષ્ટ પદાર્થ ખાવા પણ અહીંત પદાર્થ
ખાવા નહીં; ૨૫ અકરપાણું તજીને માન્ય પુરુષોનું પૂજન કરવું; ૨૬
કપટ તજીને શુદ્ધોનું સેવન કરવું; ૨૭ દંભ તજીને દેવતાઓનું અર્ચન
કરવું; ૨૮ અનિંદીત કર્મથી પ્રાપ્ત થએલી લક્ષ્મીની ધમ્મકા કરવી; ૨૯
નમ્રતા ધારણ કરીને વડીલોની સેવા કરવી; ૩૦ સમયને ઝાળખીને
ચતુર થાવું; ૩૧ ૫ળ આખીને શાન્ત કરવો; ૩૨ મેહેરખાની કરીને પછે
ઠગકા દેવો નહીં; ૩૩ શત્રુને જાણ્યા વીના મારવો નહીં; ૩૪ કારણ
વિના ક્રોધ કરવો નહીં; ૩૫ અપકાર કરનારા ઉપર ક્રોધ થાવું નહીં; ૩૬

ઉપર પ્રમાણે છત્રીશ વાક્ય યાદ રાખી તે પ્રમાણે વર્તવાથી રાજ
આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં સુધી થાય છે. આ શિવાય રાજનાં આઠ
કામ નીચે પ્રમાણે છે,

૧ દુષ્ટને દંડ આપવો, ૨ સુપાત્રને ધન આપવું, ૩ પ્રજાનું
પાલન કરવું, ૪ રાજસૂય વિગેરે યજ્ઞ કરવા, ૫ ન્યાયથી ધન મેળવવું,
૬ ખીજ રાજ્યોને કર આપતા કરવા, ૭ શત્રુઓને સંહાર કરવો,
અને ૮ પૃથ્વીમાં વારંવાર વધારો કરવો-રાજ્યની સીમામાં વધારો
કરવો એ આઠ રાજનાં કર્મ છે. શુકનીતિ.

૨૦૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ! ખીજ શી શી રાજનીતિ જાણવી જોઈએ ?

લિખમપિતામહ-રાજને ધણી રાજનીતિ જાણવાની જરૂર છે
કારણ કે તે રાજની જીવનમાળા છે માટે તે દરેક પશુ પક્ષીમાંથી પણ
રાજનીતિ જાણવાની છે, જુવો,—રાજ્યે કોયલની માફક પોતાનું કલ્યાણ
ખીજાઓ પાસેથી સાધી લેવું. વરાહ જેમ જમીનમાંથી મૂળ ખોદી
નાંખે છે, તેમ રાજ્યે પોતાના દુસ્મનનું મૂળ ખોદી નાખવું. મેરૂ

પર્વતની માફક-રાજાએ પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર રહેવું. બીજાકુલ ડગવું નહિ. સુના ધરની માફક રાજાએ સંપત્તિની ધરખા કરવી. નર જેમ નાના પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરે છે, તેમ રાજાએ વખતે ક્રોધી થવું, વખતે કુર થવું, વખતે હાસ્ય સુખવાળા થવું, વખતે શાંત થવું; મતલબ જે વખતે જે રીતે કાર્ય સાધી લેવાય તેમ રૂપ કાઢવું, અર્થાત્ રાજા ઉત્તમ નિયમો પાળે ત્યારેજ તે સર્વ જગતમાં પૂજ્ય છે.

ભક્તિ કરનારનો મિત્ર જેમ ભક્તિ કરનારનું હિત ધરે છે, તેમ પોતે જેવું પાલન કરે છે, તેમ પ્રજાનો રાજાએ હમેશાં અબ્યુદય ધરે છે.

નિરંતર ઉદ્યોગી થઇને શત્રુને ઘેર જવું, તથાપિ ભલે તેનું અઘણિ અંકુશળ થવું હોય તથાપિ તેનું કુશળ પુછવું. જે પુરુષો આજીવુ છે, જેઓ નામરદ છે, જેઓ લોક વાદ્યી કરે છે, તથા જેઓ આશા રાખી નિરંતર બેસી રહે છે, તેમને અર્થ પ્રાપ્ત થતા નથી. કામળાની માફક પોતાનું અંગ સંતાડવું તથા પોતાનું ક્લંક હોય તે ઢાંકવું.

ખગલાની યાફક અર્થનું ચિંતન કરવું. સિંહની પેઠે રાજાએ પરાક્રમ કરવું.

રાજાએ કોઇના બમાવ્યા ભમવું નહિ; રાજાએ શત્રુ પક્ષવાળાને આશા આપવી પણ તેમાં અમુક વખત રાખવો, તે વખતમાં વિદ્ધ આણી મુકવું, તે વિદ્ધ થવાનું નિમિત્ત યોજવું-તથા તે નિમિત્ત પણ કોઇ હેતુથી ઉત્પન્ન કરવું, એટલે તે નિમિત્તને પણ હેતુ જોઇએ, પોતાને માથે લેવું નહિ; જ્યાં સુધી ભય આવ્યો ન હોય ત્યાં સુધી પ્રત્યેક ક્રિયા જય પામેલાની પેઠે કરવી, પણ ભય આવ્યો એટલે પછી નિર્ભયતા પેઠે તે ઉપર પ્રકાર કરવો. કોઇ પણ મનુષ્ય સંશય ઉપર સ્વાર થયાવીના સારૂં દૂળ પામી શકતો નથી. જેથી ભય પ્રાપ્ત થયો નથી તેની ખબર મેળવી, ભય પ્રાપ્ત થાય તેને કબજામાં રાખવું. અર્થાત્ નાશ કરવો. જે પુરુષની શંકા કરવી સંભવતી નથી તેની પણ સમય પ્રમાણે શંકા કરવી તથા જે આપણાથી શંકા રાખતો હોય તેની તો નિરંતર શંકા

રાખવી. જેની આપણે શંકા રાખતા નથી, એવાથી જો ભય ઉત્પન્ન થયો હોય તો મૂળ સહિત નાશ કરે છે. જે પુરૂષ શત્રુ સાથે સંધી કરી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી સુધ્ધ રહે છે તે વૃક્ષની ટોચ ઉપર સૂતેલા પુરૂષ જેવો બાલુવો; જ્યારે તે પડે છે ત્યારેજ જાગે છે.

જે રાજા પોતાનો અભ્યુદય ઇચ્છતો હોય; તેણે ગમે તો પોતાનો પુત્ર હોય, કે ગમે તો પોતાનો પિતા હોય, ગમે તો પોતાનો મિત્ર હોય પણ જો તે પોતાના કૃત્યમાં વિદ્ધ કરનારા હોય તો તેને રાજ્યએ હણવાનું જોઈએ.—વળી સામર્થ્યના યોગે કરી શત્રુ પણ મિત્ર થાય છે.

૨૦૯ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! રાજ્યસત્તા અને રાજ્યવૃદ્ધિ માટે શું શું ઉપાય સેવા જોઈએ ?

ભીષ્મપિતામહ—રાજ્ય પુરૂષ સ્વતંત્ર રહે તો રાજ્ય અને પ્રજા એ બન્નેનો નાશ થાય છે, અને જો રાજા એકલો સ્વાધીન રહે તો ઉન્મત્ત થઈને પ્રજાનો નાશ કરે છે; અને પ્રજાને દરેક રીતે હેરાન કરે છે. માટે રાજા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોવાનું ધણું પ્રમાણિતી સિદ્ધ થાય છે, જેથી રાજાને પૂર્ણ વિકાસ રાજસભા વિના રાજ્યસત્તાને સ્વતંત્ર અધિકાર ન આપવો, કિંતુ રાજા, સભા અને પ્રજા પરસ્પર એક બીજાને આધીન રહી કારભાર ચલાવવો એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. જો વધારે સભા ન કરી શકે તો પણ વિદ્યા સભા, ધર્મસભા, રાજ્યસભા, સૈન્ય સભા, અને પ્રજા રક્ષા તથા વેપાર સંબંધી તો અવશ્ય રાજના સભા ધ્યક્ષપણા નીચે થવી જોઈએ. તે સભાસદોનાં લક્ષણ કેવાં હોવાં જોઈએ તે નીચે પ્રમાણે.

૨૧૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! સભાસદ કેવા જોઈએ તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ—સભાસદ (મેમ્બર-કૌન્સિલ) અનેક વિદ્યા સંપન્ન; યુદ્ધિવાન; નાના અને મોટાં કામોનો અનુભવ કરેલ (તાલીમ પામેલા પક્ષપાત રહિત; ન્યાયી; વિશેષે કરીને સભાસદ તરીકે પસંદ પડેલ હોય; સ્વતંત્ર સમ્મતિ આપનાર, નિર્ભય, અલોભી, કુલીન, પરીક્ષક; ધર્મના યથાર્થ

લક્ષણ જાણીને તે પ્રમાણે વર્તનાર, ચતુર, પ્રમાદ રહિત, સત્યવક્તા, દયાળુ, રાજ્ય પ્રજાનો શુભચિંતક, દુષ્ટ કે કુર વચન ન બોલનાર, ધૈર્યવાન, પ્રધાનથી અધિક વિદ્યા અને ગુણ સંપન્ન, સાલસ, શૂરવીર, તેમ રાજ્યનાં ગામે અને પ્રગણામાં પ્રયા હોય, વિવેકી, માણસને તુરત ઝોળખી કાઢનારા, મગજની તીવ્ર સ્મરણ શક્તિવાન; દીર્ઘદર્શી હોય; નિષ્પ્રજ વિચાર ન કરનાર હોય, શ્રીમંત; પવિત્ર, સામદામાદિ ભેદમાં કુશળ; સૈન્ય વિદ્યા વિચક્ષણ ઇલાદી ગુણવાળા સભાસદ થવાને લાયક છે.

૨૨૧ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! પ્રધાન કેવો જોઈએ તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-પ્રધાન (દીવાન) ધર્મ, નીતિ-ન્યાય, રાજ્ય, ગણિત, વ્યવહાર, વ્યાપાર, ભૂગોળ, કૃષી, ઇતિહાસ, અને સામુદ્રિક વિદ્યામાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયા તે ઉપરાંત, વિવિધ વિદ્યાના સંગ્રહવાળો, પક્ષપાત રહિત, ન્યાયી, દયાળુ, પરોપકારી, નિર્લોભી, લાંચ ન લેનાર, નિરાલસ્ય-અપ્રમાદી, રાજ્ય પ્રજાનું શુભ આહવાન, પ્રતાપી, તેજસ્વી; સત્ત્વર મર્મ-હાર્દ સમજી જનાર, ગંભીર, તર્ક વિદ્યા, (ન્યાય લોચક) જાણનાર, સત્ય વક્તા, અને ધર્માત્મા હોય તે પ્રધાન પદનો અધિકારી છે.

વળી ચાર વર્ગના દીવાન થાય છે. જેહલો સાહાર્ય ખીન્ને ભજમાન ત્રીન્ને સહજ અને ચોથો કૃત્રિમ. હવે સહાર્ય એટલે બન્ને મળીને કોઈ શત્રુનું રાજ્ય લેવું અને લઈને અર્ધો અરધ વહેંચી લેવું, એવી શરત કરી કરેલો મિત્ર તે સહાર્ય. ભજમાન એટલે વંશપરંપરાથી જે રાજ્યકારોનાર કરતા આવેલા હોય તેવા. ત્રીજા સહજ એટલે સગાસંબંધીમાના કોઈ લાયક મળે તે; અને ચોથા કૃત્રિમ એટલે ધન આપીને રાખેલો; એ ચાર વર્ગમાંથી જે વંશપરંપરાથી રાજ્ય સેવા મંત્રી તરીકે કરતા આવેલા હોય તેને રાખવા.

ખીન્ને નંબરે સગાસંબંધીમાં જે દીવાનની જગો આપવા લાયક હોય તેને આપવી એ ઉત્તમ છે.

સહાર્ય અને કૃત્રિમ એ બન્ને શંકા કરવા લાયક છે, કારણ

સહાર્ય જોરવાન હોય તો પ્રથમ અરધું અગર ઠરાવ પ્રમાણે આપવા કરાર કરી, સાથે મળી જીતે ને પાછળથી પોતે એકસો વખતે લઇ જાય ! તેમ કૃત્રિમને જો શત્રુ વધારે સોભ લાલચ કે પૈસા આપે તો અધવચ્છોડી ચાલ્યા જાય એ પ્રમાણે મારો મત છે.

મંત્રીએ-આપત્તી સમય ઉપર પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્ર ધન તથા પ્રાણ જતાં કરીને રાજાનો કે રાજ્યનો અચાવ કરવો. તેના દેશમાંથી લાંચ લેવી નહીં. અને રાજાને ઉલટું સમજાવવું નહીં. જે કામ કરવાથી રાજાનું હિત થતું હોય અને પ્રજાનું આહત થતું હોય તેવું કામ મંત્રીએ કરવું નહીં, કારણ કે રાજાના હિત માટે પ્રજા ઉપર નવા કર, જગાત વગેરે નાખવાથી પ્રજા રાજા ઉપર ઉદાસીન થાય બ. તેવા રાજહિતથી છેટા રહેવું.

૨૧૨ શુધિષ્ટિર-પિતામહ ! સેનાપતિ કેવો જોઇએ તે મને કહો !

ભીષ્મપિતામહ-આ પ્રમાણેનાં લક્ષણ જોનામાં હોય તેને સેનાપતિ કરવા યોગ્ય છે:-શૂરવીર તેજસ્વી, હિમ્મતવાન, નિરાલસી, કુલીન, વિશ્વામૃ (ભરોસોદાર) રાજ્યનો શુભચિંતક, શસ્ત્ર અસ્ત્રાદિ પ્રયોગ અર્થાત ધનુર્વિદ્યામાં કુશળ, ઘ્યૂહરચના (કવાયત) વિશારદ, સદાચારી, દુરોચાર રહિત, ભૂગોળ અને સામુદ્રિક વિદ્યા જાણનાર, પ્રતિષ્ઠિત, સ્વદેશી, અપક્ષપાતી, સામ; દામ-ભેદ અને દંડ નીતિ નિપુણ, અલુબ્ધ, ક્ષત્રીય (પહેલવાન) કઠોર, દેશાટલુ કરેલો ગંભીર, નોટ વિનોટ વિદ્યા જાણનાર શસ્ત્રવિના પોતાનો અચાવ કરવો અને આગલ્યાના શસ્ત્ર ખુંચવી લઇ તેનેજ મારવો તે વિષયોમાં અનાસક્ત, તિતિક્ષાયુક્ત ધત્યાદી.

૨૧૩ શુધિષ્ટિર-પિતામહ ! ન્યાયાધિશ કેવો જોઇએ તે મને કહો !

ભીષ્મપિતામહ-આવા લક્ષણવાળાને ન્યાય એટલે ધન-સાધના કામમાં લાયક સમજવો:-સત્યવક્તા, નીતિન્યાય, તર્ક અને રાજ્ય વિદ્યામાં કુશળ, દયાળુ, નમ્ર તેમજ કઠોર, નિર્લોભિ, સ્વતંત્ર સ્વભાવવાળો, પ્રક્ષપાત રહિત, વિચારવાન, ઉત્તમ મગજનો, ધર્મશાસ્ત્ર જ્ઞાતા, રીત-રીવાજ-રૂઢીમાં કુશળ,

સામ-દામ-ભેદ અને દંડ પ્રયોગ, પદ્ધતિ જાણનાર પ્રતિષ્ઠિત, કુલવાન, નાના પ્રકારનાં કાર્ય વિધાન જાણતો હોય, સંતોષી, રાજ્ય પ્રજાનો શુભ ચિન્તક, પોતાના દેશનો ભોમીઓ-ધત્યાદિ.

૨૧૪ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! સૈનિક કેવો જોઈએ તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-આવાં લક્ષણવાળાને સૈનિક એટલે સિપાઈ લંડવૈયા યોદ્ધા તરીકે પસંદ કરવો :- દુરાચાર રહિત મિથ્યા ન જોલનાર. શરવીર, શરીરે લાંબો પહોળો અર્ધાત્ કદાવર, રાજરોગ એટલે ભગદર, અર્શ, ધાતુશીલુ વા પ્રમેહ વગેરે રોગ રહિત, શક્તિવાન, બલિષ્ઠ, તેજસ્વી, ઉચ્ચ, હૃદયનો કંઠજી. શસ્ત્ર અસ્ત્ર વિદ્યામાં કુશળ, લગ્નવાન, છાતી પહોળી, પંડ મજબુત, ધણું ખાનાર, દોડવામાં એકદમ હાંશી ન જનાર, તિતિક્ષા સહન કરી શકનાર, સેવા (નોકરી)માં સર્વદા સાવધાન, પોતાના કામનો ખીજ ઉપર આધાર ન રાખનાર, દૃઢ, અશ્વહારી, કનાયતમાં કાબેલ, ચાલાક, ચુસ્ત, શ્વાન તુલ્ય નિદ્રાવાળો, ઉપરાંત નોટ વિનોટ તથા પદાની વિદ્યા જાણતો હોય તો ધણું સારું.

૨૧૫ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ખજાનચી કેવો જોઈએ તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-નીચે લખેલા લક્ષણવાળાને ખજાનચી એટલે ભંડારી ખતાવવો ઉચિત છે:- ગણિત, જલ, વ્યાપાર, શિલ્પ, ભુસ્તર, અને સામાન્ય વિદ્યામાં ખાસ કુશળ અને તે સિવાય ખીજ વિદ્યાઓનો સંભાલક હોય, વ્યવહારમાં પ્રવિણ, સત્યવક્તા, કુલીન, પુર્ણ વિશ્વાસુ, અનાકારી, ભયદાદ, એટલે સીધકવાળો, ધર્મવાન, નીતિવાન, દુરાચાર (ચોરી જુગારી, ચારી) અને નિમકહરામી તથા રજો શુભ રહિત હોય ધત્યાદી.

૨૧૬ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! રાજાને વિવેકની જરૂર છે કે નહીં તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-રાજા પોતે નમ્રમ સ્વભાવનો હોય, તોપણ તેણે વૃદ્ધ અને વિદ્વાન પુરુષોની પાસેથી હમેશાં રાજનીતિ અને વિનય શીખવે, કારણ કે રાજા નમ્ર હોય છે, તેના રાજ્યને હાની પહોંચતી નથી. ધણુ

રાજાએ અવિનયને ક્ષીધે નાશ પામ્યા છે અને વનમાં રહેનાર ધણી રાજાએ વિનયથી રાજ્યાધિકારને પણ પામ્યા છે પૃથુ, રાજ તથા મનુ રાજાએ, વિનયથી રાજ્ય મેળવ્યું હતું અને ગાંધિના પુત્ર વિશ્વામિત્ર ક્ષત્રિય છતાં વિનયથી બ્રાહ્મણપણાને પામ્યા હતા, અને વેન, નહુપ, સુદાસ, યવન, સુમુખ અને નિમિ, એઓ અવિનયથી વિનાશ પામ્યા હતા.

રાજાએ ચોર, કાર્યભારી, શત્રુ, હજીરી તથા પોતાના લોભથી પ્રજાની પિતાની પેઠે રક્ષા કરવી કેમકે રાજા અર્ધધુનો અર્ધ, આંધળાની આંખ અને ન્યાય માર્ગે વર્તનાર સર્વેને માતા પિતા છે. મનુસ્મૃતિ.

૨૧૭ યુધિષ્ઠિર-શુર મહારાજ! રાજ્યના અધિકારીઓ માટે કેવી ગોઠવણ કરવી અને કહ્યા ધોરણ પ્રમાણે અમલદારો વર્તે એવો અંદોશસ્ત કરવો તે કહો ?

શુક્રાચાર્ય-કોઈ અમલદારને પોતાના કરતાં વધારે બળવાન થવા દેવા નહિ પણ પોતાના સ્વાધિનમાં રાખવા. તેમજ પ્રધાન મંડળમાંના તથા બીજાને અધિકાર પરત્વે સમાન બળવાળા રાખવા. દરેક નોકરની કામ કરવાની તાકીદ તથા તેની વર્તણૂક ધ્યાનમાં લઈ ધૃષ્ટિ અધિકારપર ગોઠવવા, અને અમુક વર્ષ નીમેલી જગોએ રાખી તેની બદલીઓ કર્યા કરવી. સદા કાળ એજ અધિકાર ઉપર રાખવો નહિ. જે નોકર કાર્ય કરવામાં ચાલાક-જેવામાં આવે તેની અનુક્રમે મોટાં કામ ઉપર નીમણૂક કરવી. તે નીચેના નોકરો શક્તિવાળા ન હોય તો તેના હાથ નીચેના નોકરની તે જગોએ નીમણૂક કરવી.

તમારે તમારાં અધિકારીઓ તરફથી હિત તથા અહિતની વાતો સાંભળવી. તમારે જે પ્રમાણ કરવું તે તાબાના નોકરો તરફ બનતાં સુધી લેખીત કરવું, તેમજ દરેક લખાણમાં સહી કે મહોર વાંચ્યા સિવાય ન કરવી, વગેરે વગેરે.

રાજાએ રાજ્ય અને દૈવત વચ્ચે એકસંખી રાખનાર, રાજ્યનો

ખજનો તર રાખનાર, રાજકાજમાં કુશળ, વિદ્વાન, કુલિન, ધર્મોત્તર, અને-દંભ, મોહ, ગર્વ, પાપકર્મ, રાજદ્રોહિ, ધણા સાથે વૈર, મધપાની અને અસત્ય જાપણુ કરનાર ઇત્યાદિ દોષોથી મુક્ત એવા મંત્રીઓ રાખવા. કેમકે રાજ્યકારભારનો ભાર મંત્રિ ઉપાડે તો પછી રાજ્યનું કોણુ બોગવે ? માટે એવા ગુણવાળા કારભારીઓનેજ રાજકારભાર સોંપવો જોઈએ.

જે રાજ ગુણવાન પ્રધાનને આગળ રાખી સઘળી પ્રજાને પોતા-પોતાના કામમાં પ્રવર્તીવે તે રાજને તેની પ્રજા ધરણીની પેઠે હૃદયમાં અને કંઠમાં રાખે. મતલબ કે હૃદયમાં નિત્ય તેનું સ્મરણ કરે છે. તથા કંઠેવતિ તેની કીર્તિ ગાય છે. માટે રાજાઓએ રૈયત વિરુદ્ધ કે ઉદ્ધત રીતે વર્તવું નહિ જોઈએ.

રાજા એક વૃક્ષરૂપ છે અને પ્રજા તે તેનાં મૂળીઓ છે. માટે વૃક્ષ જેમ મૂળીઓ વાટે થોડે થોડે રસ લેઈને ધટ બને છે, તેમજ ભ્રમર પુષ્પમાંથી સુગંધ માત્ર લીધે છે, અને માણી વૃક્ષને મૂકી માત્ર ફુલ તથા ફળ લીએ છે તેમ રાજાઓએ પ્રજા પાસેથી તેમને દુઃખ દીધા વગર રસાયણની પેઠે થોડે થોડે દ્રવ્ય લેવું જોઈએ. કારણ કે થોડે થોડે દ્રવ્ય લેનાર રાજા અતિ પુષ્ટિને પામે છે. અને જે રાજાઓ પોતાની રૈયતને દુઃખ દઈને દ્રવ્ય મેળવી પોતાનો ખજનો ભરે છે તે જેમ કાઝતું કાચું ફળ ખાધાથી મીઠાશ મળતી નથી તેમ તેવા દ્રવ્યથી ખજનામાં વધારો થતો નથી. મતલબ કે રાજા પ્રજા ઉપર પેટ ભરે છે, રોગી વૈદ્ય ઉપર, વાણીઓ ચાહક ઉપર, વિદ્વાન મૂર્ખ ઉપર, ચોર નબ્રવશ ઉપર, લિખારી ધરનારી ઉપર, વેસ્થા કૂચી ઉપર અને ખીજાઓ જગત ઉપર એમ એક બીજા ઉપર પેટ ભરે છે. માટે રાજાઓએ પ્રજાને દુઃખ દેવું એ પોતાના પેટ ઉપર પગ મુકીને પોતાનેજ દુઃખ દીધા બરાબર છે.

જે રાજા નીતિથી રાજ ચલાવી પોતાની પ્રજાનું સર્વદા સારી

રીતે રક્ષણ કરે છે, તે રાજ્ય અતિ કીર્તિમાન થઇ ત્રણે લોકોનું રાજ્ય કરવા સામર્થ્યવાન થાય છે, પણ તેથી ઉલટી રીતે જે રાજ્ય અન્યાય, અધર્મ અને અનીતિથી પોતાનો ખજાનો તર કરવો ધારે છે, તેનો ખજાનો તર થવાને બદલે, ઉલટો ખાલી થતો જાય છે.

૨૦ ચાકર, કારભારી કે કોઇ અધિકારી, કે કોઇ શેહેરના લોકોનો રાજ્યને પોતાની વિરુદ્ધ હોવાનો ભય લાગે તેને પોતાના કબજામાં રાખવા, ઉપર પ્રમાણે ઉપાયો લેવા મારો મત છે. શાંતિપૂર્વક.

૨૨૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! રાજ્યએ કયા અઢાર વ્યસનથી દૂર રહેવું તે મને કહો ?

શ્રીભપિતામહ-રાજ્યએ પોતાની ઇદ્રિયોને નિતવાનો હમેશ પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે જેની ઇદ્રિયો પોતાને વશ હોય છે, તે રાજ્ય પ્રજાને વશ રાખી શકે છે. રાજ્યએ અઢાર પ્રકારનાં વ્યસનો પ્રયત્ન કરીને તજવાં નેહ્યો. તેમાં દશ વ્યસનો કામ વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને આઠ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ પ્રથમ સુખ કર્તા જણાય છે. પરંતુ પરીણામે દુઃખ દે છે. રાજ્ય કામ વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસનોમાં લાગે છે, તો તેને, લક્ષ્મીનો અને ધર્મનો વિયોગ થાય છે અને ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા વ્યસનોમાં જે આસક્ત થાય છે, તો પોતાના દેહનો નાશ કરે છે.

મૃગયા એટલે શિકાર, અક્ષ એટલે જુગાર, દિવસે ઉંઘવું, પરિવાદ એટલે પારકી નિંદા, સ્ત્રીઓની સાથે સંભોગ કરવામાં અનીતિ, મદ એટલે મદપાનથી ચઢતો નીસો, તૈર્થત્રિક એટલે નૃત્ય, ગાયન તથા વાજિત્રમાં મગ્યા રહેવું તે, તથા નકામું ભટક્યા કરવું આ દશ, કામ વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થનારાં વ્યસનો છે. પૈશુન્ય એટલે એકની છુપી વાત ખીજને કહેવી તે, સાહસ એટલે વિચાર વગર કામ કરવું તે, દ્રોહ એટલે કપટથી મારવું તે. ઇર્ષ્યા, અસુયા એટલે અન્યનો દોષારોપ કરવો તે, અર્થ દુષણ એટલે પારકું દ્રવ્ય હરણ કરવું તે. ગાળો આપવી તથા માર, દોડવું, આ આઠ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થનારાં વ્યસનો છે. આ

હુંગેણીની જીવિતિ લોભથી થાય છે. વ્યસન અને મૃત્યુ, એ બેમાં વ્યસનને વધારે દુઃખદાયક ગણ્યું છે. કારણ કે વ્યસની, મરણ પછી નરકમાં જાય છે.

જે રાજા, પોતાનાં કાર્યનું ભવિષ્યમાં થનારું સાચું માહું પરિણામ જાણતો હોય, વર્તમાન સમયમાં તુરતજ કાર્યના ગુણ દોષનો વિચાર કરીને, કાર્ય કરતો હોય તથા કરેલાં કાર્યના ગુણને અને દોષને જાણતો હોય, તે રાજાને, તેના શત્રુઓ પરાસ્ત કરી શકતા નથી. મતુરમૃતિ,

૨૧૯ ધૃતરાષ્ટ્ર-આયપત તથા ખર્ચને માટે શું બંદોબસ્ત કરવો ?

નાદરજ-આયપતના પ્રમાણમાં ખર્ચ રાખવું અને આયપત તથા ખર્ચનો લિખિત દાખલો એટલે નામું પૂરેપૂરું રાખવું.

૨૨૦ યુધિષ્ઠિર-વિદુરજી ! રાજાએ રૈયત પાસેથી કર કેમ લેવો ?

વિદુરજી-જેમ ભ્રમર પુષ્પને અથાવતાં તેમાંથી રસ ગ્રહણ કરે છે તેમ રાજાએ રૈયતને નીચોળ્યા વિના તેમની પાસેથી કર લેવો. અગ્ની-ચાના માળીની પેઠે વૃક્ષમાંથી ફૂલ ફળ લેવાં પણ કાલંસા કરનારની પેઠે વૃક્ષને મૂળમાંથી કાપી ન નાખવું. રાજાએ એવી રીતે રૈયત ઉપર કર નાખવો કે તેમાં પોતાને તથા વ્યાપારીને પોત પોતાની મહેનતનું યોગ્ય ફળ મળે. વ્યાપારી અને શિક્ષી પાસેથી કંમાઇનો પચાસમો ભાગ, અને ધાન્યમાંથી ખેડૂનો પાસેથી વધારેમાં વધારે છઠો, આઠમો, કે બારમો ભાગ લેવો. હુંકમાં કરથી પ્રજા દબાઈ ન જાય નિરધન ન થઈ જાય દુઃખ ન પામે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

જે રાજા, પોતાની પ્રજા પાસેથી કર, તથા દાણ, જગાત, દરરોજ શાક લાજી, ફળ ફૂલ તથા દંડ વગેરે લે છે, પરંતુ પ્રજાનું રક્ષણ કરતો નથી, તે રાજા, મુલા પછી તુરત નરકમાં જાય છે.

૨૨૧ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! સુવરાજના શું ધર્મ છે તે મને કહો ?

લીંગમપિતામહ-રાજકુમારે સુવરાજ પદ મેળવીને પણ અભિમાન કરવું નહીં તથા માતા-પિતાનું, ગુરુનું, ભાઈ બેહેનોનું, બીજા સંબંધ

પર્ગી પુરુષોનું અને દેશમાં વસતાં માન્ય પુરુષોનું અપમાન કરવું નહીં; તેમ તેઓને દુઃખ પણ દેવું નહીં. મોટું ઐશ્વર્ય મળે તો પણ પિતાની આજ્ઞામાં વર્તવું એ પુત્રનું પરમ ભૂપણુ ગણાય છે, પરશુરામે, પિતાની આજ્ઞાથી માતાનો નાશ કર્યો હતો અને રામ પિતાની આજ્ઞાથી યૌદ્ધ વર્ષ વનમાં ગયા હતા. તેમાં પરશુરામે, પિતાનાં તપોબળથી માતાને તથા રામે, રાજ્યને શ્રી મેળવ્યાં હતાં. માટે જે પુરુષ શાપ દેવાને સમર્થ હોય છે, તેની આજ્ઞા મોટી ગણાય છે. યુવરાજે સઘળા સહોદરોને પોતાની પ્રભુતા બતાવવી નહી, તેમ તેઓનું અપમાન પણ કરવું નહી, કારણ કે દુર્બોધન રાજ્યનો અર્થ સાગ લેવાને યોગ્ય એવા પાંડવોનું અપમાન કરવાથી વિનાશ પામ્યો.

રાજ કુંવરો, ઉત્તમ પદવી મેળવ્યા પછી પણ જે પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે, તો તેઓ દાસની માફક યયાતિના પુત્રોની માફક અને વિશ્વામિત્રના પુત્રોની માફક રાજ્યપદથી બ્રષ્ટ થાય છે; માટે રાજપુત્રોએ નિરંતર મન, વાણી અને કાયાથી પિતાની સેવામાં પરાયણ રહેવું. જે કાર્ય કરવાથી પિતા પ્રસન્ન થાય, તે નિત્ય કરવું અને જેથી નારાજ થાય તે કામ કરવું નહીં. જેના ઉપર તેનો પ્રેમ હોય, તે ઉપર રાજ-પુત્રે પણ પ્રેમ રાખવો અને જેના ઉપર અપ્રીતી હોય, તેને પોતાનો શત્રુ ગણવો. જેમાં તેનો મત ન હોય અથવા તો પિતાથી વિરહ હોય તેવું કામ કરવું જ નહીં. પિતા દૂતોથી ચાડી કરનારના દોષને ક્ષીણે પોતાથી વિરહ હોય તો, રાજ્ય મંડળનો વિચાર લધને એકાંતમાં પિતાને સમજાવવા છતાં પણ પિતાને સંતોષ ન થાય તો ચાડી ખાનારા દુષ્ટ લોકોને શિક્ષા કરવી. રાજકુમારોએ નિરંતર રાજ્યમંડળના મનનું કપટ બાજુતાં રહેવું (કાર્યસારી વર્ગ કપટથી રમે છે કે નિષ્કપટથી રમે છે ? તેની શોધ કરતાં રહેવું.) પ્રજાતમાં હોડી, નિત્ય પિતા, માતા તથા ગુરૂને વંદન કરી જે જે કામ કર્યાં હોય તે સર્વ દરરોજ રાજ્યને નિવેદન કરવાં, તથા પ્રેમ વડે, કામ વડે અને સારા સ્વભાવ વડે

તે આપનું લશ્કર ક્રેટલું છે. તે તથા આપના મનની ઇચ્છા શું છે. તે આપના શત્રુના જાણવામાં ન આવવાં દેવા.

શત્રુના માણસોથી હમોશાં સાવધાન રહેવું તેમજ શત્રુના ઈંદ્રો જોયાં કરવાં.

વનપર્વ.

નાદરજ ધૃતરાષ્ટ્ર—નારદમુનિ આપનો મત સાંભળી મને ઘણી ખુશી પ્રાપ્ત થાય છે. વાર મારા સવાલના આથી પણ વિશેષ ખુલાસા કરવા માગું છઉં, મારા વિચાર પ્રમાણે લશ્કર ઉપર અને સૈન્યતા વડા અધિકારી ઉપર રાજ્યનો મુખ્ય આધાર છે તો સેનાધિપતિ કેવા રાખવા?

નાદરજ—ધૃતરાષ્ટ્ર, લશ્કરના સેનાધ્યક્ષ-વા અમલદાર મુખ્યત્વે રૂપે રૂપે શૂરવીરતાવાળા, મહાવીર, બુદ્ધિમાન, ધૈર્યવાન, પવિત્ર, કુળવાન પોતાના પ્યારા પ્રાણની પણ દરકાર કરે નહીં તેવા અને આપના, ઉપર પૂર્ણ પ્રીતિ રાખનારા તેમ વળી સર્વ કાર્ય કરવામાં શક્તિવાળા હોય તેવા, પોતાના રાજ્યમાં જન્મેલા, યુદ્ધ કળામાં પ્રવિણ, રણસંઘા-મમાં ઉત્સાહથી આગળ વધનારા શૂરવીર લડવૈયા રાખવા. સુભાષર્વ.

૨૨૫ યુધિષ્ઠિર—નારદજ ! સેનાધિપતિ સાથે અમારે કેમ વર્તવું ?

નાદરજ—તમારે તેમને પુરા પગાર આપવા, પ્રસંગે ઇનામ અઠામો પુરતાં આપવાં, તેમજ તેઓનું માન બરાબર સાચવવું. અર્થાત દ્રવ્ય બાબત કે માન બાબત જોમ તેઓ તમારાથી ખુશી થાય તેમ રાખવા.

૨૨૬ યુધિષ્ઠિર—નારદજ સેના કેવી રાખવી ?

નાદરજ—સદા ઘેઠેરવાર કરતાં યોગણું પાયદળ રાખવું, એક પંચમાંશ બળદો તથા એક અષ્ટમાંશ ઉંટો રાખવાં, ઉંટનો એક ચતુર્ધાંશ હાથી અને હાથીની સેના કરતાં અર્ધો અર્ધ ૨૫ રાખવા ને નિરંતર ૨૫ કરતાં બમણી જંજળ શસ્ત્રધારી સેના રાખવી. સેનામાં ખાળાઓ વિશેષ રાખવા. સૈન્યબળ વિનાનો રાજા એક બાળક જેવો

જેણાય છે માટે રાજાઓએ સૈન્યબળ રાખવું કેમકે રાજાઓએ પોતાના સત્તા લશકરથી જ મેળવેલી હોય છે.

૨૨૨૭ યુધિષ્ઠિર-નારદજી ! લશકરમાં નાયકો કેવા રાખવા ?

નારદજી—સર્વ પ્રકારની લડાઈની ક્વાયત (વ્યુહરચના) કરવામાં પૂરા, માહીતગાર હોય, બળવાન હોય, કંપટ વગરના હોય, અને પુરા પ્રભાકર્મી હોય, તેઓને રાખવા અને તેના પોશાકો પણ વિચિત્ર રાખવા.

૨૨૮ યુધિષ્ઠિર-નારદજી ! તેની સાથે અમારે કેવી રીતે વર્તવું ?

નારદજી—લડાઈમાં જવું હોય ત્યારે પાછલો પ્રબંધ કરવો, રાજ્ય રક્ષા કરવી; યુદ્ધ યાત્રાની યથાચોગ્ય પૂરી સામગ્રી (સેના, વાહાણ, વાહન, શસ્ત્ર-અસ્ત્ર, ખોરાક, અને મેગેજન ઇત્યાદિ) સાથે લેવી.

ત્યારે તરફ (ગુપ્ત દ્વત) રાખવા અને વેશ બદલાવીને તેને રિપુનાં શહેર અને સેનામાં મોકલવા. તેઓ સમાચાર મોકલે તે ઉપર શત્રુ સાથે સંઘામ કરવાનું કે પરાજય કરવાનું અથવા તેનો પ્રબંધ કરવાનું સુગમ થઈ પડશે.

પ્રજા અને રાજપુરુષ સર્વ યુદ્ધ વિદ્યામાં કુશલ હોવા જોઈએ. સૈનાને વ્યુહ રચના એટલે ક્વાયત શીખવ્યા પ્રમાણે રણશીર્ષાં (ખ્યુગલ) ના સંકેતોથી સર્વ સૈનાને સમજાવી—સાવધ રાખવી.

ત્યારે રિપુના ઘોડેસ્વારનો હુમલો થાય, ત્યારે આપણા પાયદલ સ્વારોનો કોટ બનાવીને સંગીન આગળ ધરી રાખવાં.

સૈનાધિપતિ સેનાની મધ્યમાં રહે અને તેની ત્રણ તરફ સૈના રાખી સેના ઉભી રહે કારણ કે જે તરફથી રિપુના હલ્લા આવે તે તરફ તુરત તુટી પડે.

ફેજની પાછળ ડાબી જમણી પાસા દુર દુર પર છુપા દુત રાખવા અને તેની પાસે ખ્યુગલ રહે અને રિપુને આવતા જોઈ તુરત ખબર આપે.

ત્યારે પોતાનાથી અધિક રિપુની સાથે લડવું પડે ત્યારે બં

જીવ્ય થઇને લડવું, અને જરૂર લાગેથી તુરત વીખરાઇ જવું; પણ તોપની સામે ભેળા થઇને કદી લડવું નહીં.

શત્રુના વ્યુત્થાનને જે સંકેતો હોય તેનાથી ભોમીયા થઇને વખત-પર ઉપયોગ લઇ લેવો.

શત્રુના નગર યા ગઢમાં પ્રવેશ કરવાનો મામલો હોય તેવે વખતે બે બાજુ ધારવાળા ખાંડાની પેઠે સૈન્યને ગોઠવીને લાવવું એટલે બન્ને તરફ લડતાં અને કાપતાં અંદર પેસતાં-જાય અને પ્રસંગ અનુસાર કામ કરે.

મેદાનની લડાઈમાં તોપ બાજુ અને બંદુકથી કામ લેવું તથા રથ ઘોડા અને પાયદળ સૈન્યથી લડાઈ કરવી. ક્ષત્રીને સેનાપતિ અથવા સૈન્ય સંબંધી કામ સોંપવા ચુકવું નહીં.

શત્રુ બલિષ્ઠ હોય તો તાકડા (વખત) પર સંતાઇ જવું અથવા દબાઇ જવું પણ મૂર્ખતાથી મરવું નહીં. તેમ યુદ્ધમાંથી લડતી વેળા નાસવું યા દબાવું તે ક્ષત્રીનું કામ નથી પણ નામરદનું કામ છે.

નાદરજી—એકતો પગાર દરમાસે આપ્યા કરવો તેમાં વિલંબ જરાપણ ન કરવો. પગાર આપવો તે પેટ પૂર આપવો. વળી નાયકોનો સત્કાર બરાબર રાખવો, તે એવી રીતે કે તમારો તરફથી મળતા માનમાં તેઓ જેમ બને તેમ મગરૂર રહે તેમ કરવું.

૨૨૯ યુધિષ્ઠિર—નાદરજી ! હજી તમારો રાજનીતિ સંબંધી વર્ધાદે અભિપ્રાય જાણવા માગું છું.

નાદરજી—તમારા જેવા ચક્રવર્તીરાજ આવી રાજનીતિની વાતોની જીજ્ઞાસા રાખે તે વાત ખરેખર ઘણી ખુશી ઉપજાવનારી છે સાંભળો ત્યારે મારા બીજા અભિપ્રાય જાણવું છું.

૧ કોઈ તમારા તાજાના અધિકારી પોતાના બાહુબળથી માન મળે તેવાં કામ કરીને આપને રોશન કરે તે વખતે તમારે તેની હકીકત-સાંભળી માન કેવું. તેમજ પાપરીએ ચલાવવા લાયક કામ કરેલું

હોય તો તેમ કરવું. ઇનામ આપી રાજ કરવા લાયક કામ હોય તો ઇનામ આપવું, મતલબકે તેવા લોકોની કદર કરવા માટે ચુકવું નહીં. ૨ તમારે માટે લડાઇમાં જે પુરૂષ મરણ પામે તેના કુટુંબનું પોષણ કરવું. લડાઇમાં જે મનુષ્ય ઘવાય તો તેમનાં ખર્ચાઓનું પાલન કરવું કે તેમનો દાખલો લેઈ પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરવાને પછાત રહે નહીં. અને શરણે આવેલા શત્રુઓનું તમારે પુત્ર માફક રક્ષણ કરવું. રાજ્યોએ પોતાના લશ્કરને પોતાના પ્રાણની માફક પાળવું જોઈએ. ૩ નીચેના દશ વ્યસનો રાજ્યને કે તેના અધિકારીને મારી પાડે છે માટે તે તજ દેવાં.

૧ પરસ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવો. ૨ જીગર રમવો. ૩ મૃગયા કરવી. ૪ નાચના ગાયન સાંભળવાં ૬ વૃથા ૫ર્ચા કરવું. ૭ વાજાંત્રો વગાડવાં અથવા સાંભળવાં. ૮ દ્રોહની નીંદા કરવી. ૯ દિવસે નિંદ્રા કરવી

એટલાં વ્યસનો તજ દેવાં. તમારા રાજ્યની આયપત તથા ખર્ચનો હિસાબ રાખનાર, રોજમેળ રાખનાર તથા બીજાં નામાંવહી (હીસાબી અધિકારી) તમને નિલ સાંજે હિસાબ આપે એવો બંદોબસ્ત કરવો.

૫ આપની મહેરબાનીના જે મનુષ્યો હોય તેનો અપરાધ જોયા વિના તમારે નીચી પાયરીએ તેમને ન નાંખી દેવા.

૬ ઉત્તમ, મધ્યમ, અને ક્ષીણ જેવા વર્ગના નોકરો હોય તેને તે પ્રમાણે રાજ્યમાં જગો આપવી.

૭ તમારા જેવા રાજ્યો અથવા તેવા મોટા પુરૂષો ક્યુલ કરે તેવો યશ વધારવા અભિમાન રાખવું.

૮ પરગણાં (મહાલોમાં) વહીવટદાર, ન્યાયાધીશ, ફોજદાર, હીસાબી અધિકારી, અને નોકરો સઘળા એકમતથી પ્રજા સુખી થાય તેમ વર્તે છે કે નહીં. તેનો તપાસ રાખવો.

૯ દ્રોહ અમલદાર, કે પોતાનું વિશ્વાસુ માણસ તમારા હિતની

જ્યારે જ્યારે વાત કહે સારે તે વાત લક્ષ દષ્ટને સાંભળવી અને તે આખત પોતાના હિતના કંઈ ઉપાય કરવા ઘટે તે તુરત કરવા, પણ તેવા હિતનું કહેનાર મળે સારે તેનો તિરસ્કાર કરી નિરાંતે નિદ્રા કરવી નહિં.

૧૦ આપ જ્યારે રાજયગાદી ઉપર ખેસો અથવા સ્વારીએ જ્યારે બહાર જાઓ ત્યારે તમારી ચોક્કી માટે ખુલ્લી તરવારથી સારા ભભકાદાર પોશાકથી સ્વારો રાખવા.

૧૧ વૈદ્યો (ડાકતરો) રાજા તેમાં નીચેના ગુણ હોવા જોઈએ.

રોગીનો નાદી, મૂળ, મળ, જિવ્હા, નેત્ર, રૂપ, શબ્દ અને સ્પર્શ એ આઠ પ્રકારની પરીક્ષા કરવામાં કુશળ હોય, તેમજ આપના હિતમાં અપાર સ્નેહ રાખી આપના શરીરનું બરાબર શુદ્ધ અંતઃકરણથી હિત ઇચ્છે એવા વૈદ્યને પાસે રાખવા. સભા પર્વ.

૧૨ રાજાએ નીચે જણાવેલા ગુણોથી હમેશાં ૧૪ મુદ્દાની વાતો લક્ષમાં રાખી વર્તવું જોઈએ. જે રાજા બળવાન, બુદ્ધિમાન, અને શૂરવીર હોય, પરાક્રમનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી જાણતો હોય, તે રાજા અકવતી થઈને ધનથી પૂર્ણ ભરેલી સમસ્ત પૃથ્વીનું રાજ્ય કરી શકે છે.

૧ રાજાએ નાસ્તિકપણું ન રાખવું. ૨ ઝોડું કદી ખોલવું નહીં. ૩ ક્રોધ રાખવો નહીં. ૪ ગદ્ગત રાખવી નહીં. ૫ હરકાંઈ કાર્ય કરવામાં વિલંબ કરવો નહીં. ૬ બુદ્ધિમાન પુરૂષોનું માન બરાબર રાખવું. ૭ આજસ જરાપણુ ન રાખવું. ૮ ઇર્દ્રિએને નિયમમાં રાખવી. ૯ હરેક કામ કરવાનો મનસુખો સાવ એકલાંએ નહિં કરવો. ૧૦ સુખ પુરૂષો સાથે મસલત નહીં કરવી. ૧૧ જે કામ કરવા ચોક્કસ સિદ્ધ થાય તે કામ તરતજ કરવું. ૧૨ જે મનસુખો કયો હોય તે બહાર પડતાં મુઠી ગુપ્ત રાખવો. ૧૩ દેવ સેવા વગેરે સુકૃત્યો અધ્યાથી કરવાં ૧૪ શત્રુઓનું બળ જાણ્યા ત્યાંથી લાગી જવું નહીં.

શુધિગિર-મહામુનિ આપનો અભિપ્રાય દરેક રાજ્યકર્તા રાજાઓ એ તેમજ તેમના મુખ્ય સંતાવાળાઓએ અવશ્ય સાંભળી અહણુ કરવા

તેવો છે, એટલુંજ નહીં પણ જ્યાં સુધી આવા રાજનીતિના મુદ્દા દીલમાં રાખી રાજ્ય ચલાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી નિશ્ચય રાજ્ય કે તેમના દીવાન કે બીજા અમલદારો ભૂલ ખાઇ જાય તેમાં નવાઇ નથી.

મહાત્મા નારદમૂર્તિ-આપે જે અભિપ્રાય અમેને રાજ્ય ચલાવવાના સંબંધમાં આપ્યો છે તે બરાબર લક્ષમાં રાખેલા છે અને તેજ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવાને માટે અમે ધારેલું છે.

(યુધિષ્ઠિરના આ વચન સાંભળી નાદરજી ધણાક ખુશી થયા.)

૨૨૯ યુધિષ્ઠિર-ભીષ્મપિતામહ ! રાજ્યને રિપુને છતવા પહેલાં શું કરવું ?

ભીષ્મપિતામહ-પ્રથમ તો રાજ્યને સર્વદા પોતાના ચિત્ત ઉપર જાય મેળવવા અને પછી દુરમનોને છતવા કારણુ જે રાજ્યનું ચિત્ત પોતાના હાથમાં છે તે રાજ્ય શત્રુને સફળ છતી શકે છે.

૨૩૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! પાંચદલ સૈન્યના મનુષ્યો ફટલી જગા ઉપર યોદ્ધાએ રાખ્યાં ?

ભીષ્મપિતામહ-૧ પોતાના દેશની સરહદ ઉપર. ૨ નગરની ખાસેના બગીચામાં. ૩ નગરની અંદર વાડીઓમાં. ૪ શહેર ફાજદારની કચેરીમાં. ૫ રાજ્ય મહેલમાં. ૬ શહેર (તળપતમાં) ઉપરની છ જગ્યા ઉપર સૈન્યના પાંચદલ મનુષ્યો રાખવા મારો મત છે.

૨૩૧ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! આરો (ડીટેકટીવ) કેવા રાખવા અને તેની ખાસે શી શી રીતે કામ કરાવવું જોઈએ તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જડ સરખા, આંધળા સરખા, બહેરા સરખા, દેખાવવાળા, યુદ્ધિમાન, અને ભુખ, તરસ, તથા થાક વગેરે વેઠનારા આરો રાખવા તે આરો પણ એક બીજાને જોળખી ન શકે એમ એ સર્વને ગુપ્ત રાખવા. આરો મારફતે પોતાના પ્રધાન મંડળીના, પોતાના નાના પ્રકારના મિત્રોના, પોતાના પુત્રોના, પોતાના નગરના અને પોતાના શત્રુના ખર્ચે જાણવા તેમજ શત્રુઓના આરાઓને પણ જોળખી કાઢવા.

૨૩૨ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! શત્રુના ચારાઓને શી રીતે ઝાળખી કાઢવા. અને તે કષ્ટ કષ્ટ જગ્યાએ આવી રહે છે ને આપણી બાતમીઓ લઈ જાય છે કે કેમ ?

લીલમ્પિતામહ-શત્રુના ચારાઓ નીચે લખી જગ્યાએ રહે છે.

૧ બળરની દુકાનમાં. ૨ મલોના અખાડામાં. ૩ માણસોના સમુદાયમાં. ૪ સન્યાસી વગેરે લીક્ષુઓમાં. ૫ નગરમાંહેની વાડીઓમાં. ૬ નગર બહારના બાગોમાં. ૭ પંડીતોની સભામાં. ૮ ખાંભુ ખોદવાના ઠેકાણામાં. ૯ આધિકારીઓની કચેરીમાં. ૧૦ રાજ સભામાં. ૧૧ મોટા લોકના મકાનોમાં. એ પ્રમાણેના સ્થળોમાં શત્રુના ચારાઓ આવી રહે છે, અને આપણી બાતમીઓ લઈ જાય છે માટે તેટલા સ્થળોનો તપાસ કરી ચારાઓને ઝાળખી કાઢવા. ચારાઓને પ્રથમથી ઝાળખી કાઢવામાં ધણા શયદા રહેલા છે, માટે હમેશાં આ બાબત સચેત રહેવા રાજ્યોએ કે તેમનાં અમલદારોએ ગાણ રહેવું નહીં જોઈએ.

૨૩૩ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ક્યા રિપુ (શત્રુ) સાથે સંધિ કરવો ?

લીલમ્પિતામહ-જે શત્રુ પોતા કરતાં વધારે બળવાન હોય. તેની સાથે પ્રથમ પોતાના કારભારીઓથી નિશ્ચય કરી પછી સંધિ કરવો.

૨૩૪ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ખીજ ક્યા રાજ્યો સાથે સંધિ કરવો ?

લીલમ્પિતામહ-૧ જે રાજ્ય શુભવાન હોય. ૨ જે રાજ્ય મોટા હિસાબવાળો હોય, ૩ જે રાજ્ય ધર્મને જાળુનારો હોય. ૪ અને જે રાજ્ય સાધુ પુરુષના આચરણવાળો સદગુણી હોય એવા શુભ્રાદી રાજ્યથી હમેશાં દોરતી કરવી.

૨૩૫ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! શત્રુના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરવી હોય તો ક્યારે કરવી ?

લીલમ્પિતામહ-પોતાના કરતાં દુર્બળ હોય, તે ન જાણે તેમ તેના મિત્રોએ જે સમયે તેને તણ દીધો હોય, અંધુ રિનાનો થઈ ગયો હોય, અસાવધ હોય, અને ખીજ શત્રુ સાથે યુદ્ધમાં ગુંચાયો હોય. એવા

સમય જોઈ પોતાની શત્રુ રાજા ઉપર ચઢાઈ કરવી. જેથી પોતાની છત થાય છે. અને શત્રુ રાજા હારે છે. શાંતી પર્વ.

૨૩૬ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ! ચઢાઈ કરતાં પહેલાં પોતાની રથીતિ વિશે કંઈ વિચાર કરવો કે કેમ ?

ભીષ્મપિતામહ-હા, પ્રથમ પોતાની શક્તિ જોવી. ૨ સેના આદિગુણ જોવું, ૩ પોતાનું સર્વ પ્રકારનું સુખ જોવું, આ પ્રમાણે જોણું જોયા બાદ સર્વ રીતે લઢાઈ કરવા પોતાની નજર પેહોંચે તો પછી ચઢાઈ કરવી.

૨૩૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ! શત્રુ રાજા અતિ બળવાન, શુરવિર હોય અને વશ ન થતો હોય ત્યારે શું ઉપાય લેવા તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-૧ શત્રુના રાજ્યનું બળ હીણું કરવું. ૨ તેના દેશને શસ્ત્ર, અગ્નિ, ઝેર આદિ ઉપાયથી પીડવો, ૩ પોતાના અધિકારીઓની યુક્તિથી શત્રુ રાજા તથા તેના કારભારીઓને અંદર અંદર તકરારો કરાવી, વઢાડવા. ઉપર પ્રમાણે કરવાથી શત્રુ રાજા નરમ પડી જાય છે.

૨૩૮ યુધિષ્ઠિર-ભીષ્મપિતામહ-સામ, દામ, દંડ અને ભેદ એ ચાર યુક્તિમાંથી કયું યુક્તિ કરી દેશ સરકાર કરવા ?

ભીષ્મપિતામહ-સામ, દામ, અને ભેદ એ ત્રણ પ્રકારથી બનતાં સુધી દેશ લેવા, પણ લડાઈ કરી બનતાં સુધી દેશ લેવા નહીં, છતાં લેવા પડે તો તેને છેવટનો ઉપાય ગણવો.

૨૩૯ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ! જ્યારે અતી બળવાન રાજા નબળા રાજાને પીડા કરે ત્યારે તેમણે શું ઉપાયો કામે લગાડવા તમારો મત છે ?

ભીષ્મપિતામહ-ત્યારે કિલ્લાઓનો આગ્રય કરવો અર્થાત્ કીલામાં ભરાઈ બેસવું.

૨ પોતાના મીત્રોને કમજો લઈ કહેણ મોકલી યુક્તિથી સમજાવતી કરવા કહેવું.

૩ સામ અને ભેદ આદિ ઉપાય પ્રથમ કરવા.

૪ તે વ્યર્થ જય ત્યારે હીંદુઓ હોય તો ગાયનો . સમુદાય તેના રસ્તામાં મૂકવો,

૫ તેના આવવાના રસ્તામાંના ગામો સાવ ઉજડ કરવાં.

૬ તે ઉજડ થયેલી ગામડાની વસ્તીને પોતાના શહેરની બહાર પરાં તરીકે કરી તેમાં રાખવી.

૭ જે કિલ્લાઓ મજબુત હોય તેમાં પોતાનાં શહેરના ધનવાન લોકોને દીલાસો દઇ રાખવા.

૮ પોતાની સેનાની ઉપરી અધિકારીઓને તેમજ ધનવાન પુરુષોને વખતો વખત દીક્ષમરી કરી દીલાસોઓ આપવા ?

૯ ધાસ આદિ ચારા ને દાણાનો ખરોખર સંગ્રહ કરી રાખવો.

૧૦ એતરના મોલમાલ તમામ ઉખેડી નાંખાવવા, તથા સળગાવી નાંખાવવા.

૧૧ નદીઓના માર્ગમાં ખૂલ તથા હોડીઓ હોય તેનો નાશ કરાવવો, ને પ્રાણી છોડી મૂકવાં ?

૧૨ પોતાના દેશમાં મુખ્ય કીલાવાળું સ્થાન હોય તેમાં રાજાએ પોતાનો વાસ કરવો.

૧૩ પોતાના વર્તમાન શત્રુનો જે શત્રુ હોય તેની સાથે સંધી કરી આ શત્રુને હરાવવા.

૧૪ હલકા ગઢો કે કીલા જેમાં શત્રુ આવી ભરાઇ બેશે તેમ હોય તે પડાવી નાંખવા.

૧૫ વૃક્ષો તમામ કઢાવી નાંખી મેદાન કરાવી કીલાની આસપાસ બહારનો કોટ ઉંચો કરાવવો કે જેથી શત્રુને આવતાં જેવામાં હરકત આવે નહીં કીલાની આસપાસની ખાઇમાં પાણી ભરી દેવું તથા ભાલાં ચોટેલાં સ્થળે દાટવાં.

૧૬ નગરમાંથી ભાગી જવા માટે ગુપ્ત રસ્તાઓ તથા બારો તાખવાં, કુવા સુધરાવી તે સ્થળોએ વિશ્વાસુ માણસોની ચોકી રાખવી.

૧૭ કાષ્ટ આદિ પદાર્થો એકાં કરી રાખવાં. દિવસે અગ્નિ રાખ. ગાવો નહીં.

૧૮ લંડારશુદ્ધ. આયુધશુદ્ધ, લશકરને રહેવાના બરાઓ, ઘોડાર, હાથીશાળા, યોદ્ધાઓનાં મકાનો, ખાદ્યો ધરતી પાસેના બાગ, એટલાં સ્થળો રાત્રીના કોઇ પણ માણસો નાણી ન રોકે તેમ ગુપ્ત રાખવાં.

૧૯ દ્રવ્યનો પ્રથમથીજ સંગ્રહ કરી રાખવો. તથા તેલ. ચરખી મધુ, ધી, તેલ. ઓળખ, કિયા, ઇદ્રિખળ કરી નાણુનારા પુરપો વગેરેનો સંગ્રહ કરી રાખવો. આ પ્રમાણે કરવા મારો મત છે.

૩૪૦ અધિકારીઓ-શુક્રાચાર્યજી-અમારે રાજ્યપ્રકરણી બાબત વિશે કેવી વર્તણૂકથી વર્તવું તે કહો ?

શુક્રાચાર્યજી-તમારે અધિકાર મળ્યા પછી જો કોઇનાપર ઉપકાર ન કરો તો અધિકારીમાંથી “અ” કાઢી નાખ્યા પછી ‘ધિકાર’ એ રહે છે માટે પરમેશ્વરે તમને સારો હુદો આપ્યો છે તો તમારે જોમ બને તેમ પ્રજાપર ઉપકાર કરવા તરફ નજર રાખવી. અર્થાત્ તમારે તમારા અધિકારની મહત્વતા કદીપણ કોઇને બતાવવી નહીં. તમારે એક બીજા અમલદારોએ એક બીજાની પરસ્પર ઇર્ષ્યા કરવી નહી. તમારે કોઇની પાસે પુછ્યાવિના પોતાના ધરની કિંવા રાજ્ય પ્રકરણી વાત કરવી નહીં. વળી કામ પ્રસંગે જોલવું તે પણ થોડા અક્ષરવાળું ધણું અર્થવાળું તથા કાર્ય સિદ્ધ કરનારું જોલવું. તમારી પાસે આવનારા શું જોશે છે તે બરાબર સમજ્યાવિના તેની બાબતમાં પોતાનો અભિપ્રાય આપવો નહીં. તમારે તમારી શક્તિ, બુદ્ધિના પ્રમાણમાં કામનો આરંભ કરવો અને આરંભેલું કામ કરતાં આપત્તિ આવે તો તે વખતે ખીલકુલ ઝુંઝાવું નહીં. કોઇને હલકું વેણુ મર્મમાં પણ કહીને દુઃખ આપવું નહીં. તેમ અંદકારનું વાક્ય કદાપિ જોલવું નહીં.

અરજદાર જ્યારે જ્યારે અરજ કરે ત્યારે તેનો સહાસિકપણે ઉત્તર દેવાની ટેવ ન રાખતા ધૈર્યથી તેની હકીકત સાંભળવી, તેના ઉપર

બહુજ વિચાર કરવો અને એ પછી શાંતવૃત્તિથી ન્યાયસર ઉત્તર આપવો, કેમ કે કોઇનો નિરંતર અસ્ત કે ઉદય રહેતો નથી એમ માની સર્વ ઉપર સ્નેહભાવ રાખવો, કોઇ પણ પ્રજા સાથે કલેશ કરવો નહીં. તમારે રાજ્યનાં ઘણાં કામો હોય છે તો અમુક કામ અમુક વખતે કરવું, એમ નિયમ પ્રમાણેજ કામો કરવાની ટેવ રાખવી. જે કામ જરૂરી હોય તે પ્રથમ કરવાં અને વગર જરૂરી કામો તે પછી કરવાં. તમારે જે આંખ આગળ રાખવી તેમ જે પાછળ પણ રાખવી. એટલે આગળ જેમ જોઇ શકો તેમ તમારી પાછળ પણ શું થાય છે તે જોવાની ટેવ રાખવી એટલે પ્રથમ હમેશાં ચોતાનો દોષ જોવાની ટેવ રાખવી અને પછી બીજાનાં દોષ જોવા. એટલુંજ નહીં પણ તમારે તમારું નેક નિતિ તથા પ્રમાણિક-પણું હમેશાં ખરાબર રાખવું. આ પ્રમાણે તમારે વર્તણૂક રાખવા મારો મત છે.

૨૪૧ રાજસેવકો-શુકાચાર્યજી ! રાજસેવકોનો શું ધર્મ છે તે કહો ?

શુકાચાર્યજી-તમારે જે પગાર મળે તેમાં સંતોષ રાખવો, મન, કર્મ વચનથી નૃપતિઓનું અને કુમારોનું કામ કરવું, જોડવામાં મહુસ્તા રાખવી, કાર્ય કરવામાં કુશળપણું રાખવું, પવીત્ર મનવાળા થવું, કોઇના ભમાળ્યાથી ભાવું નહીં. પરોપકાર કરવા તરફ મન રાખવું. અપકાર કરનારા થાવું નહીં, રાજા અને રાજકુવરોનું ઐક્ય વધારનારા થાવું પણ આપસઆપસમાં પ્રાદેશ્ય કરાવવી નહીં, તેઓના વચનનો અનાદર કોઇ દિવસ કરવો નહીં. તેમ તેની ન્યૂનતા પણ ખતાવવી નહીં તેઓ સર્વનાં શુભછિદ્રો જોવાં નહીં. અગર કોઇ પણ વખત જોવાઇ જાય તો ક્યાંઇ જણાવવાં નહીં. રાજ્યહિતની જે વાત કહેવી હોય તે એકાંતમાં કહેવી. એ રીતે રાજ્ય સેવકે વર્તન રાખવું એમ મારો મત છે.

૨૪૨ શુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! રાજવર્કીલ કેવા રાખવા તે કહો ?

શુધિષ્ઠિર-પિતામહ-જે સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ હોય, જે સામા મનુષ્યના જોડવા ઉપરથી મોહની આકાંક્ષા ઉપરથી તથા કાયના આળાઓથી તેના

અભિપ્રાયને સમજે તેવો હોય, ચોખ્ખાં મનવાળો હોય, કામ કરવામાં કુશળ હોય, તથા કુળવાન હોય, તેને રાજ્યનો વકીલ અથવા તો એલચી નીમવો. જેના ઉપર લોકની પ્રીતિ હોય, જે હાથનો ચોખ્ખો હોય, જે કામકાજ કરવામાં કુશળ હોય, સારી સ્મરણ શક્તિવાળો હોય; દેશકાળને જાણનારો હોય, દેખાવડો હોય, આણંમતો સંદેશો કહેવાને પણ ડર નહીં એવો હોય તથા ચાલાક હોય, તેવા રાજ્યના દૂતોનાં અર્થાત્ રાજ વકીલનાં ધણાં વખાણુ થાય છે.

અમાલ્ય એટલે સેનાપતિને હસ્તક, હાથી, ઘોડા તથા પાયદળ આદિ તમામ લશ્કર રાખવું, શીક્ષા કરવાનું કામ જ્ઞાનદારી કામના પ્રધાનને સોંપવું, અમલનાની તથા દેશની, રાજ્યને પોતે, તપાસ રાખવી અને સંધિ, વિચલનું એટલે સલાહનું તથા લડાઇનું કામ એલચીને એટલે વકીલને સોંપવું. (મનુસ્મૃતિમાંથી.)

૨૪૩ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! રાજ્ય પ્રત્યે પ્રજાનો શું ધર્મ છે તે કહો ?

લીંગમપિતામહ-પ્રજાએ રાજ્ય નિયમનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. રાજ્ય પ્રત્યે પ્રજાએ પોતાના વડીલવત્ પ્રેમભાવ રાખવો, રાજાએ બાંધેલ નિયમો વિરૂદ્ધ કોઇ કાળે પણ વર્તન કરવું નહિ. કારણ પ્રજાની અનુકુળતાથી રાજાનું રાજ્ય સુદૃઢ થાય છે, ને રાજાએ બાંધેલા નિયમોથી પ્રજા સુરક્ષિત થાય છે. અને તે નિયમોને અનુસરી ચાલેથી રાજ્ય તરફથી સદા કુશળ રહેવાય છે. તેમજ જનસમુદાયમાં પણ સદા કુશલ રહેવામાં કદી ગાપલ રહેવું નહિ એમ મારો મત છે.

જે કોઇ મૂર્ખાઇથી રાજાનો દ્વેષ કરે છે, તેનો નષ્ટ નાશ થાય છે; કારણ કે, રાજા તુરંત તેનો નાશ કરવા માટે પોતાના મનમાં વિચાર કરે છે, માટે રાજા પોતાના પ્રિયોને જે ન્યાય આપે અને અપ્રિયોનું જે અનિષ્ટ કરે, તે ન્યાયમાં બીજાએ ફેરફાર કરવો નહીં.

૨૪૪ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! જ્યારે રાજા મદોન્મત થઇ પતે ત્યારે તેનાં પરીણામે કેવાં ચિન્હ જણાય.

ભિખ્મપિતામહુ-પ્રભને વર્ણશંકર કરનારા અધર્મી વધે છે; ૨ શીતકાળ ન છતાં શીતકાળ વધે છે; ૩ શીતકાળ છતાં ટાઢ મુદ્દલ પડતીજ નથી; ૪ વર્ષાકાળમાં વરસાદ થતો નથી; ૫ વર્ષાદના કાળ વગર વર્ષાદ ઘણો વર્ષે છે; ૬ પ્રભઓમાં અતિવ્યાધીઓ પસરે છે; ૭ ધુમકેતુઓ દેખાય છે; ૮ ભયાનક ગ્રહો આકાશમાં નજરે આવે છે. ત્રિંગેરે ચિન્હો જણાય છે. તે રાજને લીધે પ્રભ અત્યંત દુઃખી થાય છે, તે રાજનું કામ ચારે તરફ નિર્દય છે, તેનો ધનવાનો અને વિદ્વાનો સંગ કરતા નથી, તે રાજને નીચ જણવો.

૨૪૫ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! લગાઈ આદિથી કદાચ રાજ નિરધન થાય તો ખાહું ધન મેળવવા શું શું ઉપાયો કામે લગાડવા ?

ભીખ્મપિતામહુ-સામ ઉપાયથી રૈયત પાસેથી ધન મેળવવું, પણ ખીન્ન ઉપાય તે શિવાય નહીં કરવા. શાંતિપર્વ.

૨૪૬ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! અધિકારીને માટે કેટલા દોષ આયુષ્ય કાપનારા છે ?

વિદુરજી-અભિમાન રાખવું તે, અતિવાદ કરવો તે, ક્રોધને ઝેર દેવું તે, ચોરી કરવી તે, મિત્રદ્રોહ કરવો તે, બહુ ક્રોધ રાખવો તે, એટલા દોષ અધિકારીનું આયુષ્ય તોડનારા છે માટે તે તજ દેવા.

૨૪૭ યુધિષ્ઠિર-વિદુરજી ! અમુક એક કામ કરવા અધિકારીઓનો ઐક્યમત થયો અને અધિકારી તરીકે આપણે પણ તે અધિકારીઓની સાથે મત દેવામાં ભેગા હોઈએ પણ આપણા મત તે અધિકારીઓથી જુદો હોય ત્યારે એવી ઉપાધી આવી પડે છે કે, જો બધા સાથે ન મળીએ તો તેમને ખોટું લાગે અને તેમના મત સાથે તો આપણા મત ન મળે તો આપણે તેવે પ્રસંગે કેમ કરવું ?

વિદુરજી-આવે વખતે જુદો મત પડતો હોય તો દીવમાં રાખી બહાર ન પાડવો તેમ ખીન્ન અધિકારીઓએ બાંધેલા વિચાર પોતાને રચતો નથી એમ પણ ન બતાવવું, પણ જોમ અને તેમ ખીન્ન અધિ-

કારીઓ કમુલ રાખે તેવો સમગ્ર બતાવી પોતે બધાઓથી તે કાર્યમાં જીદું પડી જવાય તેમ કરવું. ઉદ્યોગપર્વ.

૨૪૮ યુથિષ્ઠિર-વિદુરજી ! યુદ્ધિવાન અધિકારી સાથે વિરુદ્ધ થવું નહીં એ ઉત્તમ વાત છે પણ વખતે વિરુદ્ધ થવું પડે તો શું કરવું ?

વિદુરજી-યુદ્ધિવાનથી વિરુદ્ધ પડી હું દુર છઠીં માટે તે શું કરશે એમ ગાફલ રહેવું નહીં. યુદ્ધિવાન જ્યાં હોય ત્યાંથી, તક મળે તુકશાન કરે છે, માટે હમેશાં યુદ્ધિમાનથી બગાડયા પછી તેનાથી સાવધાન થઈ રહેવું.

૨૪૯ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! કયો અધિકારી પાછો પડતો નથી તે કહો ?

વિદુરજી-જે ભવિષ્યમાં થવાના દુઃખને યાજવાના ઉપાયને જાણે છે તેમ દુઃખ વખતે દૃઢ નિશ્ચય રાખે છે અને છેવટ શું કરવું તે પણ જાણે છે તે અધિકારી ક્યારે પણ પાછો પડતો નથી.

૨૫૦ યુથિષ્ઠિર-પિતામહ ! રાજાએ કેવા સલાહકારો ન રાખવા તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જે કર્તવ્યના કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરી શકતા ન હોય, બહુશ્રુત ન હોય, સમજના કામમાં સંશય પેદા કરનાર હોય, જે પોતાના ધણી પ્રત્યે પ્રીતિવાન ન હોય, જેનામાં સહન શક્તિ ન હોય, અસ્થિર યુદ્ધિવાળા હોય, હરેક કામમાં આરંભ શરૂ હોય, જે મોટા ગંભીર મનવાળા કે કુળવાન ન હોય, તેઓને સલાહકાર ન રાખવા. શાંતિ પર્વ

૨૫૧ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! જળવાન પુરૂષ અધિકાર ઉપર હોય અને તે બીજા નાના તાબાના અધિકારી કે નોકર સાથે વિરુદ્ધ પડે તો કાણુ શકે ?

વિદુરજી-જળવાન તથા મોટું વૃદ્ધ પણ એકબીજા હોય તો નેતે ક્ષણમાત્રમાં વાયુ, શાખાઓ સહિત મર્દન કરવા સમર્થ થાય છે, પણ જે વૃદ્ધો સારી રીતે એકઠાં મળી રહેલાં હોય તે પરસ્પર આશ્રયથી મોટા

પવનને પણ સહન કરે; તેમ બળવાન પણ એકલો અધિકારી ખીજા નાના અધિકારીઓ કે નોકરોથી જીદો પડે તો તે અંતે હારે, પાછો પડે છે અને નાના અધિકારીઓ કે નોકરો એકત્ર થઈ હરાવે કે મારી પાડે છે; માટે જેમ કાચઓ તળાવમાં એક ખીજના આશ્રયથી વૃદ્ધિ પામે છે તેમ મોટા અધિકારીએ પણ સૌને પાંખમાં લઈને વૃદ્ધિ પામવી.

૨૫૨ યુધિષ્ઠિર-દ્યૌમ્યરૂપિ ! રાજ અથવા ઉપરી અધિકારીની કે શેકની મેહુરઆની મેળવવા માટે તાબાના નોકરોએ શું શું ઉપાય લેવા જોઈએ ?

દ્યૌમ્યરૂપિ-ખુદ રાજ ઉપરી અમલદાર કે શેકની મેહુરઆની મેળવવા માટે નીચે મુજબ ઉપાયો કામે લગાડવા જોઈએ.

અધિકારીને ઘેર અથવા કચેરીમાં જાવું સારું પ્રથમ પરવાનગી માગ્યા શિવાય અંદર જાવું નહીં, જે કોઈ માણસ હાજર હોય તેની મારફત કહેવરાવી મોકલવું, અધિકારીની પરવાનગી આવે તે પછી અંદર જઈ સભ્યતાથી મળવું અને પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે બેસવું, તે વખતે જે પ્રસંગ ચાલતો હોય તેમાં વચ્ચે પોતાને કાંઈ બોલવાનો સંબંધ હોય તો બોલવું, નહિં તો સુખ બેસી રહી સાંભળ્યા કરવું, અધિકારીની જેના ઉપર મેહુરઆની હોય તેને મળતાં રહેવું અને જેનાથી તે વિરૂદ્ધ હોય તેની સાથે ખનતાં મુઠ્ઠી બિલકુલ સંબંધ રાખવો નહીં. ઉપરી પાસે જઈ સભ્યતાથી બસવું. તે સામું જોઈ બેસવાનું કહે તો બેસવું, અધિકારી પાસે ગયા પછી રજા શિવાય હડી જવું નહીં, બેઠા પછી હાથ હલાવવા નહીં, હાથ યગ પછાડવા નહીં, તાણીને બોલવું નહીં તાણીને વાસવું નહિ, થુકવું નહીં, હાસ્યની વાતો નીકળે તો પણ ખોતે બહુ હસવું નહીં, કદાપિ માર્મિક હાસ્યને તાબે થવું પડે તો તેમ કરવા છુટ સમજવી, બહુ લાલ મળે બહુ ખુશી થવું નહીં, બહુ દાનિ થએ હારી જવું નહિ, દંડ ઇત્યાદિક વૃક્ષાન કરે તો પણ ઉપરી અધિકારી તરફ પોતાનું વળણ સારંગ રાખવું, હાક મારીને બોલાવે

તો તે વખતે પોતે પાસે જાવું અને શું હુકમ છે એમ કહી નમ્રતાથી ઉભું રહેવું; તે વખતે જો હુકમ કરે તે ઉઠાવવો; અને પૂછ્યા વિના કંઈ પણ બોલવું નહીં, એ પ્રમાણે વર્તણૂક રાખવાથી રાજા કે ઉપરી અમલદાર અને શેઠની મેહેરબાની મેળવી શકાય છે.

૨૫૩ યુધિષ્ઠિર-ધૌમ્યઋષિ ખુદ રાજા પ્રધાન કે અધિકારી વા શેઠ એમ પુછે કે આ કામ કરવા લાયક છે કે નહીં, ત્યારે તેવે પ્રસંગે શું કરવું ?

ધૌમ્યઋષિ-ઉપરી અમલદાર કે ખુદ રાજાજી કે શેઠ એમ પૂછે કે, આ કામ કરવા લાયક છે કે નહિ, ત્યારે પ્રથમ જરા વિચાર કરવો, પછી તે વખતનો પ્રસંગ જોયા બાદ વર્તમાન દેશકાળને અનુસરી તેમને અપ્રિય ન લાગે અને તેનું પૂરતું હિત દેખાય વળી ધર્મ અને નીતિ વિરૂદ્ધ ન હોય એવા પ્રકારનો અભિપ્રાય દેવો, પણ મારા ઉપર સંપૂર્ણ મેહેરબાની છે માટે જોવો જવાબ દઇશ તેવો ચાલશે એવી કદી પણ ભૂલ ખાવી નહીં. કારણ કે મોટાના મિજાજ વિચિત્ર હોય છે. વિરાટ પર્વ.

૨૫૪ યુધિષ્ઠિર-ધૌમ્યમુનિ ? રાજ્ય કાળના કામમાં ઘણી વખતે મસલતો (સલાહ) કરવા જરૂર પડે છે તેવે પ્રસંગે કોની સાથે મસલત નહિ કરવી ?

ધૌમ્યઋષિ-કયા ચાર જાણ સાથે મસલત નહીં કરવી.

૧ જે માણસ આજસુ હોય તેની સાથે. ૨. જે હાએ હા અને નાએના એમ કહેતા હોય તેની અર્થાત્ હાજીઆની સાથે. ૩ અલ્પ બુદ્ધિના જે મનુષ્ય હોય તેની સાથે. અને ૪ થોડા વખતમાં કરી શકાય તેવા કામો કરવામાં ઘણા વખત ગાળે અર્થાત્ દીર્ઘસૂત્રી હોય તેની સાથે. એ રીતે ચાર પ્રકારના મનુષ્યો સાથે મસલત કરવી નહીં.

૨૫૫ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! દુસ્મનને માટે તંત્ર ઉભો થાય તે પહેલાં શી શી બાબતથી સચેત રહેવું ?

ભીષ્મપિતામહ-બોલવામાં ઘણી ચતુરાઈ રાખવી. કોઈ એક

વખત તા'ત્ર ઉભો થતાં પહેલાં કિવા તે પાર પાડતાં પહેલાં એમ નહીં જોવું કે મારો અમુક રિપુ મારે માટે અમુક જાતનું યુદ્ધ કરવાનો હતો કેમકે એ પ્રમાણે બોલવાથી રૂળ ઉપ્પત્તિ થતાં પેહેલાં તેવી રીતે તેની અપકીર્તિ કરવાથી તા'ત્ર કથળી કે છટકી જાય છે.

૨૫૬ યુધિષ્ઠિર-શુક્રાચાર્યજી ? બે જણાને પરસ્પર કોઇ કાર્યને લઇ વૈર થયું અને વૈર થયા પછી પાછું મલવું પડે તો કેવી રીતે મળવું ?

શુક્રાચાર્યજી-બે જણાને વૈર થયા પછી જ્યારે તેઓ પાછા મળે ત્યારે બંને જણા પરસ્પર ઘણી પ્રીતિ બતાવે છે, તેમ વૈર થયા પછી જ્યારે મળવું પડે ત્યારે ઉપરથી પૂર્ણ પ્રીતિ બતાવવી પણ અતરથી નીખાલસ રહેવું નહીં, વાતચિત કરવામાં કે કોઇ સાથે કાર્ય કરવામાં ભય પામવો પણ ઉપરથી હું ભય પામતો નથી એમ બતાવવું; આ રીતે વર્તવા મારો મત છે અને હું ધારું છું કે ભીષ્મપિતાનો પણ મત એવોજ હશે. ભીષ્મપિતામહુ-બે જણાએ વૈર કર્યા પછી પાછું મળવું પડે ત્યારે ઉપર પ્રમાણે મળવા મારો મત છે. પણ ત્યાં સૂધી શત્રુને ખભે ખેસાડી ફેરવવો, પણ જ્યારે અનુકૂળ વખત આવે ત્યારે ઘડાની પેઠે પથ્થર ઉપર પછાડવો. શાંતિપર્વ.

૨૫૭ યુધિષ્ઠિર-દુશ્મન કાળજીમાં આવ્યો હોય, અને તે દયા ઉપજે એમ બોલતો હોય તો તેવે પ્રસંગે કેમ કરવું ?

ભીષ્મપિતામહુ-માર્યા વિના છોડવોજ નહિ; આપણા ઉપર જેણે અપકાર કર્યો હોય તેને હજીવોજ જોઇએ; તેમ કરવામાં મનની અંદર કશું દુઃખ લાવવુંજ નહિ.

૨૫૮ યુધિષ્ઠિર-રિપુના સંબંધમાં વિવેક રાખવો કે કેમ ? અને રાખવો તો કેવી રીતે ?

ભીષ્મપિતામહુ-શત્રુ સાથે મીઠું બોલવું, પ્રહાર કરતાં જતાં પણ મધુરજ બોલવું; શત્રુનું યુદ્ધ સાંભળી રડવું, શોક કરવો, તથા ઘેર જવું.

રપટ યુધિષ્ઠિર-શુષ્ક વૈર કોઇ સાથે કરવા તક આવે તો તે વખતે કેમ કરવું ?

હીમપિતામહ-શુષ્ક વૈર કોઇની સાથે કરવું જ નહીં. કારણ શુષ્ક વૈર કરવાથી પોતાને ધણી હાની થાય છે અને અર્થ કાંઈ સરતો નથી, વળી મનુષ્યો ગીધપક્ષીની પેઠે દુરદેશી વિચારવાળા થવું, બગેની પેઠે વખતે તેવો સમય હોય તો ગુપચુપ બેસી રહેવું; કાગડાની માફક એકદીત જાણનારા તથા શંકાવાળા થવું, પોતાના કરતાં અધિક શરે હોય તેને હાથ જોડીને મિત્ર કરવો; બીકણુ હોય તો તેનામાં પ્રાદુર્ય કરાવવી; લોભી હોય તેને દ્રવ્ય આપી વશ કરવો; સમાન હોય તેની સાથે યુદ્ધ કે કળઓ કરીને વશ કરવો. વળી જે મનુષ્ય સમય આવે કામળ થાય છે તથા સમય આવે કઠીણ કે કુર થાય છે તે મનુષ્ય હમેશાં પ્રાવે છે, માટે સમયાનુસાર નરમ શરમ થવા કરવું; વળી જેની પાર જઇ શકાય નહીં તે તરવાનો આરંભ જ ન કરવો તથા જે હરણુ કરી લીધા પછે બીજો મનુષ્ય આપણી પાસેથી હરણુ કરી જાય તેનું પણ હરણુ કરવું નહીં; જેનું મૂળ જોદીને કાઢી શકાય જ નહીં તે જોદવાનો આરંભ જ કરવો નહીં.

૨૬૦ યુધિષ્ઠિર-વિદુરજી ! તાપ્તાના નોકરોનો વિશ્વાસ ઉપરી અધિકારી કે શેઠ તરફ કેમ વધે છે ?

વિદુરજી-રાજાના કે અમલદારના તાપ્તામાં ધણું માણસો હોય છે અને તે બધા પોતાના ઉપરી તરફ સ્વભાવિક વિશ્વાસ રાખે છે, પરંતુ તેમાં પણ જે તાબેદાર વધારે પોતા તરફ પ્યાર અથવા વિશ્વાસ રાખે, વધારે કામ કરવામાં મેહેનતથી તણાઇમરે હુકમ હડાવવામાં પણ બીજાઓ કરતાં વધારે કાળજી રાખે, તો તેવા તાબેદાર કોઇવાર ભૂલમાં આવી જાય તો પણ તેના ઉપર ક્ષમા કરી ઉપરી અધિકારીએ કે શેઠ બીજાકુલ ક્રોધ કરવો જ નહીં, તેવા તાબેદાર કોઇવાર સંકટમાં આવેથી તેને દીલાસો દેવો સંકટમાંથી બની શકે ત્યાં સુધી તેને બચાવી લેવો; એ રીતે કરવાથી

૨૬૫ યુધિષ્ઠિર-શુક્રાચાર્યજી ? રાજ્યાધિકાર કેવો છે તે કહો ?

શુક્રાચાર્યજી જમ સિંહ હાથીનો વધ કરવાથી પોતાને જોઇતા થોડાક માંસના લાલને માટે મોટા પાપનું પાત્ર થાય છે અને તે હાથીનું આકીનું માંસ તો બીજાઓના જ ભોગમાં આવે છે તેમ રાજ્ય પ્રજાને પીડવા રૂપ અધર્મ કરવાથી પોતાને જોઇતા થોડાક ઉપભોગને માટે મોટા પાપનું પાત્ર થાય છે અને રાજ્યનું આકીનું સઘળું ધનાદિક તો બીજાઓના ભોગમાં આવે છે. ન્યાયાધિશની પાસે વાદિ પ્રતિવાદી લોકો એવી રીતે સાચા જોડાનો જોડાળો કરીને કામ દાખલ કરે છે કે જ્યાં ન્યાય આવે ત્યાં બહુ મુશ્કેલી ભરેલો થઇ પડે છે, એ લોકો પરસ્પરને હરાવવાની હરીશાધથી ન્યાય થયેલો હોવાને લીધે ન્યાયની સલામાં પોતાના દોષોને જાહેર કરતા જ નથી અને ગમે તેમ કરીને પણ પોતાપોતાના પક્ષોનું બળ વધારીને ન્યાયાધીશને કલંકિત કરે છે. સંક્ષેપમાં એટલું જ છે કે ન્યાયાધીશ થયેલા માણસને લોકપ્રવાદ સેહેજ મળી જાય છે અને આરીકીથી જેવા વિચારવાની મેહેનતનો બદલો તો દૂર જ રહે છે.

૨૬૬ યુધિષ્ઠિર-શુક્રાચાર્યજી ! રાજના પુરોહિત કેવા જોઇએ તે કહો ?

શુક્રાચાર્યજી-રાજના પુરોહિત વેદોને તથા વેદોના અંગોને જાણનારો, જ્યાં તથા હોમમાં તત્પર રહેનારો અને નિત્ય રાજનું લજ્જા ચાહનારો જોઇએ.

૨૬૭ યુધિષ્ઠિર-શુક્રાચાર્યજી ! રાજ સેવા એટલે રાજની નોકરી કયવી કેવી છે ?

શુક્રાચાર્યજી-મનુષ્યોને રાજાઓની નોકરી તરવારની ધારને ચાહવા બરાબર છે, સિંહજાનાં ગાત્રોનું સુખન કરવા બરાબર છે અને સર્પિણીના મોહોડાનું સુખન કરવા બરાબર છે. જેઓ રાજની નોકરી કરે છે તેઓની સંપત્તિઓ પરાધીન જ રહે છે. ચિત્ત સર્વદા અશાંત જ રહે છે અને પોતાના જીવતા રહેવાનો પણ ભરોસો રહેતો નથી.

૨૬૮ ધૃતરાષ્ટ્ર-નારદજી ! શત્રુને વસ્ય કરવાના છ ઉપાય કયા તે બતાવો ?

નારદજી-સામ, દામ, દંડ, ભેદ, ઔષધ, અને ઈંદ્રજાળ એ છ ગુણોને અજમાવામાં આવે તો તેથી શત્રુઓ વશ થાય છે.

૨૬૯ ધૃતરાષ્ટ્ર-નારદજી ! શત્રુ સાથે કેમ વર્તવું.

નારદજી-પ્રમળ શત્રુ સાથે રનેહ અને નિર્બળ શત્રુ સાથે ક્લેશ સમય જોઇ કરવો એમ મારો મત છે. સભાપર્વ.

૨૭૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! લક્ષ્મીની મહતા કેવી છે તે કહો ?

લીંગમપિતામહ-લક્ષ્મીથી પુરૂષની વાણી, નેત્ર અને શ્રવણ ઇન્દ્રિયનો લય થાય છે તેમાં શો દોષ છે ! પણ જે ઝેરની સહોદર તરીકે થયેલી છે, તે છતાં તે મારી નાખતી નથી, એ આશ્ચર્ય છે ! (અર્થાત્ જ્યારે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પુરૂષ કોઇને વાણીથી બોલાવતો નથી, નેત્રથી જોતો નથી અને કાનથી સાંભળતો નથી; તેથી તેની વાણી, નેત્ર અને શ્રવણ ઇન્દ્રિયોને તે લીન કરી દે છે, પણ ઝેરની સહોદર છતાં જીવથી મારી નાખતી નથી એજ મોટું આશ્ચર્ય છે) ? લક્ષ્મી વડે સુખનો અનુભવ કરો, દ્રવ્યનું દાન આપો, માનવા યોગ્ય પુરૂષોને માન આપો અને સજ્જનોની ભક્તિ કરો, કારણ કે, એ લક્ષ્મી ધણા કઠોર પવનથી વ્યાકુળ થયેલી દીપકની શિખા જેવી ચંચળ છે. હે લક્ષ્મી માતા ! તું જે પુરૂષ ઉપર પ્રસાદ કરે છે, તે પુરૂષનું ઘર, પરમ સુખ-દાયક એવા ભોગનું સ્થાનરૂપ, અને વિશાળ સુવર્ણ વડે વ્યાપ્ત હોવાથી વિચિત્ર થઇ જાય છે. તેમજ તે પુરૂષ, પલંગ ઉપર બેસીને પોતાની કાંતાની સાથે રતિયુદ્ધ કરે છે. અને તું જેની ઉપર ક્રોધ કરે છે, તે પુરૂષનું ઘર પરમદુઃખના ભોગનું સ્થાનરૂપ અને ભોજન વિનાના બાળકોના પોકારવડે વ્યાપ્ત હોવાથી વિચિત્ર થઇ જાય છે. તેમજ તે પુરૂષ પલંગ ઉપર બેસીને જંગલ ઉતરવાના જેવો પરિશ્રમ કરે છે.

રૂઢપ યુધિષ્ઠિર-શુકાચાર્યશ્રી ? રાજ્યાધિકાર કેવો છે તે કહો ?

શુકાચાર્યશ્રી જેમ સિંહ હાથીનો વધ કરવાથી પોતાને જોડતા થોડાક માંસના લાલને માટે મોટા પાપનું પાત્ર થાય છે અને તે હાથીનું આકીનું માંસ તો ખીજાઓના જ ભોગમાં આવે છે તેમ રાજ પ્રજાને પીડવા રૂપ અધર્મ કરવાથી પોતાને જોડતા થોડાક ઉપભોગને માટે મોટા પાપનું પાત્ર થાય છે અને રાજ્યનું આકીનું સઘળું ધનાદિક તો ખીજાઓના ભોગમાં આવે છે. ન્યાયાધિશની પાસે વાદિ પ્રતિવાદી લોકો એવી રીતે સાચા યોગ્યનો યોગ્યનો કરીને કામ દાખલ કરે છે કે જેમાં ન્યાય આપવો બહુ મુશ્કેલી લરેલો થઈ પડે છે, એ લોકો પરસ્પરને હરાવવાની હરીશાષ્ટી ન્યાય થયેલો હોવાને લીધે ન્યાયની સલામાં પોતાના દોષોને જાહેર કરતા જ નથી અને ગમે તેમ કરીને પણ પોતપોતાના પક્ષોનું બળ વધારીને ન્યાયાધીશને ક્ષેપિત કરે છે. સંક્ષેપમાં એટલું જ છે કે ન્યાયાધીશ થયેલા માણસને લોકાપવાદ સેહેજ મળી જાય છે અને ખારીદીથી જેવા વિચારવાની મેહેનતનો બદલો તો દૂર જ રહે છે.

રૂઢ યુધિષ્ઠિર-શુકાચાર્યશ્રી ! રાજના પુરોહિત કેવા જોઈએ તે કહો ?

શુકાચાર્યશ્રી-રાજના પુરોહિત વેદોને તથા વેદોનાં અંગોને જાણનારો, જપમાં તથા હોમમાં તત્પર રહેનારો અને નિત્ય રાત્રનું લઘુ આહારો જોઈએ.

રૂઢ યુધિષ્ઠિર-શુકાચાર્યશ્રી ! રાજ સેવા એટલે રાજની નોકરી કરવી કેવી છે ?

શુકાચાર્યશ્રી-મનુષ્યોને રાજ્યોની નોકરી તરવારની ધારને ચાહવા બરાબર છે, સિંહલુનાં ગાત્રોનું યુગ્મન કરવા બરાબર છે અને સોપિંણીના મોહોડાનું યુગ્મન કરવા બરાબર છે. જેઓ રાજની નોકરી કરે છે તેઓની સંપત્તિઓ પરાધીન જ રહે છે. ચિત્ત સર્વદા અશાંત જ રહે છે અને પોતાના છવતા રહેવાનો પણ ભરોસો રહેતો નથી.

૨૬૮ ધૃતરાષ્ટ્ર-નારદજી ! શત્રુને વસ્ય કરવાના છ ઉપાય કયા તે બતાવો ?

નારદજી-સામ, દામ, દંડ, ભેદ, ઔપધ, અને ઈંદ્રજળ એ છ ગુણોને અન્નમાવામાં આવે તો તેથી શત્રુઓ વશ થાય છે.

૨૬૯ ધૃતરાષ્ટ્ર-નારદજી ! શત્રુ સાથે કેમ વર્તવું.

નારદજી-પ્રગળ શત્રુ સાથે સ્નેહ અને નિર્ભય શત્રુ સાથે કલેશ સમય જોઈ કરવો એમ મારો મત છે. સલાખર્વ.

૨૭૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! લક્ષ્મીની મહતા કેવી છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-લક્ષ્મીથી પુરુષની વાણી, નેત્ર અને શ્રવણ ઈંદ્રિયનો લય થાય છે તેમાં શો દોષ છે ! પણ જે ઝેરની સહોદર તરીકે થયેલી છે, તે છતાં તે મારી નાંખતી નથી, એ આશ્ચર્ય છે ! (અર્થાત્ જ્યારે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પુરુષ કોઈને વાણીથી બોલાવતો નથી, નેત્રથી જોતો નથી અને કાનથી સાંભળતો નથી; તેથી તેની વાણી, નેત્ર અને શ્રવણ ઈંદ્રિયોને તે લીન કરી દે છે, પણ ઝેરની સહોદર છતાં જીવથી મારી નાંખતી નથી એજ મોટું આશ્ચર્ય છે) ? લક્ષ્મી વડે સુખનો અનુભવ કરો, દ્રવ્યનું દાન આપો, માનવા યોગ્ય પુરુષોને માન આપો અને સન્નજનોની લક્ષિત કરો, કારણ કે, એ લક્ષ્મી ધણા કઠોર પવનથી વ્યાકુળ થયેલી દીપકની શિખા જેવી ચંચળ છે. હે લક્ષ્મી માતા ! તું જે પુરુષ ઉપર પ્રસાદ કરે છે, તે પુરુષનું ધર, પરમ સુખ-દાયક એવા ભોગનું સ્થાનરૂપ, અને વિશાળ સુવર્ણ વડે વ્યાપ્ત હોવાથી વિચિત્ર થઈ જાય છે. તેમજ તે પુરુષ, પલંગ ઉપર બેસીને પોતાની કાંતાની સાથે રતિયુદ્ધ કરે છે. અને તું જેની ઉપર દોષ કરે છે, તે પુરુષનું ધર પરમદુઃખના ભોગનું સ્થાનરૂપ અને ભોજન વિનાના બાળકોના પોકારવડે બ્યાપ્ત હોવાથી વિચિત્ર થઈ જાય છે. તેમજ તે પુરુષ પલંગ ઉપર બેસીને જંગલ ઉતરવાના જેવો પરિશ્રમ કરે છે.

૨૭૧ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! પૈસાનું પ્રાધાન્ય જગતમાં કેવું છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-આહા ! કનક (સુવર્ણ)નું મહાત્મ્ય કોણ કહી શકે તેમ છે. કારણ કે, એક સરખા નામથી ધતુરો પણ મદને આપે છે, એ આશ્ચર્ય છે. (ધતુરાનું નામ પણ કનક છે અને તે ખાવાથી મદ (ઉન્મત્તપણું) થાય છે. તો કનક-સુવર્ણ રાખનારને તેમ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ! ડાઘા માણસે પોતાનું થોડું ધન પણ કોષ્ટને ખતાવવું નહીં. કારણ કે તે ધનના દર્શનથી મુનિનું મન પણ ચલિત થાય છે. જેની પાસે ધણું ધન છે, તે માણસ કદિ બ્રહ્મહત્યા કરનાર હોય તો પણ પૂજવા યોગ્ય થાય છે, અને ચંદ્રના જેવા ઉજ્જવળ. વંશવાળો હોય પણ જે તે નિર્ધન હોય તો સર્વથી પરાલવ પામે છે. સ્ત્રીનું રૂપ, યુવાન પુરૂષનેજ ક્ષણવાર મોહ પમાડે છે અને સુવર્ણ (ધન) સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ અને નપુંસકને પણ હમેશાં મોહ પમાડે છે. હે રાગ ! માણસ માણસનો દાસ નથી પણ તે પૈસાનો દાસ છે. કારણ કે, મોટાઘ અને હલકાઘ તે સધન અને નિર્ધનપણાને લઇને છે. (અર્થાત્ સધનને મોટાઘ મળે છે, અને નિર્ધનને હલકાઘ મળે છે. જેની પાસે પૈસો છે, તે માણસ, કુળવાન, પંડિત, શાસ્ત્ર જાણનાર, ગુણ જાણનાર, વક્તા અને દર્શનીય થાય છે. તેથી સર્વે ગુણી પૈસાનો આશ્રય કરીને રહેલા છે. મિત્રો, પુત્રો, સ્ત્રીઓ અને મુહુર્તજનો નિર્ધનનો લાગ કરે છે. અને જ્યારે તે શ્રી ધનવાન થાય છે, ત્યારે પાછા તેઓ તેનો આશ્રય કરે છે. તેથી પુરૂષોનો ખરેખરો બંધુ ધન (પૈસો) છે. જ્યારે ક્ષુધા લાગે ત્યારે કાંઈ વ્યાકરણું ખવાતું નથી. તપા લાગે ત્યારે કાંઈ કવચરસ ખીવાતો નથી અને વેદથી કુળનો ઉદ્ધાર કોણ કરેલો છે ? (માટે હે મિત્ર) તું સુવર્ણને ઉપાર્જન કર. તે વિના જે ગુણ છે તે નિષ્પ્રજ છે. ધનવરો અકુળવાન હોય તે કુળવાન થાય છે, ધનવરો માણસ આપત્તિને તરી જાય છે અને લોકમાં ધનથી ખીજે

કાંઈ બ'ધુ નથી. તેથી ધનને ઉપાર્જન કરો. યુવાન પુરુષ, વિલાસ કરવાને લાયક પોતાની યુવાન સ્ત્રીને છોડી ને પૈસાને માટે દૂર દેશમાં જઈ વસે છે અને રાત્રિ પડે ત્યારે તે સ્ત્રીને સંભારે છે પણ આવતો નથી તેથી સ્ત્રીના બ્રમથી પૈસાનો ભ્રમ શ્રેષ્ઠ થાય છે. જાતિ, રસાતળમાં જાઓ, ગુલુનો સમૂહ તેનાથી પણ નીચે કુખી જાઓ, શીલ, પર્વત ઉપરથી પડી જાઓ. કુલીનપણું, અગ્નિવડે બળી જાઓ, વૈરી એવી શૂરવીરતા ઉપર તાકાળ વળન પડે અને અમારે પ્રકૃત પૈસોજ પ્રાપ્ત થાઓ, કેમકે પૈસાવિના આ સમસ્ત ગુલુ તુલાના અંશ જેવા છે. માતા નિંદા કરે છે, પિતા પ્રશંસા કરતા નથી, ભાઈ ખોલાવતા નથી, નોકર ગુરસે થાય છે, પુત્ર અનુસરતો નથી, સ્ત્રી આલિંગન કરતી નથી અને 'આ મારી પાસે પૈસા માગશે' એવી શંકાથી મિત્ર તેને ખોલાવતો નથી. તે માટે હે સારી બુદ્ધિવાળા ! તું દ્રવ્યને ઉપાર્જન કર, કારણ કે દ્રવ્યથી સર્વે વશ થાય છે. લોકમાં સર્વે પૈસાદાર બળવાન છે રાજાઓને પણ પ્રભુપણાનું મૂળ પૈસોજ છે. જે વયોવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ, અને બહુશ્રુતવૃદ્ધ છે તે સર્વે પણ ધન વડે વૃદ્ધ થએલા પુરુષોના દ્વારમાં દાસરૂપે યજ્ઞ ઉભા રહે છે. જેને ધન તેને મિત્રો મળે છે જેને ધન તેના બાંધવ થાય છે, જેની પાસે ધન તેજ લોકમાં પુરુષ કહેવાય છે, અને જેની પાસે ધન તેજ પંડિત ગણાય છે. ક્યો મોટો પુરુષ ધનવાનને અનુસરતો નથી ! શંકર જેવા મહાત્મા પણ ધનપતિ કુબેરના શૃંગની ભીંતના સમીપ ભાગને સેવે છે. લોકોની પ્રીતિ ધનવાનની તરફ જ હમેશાં રહે છે. તેમાં વિદ્યા કે કુલની મોટાઈ જેવામાં આવતી નથી. જુઓને, શંકરે મરતક ઉપર ગંગાને રાખેલાં છે. તથાપિ તે રતનાકર (સમુદ્ર) ની પાસે સત્વર જાય છે. (કારણ કે રતનાકર ધનવાન છે. શંકર ગંગાને હમેશા મરતકમાં રાખે છે, તથાપિ ગંગા કોઈવાર તે શંકરના મુખને સુંબન કરતી નથી અને તે પોતાના હૃદયે (પ્રવાહ-રૂપી) મુખોથી રતનાકર સમુદ્રને સુંબન કરે છે. તેથી જો ગંગા વિગેરે સ્ત્રીઓ છે, તે

હમેશાં ધનવાનનેજ અતુસરે છે. નિર્ધન પુરુષની વિદાને, ક્ષિતાને, સુખનતાને, અવસ્થાને, રૂપને અને કીર્તિને ધિક્કાર છે અને સર્વ શુભાથી રહિત એવો ધનવાન પુરુષજ નય પામે, કારણ કે જેના ઘરના દારની બાહરે ગુલવાન વૃક્ષો જેવા થઈને ઉભા રહે છે.

૨૭૨ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! દારિદ્રાવસ્થા કેવી દુઃખ રૂપ છે તે કહો ?
 લોભપિતામહ-હે દારિદ્રય ! તને નમસ્કાર કરું છું. કારણ કે તારા પ્રસાદથી હું એવો સિદ્ધ થયો છું કે, બધા જગતને હું દેખું છું અને કોઈ મને દેખતો નથી. (અર્થાત્ દારિદ્રવડે બધા જગતમાં ભ્રમવું પડે છે તેથી તે બધા જગતને દેખે છે પણ દારિદ્રવાળા પુરુષની સામું કોઈ પણ જોતું નથી.

બાળ વૈધવ્યથી દુઃખ થયેલી કુળવાન સ્ત્રીના સ્તનની પેઠે દારિદ્રી પુરુષના મનોરથો હૃદયમાં હડીને લીન થઈ જાય છે. દારિદ્ર અને મરણ તેમાં મરણ સાહે છે પણ દારિદ્ર સાહે નથી. કારણ કે, મરણ તો અલ્પ ક્લેશવાળું છે અને દારિદ્રમાં તો અનંત દુઃખ રહેલાં છે. ધન રહિત એવા પુરુષને પ્રથમથીજ જીવવું વ્યર્થ છે કારણ કે કોઈ પણ ઉપાય કરવામાં નિર્વ્યર્થ એવા તે નિર્ધન પૂરૂષોનો કોપ અને પ્રસન્નતા નિષ્ફળ થાય છે. દારિદ્રથી પુરુષ લજ્જા પામે છે, લજ્જાવડે સત્યથી બ્રૂંટ થવાય છે, સત્વરહિત થયેલો પરાજય પામે છે, પરાજયથી કંટાળો આવે છે, કંટાળાથી શોક થાય છે, શોકથી બુદ્ધિનો ત્યાગ થાય છે. અને બુદ્ધિવિનાનો પુરુષ ક્ષય પામે છે. અહા ! દારિદ્ર સર્વ આપત્તિઓનું સ્થાન છે

૨૭૩ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! આત્મશ્રદ્ધા એટલે પોતાના ગુણનાં ખેતે વખાણ કરે તે કેવો હલકો ગણાય તે કહો ?

લોભપિતામહ-જેના ગુણો બીજાઓએ કહ્યા હોય તે તો માણસ નિર્ગુણ હોય તો પણ ગુણી સમજવો. અને પોતાના ગુણો પોતેજ પ્રસંસા કરે તો પછી ભલે ઈદ્રિ રાજ હોય તો તે પણ હલકો પડી જાય છે. ખેતે પોતાના ગુણ પર્ણન કરે તેમાં સુખ નહિ અને

સાફ સાગ્ય પણ નહિં જેમ સ્ત્રીઓના કૃત્યમર્દન પોતાને હાથે કરે તેમાં સુખ થતું નથી તેમ સારા પુરૂષો મધ્યે પોતાનાજ ગુણોનું મોટાપણું કહેવા માંડ્યું હોય તો તે સુખાકારી નથી જેમ કામિનીનાં પોતાના હાથ વડે સ્તન ઝેંચે અથવા મર્દન કરે તેણે કરીને શું આનંદ થાય ? માટે ડાહ્યા પુરૂષો પોતાના ગુણનાં વખાણ પોતે કરતા નથી.

૨૭૪ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ? ધૈર્યનો નાશ કરનારી તૃષ્ણા કેવી છે તે મને કહો ?

લીધ્મપિતામહ-હે તૃષ્ણા ! તારી શક્તિ કૃષ્ણપરમાત્મા જેવા મહાત્મામાં પણ જેવામાં આવી તો મનુષ્યમાં તો શી વાત કરવી ? કારણ કે જે કૃષ્ણ ભગવાનનું ત્રણ લોકમાં વ્યાપક એવું રૂપ હતું, તે વામન કરી દીધું. જે એક તૃષ્ણાને છોડી દે તો પછી દરિદ્રી કોણ અને ધનાઢ્ય પણ કોણ છે ? અને જે તે તૃષ્ણાને અવકાશ આપ્યો તો પછી દાસપણું મસ્તક ઉપર આવીને રહેલુંજ છે. તૃષ્ણા જેવી કોઇ ખીછ સ્ત્રી નથી કે, જે પ્રાણને હરે છે તે છતાં અધિક પ્રિય લાગે છે. દાંત પડી ગયા, કેશ ધોળા થયા, અને સ્થાને સ્થાને દૃષ્ટિનો રોધ થયો. એ પ્રમાણે પડવાની તૈયારી ઉપર આવેલા આ દેહને તૃષ્ણારૂપ સાધવી સ્ત્રી છોડતી નથી. હે તૃષ્ણા ? તું પણ ત્રણ ઠેકાણે તૃષ્ણાથી અંધ થઇ ગઇ છું એક વ્યાધિવાળા પુરૂષોમાં, ખીજ સંતાન વગરના લોકમાં અને ત્રીજા વૃદ્ધ પુરૂષોમાં પૈશાને વિશે જીવિકાને વિશે સ્ત્રીને વિશે અને ભોજન વૃત્તિને વિશે માણસો અતૃપ્ત થઇને ગયા કેટલાએ જાય છે, અને કેટલાએક જશે. હે તૃષ્ણાદેવિ ? તને નમસ્કાર છે, જે તું હંમેશાં સર્વ લોકોને ગાયના પગલામાં સમુદ્રનો ભ્રમ કરાવે છે. મેરૂ જેવા, વિદ્વાન, શૂરવીર અને ધીર એવા ઉત્તમ પુરૂષને એક તૃષ્ણા નિમિત્ત માત્રમાં તૂણ જેવા હલકો કરી નાખે છે. લોકમાં જે કામ સુખ છે અને મોટું દિવ્ય સુખ છે, તે જન્મે તૃષ્ણા ક્ષયના સુખની સોળખી કળાને (સોળખા ભાગને) પણ યોગ્ય નથી. જે આશાના દાસ છે તે સર્વ લોકોના દાસ છે, અને જેઓની આશા દાસી છે તેમના સર્વ લોકો દાસ છે.

૨૭૫ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ? કૃત્ત્વની મનુષ્યો કેવા ગણાય તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-બ્રહ્મહત્યા કરનાર, મદિરા પીનાર. ચોરી કરનાર અને વ્રતનો ભંગ કરનાર, એટલા પુરુષોને લોકમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવું છે પણ જે કૃત્ત્વન (કરેલા કામની કદર ન જાણી તેને હણનાર) છે, તેનું કાંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી ઉપકારી વિશ્વાસી અને શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા પુરુષ ઉપર જે પાપ આચરે છે, તેના ઓછી પ્રતિજ્ઞાવાળા માણસને હે ભગવતી પૃથ્વી ? તું કેમ વહન કરે છે ? જે માણસ દુર્જન પુરુષનો સત્કાર કરે છે, તે આકાશમાં હલથી ખેડે છે, જલ ઉપર ચાલથી ચિત્ર કાઢે છે, અને જલથી પવનને નહવરાવે છે, હે શ્વાન ? બધા પ્રાણીઓમાં હું અધમ છું, એવો તું વ્યર્થ શોક કરીશ નહીં. કારણ કે, તારાથી પણ અધિક કષ્ટકારી એવો કૃત્ત્વન નામનો એક શ્વાન છે, તેને તું જોજે.

૨૭૬ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! પરહિત પરાયણ થઈ પરાપકાર કરનારનું વર્તન કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-પ્રાણ અને ધન વડે પણ પરાપકાર કરવો. કારણ કે, સેંકડો યજ્ઞો કરવાથી પણ પરાપકારના નેત્રું પુણ્ય થતું નથી. કાલ્યા માણસે પરને અર્થે ધન અને છવિતને ભાગ કરવો. કારણ કે વિનાશ તો અવશ્ય થવાનો છે તો તે નિગિત્તે ભાગ કરવો તે સારો છે. રત્ન, ચંદ્ર, મેઘ, વૃક્ષ, નદીઓ, ગાયો અને, સજનો એ સર્વને દેને યુગમાં પરાપકારને માટેજ બનાવેલા છે, ઉપકાર વગરના પુરુષ કરતાં હું તારને શ્રેષ્ઠ માનું છું. કારણ કે, તે ધાસ યજ્ઞને પશુઓની રક્ષા કરે છે અને રણાંગણમાં લયપામેલા પુરુષોને બચાવે છે. વિષ્ણુએ પરાપકાર અને મોક્ષને તોડી જોયા, તેમાં ઉપકારને ભારે થયેલો માની દંશ અવતાર ગ્રહણ કર્યા. પરાપકાર વગરના મનુષ્યને ધિક્કાર છે, અને પશુઓને ધન્ય છે, કે નેઓનું ચર્મ પણ ઉપકાર કરતો. પરાપકારને માટે વૃક્ષાળે છે, પરાપકારને માટે નદીઓ વહે છે, પરાપકારને માટે ગાંભીર્ય આપે છે, અને પરાપકારને માટે આ શરીર છે, માટે સત્પુરુષોએ પરહિતમાં વાતપર રહેવું.

૨૭૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! લોભ કેવો બળવાન છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-લોભ પાપની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસુતિરૂપ છે, દ્રૌપદ અને ક્રોધ વિગેરેને ઉપન કરનાર એવો લોભ પાપનું કારણ છે. લોભી પુરુષ, માતા, પિતા, પુત્ર, ભાઈ, મિત્ર, સ્વામી અને સહોદરને પણ હણે છે. લોભથી બુદ્ધિ ચલિત થાય છે, અને લોભ તૃષ્ણાને ઉપન કરે છે, પછી તૃષ્ણાથી પીડિત થયેલો પુરુષ આલોક અને પરલોકમાં દુઃખ પામે છે. નેમ ખીલાડો દુધને જીવે છે પણ પોતાની ઉપર પડવાનો લાકડીનો ધા જોતો નથી, તેમ લોભી પુરુષ ધનને જીવે છે પણ પોતાને તેમાંથી આર્પતિ થવાની છે તે જોતો નથી. સત્ય, શમતા, તપ, શસ્ત્રરૂપી ધનવાળા અને શાસ્ત્રને જાણનારા એવા પુરુષોએ જીતેલો એવો લોભ, વલ્લુકજાતિના કુટિલ હૃદયરૂપી વાડીમાં પેશી ગયો છે.

૨૭૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ઉદારચિત્તવાળાનું શું વર્તન છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-સો પુરુષમાં એક શૂરવીર થાય છે, હજાર પુરુષોમાં એક પંડિત થાય છે અને દશ હજાર પુરુષોમાં એક વક્તા થાય છે. પણ દાતાર પુરુષ થાય या ન થાય. (અર્થાત્ દાતાર પુરુષ થવો અશક્ય છે.) જે દાતાર છે તેને હું કૃપણ માનું છું, કારણ કે, તે મૃત્યુ પામ્યા પછી પણ અર્થ (ધન)ને છોડતો નથી. (અર્થાત્ મૃત્યુ પામ્યા પછી તેને કાઢીંગણું ધન મળે છે) જે અદાતા કૃપણ છે તે ખરી રીતે ધનનો ત્યાગ કરનાર છે, કારણ કે, તે ધનનો ત્યાગ કરીને આલ્યો જાય છે. (અર્થાત્ કૃપણ જ્યારે મૃત્યુ પામે છે ત્યારે તે ધનને મૂકીને આલ્યો જાય છે. તો તેને પછી ધન ક્યાંથી મળે.) કૃપણ પુરુષો જાણે પોતાનું માસ હોય તેમ દ્રવ્યને હાથમાં રાખે છે અને સત્પુરુષો (ઉદાર પુરુષો) તે દ્રવ્યને મળની ચેઠે છોડી દે છે જે પુરુષ ક્રોધની વાચનાથી ખુશી થાય, અને તેને આપીને પ્રીતિવાળો થાય, તેને જોઈને અથવા સાંભળીને પુરુષ સ્વર્ગને પામે છે. જેઓ વાચકોની પ્રકૃત આકૃતિ જોઈને તેમના મનોરથ પૂરા કરે છે અને તેમની (વાચકોની) દીનવાણીને સાંભ-

ળતા નથી, તે પુરૂષને ધન્ય છે. જેઓના મન ઉદારતાથી ઉન્નત છે તેમને મન પાંચ હજાર, લાખ, કોટી અને આ બધી રતનવાળી પૃથ્વી પણ શું માત્ર છે. માટે ઉદાર થવું એમ મારો મત છે.

૨૭૬ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! દુર્જન મનુષ્યનું વર્તન કહો ?

હીંમપિતામહ-દુર્જન માણસ, પોતાના પ્રાણ છોડીને પણ ખીજના હિતમાં વિદ્ય કરે છે. આસમાં આવેલાં મક્ષિકા પોતે મૃત્યુ પામીને પણ ભોજન કરનારને વમન કરાવે છે. દુર્જનને વિદ્યા, વિવાદને માટે થાય છે, ધન મદને માટે થાય છે, અને શક્તિ ખીજને પીડ્યાને માટે થાય છે, અને સજ્જન પુરૂષને તેથી વિપરીત-એટલે વિદ્યા જ્ઞાનને માટે, ધન દાનને માટે અને શક્તિ ખીજના રક્ષણને માટે થાય છે. દુર્જનોની સાથે મિત્રતા કે વૈરપાણું કરવું નહિં કારણ અગ્નિને અગારો ઉજ્ય હોય તો બાળે છે અને ઠરી ગએલો હોય તો હાથ કાળા કરે છે. દુર્જનોને મનમાં જીદું, વચનમાં જીદું અને કરવાનું જીદું હોય છે. મહાત્માને તો મનમાં એકજ, વચનમાં એકજ અને કરવામાં પણ એકજ હોય છે.

૨૮૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! સજ્જન મનુષ્યોનું શું વર્તન છે તે મને, કહો ?

હીંમપિતામહ-ગંગા પાપને, ચંદ્ર તાપને અને કલ્પવૃક્ષ દારિદ્રને હણે છે પણ મહાશય પુરૂષો તો પાપ, તાપ અને દારિદ્ર એ ત્રણને હણે છે પરના હિતમાં તત્પર એવો સજ્જન પુરૂષ ત્રિનાશ કાળમાં પણ વિકારને પામતો નથી. કારણ કે, ચંદનનું વૃક્ષ, છેદન કર્યાથી પણ કુવાડના મુખને મુગંધી કરે છે.

૨૮૧ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ક્ષમાવાન કોને કહીએ તે કહો ?

હીંમપિતામહ-જે પૂરૂષના હાથમાં ક્ષમારૂપ અણ છે તો તેને દુર્જન માણસ શું કરી શકે ! જેમ ઘાસચિનાનો જમીનમાં પરેસો અગ્નિ પોતાની મેળેજં શાંત થાય છે, માણસનું આત્માણુ રૂપ છે અને રૂપનું

આભૂષણું ગુણુ છે. અને ગુણુનું આભૂષણુ જ્ઞાન છે અને જ્ઞાનનું આ-
ભૂષણુ ક્ષમા છે. જે સામર્થ્યવિનાના પુરુષો છે તેનું ક્ષમા એજ પરાક્રમ
છે. અને સામર્થ્યવાળા પુરુષનું ક્ષમા છે તે બુદ્ધિ છે. ક્ષમા સોકને વશ
કરે છે ક્ષમાવડે શું સાધ્ય ન થાય તેમ છે માટે ક્ષમા રાખવી.

૨૮૨ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! કેવા નોકરો પોતાના તાબામાં રાખવા
જોઈએ ?

વિદુરજી-જે નોકરો પોતાના ઉપરીનો અગિયારા ઇસારામાં જાણી,
આજ્ઞા મુદ્રી દઈ સર્વ કામ ઉપરીના હુકમ પ્રમાણે કરતા હોય, વળી
પોતાના ઉપરી તરફ ધણે ખ્યાર રાખતા હોય, ઉપરીની શક્તિ જાણનારા
હોય, તથા ઉપરીના હિતનું વચન કહેનાર હોય, તો તેવા નોકરોને તાબામાં
રાખવા અને તેના ઉપર દયા દ્રષ્ટી રાખવી. ઉદ્યોગ પર્વ.

૨૮૩ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! કેવા નોકરોને પોતાના તાબામાં ન
રાખવા ?

વિદુરજી-જે નોકરો પોતાના ઉપરીના હુકમનો અનાદર કરનારા
હોય, ઉપરી કાંઈ કામ આજ્ઞે ત્યારે હું એમ નહીં કરું, એવો સામે જવાબ
દેનાર હોય, હું કાંઈક પંડીત છું એમ પોતાની યુદ્ધિ વિષે અભિમાન
રાખનારા હોય, તથા પોતાના ઉપરીની અપકીર્તિ થાય તેવી વાતો કરનારા
હોય, તેવા નોકરોને તાબામાં નહીં રાખવા જોઈએ. ઉદ્યોગપર્વ.

૨૮૪ ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુરજી સેવ્ય એટલે નોકરી કરવા ધારતા હોય
તેણે પોતાનામાં કેવા લક્ષણ ધરાડવાં અર્થાત્ કેવા પ્રકારની લાયકાત
મેળવવી જોઈએ ?

વિદુરજી-સેવા કરીને ધન મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા નોકરોએ
કેવું કામ કર્યું છે ? શરીરની જે સ્વતંત્રતા હતી, તે પણ તે મૂર્ખોએ
છોડી દીધી છે. વેશ્યાઓ જેમ ધન મેળવવા માટે અનેક પ્રકારનાં ધરેણાંઓ
પહેરીને પોતાનાં શરીરનો ખીજને ઉપભોગ આપે છે, તેમ મૂઢ સોદા

ધન મેળવવા માટે નાના પ્રકારથી પોતાનાં શરીરને સુધારી પારકાના ઉપભોગમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. ઉત્તતિને માટે નીચો નમે છે, ઇવિકાને માટે પોતાનાં પ્રાણીનું દાન કરે છે અને સુખને માટે દુઃખી થાય છે. સેવકવિના આવો ખીજો મૂઢ તે કાણ હોય ?

પારકાના આધીન થયા વિના ઓછવિકા ચલાવવી એટલુંજ આ જન્મનું ફળ છે; જે પરાધીન થયલા છે, તે જીવે છે એમ જો કહીશું તો પછી કુવેલા કોને માનવા ? ધણીનું લણું ઇચ્છનારા તથા તેમના ઉપર પ્રીતિ રાખનારા આકરો ઉપર, જે ઉપરી હમેશાં કોપ કરતો નથી, તેવા ધણીના આકરો વિશ્વાસ રાખે છે અને આપત્તિ વખતે પણ તેનો ત્યાગ કરતા નથી. સધળી પરાધીનતા દુઃખનું કારણ છે અને સધળી સ્વાધીનતા સુખનું કારણ છે, આ સુખ દુઃખનું કુંકું લક્ષણ જાણવું.

જે પ્રકારની નોકરી કરવી હોય તેવી વિદ્યા અથવા હુન્નર પૂર્ણ રીતે શીખવો. જિતેન્દ્રિય રહેવું, અને સ્વામિની આદ્યા પાળવામાં કોઈ વખતે મન મુખીપણે ન વર્તવું. પોતાના સ્વામિનો વખત જોઈ તેને અનુકુળ પોતાનો વખત આંધવો દુરાચારી ન થવું એટલે ચોરી, ચારી, જીગરી, જૂઠાણું, અને છળ, કપટ ન કરવાં કુંકુંબમાં અતિશય મોહ અને વિષયાસક્તિ ન રાખવી. કાંઈ અપરાધ થઈ જાય ત્યારે સ્વામિને કે શેઠને કહેવામાં શરમાવું નહીં. આજસુ ન બનતાં કામમાં ચુરત અને આલાક રહેવું. કામડાના જેવી નિદ્રાનો અભ્યાસ રાખવો અને શુદ્ધસ્થ પ્રહાયર્થ રાખવું, નિત્ય પ્રત્યે સ્વામિને લાલ ધાય તથા સુખ મળે એવા ચિંતનમાં રહી તેને બનતાં સુધી સુખ આપી પ્રસન્ન રાખવો. લાંચ લેવી કે હરામખોરી ન કરવી. સામ અને ભેદ નીતિ-રીતિમાં કુશળતા અને સાવધાની રાખવી. અધર્મ અને અનીતિથી પોતે ન વર્તવું; અને જો સ્વામિથી અધર્મ અને અનીતિ થતાં હોય તોપણ પોતે નિર્માન અને નિર્ભય થઈ નિઃસ્વાર્થપણે સ્વામિને એકાન્તમાં સમજાવી દેવો, એટલે સૂચના આપવી. પોતાની પ્રજા અદા કર્યા છતાં

ન માને તો તેની મરજી. આડી યુગલ્લીનો સ્વભાવ ન રાખવો અને એક બીજાની વાત એક બીજાની પાસે ન કરવી. પોતાની જવાબદારીનું કામ બીજાના ભરોસાપર ન રાખવું તેમ તે બાબતનો વિશ્વાસ પણ ન કરવો. સ્વામિની નિંદા (ખુરાઇ) ક્યાંય પણ ન કરવી, ઇત્યાદિ.

શરણે આવેલા દુશ્મનને પણ સંતુષ્ટ કરવા વિષે કપોત અને પારાધીનો સંવાદ,

૨૮૫ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! શરણે આવેલાને પાલન કરવાનો જે ધર્મ હોય તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-શરણે આવેલાને પાલન કરવાનો મહાન્ ધર્મ થાય છે એ ધર્મના તત્વને જાણનારા શિષ્યઆદિ રાજાએ શરણે આવેલાની પરિપાલના કરીને પરમસિદ્ધિને પામ્યા છે. વળી સાંભળ્યું છે કે, શરણે આવેલા શત્રુને હોલે યથાવિધિ પૂજન કરી પોતાના માંસથી તૃપ્ત કરેલ છે.

૨૮૬ યુધિષ્ઠિર-હે પિતામહ ! શરણે આવેલા શત્રુને હોલે પોતાનું માંસ આપી કેમ તૃપ્ત કર્યો અને તે પક્ષી કેવી ગતીને પામ્યો તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-આ પાપને નાશ કરક દિવ્યકથા મુચકુંદરાજને ભાર્ગવરૂપિએ કહેલ છે તે આ પ્રમાણે છે.

ભાર્ગવ-હે રાજા ! કોઇ નીચ આચરણવાળો, પક્ષીઓનો કાળ સરખો, કાગ સરખો કાળો પારાધી ઘોર વનમાં ફરવા લાગ્યો. તે પારાધી હાથમાં પાંજરું અને જલ લઇ પક્ષીઓને છેતરી બાંધી લેતાં કેટલાક કાળ ચાલ્યા ગયા. એવી રીતે સહિત વનમાં ફરતાં પારાધીને બીજી આજીવિકા ગમતી નથી. એમ થતાં કોઇ દિવસ મહાન્ વાયુની સુસ્વાદીથી આકાશમાં વાદળાં છવાઇ વિજળીના ચમકારા થવા લાગ્યા. તે પછે વરપાદથી આખી પૃથ્વી જલમય થઇ ગઇ. જેથી હંચાણ નીચાણ જણાતું નથી. એટલામાં પક્ષીઓ વાયુ અને વર્ષાદના ભયથી છુપી ગયા.

અને સિંહ વ્યાધાદિક પશુઓ તો કોઇ ગુરાનો આશ્રય લઇ સુઈ રહ્યા. વનમાં રહેનારા પ્રાણીઓ તો ભૂખ અને ભયથી વ્યાપ્ત થએલાં વનમાં પ્રવ્વા લાગ્યાં. તે વખત પાપી પારાધી તો ટાઢથી કંપતો પોતાના આહાર માટે આમતો તેમનો ભમતો હતો, તેટલામાં ટાઢથી ઢાંગરી ગએલી રસ્તામાં પડેલી હોલીને જોઇ તેને પાંજરામાં નાંખી આગળ આલતો થયો. જે પોતે દુઃખમાં પરાભવ પામ્યો છે અને પરને પીડા દે છે તે દુઃખથી છુટતો નથી. તે પારાધી ટાઢથી ચરચરાટી પામતો આલ્યો ભય છે તેટલામાં એક વડનો જીથ દીઠો, તે પછે પારાધી ટાઢથી વિઠ્ઠલવળ થએલો મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, મારું સ્થાન ધણું દૂર છે માટે રાત્રી તો આંહીજ રહું એમ કહી માથા નીચે પાપાણુ મુકી સૂતો.

લીળમપિતામહુ-હે રાજા ! તે પછે જાડની ડાળ ઉપર બેઠેલો હોલો આગળથી ઉડીને આવેલી સ્ત્રીને ન જોઇ અને સાંજ પડી જાણી કામ, અને શોકથી પરિતાપ પામી સ્ત્રીના વિગેગથી વ્યાકુળ થએલો આમ બોલે છે.

હોલો-અરે ! હે દેવ ! વાયુ અને વર્ષાદના મ્હોટા વાવાઝોડાથીજ હજી મારી પ્રિયા આવી નહીં તેનું શું કારણ હશે ? પુષ્ટ છાતી, મનોહર શ્રીવા, વિચિત્ર અંગ અને મધુર સ્વરવાણી કાંતા જો ન મળે તો મારું જીવિત ત્યાગ કરીશ, અરે ! મારી પ્રિયાનું કલ્યાણુ થાઓ ? દીકરા, દીકરાના દીકરા, દીકરાની વહુ અને આકરથી ભરપુર ઘર હોય તો પણ સ્ત્રી વિના શૂન્ય દેખાય છે. ઘર ને ઘર કહેવાતું નથી. સ્ત્રી છે તેજ ઘર કહેવાય છે. શુભણી વિનાનું ઘર અરણ્ય સરખું સમજવું. જ્યારે હું ન જમું ત્યારે જમતી નથી, જ્યારે હું નાઉં નહીં ત્યારે નાતિ નથી, જ્યારે હું ઉભું ત્યારે તે ઉભે છે, હું સુવું ત્યારે પછી તે સુવે છે, જ્યારે હું હર્ષ પામું ત્યારે હર્ષ વાળી, હું દુઃખિત ત્યારે દુઃખીયારી, હું પરદેશ જાઉં ત્યારે દીનવદનવાળી હું ક્રોધ કરું ત્યારે દીન થઇ પ્રિય બોલનારી છે, પતિવ્રતા અને પતિનું હિત કરનારી સ્ત્રી જેના ઘરમાં છે

તે પુરુષને ધન્ય છે. જે ઝાડને તળે સ્ત્રી વસે છે તેજ ધર છે. મ્હોટા કોટ સહિત ધર હોય તો પણ સ્ત્રી વગરનું વન સમજવું. ધર્મ, અર્થ અને કામના કાર્યમાં પુરુષને સ્ત્રી સહાયકારક થાય છે, પતિના પરિશ્રમ, અને ભૂખને જાણનારી સ્ત્રી છે. રોગથી પીડા પામેલ અને પરદેશમાં વિશ્વાસ કરનારી થઇ પડે છે સ્ત્રી સમાન કોઇ બંધુ નથી, અને મિત્ર પણ નથી, પીડીત પુરુષને આ લોકમાં સ્ત્રી સમાન ઔષધ નથી. જેના ઘરમાં માતા અને પ્રિય યોગનારી સ્ત્રી નથી; તેણે વગડામાં જઇને વસવું કેમકે, તેને ઘર છે તે વગરો છે.

ભીષ્મપિતામહ-હે રાજા ! એવી રીતે દયા આવે તેવું પોતાના પતિ હોવાનું વચન સાંભળી પારાધિયે ગ્રહણ કરેલી હોલી આવું વચન મનમાં કહે છે.

હો સ્ત્રી-“અહો ! હું મ્હોટા ભાગ્યશાળી કે જે મારા પ્રિય પતિ છે તે મારામાં ગુણ હોય અથવા ન હોય તો પણ વખાણ કરે છે. જેને પતિ પ્રસન્ન થાતો નથી તેને સ્ત્રી ન કહેવી જેને પતિ પ્રસન્ન થાય છે તેને સર્વ દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે.” હે સ્વામિ ! તમને ક્ષિતનું વચન કહું તે સાંભળો. આ ઠંડ અને ભૂખથી પીડા પામેલો અને તમારી શરણે આવેલા પારાધીની પ્રાણાદિકના અર્પણથી પૂજા કરો. જે મનુષ્ય બ્રાહ્મણને, લોકમાતા (એટલે પ્રજાને પોષણ કરનારાં) ગાય અને શરણે આવેલાને ધાત કરે છે, તેને તણવું પાતક સરખું થાય છે. જે આવેલા અતિથિનું યથાશક્તિ પ્રમાણે પૂજન કરતો નથી તેને અતિથિ પાપ આપી અને પૂણ્ય લઇને પાછો આવ્યો જાય છે; માટે સર્વ પ્રકારે શુદ્ધિ અતિથિનું પૂજન કરવું; એજ પરમ ધર્મ છે, એથી બીજો તે ઉપધર્મ (પાપ ધર્મ) કહે છે; માટે તમારે મારા બંધન નિમિત્ત રોપ કરવો નહિ. હું મારા કર્મથી બંધાણેથી છું દરિદ્રતા, રોગ, દુઃખ, બંધન અને વ્યસન એ સર્વ દેહ ધારીને પોતાના અપરાધ વૃક્ષનાં ફળ છે. માણસને સુખ દુઃખનાં દાતા તથા નાશ કરનાર પોતાનાં કરેલાં કર્મ સિવાય બીજો

કોઇ નથી. એથી મારા બંધનજન્ય દોષને મુકી દઇ ધર્મને વિશે મન ધારણ કરી અતિથિની યથાવિધિ પૂજા કરો. ઉપકાર કરનારની ઉપર સાદું કરે તેમાં લેશ પણ ગુણ નથી. જે બુદ્ધ કરનારની ઉપર સાદું કરે તેને સત્પુરુષો સાધુ કહે છે. ચંદનની પેઠે કાપનારને સુગંધથી સુખ દે છે.

ભીષ્મપિતામહુ-હે રાજા ! એવી રીતે સ્ત્રીનાં ધર્મયુક્ત વચન સાંભળી મ્હોટા હર્ષથી વ્યાપ્ત અને નેત્રનાં જળથી આકુળતા પામી, વિધિ પૂર્વક પારાધીની સમીપ જઇને હોશો આવું વચન કહે છે.

હોસો-હે ભાઇ ! તમારું કથ્યાણુ થાઓ ! આવો તમારું હું શું પ્રીય કરું ? આ તમારુંજ ધર સમજો; તમારે કાંઇ પરિતાપ કરવો નહિ. રસ્તાથી થાકેલો, ભૂખ્યો અને તરશાનો જે સત્કાર કરતો નથી તે બ્રહ્મ ધાતક જાણવો. જે પંચ યજ્ઞની (વૈશ્વદેવાદિકની) વિધિમાંથી એક પણ યજ્ઞ કરતો નથી તેને આ લોક કે સ્વર્ગાદિ લોક મળતો નથી. માટે હે ભાઇ ! શોકમાં મનને ન જોડી અને વિશ્વાસ રાખી ઓસો; જે જોશે તે તમને આપીશ.

ભીષ્મપિતામહુ-હે રાજા ! એવાં હોલાનાં વચન સાંભળી પારાધી કહે છે મને ટાઢ બહુજ દુઃખ દે છે, માટે ઉતાવળથી મારી ટાઢ ઉતારો; એવાં તેનાં વચન સાંભળીને હોલો ત્યાંથી ઉડી પર્યંતમાં જઇ સળગતું ઉમાડીયું લઇ આવી તેમાં સુકેલાં પાંદડાં અને કરગડિયાં નાખી અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરી પારાધીને કહ્યું કે, હે ભાઇ ! નિર્ભયથી તાપો. એવાં પક્ષિનાં વચન સાંભળી પોતાનાં અંગને તપાવ્યાં. તે પછે અગ્નિના તાપથી સચેત થઇ હોલાને કહે છે. હે નિકંગમ ! મને ભૂખ દુઃખ દે છે. માટે મને ઝટ આહાર આપો. એવાં પારાધીનાં વચન સાંભળી હોલો મનમાં વિચાર કરી કહે છે.

કપોત-અરે ! " વિધાતાએ અમારા માટે વનમાં કેવળ પોતાનું પેટ ભરવા શિવાય મુનિઓની પેઠે કાંઇજ સંચય કર્યો નથી, દિન દિન પ્રતિ અચ્યુતી પોતાનું ઉદર પૂરણ કરું છું. નિર્દ્રવ્ય સાધુ પુરૂષને અભ્યા-

ગતથી જે દુઃખ હૃતપન્ન થાય છે તે દુઃખ આંધિને જે થાય તે તે જીવે નહિ. જેને વિધાતાએ કેવળ પોતાનું ઉદર ભરવાનું આપ્યું છે તેને ધિકાર છે, અને જીવે છે તો તેનું જીવતર વ્યર્થ છે. કોઈ સહસ્ત્રનું પોપણુ કરે છે, કોઈ સોનું પોપણુ કરે તો કોઈ દશનુંજ પોપણુ કરે છે, પુણ્ય વગરના મારે તો પેટ ભરવું પણ દુસ્તર છે; માટે આવી દીનતા ભોગવ્યા વગર સર્વ જીવની આજીવીકા રૂપ ફળવાળું વૃક્ષ થાઉં, કે જેનાથી કોઈ પ્રાણી પત્ર, પુષ્પ, ફળ, છાંયા મૂળ, વનકળ અને કાષ્ઠથી પણ વિમુખ્ન જતા નથી એવાં વૃક્ષોને ધન્ય છે. જેને એક અતિથિને અન્ન દેવાનું સામર્થ્ય નથી તેને ઘરમાં વસવાથી શું સુખ છે ? તેટલા સાફ હવે મારા આત્માને એવો સાધુ કે, પ્રીતી આવેલા અતિથિને નથી એમ કહેવું એવો સમય ન આવે ! ”

ભીષ્મપિતામહુ-હે રાજ ! એવો વિચાર કરીને હોલે પારાધીને કહ્યું કે તમે જે ઘડી ખમો તમને હું તૃપ્ત કરીશ. દેવઋષિના સંવાદમાં પૂર્વે મેં એવો ધર્મ સાંભળ્યો છે કે, ‘ દુરથી આવેલો અને ભૂખ તરશથી વ્યાપ્ત થયેલા અતિથિનો જે સત્કાર કરે છે તેનું વ્રત સંપૂર્ણ થાય છે, એવાં વચન કહી અંતરમાં હર્ષ પામી અગ્નિની ત્રણ પારકમા કરી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પછે તે લુપ્તક અગ્નિમાં પડેલા હોલાને જોઈ તેની ઉપર કૃપાથી દુઃખિત થઈ નીચે પ્રમાણે વચન બોલ્યો.

પારાધી-અરે ! હે દેવ ! અદૃતાર્થ સુદિવાળા મેં જીવીત સાફ આણું ધાતડી કર્મ કર્યું ! આ પાપ હું જ્યાંસુધી જીવિશ ત્યાં સુધી મારા હૃદયને બાળ્યા કરશે. જે પાપ કરે છે તેનો આત્મા અગ્નિચર્ય થઈ પોતાનું કરેલું પાપ પોતાનેજ ભોગવાવે છે. જે મનુષ્ય હિંસાનું ચિંતવન કરે છે, અને કહે છે તે પાપી નીચ યોનીમાં અવતાર પામે છે. જે દેહના દુષ્ટપણથી પૂર્વ દિશામાં રહેલા પવિત્ર કાંકરાને ત્યાગ કરી સ્મશાનનાં અપવિત્ર કાંકરા લેવા ઇચ્છે છે, અને જેની ઉપર કુતરાઓ નિશ્શંકથી દોડાદોડ કરે છે એવી કાયા, પરની પીડાને વારતે

જો હોય તો તેમાં કયો સારો ગુણ રહે ? એકે નહિ. વળી મરણ પછે પડ્યું રહે તો કીડા થાય, બાળે તો ભસ્મ અને કોઈ ખાય તો વિષ થાય છે. એવા શરીર સાથે કોણ પુણ્ય પાપ કરે ? અહો ! આ હોયે પોતાનો દેહ અર્પણ કરી શૂદ્ધ્યાશ્રમીનો અતિથિની સેવા રૂપ ધર્મ કેવો બતાવ્યો ? શુભ કર્મનો પરિત્યાગ કરી પાપ કર્મમાં પ્રીતીવાળાને ધિકાર છે. જે પોતાના સુખ વાસ્તે સર્વ પ્રાણીની હિંસા કરે છે તે જીવે છે તોપણ તેને મૃત સમજવો, અને તે કોઈ દિવસ સુખ પામતો નથી. ખરેખર આ હોયે પોતાનું માંસ આપી ધાતકી કર્મ કરનારને બોધ દીધો છે. હવે આજથી મારા શરીરને ટાઢ, વાયુ અને તાડકાને સહન કરી, તેમજ નાના પ્રકારનાં ઉપવાસથી જન્મ ઉતાળો જળને શોષણ કરે તેમ સુકની નાંખી, તે પછે ઉત્તમ ધર્મનું આચરણ કરીશ. જળ, પર્વત અને આશ્રમ પાપથી પવિત્ર કરતા નથી. જેણે પોતાના આત્માને (મનને) વશ કરેલ છે તેજ પોતાનો બંધુ છે. અને જેણે પોતાના આત્માને વશ કરેલ નથી તેજ પોતાનો શત્રુ છે. આત્મા વગર આ જગતમાં બીજું કોઈ હિતકારક નથી, માટે પાપથી આત્માને નિર્મુક્ત કરવો.

લીંબપિતામહ-હૈ યુધિષ્ઠિર ! જીવો ધર્મનો પ્રસાદ ધર્મિષ્ઠના સંગથી પાપીની પણ મતિ ધર્મિષ્ઠ થાય છે તે પછે પરાધીએ લાકડી જળ અને પાંજરે લાંગી નાંખી હાકીને છુટી મુકી દીધી. તે હોલી અગ્નિમાં પડેલા પતિને જોઈ શોકથી પીડા પામી આવો વિલાપ કરે છે.

હોલી-હૈ કાંત ! આપે મારું અગ્રિય કર્યું તે હું જાણતી નથી. તમ સરખા પતિને પામનારી સ્ત્રી ભાગ્યશાળી સમજવી હું પ્રાણનાથ ! તમારી સાથે પુષ્પથી પ્રસૂલીત ઝાઝોના અગ્ર ઉપર, નદીનાં ઝરણામાં અને પર્વતની ગુફામાં વિકાર કરનારી તમ વિના જીવીશ નહિ. પતિ વગરની પ્રિયાને જીવવાથી ઈશ નથી. અલ્પ સુખ દેનારા પિતા, ભાઈઓ અને દીકરાઓ છે; પણ પતિ તો ધણુંજ સુખ દેનારા છે, તેની કોણ સ્ત્રી સેવા ન કરે ? જો કોટ્યાવધિ ધન સંપન્ન હોય, ધણુક મુત્ર હોય તો પણ -

પતિ વગરની સ્ત્રી મોત્ય કરવા લાયક છે, વિધવાને અંદન, પુષ્પ, નાના પ્રકારનાં અલંકાર, વસ્ત્ર અને સુવાના પદાર્થો કાંઈ પ્રયોગન નથી. વિધવા સમાન સ્ત્રીને ખીચું કાઢ દુઃખ નથી, માટે જે પતિની આગળથી મરણ પામે છે તે સ્ત્રીને ધન્ય છે. સ્ત્રી સેંકડો કુટુંબવાળી હોય પણ પતિ વગરની સ્ત્રી સુખ પામતી નથી. મનનો નિઘડ, અભિમાન, કુળમાં મુખ્યપણું અને દેશમાં સર્વ સુખ વિધવાનું નાશ પામે છે. સ્ત્રીએ પતિ દ્રરિદ્રી, વ્યસની, વૃદ્ધ, વ્યાધિન, વિકળ, પતિત (દાવવાનું) અને કૃષ્ણ હોય તોપણ પતિ પરમ ગતિ-દાયક છે. પતિ સમાન બધું સુદૃઢ, લોક અને ગતિ સ્ત્રીને ખીચું કાઢ નથી.

લીંગમપિતામહુ-હે રાજા ! એવી રીતે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ ધણીક વિશાપ કરી પ્રત્યક્ષીત અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો તે પછે હોલીએ દેહ ત્યાગ કરી દિવ્ય દૃષ્ટીથી દેવતારૂપ અને દેવતારૂં વિમાનમાં બેઠેલા પતિને દોહો. હોહો પણ વિમાનમાં બેઠેલી અને દિવ્યરૂપ ધારણ કરનારી પોતાની સ્ત્રીને મોટા હર્ષથી વ્યાપ્ત થઇ સ્ત્રીને મળીને કાંઈ છે. અરે સ્ત્રી ! આશ્ચર્ય છે કે, કાણ માત્રના કુખથી અનંત સુખ મેળવ્યું, તે બહુ સાદું કાર્ય. જે સ્ત્રી પોતાના પતિ પછવાડે દેહ ત્યાગ કરે છે તે સ્ત્રી મનુષ્ય દેહમાં જે સાદા તણ કોઈ રોમ છે તેટલા વર્ષ પર્યંત સ્વર્ગમાં વસે છે. જેમ સાપણ દરમાંથી સર્પને અહણ કરીને બહાર કાઢે છે, તેમ ધર્માચરણી સ્ત્રી દુરાચરણી પતિનો ઉદ્ધાર કરીને સ્વર્ગમાં પોતાના પતિ સાથે આનંદ પામે છે.

લીંગમપિતામહુ હે રાજા ! એવી રીતે ધર્માત્મા હોહો કહી પોતાની સ્ત્રી સહિત દિવ્ય વિમાનમાં બેસી સ્વર્ગમાં જઈ દેવતાની પેઠે ધણીક કાળ આનંદને પામ્યા. પારાધી પણ મનમાં પરમ વૈરાગ્ય અહણ કરી ત્યાંથી ઉત્તરાદી દિશામાં ચાલી નીકળ્યા. કામ, ક્રોધ, દંભ, મોહ, મદ, અલંકાર, નિંદા, અભિમાન અને મત્સર તેને ત્યાગ કરી, તેમજ સુખ દુઃખમાં સમ થઇ, યત્તિકા અને સુવાર્ણને સમ જોઇ, સર્વ પ્રાણીને

અસંધ આપી, મનને નિશ્ચળ સખી, વનમાં પ્રસ્તાં પ્રસ્તાં કેટલાક વનના કાંઠાથી ભેદ પામેલ શરીરના રૂધીરથી લેપાયેલ, તેમ ઘેર વનમાં પ્રસ્તા અદ્યત્ને લીધે વાંસના ધસાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિને જોઈ અંતઃકરણમાં હર્ષ પામી જડ, અંધ અને ઘેરાની પેઠે શરીરની રિથિતિ દેખાડી તેને દુઃખ કરી, પાપ રહિત થઈ વિમાનમાં એથી સ્વર્ગમાંહે ગયો. હે યુધિષ્ઠિર ! એવી રીતે હોલોં, હોલી અને પારાધી એ ત્રણ જણાઓ દુઃખ કરી સ્વર્ગમાં ગયા. એ વાત મેં તમારી પાસે કહી બતાવી. આ પંચિત્ર કથાને જે સાંભળે અથવા પાઠ કરે તે સર્વ પાપ રહિત થઈ નિષ્કલ્પના લોકમાં જશે. જે લુબ્ધક મહા પાપી હોય તે પણ અગ્નિમાં પડેલા હોવાને જોઈ મહાતમાના સંગથી સ્વર્ગમાં ગયો.

૨૮૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! દુષ્ટ ક્ષુધા કેવી પીડિત છે તે કહો ?
ભીષ્મપિતામહ-ક્ષુધા જેવું ખીજું દુઃખ નથી, ક્ષુધા જેવો ખીજો રોગ નથી, આહાર જેવું ખીજું સુખ નથી અને ક્રોધના જેવો ખીજો શત્રુ નથી. શય્યા, વસ્ત્ર, ચંદન, સુંદર વસ્ત્ર, હાર્ય, વીણા, સારી વાણી અને સુંદર સ્ત્રી, એ બધાં દુષ્ટ ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી આતુર એવા પુરુષોને સારાં લાગતાં નથી, કારણ કે, સર્વ પ્રકારનો આરંભ બસેર ચોખ્ખા કે બાજરી મળે તો સારો લાગે છે.

૨૮૮ યુધિષ્ઠિર-પ્રાણશ્યો ! નિહુકૃતિ કેવી છે અને નિહુકૃતના બાર ગુણ કયા તે કહો ?

પ્રાણશ્યો-પ્રતિદિન સુલભ, લોકોની માતા સાધુજનને કષ્ટપલતા-રૂપ અને રાજાને નમસ્કાર કરવારૂપ નરકમાંથી તારનારી હે ભગવતી સિદ્ધા ! તને નમસ્કાર છે. હંચે સ્વરે લલ્લુપું, પુગતન ક્યાઓ કહેવી, સ્ત્રીઓની સાથે આલોપ કરવો, તેમનાં બાળકોને રમાડવાં, તેમના પતિઓનાં વખાણ કરવાં, તેમની રસોઇની ખોટી પ્રશંસા કરવી, ભવિષ્યમાં શુભ અશુભ પ્રશ્ન કહેવું, આતુર્ય રાખવું, પંડિતાઈ કરવી, લખવાની દ્રિયા નાણવી, જન્મપત્રી વિગેરેનું પ્રશ્ન કહેવું અને ગારડી મંત્ર તંત્રનો વિધિ

બાલુવો એ બાર, લિલ્લુકના ગુણ છે. સવારમાં આંખો ધોઇ, હાથમાં પવિત્રાના અંકુરો રાખી, શરીરના તે તે યોગ્ય સ્થાનોમાં ઉર્ધ્વતિલક કરી અને વસ્ત્રના છેડા સાથે ચોખ્ખા બાંધી 'આજ કોણુ જન્મ્યો છે ?' 'કોણુ મરી ગયો છે ?' અથવા કોને ઘેર આજ મરણતિથિ છે, એ પ્રમાણે સોગણો હર્ષ ધરીને, અહો ! પ્રતિદિન લિલ્લુકો દોડ્યા કરે છે.

૨૮૯ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! પરશુહવાસ એટલે પારકે ઘેર રહેવું તે કહેવું છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-સર્વથી મૂર્ખપણું કષ્ટકારી છે, તેનાથી ધૌવન વયમાં દારિદ્રપણું કષ્ટકારી છે અને તે કષ્ટથી પણ અધિક કષ્ટકારી પારકા શૃહમાં નિવાસ કરવો અને પારકું અન્ન ખાવું તે છે. નક્ષત્ર ગણના પરિવારવાળો ઔષધોનો અધિપતિ, અમૃતમય શરીરવાળો અને ક્રાંતિએ યુક્ત એવો ચંદ્ર પણ સૂર્યના મંડળમાં (શૃહમાં) જવાથી તેજ નહિત થઇ જાય છે. તેથી પરશુહમાં પ્રવેશ કરનારો કયો પુરુષ હલકાઇને પામતો નથી ? અર્થાત્ ધિક્કારને પાત્ર થાય છે.

૨૯૦ યુધિષ્ઠિર-કેવા પુરુષોનું જીવિત સાર્થક્ય કહેવાય તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જેના; પુત્રો, મિત્રો અને બાંધવો ધર્મ વડે જીવે છે તેનું જીવિત સર્જન છે બાકી આત્માને અર્થે કોણુ જીવતો નથી ? જેની વાણી રસવાળી છે, જેને પુત્રવાળી સતી સ્ત્રી છે અને જેની દાનવાળી લક્ષ્મી છે, તેનું જીવિત સર્જન છે, જેને યશ અને કીર્તિ હોય તે પુરુષ જીવે છે અને જેને યશ અને કીર્તિ નથી તે પુરુષ જીવતાં છતાં મરેલા જેવો છે. ધન ચંચળ છે, ચિત્ત ચંચળ છે, જીવિત ચંચળ છે, ધૌવન ચંચળ છે અને આ સર્વ બધું ચળાચળ છે, તેથી જેની સારી કીર્તિ છે તે પુરુષજી જીવે છે. જેના જીવવાથી ધણું માણસો જીવે તેવો માણસ ભણે જીવે. બાકી તો, કાગડો પણ પોતાની ચાંચથી પોતાના ઉદરનું ભરણ પોષણ કરે છે. જેના ઉપચવાથી વંશ ઉન્નતિએ આવે, તે પુરુષજી જન્મ્યો કહેવાય છે.

અમથ આપી, મનને નિશ્ચળ સખી, વનમાં પ્રતાં પ્રતાં કેટલાક વનનાં
કાંઠાથી ભેદ પામેલ શરીરના રૂધીરથી લેપાયેલ, તેમ ઘેર વનમાં પ્રતા
અટકતે લીધે વાંસના ઘસાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિને ભેદ અંતઃકર-
ણમાં હર્ષ પામી જડ, અંધ અને ખેરાની પેઠે શરીરની સ્થિતિ દેખાડી
તેને દગ્ધ કરી, પાપ રહિત થઇ વિમાનમાં ખેણી સ્વર્ગમાં હે ગયો. હે
યુધિષ્ઠિર ! એવી રીતે હોલોં, હુલી અને પારાધી એ ત્રણ જણાઓ
દુષ્કર્મ કરી સ્વર્ગમાં ગયા. એ વાત મેં તમારી પાસે કહી બતાવી. આ
પંચિત્ર કથાને જો સાંભળે અથવા પાઠ કરે તે સર્વ પાપ રહિત થઇ
વિષ્ણુના લોકમાં જશે. જો હુશ્ક મહા પાપી હોય તે પણ અગ્નિમાં
પડેલા હોવાને ભેદ મહાત્માના સંગથી સ્વર્ગમાં ગયો.

૨૮૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! દુષ્ટ ક્ષુધા કેવી પીડિત છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-ક્ષુધા જેવું ખીજું દુઃખ નથી, ક્ષુધા જેવો
ખીજો રોગ નથી, આહાર જેવું ખીજું સુખ નથી અને ક્રોધના જેવો
ખીજો શત્રુ નથી. શય્યા, વસ્ત્ર, ચંદન, સુંદર વસ્તુ, હાસ્ય, વીણા, સારી
વાણી અને સુંદર સ્ત્રી, એ બધાં દુષ્ટ ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી આતુર એવા
પુરુષોને સારાં લાગતાં નથી, કારણ કે, સર્વ પ્રકારનો આરંભ બસેર
ચોખ્ખા કે બાજરી મળે તો સારો લાગે છે.

૨૮૮ યુધિષ્ઠિર-બ્રાહ્મણ ! બિહુકૃતિ કેવી છે અને બિહુકના
બાર ગુણ કયા તે કહો ?

બ્રાહ્મણ-પ્રતિદિન સુલભ, લોકોની માતા સાધુજનને કૃપલતા-
રૂપ અને રાજ્યને નમસ્કાર કરવારૂપ નરકમાંથી તારનારી હેં લગવતી
ભિક્ષા ! તને નમસ્કાર છે. હાથે સ્વરે લલ્લુડું. પુરાતન કથાઓ કહેવી,
સ્ત્રીઓની સાથે આલોપ કરવો, તેમનાં બાળકોને રમાડવાં, તેમના પતિઓનાં
વખાણ કરવાં, તેમની રસોઇની ખોટી પ્રશંસા કરવી, ભવિષ્યમાં શુભ
અશુભ પ્રશ્ન કહેવું, આતુર્ય રાખવું, પંડિતાઇ કરવી, લખવાની ક્રિયા
જાણવી, જન્મપત્રી વિગેરેનું પ્રશ્ન કહેવું અને ગાડી મંત્ર તંત્રનો વિધિ

બાલુવો એ બાર, ભિક્ષુકના ગુણ છે. સવારમાં આંખો ધોઈ, હાથમાં પવિત્રાંના અંકુરો રાખી, શરીરના તે તે યોગ્ય સ્થાનોમાં ઉર્ધ્વતિલક કરી અને વસ્ત્રના છેડા સાથે ચોખ્ખા બાંધી 'આજ કોણુ જન્મ્યો છે ?' 'કોણુ મરી ગયો છે ?' અથવા કોને ઘેર આજ મરણતિથિ છે, એ પ્રમાણે સોગણા હર્ષ ધરીને, અહો ! પ્રતિદિન ભિક્ષુકો દોડ્યા કરે છે.

૨૮૯ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! પરશુહવાસ એટલે પારકે ઘેર રહેવું તે કહેવું છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-સર્વથી સૂર્યપાણુ કષ્ટકારી છે, તેનાથી યૌવન વયમાં દારિદ્રપણુ કષ્ટકારી છે અને તે કષ્ટથી પણ અધિક કષ્ટકારી પારકા ગૃહમાં નિવાસ કરવો અને પારકું અન્ન ખાવું તે છે. નક્ષત્ર ગણના પરિવારવાળો ઔષધોનો અધિપતિ, અમૃતમય શરીરવાળો અને કાંતિએ યુક્ત એવો ચંદ્ર પણ સૂર્યના મંડળમાં (ગૃહમાં) જવાથી તેજ દહિત થઈ જાય છે. તેથી પરગૃહમાં પ્રવેશ કરનારો ક્યો પુરુષ હલકાઈને પામતો નથી ? અર્થાત્ ધિક્કારને પાત્ર થાય છે.

૨૯૦ યુધિષ્ઠિર-કેવા પુરુષોનું જીવિત સાર્થક કહેવાય તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જેના; પુત્રો, મિત્રો અને બાંધવો ધર્મ વડે જીવે છે તેનું જીવિત સરળ છે બાકી આત્માને અર્થે કોણુ જીવતો નથી? જેની વાણી રસવાળી છે, જેને પુત્રવાળી સતી સ્ત્રી છે અને જેની જ્ઞાનવાળી લક્ષ્મી છે, તેનું જીવિત સરળ છે, જેને યશ અને કીર્તિ હોય તે પુરુષ જીવે છે અને જેને યશ અને કીર્તિ નથી તે પુરુષ જીવતાં છતાં મરેલા જેવો છે. ધન ચંચળ છે, ચિત્ત ચંચળ છે, જીવિત ચંચળ છે, યૌવન ચંચળ છે અને આ સર્વ બધું ચળાચળ છે, તેથી જેની સારી કીર્તિ છે તે પુરુષજી જીવે છે. જેના જીવવાથી ધણું માણસો જીવે તેવો માણસ ભણે જીવો. બાકી તો, કાગડો પણ પોતાની ચાંચથી પોતાના ઉદરનું ભરણ પોષણ કરે છે. જેના ઉમ્મન થવાથી વંશ ઉન્નતિએ આવે, તે પુરુષજી જન્મો કહેવાય છે. બાકી

તો આ ભ્રમણ કરનારા સંસારમાં કોણ નથી મરતો ? અને કોણ નથી જન્મતો. વિજ્ઞાન, પરાક્રમ અને યશનો ભંગ થયા વગર જે મનુષ્ય પ્રેમ્યાત થઇને ક્ષણવાર પણ જીવે છે તેનું નામજ જીવિત કહેવાય છે. તે શિવાય કામરો પણ જીવે છે અને ચિરકાળ બળિદાન આપા કરે છે.

૨૯૨ સુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ઋણ (પારકુ દેવું) કેવું દુઃખ રૂપ છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-હે રાજન્ ! વિષને કાંઈ વિષ કહેવાતું નથી પણ જે બ્રાહ્મણનું ઋણ છે તેજ ખરેખર વિષ કહેવાય છે. જો તો એકલાને હણે છે અને બ્રાહ્મણનું ઋણ તો પુત્ર અને તેના પુત્રને પણ હણે છે. પાપ કરવામાં અને ઋણ કરવામાં મનુષ્યો સુખ માને છે પણ તેનું પરિણામ અતિ ગહન અને મોટાને પણ નાશ કરનાર છે. જે લોકના ભયને ઉપાન્ન કરવાનું કારણ અને પરિણામે અતિ ધીર એવું બ્રાહ્મી ઉપર જે કરજ છે તેને ધિક્કાર છે તેથી ક્રોધ પામેલા ધનવાનનું સુખ જોણે ક્રોધ દિવસ જોયું નથી તે પુરુષજ લોકમાં ઉત્કૃષ્ટ છે.

૨૯૨ સુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ઉદર (પેટ) ને માટે મનુષ્યને કેવા દુઃખરૂપ કમો કરવા પડે છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ પડિત પુરુષો પણ આ દુઃખ થયેલાં ઉદરને માટે શું નથી કરતા ? તેઓ વાનરીની જેમ પોતાની વાણી દેવીને ઘેર ઘેર ન્યાયે છે, આ પાપી ઉદરને માટે કંઈ કૃપણતા નથી થતી ? કોનો ઉપરો નથી ઉલ્લંઘન થતો ? અને કયું નાટક નથી ભજવાતું ? અહિત અને કિંતના વિચારથી ચત્ય બુદ્ધિવાળો, ધણા શાસ્ત્રીના સિદ્ધાંતોથી તિરસ્કાર પામેલો અને કેવળ ઉદરનું ભરણ કરવાને માત્ર ધનનાર એવા પુરુષ અને પશુને શો તપાવત છે ? (અર્થાત્ બીલકુલ લશ્કાવત નથી.)

૨૯૩ સુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! પાપનું શું સ્થાન છે ને તેનો પ્રસવ ક્યાંથી થાય છે, અને તેનું કારણ શું છે તે કહો ?

શ્રીભક્ષિતામહ-પાપનું અધિષ્ઠાન અને નેનો પ્રસવ લોભ છે; માટે પાપનું કારણ લોભ છે એમાં સંશય કરવાનું નથી. લોભથી ક્રોધ, દ્રોહ, મોહ, કપટ, અભિમાન અને માત્સર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. નિરંતર ગંભીર વેગવાળી નદીથી જેમ સમુદ્ર પુરાતો નથી તેમ લોભ પણ નાના પંદાર્યોથી પુરાતો નથી પુર્વે પુરૂરવા નામના રાજાએ દ્વીપ માત્રનાં સેંકડો અને લક્ષો રાત્ર મેળાઓં તો પણ સંતોષ પામ્યા નહિ એમ ધણાઓનું કહેવું છે. જે લોભી છે તે સર્વ પ્રાણી ઉપર અવિશ્વાસ, હિંસક, કપટી અને પાગાધી થાય છે. જ્યારે વિષ્ણુના કે શિવના ચરણના આશ્રયરૂપ લક્ષિત થાય ત્યારે લોભનો ક્ષય થાય; પણ લક્ષિત મળવી મનુષ્યને દુર્લભ છે. જો કે મર્મ શાસ્ત્રને ધારણ કરનારા, બહુશ્રુત અને સંશયના કાપનારા હોય તો પણ લોભચ્ચસ્ત મનુષ્યા હેઠા પડે છે. જ્યારે લોભનો ક્ષય થયો કે, દેહધારીનાં સર્વ પાપ ક્ષય થાય છે, અને લોભની વૃદ્ધિ થાય તો પાપ વધે છે એમાં કાંઈ સંશય નથી. જ્યારે લોભ ક્ષય થાય છે, ત્યારે સર્વે ઉપદ્રવ નાશ થાય છે અને મનુષ્યને આત્મિક દુર્લભ ધર્મ પ્રુદ્ધિ થાય છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થમાં ધર્મ એજ પરમ સાધન છે, એમ તત્ત્વવેત્તા મુનિઓ કહે છે. જે લોભથી દુઃખાણમાં આવેલ છે, એને ધર્મનો સંબંધ રહેતો નથી; માટે લોભ ધર્મને ધ્વંસ કરનારો મહાન્ દાણ છે. હે ધર્મરાજ ! જો આત્માની શાશ્વત ગતિની ઇચ્છા હોય તો પ્રયત્નથી લોભનો ત્યાગ કરો.

“અમને કાણુ જીએ છે ? કોઈ પણ જોતું નથી,” એમ પાપ કરનારાઓ પોતાના મનમાં મનમાં માને છે, પરંતુ તેઓને દેવતાઓ જીએ છે તથા તેના પોતાના અંતઃકરણને વિશે રહેલો અંતર્યામી પુરૂષ પણ જીવે છે.

૨૯૪ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ક્યાં પાંચ પાપોને મહા પાપો ગણેલાં છે તે મને કહો ?

શ્રીભક્ષિતામહ-પ્રહલંદ્યા, મદિરાપાન, ચોરી, ગુરની સ્ત્રી સાથે..

ગમન અને એવાં પાપ કરનારાઓની સાથે સત્સંગ, આ પાંચને મહા પાપો કહેલાં છે.

૨૯૫ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! કયા છ પાપો મદિરાપાન જેવાં ગણેલાં છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-વેદ લણીને ભૂલી જવો, વેદની નિંદા કરવી, વગર કારણે ખોટી સાક્ષી આપવી, મિત્રને મારી નાખવો તથા મનાહ ક્રેલી તથા ખત્રાય નહીં એવી ચીજ ખાવી, આ છને મદિરાપાન કીધા સરખાં માનેલાં છે.

૨૯૬ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! કયા પાપોને સુવર્ણ આદિ ધાતુઓની ચોરી જેવાં ગણેલાં છે ?

ભીષ્મપિતામહ-કોઈ મનુષ્યની મૂઠેલી ચાપણને પચાવી ખાડવી તથા મનુષ્ય, ધોડું, રૂપું, ખેતર, મોતી, હીરા, મણિ વગેરેની ચોરી કરવી, આ પાપોને પ્રાણહતું સોતું ચોરવા જેવાં માનેલાં છે.

૨૯૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! કયાં પાપને ગુરૂની ગમન જેવાં ગણેલાં છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-પોતાની સગી એન સાથે, કુંવારી કન્યા સાથે, નિય વર્ણની સ્ત્રી સાથે ગમન કરવું, આવાં પાપોને ગુરૂની સ્ત્રી ગમન જેવાં ગણેલાં છે.

૨૯૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! કેવાં પાપોને ઉપ પાપો ગણેલાં છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જાહત્યા, નીચ જાતિને તથા અયોગ્ય હોય તેને યજ્ઞ કરાવવો, છીનાણું કરવું, શરીરનો નિકળ કરવો, ગુરૂનો, માતાનો, પિતાનો, વેદના અધ્યયનનો તથા અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરવો, મોટા ભાઈ પહેલાં નાનાભાઈનાં લગ્ન અને નાનાભાઈની પહેલાં મોટાભાઈનાં વિવાહનો અટકાવ કરવો, જે એમાંથી કોઈને પણ કન્યા આપવી તથા તેઓને વિવાહ સંબંધી યજ્ઞ કરાવવો, કન્યા સાથે ગમન કરીને તેનાં

કન્યાપણને દૂષિત કરવું, જીવન ભરેલું વ્યાજ લેવું, અક્ષય્ય વ્રતનો લોપ કરવો, તળાવ, વાડી, સ્ત્રી અને પુત્ર, આટલી ચીજને વેચવી. ઉપ-વીતનો કાળ ગયા છતાં ન આપવી, કાકાઓ ભાઇઓ વગેરે બાંધવોનો ત્યાગ, પગાર લઇ વેદ લખાવવો, પૈસા આપીને ગુરૂની પાસેથી વેદ લખુવો, નહીં વેચાય એવી જાણુસો વેચવી. સ્ત્રીનાં જીવન કર્મથી ગુજરાન કરવું, નિરપરાધીને મારવા સાહ્યં યજ્ઞ કરવા તથા વશીકરણ કરવું, બળ તણ માટે લીલાં ઝાડ કાપવાં, સ્વાર્થ સાહ્યં યજ્ઞ યાગાદિ ક્રિયાઓ કરવી, ચોરી કરવી, માગતું કરજ આપવું નહીં. ખોટા ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવાં, અનાજ ખાતું, અને દોરતી ચોરી કરવી, દારૂ પીનારી સ્ત્રીઓની સાથે ગમન કરવું, નાસ્તિકપણું વગેરે આવાં પાપોને ઉપપાપો જાણવાં. મનુસ્મૃતિમાંથી.

૨૮૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! કયાં પાપો જાતિમાંથી બ્રષ્ટ કરનારાં ગણાય ?

ભીષ્મપિતામહ-બ્રાહ્મણને માર મારવો, દારૂ તથા નહીં સુંઘવા જેવી ચીજ સુંઘવી, બીજને છેતરવું અને સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ કર્મ કરવું આટલાં પાપ જાતિમાંથી બ્રષ્ટ કરનારાં ગણાય છે.

૩૦૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ઉપર કહેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત નથી તોપણ સાધારણ પાપનું પ્રાયશ્ચિત મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જે શાસ્ત્રમાં કહેલું કર્મ કરતો નથી અથવા તો શાસ્ત્રમાં નિહેલું કર્મ કરે છે. અથવા તો દંદ્રિયની તૃપ્તિ કરવામાં અત્યંત આસક્ત રહે છે, તે માણસ પ્રાયશ્ચિત કરવાને યોગ્ય છે. પોતાની ઇચ્છા ન છતાં અજાણતાં પાપ થઇ ગયું હોય તો પ્રાયશ્ચિત કરવું. જાહેરમાં પોતાનો દોષ કચુલ કરવાથી, પશ્ચાત્તાપ કરવાથી, તપ કરવાથી, વેદાધ્યયન કરવાથી, પાપમાંથી છુટે છે. અથવા બીજાં ધર્મ કાર્ય ન થઇ શકે તો દાન દેવાથી પાપ રહિત થવાય છે. પાપ કર્મ કરનારો પોતે પાપને કચુલ કરે છે તો સાપ જેમ કાંચળીમાંથી મુક્ત થાય છે, તેમ તે પોતાનાં પાપમાંથી છુટે થાય છે.

માણસનું મન જેમ જેમ પોતાનાં દુષ્ટ કર્મની નિંદા કરે છે, તેમ

તેમ તેનો આત્મા તે તે અધર્મથી મુક્ત થાય છે. કોઈ મનુષ્ય પાપ કર્મ કર્યા પછી, તેનો અત્યંત પશ્ચાત્તાપ કરે છે, તો તે, કરેલાં પાપમાંથી મુક્ત થાય છે, પરંતુ તે માત્ર નિવૃત્તિરૂપ સંકોચથી એમજ કહે કે, હવે ફરીને હું પાપ નહીં કરું, તો તે પુરૂષ જ્યારથી પાપ કરતો અટકે છે, ત્યારથીજ પવિત્ર થાય છે. અજ્ઞાતાં અથવા તો જ્ઞાતાં. કોઈ નિંદિત પ્રાપકર્મ થઈ ગયું હોય તો તે નિંદિત પાપ કર્મમાંથી છુટા થવાની ઇચ્છા રાખનારા મનુષ્યે ખીજું નિંદિત કર્મ કરવું નહીં. મનુસ્મૃતિ.

૩૦૧ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! મદ્યપાન કરનારની શું સ્થિતિ થાય છે તે કહે ?

ભીષ્મપિતામહ-મદ્યપાન કરનાર પુરૂષો નહિ બોલવા જેવું બોલે છે અને બાળકોની પેઠે પોતાનાં ગાત્ર બધાં ઉધાડાં નાખીને જ્યાં ત્યાં સુવે છે. મદ્યપાન કરનાર માણસમાં સત્યતા ક્યાંથી હોય ? અને માંસ ભક્ષણ કરનાર મનુષ્યમાં દયા ક્યાંથી હોય ? કામી પુરૂષમાં વિદ્યા ક્યાંથી હોય ? અને દ્રવ્ય રહિત માણસને સુખ ક્યાંથી હોય ? મદ્યપાન કરેલો માણસ જ્યારે મદોન્મત થાય છે ત્યારે સર્વ વસ્તુનો નાશ કરે છે. અને વિકળ બુદ્ધિવટે જેમ તેમ મિથ્યા બક્યા કરે છે. અને માતાની સાથે પણ નિદાએ સહવર્તમાન કામની ઇચ્છા કરે છે મદ્યપાન કર્યાથી, ચિંતમાં શ્રાંતિ થવાથી પાપનું આચરણ કરે છે. અને પાપ કરીને મુર્ખ શોકો નરકમાં પડે છે, માટે મદ્યપાન સર્વથા નહિ કરવું

૩૦૨ યુધિષ્ઠિર-બ્રાહ્મભણે ! તમાકુનું વ્યસન કહેવું છે તે કહે ?

બ્રાહ્મણે-હે રાજા ! પુરૂષ અત્યંત દરિદ્ર થઈ ગયો હોય તોપણ તમાકુને છોડતો નથી. જેમ ખીલાડીને વારેઘડીએ હાંકી કહાડયો હોય તોપણ તે હંદરને છોડતો નથી, તેમ પૂર્વે ઇંદ્રરાજ્યએ બ્રાહ્મણને પુછ્યું કે હે મહારાજ ! પૃથ્વીમાં સારભૂત વસ્તુ શું છે. ત્યારે બ્રાહ્મણે ચાર સુખથી કહ્યું કે તમાકુ તમાકુ તમાકુ અને તમાકુ કાંઈક સુકું એવું તમાકુનું ચૂરણ કાંઈ સ્વાદિષ્ટ નથી તેમ ઔષધ નથી. સુગંધી પણ

કાંઈ નથી. અને આંખને પણ પ્રીતિકર નથી. વળી આંખના રોગને ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે એ શક્ષણ કરવામાં મનુષ્યોને વ્યસન શિવાય બીજું કાંઈજ કરણ નથી.

૩૦૩ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! શ્રાદ્ધ કર્મનું શું ફળ છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-શ્રાદ્ધમાં એ કર્મ છે, એક પિતૃ કર્મ અને બીજું દેવ કર્મ તેમાં દેવ કર્મમાં એ બ્રાહ્મણ જમાડવા અને પિતૃ કર્મમાં ત્રણ, એમ પાંચ બ્રાહ્મણોને જમાડવા અથવા તો બન્ને કર્મમાં એક એક બ્રાહ્મણ જમાડવો શુદ્ધસ્થ ગમે તેટલો ધનવાન હોય તોપણ તેઓ વિસ્તાર કરીને ધણુને જમાડવા પ્રવૃત્ત થવું નહીં. વિસ્તાર કર્યાથી બ્રાહ્મણોને સત્કાર, દેશની તથા સમયની યોગ્યતા, પવિત્રતા અને સારા ગુણવાનું બ્રાહ્મણો મળવા, આ પાંચ બાબતો બની શકતી નથી, માટે શ્રાદ્ધમાં વિસ્તાર કરવો નહીં. શ્રાદ્ધમાં મિત્રને ભોજન કરાવવું નહીં, પરંતુ શત્રુ ન હોય તેમ જ મિત્ર પણ ન હોય, તેવા બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધમાં જમાડવો. શ્રાદ્ધ કરનારે પવિત્રતા, શાંતિ અને ધૈર્ય એ ત્રણ રાખવાં, તથા બ્રાહ્મણોને જમાડવા પછી પિતૃઓની સામે પ્રાર્થના કરવી. તે પિંડો ગાયને ખવરાવવા અથવા જળમાં નાંખી દેવા. તે પછી બન્ને હાથ ધોઈને આચમન કરી પોતાના સર્ગાને સત્કાર કરીને તેને તથા માતાની તરફનાં સર્ગાને સત્કાર પૂર્વક જમાડવાં આ રીતે શ્રાદ્ધ કરવાથી વંશવૃદ્ધિ થાય છે.

૩૦૪ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ભોજન એટલે જમવું શી રીતે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-શુદ્ધસ્થે દેવ, ઋષિ, મનુષ્ય, પિતૃઓ અને શુદ્ધ દેવતા, એ સર્વની પૂજા કરી, તેઓને બલિ આપ્યા પછી જ શેષ રહે તે જમવું, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, તથા વૈશ્યે નિલ એકાગ્રચિત્ત યજ્ઞને આચમન કર્યા પછી ભોજન કરવું, તેમજ ભોજન કરી રહ્યા પછી પણ આચમન કરવું અને ઇન્દ્રિયોને (નાક, કાન, આંખ, એઓને) પાણીને સ્પર્શ કરવો. અન્નની સર્વદા પૂજા કરવી તેમાં દૂધણ કાઢ્યાવિના જમવું, અન્નને જોઈને હર્ષ પામવું તથા પ્રસન્ન થવું, અને સર્વ પ્રકારે અન્નને અભિનંદન

આપવું અર્થાત્ મને આ પ્રમાણે નિલ અન્ન મળ્યા કરે, એમ બોલીને ભક્તિથી અન્નને નમંકાર કરવા. કારણ કે, અન્નની નિત્ય પૂજા કરવાથી તે બળ અને વીર્ય આપે છે અને જે તેની પૂજા કર્યા વિના ખાધું હોય, તો તે બળનો અને વિર્યનો નાશ કરે છે. ઉચ્છિષ્ટ એટલે છાંટેલું અન્ન કોષ્ટને પણ આપવું નહીં. દિવસ તથા સંધ્યાકાળના વચ્ચે જમવું નહીં તથા જમતાં જમતાં પોતાની જગ્યાએથી ઉઠીને ક્યાંય જવું પણ નહીં. અતિ ભોજનથી શરીરની સુખાકારી બગડે છે, આયુષ્ય ઘટે છે, સ્વર્ગ મળતું નથી, પુણ્ય થતું નથી તથા લોકમાં નિંદા થાય છે, માટે અતિ ભોજન કરવું નહીં. મનુસ્મૃતિ.

નાહી, હાથ, પગ તથા મોઢું સાફ કરી, પિતૃઓ, દેવતાઓ, ગુરુઓ અને બાલકોને ભોજન કરાવ્યા પછી, ગાય આદિ જનાવરોને ચારો વગેરે નાખ્યા પછી પોતાની પ્રકૃતિને વિચાર કરીને સારી રીતે ભુખ લાગે સારે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કહેલા સમયે (સવારનો એક પહોર દિવસ ચઢ્યા પછી ખીજ પહોરની અંદર અને રાતે પહેલા પહોરની અંદર) પોતાના ધૃષ્ટ મિત્રોની સાથે એકાંત સ્થળમાં તૈયાર કરેલું અન્ન જમવું. જમતી વખતે ભોજનમાંજ ચિત્ત રાખીને મૂળાં મૂળાં જમવું, પરંતુ રસોષ્ટના દોષ કાઢવા નહીં, બહુ ઉતાવળથી તેમ બહુ ધીરથી પણ જમવું નહીં, પરંતુ સમધારણાથી ભોજન કરવું, તે અન્ન છ રસવાળું હોવું જોઈએ અને તેમાં મધુર રસ વિશેષ હોવો જોઈએ, તેમજ તેમાં માશક તથા સ્વચ્છ પદાર્થો વધારે હોવા જોઈએ. વળી તે ભોજન હિતકારક સિન્ધ, ઉતું અને હલકું હોવું જોઈએ. જે અન્નમાં ધાંસ, વાળ વગેરે કચરો પડેલો હોય, જે ફરીને ખીજવાર ઉતું કરેલું હોય, જે બહુ ઉતું હોય, જે બહુ ખારું હોય તથા જેમાં શાક અને હલકાં ધાન્યો વધારે હોય એવું અન્ન વધારે ખાવું નહીં. સારી, સિન્ધ, મધુર, મંદ (જલદી પાચન ન થાય તેવું) અને ઘન પદાર્થો જમવામાં પહેલા ખાવા, જેમાં ખટાસ અને ખારાસ વધારે હોય એવા પદાર્થો વચ્ચેમાં ખાવા

તથા હલકા, રેંફ, તીક્ષ્ણ, તીખા અને પાતળા પદાર્થો ભોજનના અંતમાં ખાવા. પેટના જે ભાગો અન્નથી ભરવા, એક ભાગ પાણીથી અને એક ભાગ વાતાદિ દોષોના સંચારને માટે ખાલી રાખવો. વાગ્મટ.

૩૦૫ ભરદ્વાજમુનિ-ભૃગુઋષિ! દાન, ધર્મ, ઓચાર, વેદાધ્યયન અને હોમ એ ક્રમોથી શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તે જાણવા ઇચ્છુ છું?

ભૃગુઋષિ-હોમથી પાપક્ષય, વેદાધ્યયનથી શાંતિલાભ, દાનથી ભોગ, તપસ્યાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. દાન જે પ્રકારનાં છે. એક ઐ-હિક અને બીજું પારલૌકિક અર્થાત્ પાત્રમાં દાન કરવાથી પારલૌકિક સુખ લાભ થાય છે. જેવું દાન કરે તેવું તેને ફળ મળે છે.

૩૦૬ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ! ધનની ત્રણ ગતિઓ કહી તે કહો?

ભીષ્મપિતામહ-દાન, ભોગ અને નાશ એ ધનની ગતી છે, તેથી જે દાન કરતો નથી અને ઉપભોગ લેતો નથી તેને ત્રીજી ગતિ (નાશ) થાય છે. જો વૈભવ હોય તો દાન અને ઉપભોગ કરવો. પણ સંગ્રહ કરવો નહીં કેમકે ભમરીઓના સંચય કરેલા મધને બીજા લઈ જાય છે તે હું નજરે જોઉં છું. જે દાન આપે અને જે ઉપભોગ કરે તેટલુંજ ધનવાનતું ધન છે અને જો દાન તથા ઉપભોગ નહીં થાય તો મરણ થયા પછી તેનાં ધન અને સ્ત્રીની સાથે બીજા કીડા કરે છે. જે ઉત્તમ પુરુષોને દાન કરે છે અને દિવસે દિવસે જોતો ઉપભોગ થાય છે તેટલુંજ તારું ધન છે, બાકી દાન અને ઉપભોગ શિવાયનું ધન તું બીજાને માટે રક્ષણ કરે છે. એક ગ્રાસમાંથી તેનો અર્ધ ભાગ પણ પાચકોને શા માટે ન આપવો? કારણ કે, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ક્યારે અને કોને વૈભવ થવાનો છે? (અર્થાત્ કેટલાએક એમ ધારે છે કે, 'અમને એક ગ્રાસ મળે તેમાંથી શું આપીએ, પણ બ્યારે ઇચ્છા પ્રમાણે વૈભવ થશે ત્યારે આપશું', એમ ધારીને તેઓ બીલકુલ દાન કરતા નથી. પણ એક ગ્રાસમાં પણ અર્ધ આપવું કારણ કે, ઇચ્છા પ્રમાણે વૈભવ મળવો દુર્લભ છે.

દાન શ્રદ્ધાર્થીજ કુચું તે વિષે મુદ્ગલ અને દુર્વાસાનો સંવાદ.

૩૦૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! દાન અને તપ એ બેમાંથી શું કુદર છે, અને મરણ પછી કેનું મ્હોટું ફળ મળે છે, તે મને કહો ?

લીલમ્પિતામહ પૃથ્વીમા દાનથી બીજું કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી. એ વાત જગતમાં પ્રત્યક્ષજ દેખાય છે. ' પોતાના પ્રિય પ્રાણનો અને સ્નેહિતો ત્યાગ કરી લોભને લીધે ધનની આશાથી સમુદ્રમાં તથા વનમાં પ્રવેશ કરે છે અને કેટલાક સેવારૂપ નીચની નોકરી કરે છે; તેમજ હિંસામય અને બહુ કલેશદાયક જેતી કરે છે. ' એવી રીતે દુઃખથી ભેળા કરેલા નાણાનો ત્યાગ કરવો મોતથી પણ કઠિન છે. હે રાજા ? પોતે ન્યાયથી ભેળા કરેલા ધનનો શ્રદ્ધાર્થી વિધિ પ્રમાણે સત્પાત્રને વિષે ત્યાગ કરે તો તે દાનનો અંત આવતો નથી. જે શ્રદ્ધા છે તે સર્વ કામનાને સત્વનારી, પવિત્ર, વિશ્વરૂપી અને સંસારને તારનારી ધર્મની પુત્રી છે, જે શ્રદ્ધાર્થી ધર્મ સિદ્ધ થાય છે તે ધર્મ દ્રવ્યના સમુદાયથી સિદ્ધ થાનો નથી. રાજાઓ ધન સંપત્તિ છતાં નરકમાં ગયા છે અને મુનિશ્વરો નિરધન છતાં શ્રદ્ધાર્થી સ્વર્ગમાં ગયા છે. તેનો પ્રાચીન દત્તિહાસ સાંભળો પૂર્વે કુરુક્ષેત્રમાં ધમાત્મા શિશેષ (જેતરમાંથી ખેડુતો દાણા લઈ ગયા પછી દાણા વીણી લેવા ને) ' શિલ ' વેપારી લોકોએ દાણાના પાલા લઈ લીધા પછી દાણા વીણી લેવા તે ' ઉંછ ' આવી વૃત્તિથી નિર્નાદ ચલાવનાર, શાંત, અનિયંત્રિય વેદાધ્યયન સંપત્તિ, સત્ય બોલનાર, નિંદા રહિત, ક્રોધ છત, મુદ્ગલઋષિ હતા. તેણે પવિત્ર વૃત્તિથી એક પખવાડીવામાં અધમાતૃ ત્રીદિ ભેળા કરી અને તે બ્રાહ્મણ પોતાની સ્ત્રી અને પુત્ર સહિત પક્ષને અંત દુઃખ કરી અતિથિને જમાડી રોય આત્ર જમવાની ઇચ્છા કરે છે તેટલામાં તે બ્રાહ્મણનું ધણુંજ સત્કર્મ સાંભળી દુર્વાસા તે મુદ્ગલની પાસે આવી કંદેશ લાગ્યા કે, અત્રની ઇચ્છાથી હું અતિથિ આવ્યો છું.

મુદ્ગલ-હે મહાત્મા ! આજ હું અત્યંત બાળ્યવાન યોગ; મારો

મનોરથ સંપૂર્ણ થયો કેમકે ઉત્તમ શાસ્ત્રજ્ઞ મારે ઘેર સમય પ્રમાણે પધાર્યા. આપના આગમનથી ઉત્પન્ન થયેલ જે હર્ષ તેથી વ્યાપ્ત થએલ ચિત્તવાળા મને મોટો હિસાવનો દિવસ હોય એમ લાગે છે.

ભીષ્મપિતામહ-હે રાજા ! આમ કહી ધર્મવેત્તા મુદ્ગલે શિલિ-
મ્મ વૃત્તિથી બેળું કરેલું અન્ન હળેથી અપેક્ષુ કર્યું. દુર્વાગ્રાએ શ્રદ્ધાથી
આપેલું અન્ન જમીને બાકીનું અન્ન પોતાને શરીરે ચોપડીને જેમ
આવ્યા તેમ ચાલ્યા ગયા, અને જ્યારે પર્વકાળ થયો, ત્યારે પાછા આવી
અન્ન જમે છે એમ છ વાર સમય અન્ન જમ્યા; તો પાત્ર તેના મનને
વિકાર પમાડવાને સમર્થ ન થયા; તેમજ દોષ, દૃષ્ટાંતા, અપમાન અને
મત્સર ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ ન થયા; હિલદી નેત્રી શુદ્ધ ભાવના ભેદ
પ્રસન્ન થઈ ધર્મતા તાવને વળુનાર અને જ્ઞાનથી નિષ્પાપ થએલા
મુદ્ગલ રૂપિને આવું વચન કહે છે.

દુર્વાસા-હે દિગ્ગેતમ ! આ લોકમાં તમ સરજો દાતા દોષ થયો
નથી અને થાયે પણ નહીં. કેમકે, દુર્નય જે લુપ્તા છે તેને મટાડે અને
ધૈર્યને ઉત્પાદન કરે, તેજ સર્પને છતે છે, અને તેથી (લુપ્તા છતવાથી)
દુર્નય કામ દોષ, લોભ, મદ, આડી, ઇર્ષ્યા, કપટ, અને દૃષ્ટાંતુષ્ટ છતાય
છે, તમે કર્મથી લોક છતીને પરમગતીને પામશો. અહો ! આ મોટું
તમારું દાન છે, જેથી તે સ્વર્ગવાસી દેવતાઓ, મનુષ્યો, સિદ્ધ, ગધર્વો,
અને જટલા પૃથ્વીના ગોળામાં રહ્યા છે તેઓને તૃપ્ત કરે છે. હે મુને !
ઈન્દ્રિયોનો જપ, ધૈય, તપ, સત્ય, ક્ષમા, શમ, દયા, દાન, અને દમ,
એટલા સ્વાભાવિક ગુણ તમમાં રહ્યા છે. યરાચર સમસ્ત લોક ધર્મથી
ધારણ થયા છે અને ધર્મ પણ તમ સરખા સ્થંભથી ધારણ રહે છે.

મુદ્ગલ-હે મુનિશ્વર ! હું ધન્ય છઉં, આજ અનુગ્રહવાન
થયો કેમકે સત્પુરુષની સાથે જે સમાગમ તે સર્વ પાપને હરણ કરનારો છે.

ભીષ્મપિતામહ-હે રાજા ! દુર્વાસાનકપિ એમ કહે છે, તેટલામાં
તેજોમય વિમાનમાં બેસી દેવદૂત મુદ્ગલ પાસે આવી આવું વચન

કહે છે. હે બ્રહ્માર્ષિ ! આ વિમાનમાં બેસો, તેમજ પોતાના કર્મથી મેળવેલી સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ, સ્વર્ગમાં ઇદ્ર સહિત દેવતાઓ અને પવિત્ર બ્રહ્મ-
ર્ષિઓ, મનના ઉત્સાહથી તમારા દર્શનની આકાંક્ષા રાખે છે.

મુદ્ગલ હે દેવદૂત ! સતપુરુષોની સાથે સાત ડગલાં ચાલવાથી મિત્રાદિ થાય છે એમ માહાત્મા કહે છે. માટે વિશ્વાસથી હિત વારતે હું પુછું છું કે સ્વર્ગમાં વસનારાને ગુણ કેટલા અને દોષ કેટલા છે એ કહો ? તે સાંભળી મહાર્જે જે હિત હોય તે કરું.

દેવદૂત-હે મહર્ષે ? તમારી ખુદ્ધિ સાર આહક છે, તો હું વિચાર કરી ધણા પુરુષોએ માનેલું સ્વર્ગનું ઉત્તમ સુખ કહું તે સાંભળો સ્વ-
ર્ગમાં, સર્વ કામનાને આપે એવાં ચોમેર રહેલાં વૃક્ષોથી શોભત, નંદનાદિ રમ્ય ઉપવનો છે, અપ્સરાના ગણથી સેવન કરેલ સર્વ રત્નથી વિચિત્ર, ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનાર, મધ્યાન્હના સૂર્ય સરખાં તેજસ્વી, મોતિના જળીયાંથી યુક્ત, ચંદ્રના મંડળ સરખાં ધોળાં સુવર્ણ યુક્ત શય્યા, અને આસનવાળાં વિમાનમાં બેસી સુકૃત કરનારા પુરુષો સ્વર્ગ લોકમાં જન્મને સર્વ કામનાની સમૃદ્ધિથી ભરપૂર, અને સર્વ દુઃખથી રહિત થઈ, જેમ સુખ થાય તેમ વિચરે છે. નાસ્તિકો, ચોરદાઓ, ઇદ્રિયોને વશ ન કરનારા ધાતકીઓ, ચાડિયાઓ, કૃતઘ્નીઓ, અભિમાની, અહંકારી, ક્રોધી, શોભિયા અને દાંભિકો તેમાં જાતા નથી. સાચું બોલનારા ચોરીથી રહિત, તપસ્વિયો, શૂરવીરો, દયાવાળા, સહનશીલો, પુજન કરનારા અને દાનશીલો સ્વર્ગમાં જાય છે. જેમાં રોગ, જરા, મૃત્યુ, શોક, ટાઢ, તડકો, ભુખ, તરશ અને બેદ કોઈને થાતો નથી. હે મુદ્ગલ ! એટલા અને ખીન્ન ધણા સ્વર્ગના ગુણો છે. હે વિપ્ર, એમાં જે દોષ છે તે હવે સાંભળો. શુભ-
કર્મનું સમગ્ર ફળ ત્યાં ભોગવે છે, અને પ્રીતી શુભ કર્મ ત્યાં બનતું નથી, એ મહાન્ દોષ છે. પારકી ઉજવળ લક્ષ્મીને જોઈ મનમાં અસંતોષ થાય છે, અને સુખમાં આસક્ત મનવાળાઓનું અચાનક પૃથ્વીમાં પડવું થાય છે આંહિ જે કર્મ કરે છે, તે ત્યાં ભોગવે છે; હે બ્રહ્માર્ષિ ! આ કર્મ ભૂમિ છે, અને સ્વર્ગ છે તે ફળભૂમિ કહેવાય છે.

મુદ્ગલ-હે દેવદૂત ? તમે સ્વર્ગ લોકનો ખરેખર દોષ કહો; હવે નિર્દોષ અને શાશ્વત ને સ્થાન હોય તે મને કહો ?

દેવદૂત-હે મુને ! બ્રહ્માના લોકથી માંડી નેટલા લોક છે તે બધાં દોષરૂપ છે; માટે વિવેકી પુરૂષો સ્વર્ગની ઇચ્છા કરતા નથી, અને બ્રહ્માના સદનતી ઉપર શુદ્ધ, સનાતન, જ્યોતિર્રૂપ, જેને પરબ્રહ્મ કહે છે એવું વિષ્ણુનું પરમપદ છે, જે પરમ પદને વિષય, દંભ, લોભ, મદ, ક્રોધ અને મોહથી વ્યાપ્ત થયેલા ને મૂઢ પુરૂષો છે તે તેવા લોકમાં જતા નથી. ને નિર્મળ, નિરહંકારી, નિર્ઘન, જિતેન્દ્રિય, અને ધ્યાન યોગમાં પ્રીતિવાળા ને વિષ્ણુભક્ત છે તે જાય છે. હે મુને ! ને વાત તમે મને પુછી તે વાત મેં કહી અતાવી હવે ! વમાનમાં એસો અને સ્વર્ગમાં તાકીદથી પધારો.

ભીષ્મપિતામહ-હે યુધિષ્ઠિર ! આ પ્રમાણે તેનાં વચન સાંભળી દેવદૂતને મુદ્ગલે કહ્યું કે, હું સ્વર્ગમાં આવીશ નહીં, તમે મુખેથી જાઓ, અને મારા તરફથી ઇદ્રાદિ દેવતાઓ અને બ્રહ્માર્ષિઓને તમારે વંદના કરવી, અને ક્ષમાપના કરવી. એમ મુદ્ગલનકપિ દેવદૂતને કહી પુનરાવૃત્તિ લક્ષણભૂત ને સ્વર્ગ તેમાં નિસ્પૃહ થઇ, સર્વ કામનાને ત્યાગ કરી, ધ્યાનયોગ પરાયણ થયા. તેમજ એકાંત નિવાસ, આહાર રહિત, મમતા રહિત, અહંકાર રહિત, સર્વ દુઃખ સહનશીલ, સર્વ પ્રાણી ઉપર હિત આહવાન, ઇન્દ્રિયો અને ચિત્તને નિગ્રહ કરી અને ને ચિત્ત છે તેને જીવાત્મામાં રોકી, તે પછી જીવાત્માને પરમાત્માની સાથે એકતા કરી ચિત્તની એકાગ્રતારૂપ યોગનો આશ્રય કરી દેવતાઓને દુર્લભ, જગતનું કારણ, દૃઢસ્થ, અને નારાયણરૂપ અચળ ને પદ છે તેને પામ્યા; માટે હે રાજેન્દ્ર તમે પણ ન્યાયથી જીતેલું ધન દાનમાં આપો, અને દાનથી જ્ઞાન પામી સિદ્ધિ પામશો.

૩૦૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! નિયમ વૃત્તવાળા બ્રાહ્મણ ક્ષેત્ર પામતા છતાં રાજથી દાન પ્રતિગ્રહ કેમ કરતા નથી, એ તમે મને કહો ?

ભીખપિતામહુ-ધાણું કરી રાજાઓ ઐશ્વર્યના મદથી પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વસતા નથી; એટલા વાસ્તે તેનાથી પ્રતિગ્રહ કરતા નથી. આંહી વૃષાદર્શિ અને સપ્તરૂપિના સંવાદરૂપ પ્રાચીન ઇતિહાસ છે તે કહું તેને સાંભળો.

૩૦૯ રાજાનું દાન ન લેણું એ વિષે સપ્તરૂપિના સંવાદનું

આખ્યાન.

કશ્યપ-અત્રિ, વસિષ્ઠ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ અને સૌવી અરૂંધતી તેમજ તેની ચંડા નામે દાસી અને પસુસખ નામે તેનો ભક્ત એ સર્વે તપથી શ્રાંતથષ્ઠ સનાતન બ્રહ્મચોકને સમાધીથી છૂતવાતી આશા રાખી પ્રરવા લાગ્યા. તે પછે કોષ્ઠક કાળે અનાવૃષ્ટિથી સર્વે પ્રજા હુધા અને તૃષાથી પ્રાણ મુક્ત થવાના કષ્ટમાં આવી પડ્યા. એથી અન્નવગરની બા પૃથ્વીમાં સપ્તરૂપિઓ પોતાના નિર્વાક સાંઠ કોષ્ઠકનો મૃત્યુ પામેલો પુત્ર પૃથ્વીના ગર્ભમાંથી મળેલો તેને સષ્ટ સંધવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. એવી રીતે અર્ચત કષ્ટ ભોગવતા રૂપિઓને દેખી વૃષાદર્શિ રાજા નીચે પ્રમાણે વચન કહે છે.

વૃષાદર્શિ-હે મુનિશ્વરે ! બ્રહ્માયે બ્રાહ્મણો સારું પ્રતિગ્રહરૂપ અનિર્દિત આજીવિકા સ્ત્રવેલ છે; માટે મારી માસેથી ગામ, વીહિ (ચોખ્ખા) યવ, વસ્ત્ર, રત્ન, સોનું પૃથ્વી, રૂપું, અને અનેક પ્રકારનાં વાહનો આદિ ને જોઇએ તે માગો, અમે આ શયને તથા દીઓ.

મુનિશ્વરે-હે રાજા ! બ્રહ્મણને રાજાનો પ્રતિગ્રહ મદિરા સરઓ છે; માટે એવા દાનથી અમને લોભ કેમ પમાડો છો ? દશ સૂના (છવના વધુનું સ્થાન) તે એક સૂના એવા દશ સૂના બરોબર એક ચક્રી (કુંભાર) એવા દશ ચક્રી સમાન એક ધ્વજ (ઢેઢ) દશ ધ્વજ સમાન એક વેશ્યા, દશ વેશ્યા સમ રાજા છે; માટે તેનો પ્રતિગ્રહ મહા ધોર છે. ને બ્રાહ્મણ લોભતા મોહથી દાન લે તો તામિત્વાદિ ધોર નરકમાં પડે છે. માટે હે રાજા ! તમારું કુશળ થાઓ, વાહન સહિત પાછા જાઓ, ને લાલચુ.

હોય તેને આપો એમ કહી વનમાં ચાલ્યા ગયાં. તે પછી રાજની આગ્રાથી તેના મંત્રિઓએ સૂવર્ણ ગર્ભિત ઉંખરાનાં ધૂળ પૃથ્વીમાં વેરણી નાખ્યાં. તે રૂપિઓ અન્નને ગોતતા ચાલ્યા જાય છે તેટલામાં રસ્તામાં ખરેલાં ધૂળ ભારવાળાં જાણી તેઓમાંના અત્રિરૂપિ આમ કહે છે.

અત્રિ-હું ભાઈઓ ! જે આ સૂવર્ણ ગર્ભિત ધૂળ અંધારા છે કેમ જે આપણે મૂઢ જ્ઞાનવાળા કે મંદ બુદ્ધિવાળા નથી, જેથી આ ધૂળને ન જોઈએ ? આંહીજ તેનું ધૂળ ભોગવીને મરણ પછે નરકને અર્થે કંપાય છે, માટે ઐયાયિ પુરૂષે જે અનર્થ છે તેનો છોટીજ ત્યાગ કરવો. જેને ધર્મ વાસ્તે દ્રવ્યની ચેષ્ટા કરવી હોય તેણે એમાંથી નિવૃત્ત થાવું એ ઉત્તમ છે કેમ જે ગારાને ધોવા કરતાં દૂરથીજ તેનો સ્પર્શ ન કરવો એ ઉત્તમ છે. જે પૈસા સાડું ધર્મ સાધે છે તે ધર્મ નહિ પણ અધર્મ કહેવાય છે. જે પરમાર્થ સાડું દ્રવ્યનો ત્યાગ કરે છે તે ધર્મ ભક્તિના લક્ષણવાળો થાય છે.

ભરદ્વાજ બોલ્યા કે જેમ છાંવડા થાય તેમ કેશ, દાંત, અક્ષુ અને ઓત્રાદિક ઈંદ્રિયો છાંવડા થાય છે, પણ એક તૃણા જીવાન થાય છે. જેમ દરજી સોઇથી લુગડાને શિવે છે તેમ સંસારરૂપી વસ્ત્ર તૃણારૂપી સોઇથી શિવાય છે. જેમ રૂર નામના મૃગનું શીંગડું કાળતા પ્રમાણથી વૃદ્ધિ પામે છે; તેમ વયે પોહોચતાં મનુષ્યથી તૃણા વૃદ્ધિ પામે છે; માટે જે તૃણા છે તે પાર વગરની, દુષ્પુર, સેંકડો દુઃખને વહન કરનારી અને ધણા અધર્મવાળી થાય છે માટે તેનો ત્યાગ કરો.

ગોતમ બોલ્યા કે સંતોષી કાલ મનુષ્ય ધૂળ મૂળથી પોતાનો નિર્વાહ કરી શકતો નથી ? કેવળ ઇંદ્રિયોની લોલતાથી સંકટમાં પ્રવેશ કરે છે. સંતોષીને સમગ્ર સ્થાનમાં સંપત્ત રહેલી છે જેમ પગરખાં પહે-રેલા મનુષ્યને આખી પૃથ્વી ચર્મથી મઢેલી છે. આ લોકમાં દાનનું ધૂળ પ્રત્યક્ષ મીઠું છે, પણ મરણ પછી કડવું થાય છે; એટલા વાસ્તે અન્ન ત શુભેચ્છક પુરૂષે આ ધૂળ ગ્રહણ કરવાં નહિં. જે પુરૂષ સત-

ગણી અથવા સહસ્ર ગણી દક્ષિણા સમેત પ્રતિગ્રહ કરે તે પાપી ગતીને પામે છે. અસંતોષી પુરૂષને પૃથ્વીમાં રહેલાં ચોખ્ખા, યવ, સુવર્ણ, પશુ અને સ્ત્રીઓ છે. તેમાંથી એક પદાર્થથી જ્યારે સંતોષ થાતો નથી ત્યારે વિવેકીએ શાંતિ કરવી.

વસિષ્ઠ બોલ્યો કે વિવેકીને ધર્મ સાફ દ્રવ્યનો સંચય કરવો તે વખાલુવા લાયક નથી. તેને તો પૈશાના સંચયથી તપનો સંચય વખાલુવા લાયક છે. જો સર્વ સંચયને ત્યાગ કરે તો સર્વ દુઃખ નાશ પામે છે. કોઈ સંચયવાન પુરૂષ દુઃખ રહિત દેખાતો નથી. બ્રાહ્મણ જેમ જેમ પ્રતિગ્રહ ગ્રહણ કરતો નથી તેમ તેમ સંતોષથી તેનું બ્રહ્મતેજ વૃદ્ધિ પામે છે. પૂર્વે આકિંચનપણું અને રાજ્ય એ બેને તુલામાં તોળવાથી રાજ્ય કરતાં સંતોષીનું આકિંચનપણું (દરિદ્રીપણું) અધિક થયું છે.

કુશ્યપ બોલ્યા કે બ્રાહ્મણને જે દ્રવ્યનો સંચય કરવો તે મહાન અનર્થ છે. પૈશાના ઐર્ધ્યમાં મૂઠ થયેલો બ્રાહ્મણ પોતાના કલ્યાણથી ભ્રષ્ટ થાય છે. જે અર્થની સંપત્તિમાં મોઢ છે, તે નરકને અર્થ થાય છે. સંતોષરૂપી અમૃતથી તૃપ્ત થયેલાને જે સુખ છે તે સુખ અસંતોષથી આમના તેમના દોડનારને નથી. અસંતોષ એજ પરમ દુઃખ છે; સંતોષ એજ પરમ સુખ છે; માટે સુખાર્થ મનુષ્યે નિરંતર સંતોષનું સેવન કરવું.

વિન્દ્યામિત્ર બોલ્યા કે જે પુરૂષ કામની ઇચ્છા કરે છે તેને કામ વધારે થાય છે. કામ છે તે કામના ઉપભોગથી નાશ પામતો નથી, ઉલટો અગ્નિમાં ધી હોમવાથી જેમ અગ્નિ વધે છે તેમ વૃદ્ધિ પામે છે. કામનાની ઇચ્છાથી પુરૂષ સુખ પામતો નથી. જેમ તેવર શકાના રયાન ભૂત વૃક્ષની છાયામાં સુખ પામે નહિ. જે રાજા કદાચિત્ આર સમુદ્ર પર્યંત પૃથ્વીને ભોગવે, તોપણ પાપાણુ અને મૂવર્ણની ઉપર તુલ્ય બુદ્ધિવાન થાતો નથી.

જમદગ્નિ બોલ્યા કે પતિગ્રહની જરોખર કોઈ પાપ નથી. બ્રાહ્મણ

તપવૃદ્ધિ પમાડે છે, પણ તેનું તપ પ્રતિગ્રહથી ભ્રષ્ટ થાય છે. જે બ્રાહ્મણ રાજા પાસેથી દ્રવ્ય પામી હર્ષ પામે છે તે મૂઢ અંતઃકરણવાળો નરકને દેખતો નથી. દાન લેવાને કદિ સમર્થ હોય તોપણ પ્રતિગ્રહમાં 'જોડાવું' નહિ કેમકે, દાનથી બ્રાહ્મણનું તેજ નાશ પામે છે. પતિગ્રહ લેવાને સમર્થ છતાં પ્રતિગ્રહથી નિવૃત્ત થએલાને દાન દેનારને ધર્મ છે; માટે તે પુરૂષે પ્રતિગ્રહ ગ્રહણ કરવો.

અરૂંધતી બોલ્યા કે જેમ કમળતાંતું કમળના મધ્યમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ તૃણારૂપી તાંતું મનુષ્યના સમગ્ર દેહમાં રહેલ છે તે કુષ્ટમતિ પુરૂષથી ત્યાગ ન થાય. શરીર છૂલું થાય તોપણ તૃણા છૂલું થાતી નથી. તેને પ્રાણાતિક રોગ કહે છે. તૃણાને જે ત્યાગ કરે છે તેનેજ સુખ છે. જેણે આશાને ત્યાગ કરી તેણેજ અધ્યન, શ્રવણ, અને સર્વ ઉપાસન કર્યું છે.

ચંડા-બોલી કે જેમ બળીયાથી નિર્બળ બીહુ છે તેમ આ પ્રતિગ્રહ રૂપ ઉગ્ર ભયથી મહત્પુરૂષોની પેટે હું બીહું છઉં.

પશુસંખ-બોલ્યો કે નિરંતર સત્કર્મ પરાયણ વિદ્વાન્ પુરૂષો જે આચરણ કરે છે, તેનું વિવેકી મનુષ્યે આત્માના હિત વાસ્તે આચરણ કરવું.

ભીષ્મપિતામહ-હે રાજા ! એવાં વચન પરસ્પર કહિ હેમ ગર્ભિત પ્રણને ત્યાગ કરી દૃઢવ્રતવાળા સર્વે ઋષિઓ ત્યાંથી બીજે ઠેકાણે ચાલી નીકળ્યા. તે પછે પ્રણ કુલનું ભક્ષણ કર્તા વિચરે છે; તેટલામાં અચાનક આવેલા શુનઃસખ નામના સન્યાસીને દીઠા. તે પછે તેની સાથે વનમાં થોડેક દૂર જાય છે, તેવામાં કમળ સહિત વિસ્તૃત તળાવ દીકું. તે તળાવમાં બધાઓ પ્રવેશ કરી તેમાંથી કમળ વિણી તેને કાંઠે નાંખી જળક્રિયા (સ્નાનાંગ તર્પણ) કરી જળથી બહાર નીકળે છે, તેટલામાં કમળો ને ન દેખી પરસ્પર આવું વચન કહે છે.

રૂષિઓ-બોલ્યા કે ભૂખથી પરાભવને પામતા અને આહારની

ધ્રુવધાળીનાં કમળોને કાણુ ધાતકી પુરુષ લઈ ગયો હશે ? આ કમળોને સોંપ કરનાર આપણેજ છંદ્રએ; માટે આપસમાંજ વિચાર કરવો.

ભીષ્મપિતામહુ-હે રાજા ! સર્વે ગૌતમાદિક મહાકવિઓ પોતાની શંકાના સમાધાન સાથે પરસ્પર પુછી આપસમાં પોતાની શુદ્ધિ વારતે શપથ ખાય છે.

અગ્નિ બોલ્યા કે પ્રાણજીને પાળનાર, સર્વ દેવે નમસ્કાર કરેલા, ત્રણું લોકની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને સંહાર કરનાર વિષ્ણુ દેવને તેમજ સર્વ જગતને ધારણ કરનાર અને પાલણ કરનાર જગત્ ગુરુ બ્રહ્માને જે ત્યાગ કરી અન્ય દેવને લજે તે કમળની ચોરી કરે. વેદ લાણીને સ્ત્રી અને અગ્નિનો ત્યાગ કરે, તેમજ વિવાદથી પ્રાણજીને પરાજય કરે તે કમળની ચોરી કરે.

કશ્યપ બોલ્યા કે જે વેદનિર્દા વિષ્ણુ ભક્તનું અપમાન અને જ્ઞાન વિધાયી વિમુખ છે તે કમળની ચોરી કરે. જે નિરંતરે જાદું બોલે, વ્યાજથી પોતાની આજીવિકા ચલાવે અને કન્યાને મૂંઝવણી આપે તે કમળની ચોરી કરે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા કે ભારતાદિકની કથા સાંભળતાં નિદ્રાવશ થાય અને ધર્મોપદેશક શાસ્ત્રને મુકી અન્ય શાસ્ત્રને સાંભળે તે કમળની ચોરી કરે. ઋષ્ટ વગરની સ્ત્રીનું ગમન કરે અને દિવસે શયન કરે, તેમજ પરસ્પરમાં અતિથિ થાય તે કમળની ચોરી કરે. જે કમળની ચોરી કરે તે એક કૂવાનું પાણી પીનાર જે ગામ તેમાં રહેનાર ચંદ્રીપતિ પ્રાણજીની તુલ્યતાને પામે.

ભરદ્વાજ બોલ્યા કે ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળી પાપનું સેવન કરે અને સ્વામર્થ છતાં દાનકિન થાય તે કમળની ચોરી કરે. વિષ્ણુનાં ત્રણ તમા ધર્મથી વિમુખ થાય અને કુસિદ્ધર્મ, જેવાંજ ત્રણથીયે હોય તે કમળની ચોરી કરે. જે સર્વ પ્રાણી ઉપર ધાતકીપણાથી વર્તે, અમુદ્ધિ છતાં અઢં-ધરથી વર્તે, પારકું સાદું ન દેખી ચાડી કરે તે કમળની ચોરી કરે,

રાહો નાખી ક્રોધથી મારનારને સામે મારે અને સર્વ રસને વેચે તે કમળની ચોરી કરે.

ગોતમ બોલ્યા કે આવેલા અતિથિને જે ત્યાગ કરે, અને પાકનો ભેદ કરે, નિરંતર શુદ્ધતા અન્નને જમીને તે કમળની ચોરી કરે. જ્ઞાન આપી પાછું કહિ બતાવે, સ્ત્રીનાથી પોતાની આજીવિકા ચલાવે અને પોતે એકલો મિદાન ખાય તે કમળની ચોરી કરે. અંતરમાં દુષ્ટ, બહાર શાંત, બ્રહ્મવેત્તાના દેવમાં તત્પર અને ધર્મની નિંદામાં તત્પર રહે તે કમળની ચોરી કરે. જે નિરંતર કર્મમાં આસક્ત થઈને મિથ્યા ધ્યાન ધરી લોકોને મોહ પમાડે તે કમળની ચોરી કરે.

વિદ્યામિત્ર બોલ્યા કે તીર્થયાત્રામાં તત્પર થઈ તીર્થોને દૂપણ પમાડી અને તીર્થોમાં ધાત કરે છે તે કમળની ચોરી કરે. જે પાખંડ ધર્મમાં રહિ બીજાઓને તેમાં સાથે અને પોતે એવું થઈ બ્રાહ્મણપણાને દૂપણ પમાડે તે કમળની ચોરી કરે. અહર્નિશ કામમાં પ્રીતી રાખી દિવસે સ્ત્રી સેવન કરે અને નિરંતર બીજા માટે તે કમળની ચોરી કરે. જે પારકી નિંદા કરે, પરદારા સેવન કરે, પારકું દ્રવ્ય હરણ કરે તે કમળની ચોરી કરે. જે રસને વેચનાર, અને દાસત્વ કરનાર તે કમળની ચોરી કરે. જે ચાકર અને અતિથિને, લાગ કરી પોતા વાસ્તે અન્ન રાંધી જમી છે તે કમળની ચોરી કરે.

જમદગ્નિ બોલ્યા કે જે દેવનિંદા, બ્રાહ્મણ નિંદા અને પશુની સાથે ક્રીડા કરે તે કમળની ચોરી કરે. જે ચોરી કરીને ચોરને સૂચના આપી ખોટા આરોપ નાંખે તે કમળની ચોરી કરે. જે વેદની નિંદા, ગામની નિંદા અને રાજાની નિંદા કરે તે કમળની ચોરી કરે. જે દુર્મતિ માતા પિતાનું અપમાન કરે અને સસરાના દ્રવ્યથી પોતાની આજીવિકા ચલાવે તે કમળની ચોરી કરે.

અરૂંધતી બોલ્યા કે જે સ્ત્રી પરતી સાથે વાદ કરવામાં, પરને દૂપણ દેવામાં તત્પર અને પારકા ઘરમાં, પ્રીતીવાળા તે કમળની ચોરી

કરે. જે સ્ત્રી ઇતિહાસ, પુરાણ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મને લાગ કરી પોતાની ઇચ્છાથી વિચરે તે કમળની ચોરી કરે. જે સ્ત્રી પતિને, પતિના મિત્રને, સુહૃદ્યને અને લાઘ બાંધવને લાગ કરી અન્યની સાથે પ્રીતી રાખે તે કમળની ચોરી કરે. જે સ્ત્રી દરિદ્રી, વિકળ, રોગથી પીડીત અને વૃદ્ધ પતિનું અપમાન કરે તે કમળની ચોરી કરે.

અંડા બોલી કે જે સ્ત્રી જાતીથી શૂદ્રી છે અને શૂદ્રની દારથ પહોંની ઇચ્છા રાખી શૂદ્રની દારથ પહોં કરે છે તે કમળની ચોરી કરે. જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામી સાથે અવલી ચાલી ઉલટી ચોરી કરે અને દેવતાને નમસ્કાર કરતી નથી તે કમળની ચોરી કરે.

પશુસખ-બોલ્યા કે જે શૂદ્ર બ્રાહ્મણની આગળ ચાલી બ્રાહ્મણના રસ્તાને બાંધ કરી ઉલટી તેને ચાચા કરે છે તે કમળની ચોરી કરે. જે હીનજાતિ સાથે પ્રીતી રાખી તેનો ચાકર થઇને રહે અને સર્વ સત્કર્મનિ ક્રિયાથી રહિત થાય તે કમળની ચોરી કરે.

શુન-સખ બોલ્યા કે જે અતિથિપ્રિય ગૃહસ્થ ન્યાયથી વેદ ભણાવનારની પાસે નિરંતર સલ્ય બોલે છે તે કમળની ચોરી કરે. જે અગ્નિની વિધિ પ્રમાણે ઉપાસના કરી નિરંતર યજ્ઞન કરે અને બ્રાહ્મણને ઘેર જાય તે કમળની ચોરી કરે. જે રાગદ્વેષથી રહિત અને સંસારને અસારરૂપ જાણી નિરંતર પારકું હિત કરે તે કમળની ચોરી કરે. જે જ્ઞાનવિદ્યામાં પ્રીતીવાન વિષયમાં નિરપૃથક, સર્વ દુઃખને સહન કરનાર, છતેન્દ્રિય, મૃતિકા, પાપાણુ અને સુવર્ણમાં સમ જોનાર, એકાએક, પરમાર્થને જાણનાર, પરની હિંસાથી રહિત અને બ્રહ્મસાધુજ્ઞ (મુક્તિ)ની ઇચ્છા રાખનાર હોય તે કમળની ચોરી કરે. જે મદ રહિત થઇ સર્વ અધર્મકાર્યમુક્ત પોતાની કન્યા યોગ્ય વરને આપે તે કમળની ચોરી કરે છે.

મહુઝ્ઝિઓ બોલ્યા કે હે શુન-સખ ! આ વાત સર્વ દિવસને ધ્રુષ્ટ છે અને તમે સમ ખાધા તેથી તમેજ કમળ ચોરયાં છે, એમ અમને પ્રતીતી થઇ છે.

શુનઃસખ-બોલ્યા કે હે દિવ્ય ! તમારા મુખથી ધર્મ સાંભળવા સાઈ આ કમળ મેં છુપાવ્યાં હતાં અને હું ધંદ્ર છઠં જોમ જાણો. હે ઋષિશ્વરો ! તમે અલોભતાથી અક્ષય લોકને જીત્યા છો; માટે આ વિમાનમાં બેસી સ્વર્ગમાં ચાલો.

ભીષ્મપિતામહ-હે રાજા ! તે મહર્ષિઓ આ ધંદ્ર છે જોમ જાણી પ્રસન્ન થઈ તેની સાથે સ્વર્ગમાં ગયા. શબ્દનું મહાજુ કરી જીવનું તે સાઈં પણ રાજાને પ્રતિગ્રહ કરવો નહીં જોમ જાણી તૃષ્ણાને અને તેથી થએલા લોભને ત્યાગ કરી સ્વર્ગમાં ગયા. ક્રોધ આ ઋષિઓના ચરિત્રોને નિરંતર સાંભળે તે સર્વ પાપથી રહિત યઈ સ્વર્ગમાં જાય છે.

૩૧૦ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! દુર્જનના સંસર્ગથી શું હાની થાય છે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-દુર્જનના સંસર્ગથી સજ્જન પ્રરૂપ પણ દોષને પામે છે. જેમ રાવણના અપરાધથી સમુદ્રને બંધન પ્રાપ્ત થયું હતું. દુર્જનના સંગ થોડો હોય તોપણ તે વિસ્તાર પામેલા સદ્મુખને હણે છે. જેમ થોડા છાસના સંસર્ગથી દુધના ગુણ અને રૂપ પ્રરી જાય છે. દુર્જનના સંસર્ગથી પગલે પગલે માન હાની થાય છે. લોહાના સંસર્ગથી અગ્નિ ઉપર સુદ્ગરોના ધા પડે છે. દુર્જનના સંસર્ગથી ગુણને જાણનારા પ્રરૂપનું ચિત્ત પણ વિવિધાસકત થાય છે. જેમ ગાયનમાં રાગી થયેલા શ્રુગ અકસ્માત્ પ્રલયને પામે છે.

૩૧૨ દ્રૌપદી-સત્યભામાજી સ્નેહ (ત્રેમ)નું બંધન કેવું છે તે મને કહો ?

સત્યભામાજી-હે સખિ ! જે સ્વાભાવિક ત્રેમ છે તે દુરથી પણ જણાઈ આવે છે. ચંદ્રે જો કે દૂર રહ્યો છે તો પણ ચક્રોર પક્ષીની ઝીનાં બે નેત્રને આનંદ પમાડે છે. કારણ કે ક્યાં ચંદ્રનું મંડલ અને ક્યાં સમુદ્ર, ક્યાં રવિ અને ક્યાં પશાકર, ક્યાં મેઘ અને ક્યાં મયૂરની નિર્મલ પક્ષિ, ક્યાં ભ્રમર અને ક્યાં માલતીનાં પુષ્પનો હાર, ક્યાં હંસ અને

ક્યાં માનસ સરોવર તેથી જે જેને પ્રીતિથી માનેલ પ્રિય છે તે તેને ફરે છતાં પણ નહકળ છે.

૩૨૨ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! સર્વ વસ્તુ સ્થાનમાંજ કેમ શોભે તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-મધર પોતાના સ્થાનમાં રહીને ગજેન્દ્રને પણ ખેંચે છે. તેમ મધર જે સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થાય તો એક જ્ઞાન પણ તેનો પરાલભ્ય કરે છે. નહારી વસ્તુ પણ કાંઈક આશ્રયના યોગથી શોભા પામે છે. જેમ મલીન કાળજી પણ કાંતાના નેત્રમાં રહ્યું હોય તો શોભે છે. કાળજી મલીન છે પણ કાંતાના નેત્રના આશ્રયથી શોભે છે. રાજ, કુલીન સ્ત્રી, વિપ્ર, મંત્રી, મેઘ, દાંત, કેશ, પુરુષ અને નખ એ સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થયેલા શોભતા નથી, માટે યુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાનું સ્થાન છોડવું નહીં.

૩૨૩ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ધીરપુરુષોનું વર્તન શું તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-વિપત્તિમાં પણ જે પોતાના સ્વરૂપને છોડે નહીં, તે પુરુષને ધન્ય છે. સૂર્યના કીરણોથી તપેલું જરૂર પોતાના દેહનો ત્યાગ કરે છે પણ શીતળાનો ત્યાગ કરતું નથી. પ્રલય કાળના પવનથી હલ્લા એવા પર્વતો ચલીત થાય છે પણ ધીર પુરુષોનું નિશ્ચલ મન દ્રષ્ટીથી પણ ચલીત થતું નથી. જેના ચિત્તને કાંતાનાં કટાક્ષરૂપ જાણે છેદતા નથી, કોપરૂપી અગ્નિનો તાપ જેને ખાળતો નથી અને લોભના પાશલા જેના ધણા વિષયોને ખેંચતા નથી, એવો ધીરપુરુષ આ સમગ્ર ત્રણ લોકોને જિતે છે. દરિદ્રી હોય પણ જે તે ધૈર્ય વૃત્તિવાળો હોય તો તેનો ધૈર્યગુણ ટાળી શકતો નથી. જે અગ્નિને નીચા મુખવાળો કરે તો પણ તેની શિખા નીચે થતી નથી.

૩૨૪ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! મોટાટા પુરુષોના સત્સંગથી શું લાભ થાય તે મને કહો !

ભીષ્મપિતામહ-મોટા લોકોનો સંસર્ગ કોની ઉન્નતિ કરતો નથી એ મનની પાંખડી ઉપર રહેલું જળ સુકતા ૫૫ (મોતી)ની સોભાને

ધારણુ કરે છે. જે નિર્મળ આશ્રય છે તે હલકી વસ્તુને મોટા મૂલ્યવાળી કરે છે. (અર્થાત્ જે પુરુષ નિર્મલ છે તેનો સમાગમ હલકાને મોટા કરી દે છે). જલનું અલ્પ બિંદુ છીપમાં મોતી થઈ જાય છે. કષ્ટપૂર્ણ કષ્ટેલા મનોરથોને આપે છે, કામધેનું ઇચ્છીત પદાર્થને દુઝે છે, ચિંતામણિ ચિંતાવેશી વસ્તુને આપે છે અને સત્પુરુષોનો સંગ તો સર્વ વસ્તુને આપે છે. રાજાની પાસેથી ધન મેળવ્યા શિવાય પણ તેના આશ્રિત પુરુષો સંપત્તિને પામે છે. જુઓને મોટા જલના દ્રોની પાસે રહેલી વનસ્પતિ લીલીજ રહે છે. સર્વ રીતે સર્વ સંગ તથા દેવો પણ જે તે તથા શકાય નહીં તો સત્પુરુષોનો સંગ કરવો, કારણ કે, સત્પુરુષો સંગનું આપણ છે. શાંતિપર્વ.

૩૧૫ ચાંદ્રગિરિ-પિતામહ ! અહિંસાનું શું ફળ અને મહાત્મ છે તે કહો ?

લીખપિતામહ-જે મનુષ્ય, કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરતો નથી, તે મનમાં જે ધારે છે, જેને માટે પ્રયત્ન કરે છે અને જેના ઉપર મન કરે છે તે વસ્તુ તેને આવી મળે છે. પ્રાણીઓની હિંસા કર્યા વિના કાંઈ માંસ મળી શકતું નથી, તેમ પ્રાણીઓની હિંસા કરવાથી કંઈ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી, માટે માંસ ભક્ષણ કરવું નહીં. જે પુરુષ કોઈને નહીં મારે એવાં ગરીબડાં જનાવરની પોતાનાં સુખને માટે હિંસા કરે છે, તેને જીવતાં તથા મુવાં પછી કોઈ પણ ડેકાણે સુખમાં વધારો થતો નથી. જે પુરુષ કોઈ પણ પ્રાણીઓને બાંધવાની, મારવાની અને દુઃખ આપવાની ઇચ્છા પણ કરતો નથી, તે સર્વનું હિત ઇચ્છનારો પુરુષ અનંત સુખ પામે છે. જે મનુષ્યો સર્વ પ્રકારની હિંસાને છોડી દે છે, તથા જેઓ સર્વને આશ્રય આપે છે, તે મનુષ્યો સ્વર્ગમાં જાય છે. અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે, અહિંસા એ પરમ દમ છે, અહિંસા એ પરમદાન છે, અને અહિંસાએ મોટી તપસ્યા છે. અહિંસક મનુષ્યને તપસ્યાનું અક્ષય ફળ મળે છે, અહિંસકને સર્વદા યત્ન કરવાનું ફળ પણ

મળે છે, તથા અહિંસક મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓને માતાપિતા સમાન ગણાય છે. અનુશાસન.

૩૧૬ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! દમ એટલે શું અને તેથી શું લાભ થાય તે કહો ?

લીંગમપિતામહ-પુરુષનું શરીર એ રથ, આત્મા એ સારથિ અને સર્વ ઇન્દ્રિયો, ઘોડાઓ કહેવાય છે, ધીર મનુષ્ય, રથીની પેઠે સાવધાન થઇને તે સારા અને કેળવાયલા ઇન્દ્રિયરૂપી ઘોડાવડે સુખથી વિહાર કરે છે. દમદારા તેજની વૃદ્ધિ થાય છે, દમ અતિ પવિત્ર છે, પુરુષ દમથી મહા તેજસ્વી અને પાપ રહિત થઇને મહત્પદને પામે છે. વેદાર્થના રહસ્યને જાણનારા વૃદ્ધ પુરુષો, દમનાંજ વખાણુ કરે છે, સર્વ વર્ણોએ તથા બ્રાહ્મણોએ તો વિશેષે કરીને દમનું સેવન કરવું જોઇએ, જે દમથી રહિત છે, તેનાં કામ સિદ્ધ થતાં નથી, ધર્મ ક્રિયા, તપ અને સાત્ય, એ સર્વ દમને આધારે ટકી રહેલાં છે. શાંતિપર્વ.

૩૧૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ધર્મ જાણનારાનું લક્ષણ શું તે કહો ?

લીંગમપિતામહ-વેદનો તથા વેદમાંથી હવળની કાઢેલી રમૂતિ ઓને જે, વેદ તથા શાસ્ત્રને અનુસરતો તર્ક કરીને વિચાર કરે છે તે, ધર્મને જાણે છે, ખીજે ધર્મને જાણતો નથી. મનુસ્મૃતિ,

૩૧૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ધર્મનું તત્વ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ ક્યાં ત્રણ પ્રમાણો જાણવાની જરૂર છે તે કહો ?

લીંગમપિતામહ-ધર્મનું તત્વ જાણવાની ઇચ્છા રાખનારાએ ત્રણ પ્રમાણો સારી પેઠે સમજવાં જોઇએ, એક તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ (નજરે માલમ પડતું હોય તે), ખીજું અનુમાન પ્રમાણ અને ત્રીજું વેદ તથા રમૂતિ પુરાણ આદિનાં વચનોનો આધાર આટલી બાબત જાણવી જોઇએ. મનુસ્મૃતિ.

૩૧૯ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ચોરી કરવાથી શું પાપ થાય છે તે કહો ?

લીંગમપિતામહ-પ્રત્યક્ષમાં અથવા તો પરોક્ષમાં દિવસે અથવા

તો રોત્રે, પારકું-ધન, જેના ઉપર આપણી માલીકી નથી, તેને લઇ લેવું, તેને ચોરી કહે છે. ખડ, શાક, માટી, અથવા તો પાણી જેવી વસ્તુ પણ, જો પારકાની ચોરી લેવામાં આવે તો, મનુષ્યોનો નરકમાં વાસ થાય છે, માટે કોઇ પણ કિમતી અથવા નજીવી પણ કોઇની ચીજ ચોરવી એ ગુન્હો ગણાય છે. અને તે માણસ ધિક્કારને પાત્ર ગણાય છે.

કર્મપુરાણ.

૩૨૦ ભરદ્વાજમુનિ-ભૃગુઋષિ ! ધર્મનું લક્ષણ શું ? અને ધર્મ કેટલા પ્રકારથી થાય છે તે કહો ?

ભૃગુઋષિ-મનુષ્યો પોતપોતાનો ધર્મ પ્રતિ પાલન કરે તો સ્વર્ગને ભોગવે અને અન્યથા આચરણ કરે તો તે અતિ મૂઢ કહેવાય.

૩૨૧ યુધિષ્ઠિર-ભીષ્મપિતામહ ! જોને પુષ્ટિની કામના હોય તેને પુષ્ટિ મળે અને ક્યાં કર્મ કરવાથી સુખ મળે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જે શ્રાદ્ધ કરીને પિતૃઓને પ્રસન્ન કરે છે, તે જગત્માં સિદ્ધ થાય છે અને અંતે સ્વર્ગમાં સુખને પામે છે. જે જ કામના મનમાં ધારી મનુષ્ય શ્રાદ્ધ કરે તે તે કામના પિતૃની કૃપાથી મનુષ્યને મળે છે.

૩૨૨ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ગંગાસ્નાનનું ફળ તથા મહાત્મ્ય શું તે મને કહે ?

ભીષ્મપિતામહ-ગમે તે દેશ ગમે તે પર્વત અને ગમે તે આશ્રમમાંથી જ્યાં ગંગાજી વહન કરે છે તે સર્વ પવિત્ર જાણવાં. જે ફળ ગંગાના સંબંધથી પ્રાપ્ત થાય છે તે તપથી, પ્રદાચર્યથી, યજ્ઞથી અને ત્યાગથી પણ મલતું નથી. આ જગતમાં દુઃખથી ચેતન વગરના અને હિતમ ગતિ જોતનારાને ગંગા વગર બીજી કોઇ ગતી નથી ગંગાજી સેંકડો પુરુષોને પોતાના દર્શનથી, પાનથી અને નામ લેવાથી પવિત્ર કરે છે. ગંગાનું નામ લેવાથી, ધ્યાનથી પાનથી અને સ્નાનથી જે વંશને સંસાર સમુદ્રમાંથી તારે છે. મન, વાણી અને કાયાનાં પાપથી અસ્ત

થયેલા પુરૂષો ગંગાના દર્શનથી પવિત્ર થાય છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. જે મનુષ્ય કાયાની શુદ્ધિ વારતે એક સફલ આંદ્રાયણ કરે અને એક મનુષ્ય ગંગાજળનું પાન કરે તે એક જણને સમ રૂળ થાય છે. જેમ અગ્નિ રૂતના ઢગલાને નાશ કરે, જેમ સૂર્યના ઉદયથી અંધકાર નાશ થાય; તેમ ગંગાજળના સ્નાનથી પાપ માત્રનો નાશ થાય છે. પ્રથમની અવસ્થામાં જે પાપ કર્યા હોય અને પછેની અવસ્થામાં ગંગાજળનું સેવન કરે, તે પાપને ઘોષ પરાંગતિને પામે છે. આંધળા, નપુંસક, જડ, અંગ વગરના, પતિત, રોગી અને અત્યંત વગેરે ગંગાના સેવનથી દેવતાની તુલનાને પામે છે. જે બ્રહ્મ મનુષ્ય દૂર રહેતા હોય, તોપણ ગંગા ગંગા ગંગા એમ બોલે તો તે પરાંગતિને પામે છે. સર્વ પિતૃગણો તો એવી ઇચ્છા કરે છે કે “ અમારા વંશનો કોઈ પુત્ર્યાત્મા ક્યારે ગંગા સ્નાન કરવા જશે ? ગંગાના જળથી પિત્રિઓને ક્યારે તૃપ્ત કરશે ? જ્યારે તૃપ્ત કરે કે તેનો જન્મ સાદૃશ્ય યાશે ” ગંગામાં મરણ, કૃશવની ભકતી, અને બ્રહ્મ વિદ્યા પ્રાપ્ત થવાં તે અલ્પ લાભનું રૂળ નથી. પ્રાણુનાં ઉત્ક્રમણના સમયમાં અને કોઈ જગોથી પડી જવાના સમયમાં શ્રદ્ધા યુક્ત થઈ મનમાં ગંગાનું સ્મરણ કરે તો પરમ ગતિને પામે છે. જે મનુષ્યના અસ્થિ ગંગાજળમાં નેટલા દિવસ રહે તેટલા હજાર વર્ષ પર્યંત વિશિષ્ટ લોકમાં પુન્ય છે. જે દેમાણયના શિખરથી દેડાં હિતરે છે અને જેને સદાશિવ મસ્તકે ધારણ કરે છે તેનું ત્રિકાળ દર્શન ઋષિઓ અને સર્વ દેવતાઓ સેવન કરે છે એવાં ગંગાજળને કોણ સેવન ન કરે ? પાનપ્રસયોગે, સંન્યાસિઓએ, જૈનસ્યોએ, અને બ્રહ્મચારિઓએ સેવન કરેલાં ગંગાનો કોણ આશ્રય ન કરે ? દેવતાઓને વરદાન દેનારાં અને સર્વ લોકની પ્રતિષ્ઠા કરનારા ગંગાને જે સેવન કરે તે મહાત્મા કૃતાર્થ થાય છે એમાં સંશય નથી. આવી રીતે ગંગાના મહિમાનો એક દેશ કલ્પો. સમગ્ર વર્ણન કરવાને હજારો વર્ષ પર્યંત કલા કરે તોપણ તેનો પાર આવતો નથી. કોઈ સમુદ્રના સ્નાનની અને મેરૂ પર્વતના કાંકરાની ગણતરી કરી સકે નહિ. તેમ લાગીરથીના ગુણને કહી શકતો નથી.

ગંગા, યમુના, ગોદાવરી, સરસ્વતિ, નર્મદા, સીંધુ, કાવેરી પ્રત્યાદિ
પવિત્ર નદીઓમાં સ્નાન કરવાનું મહાત્મ્ય પણ શ્રી ગંગાસ્નાન તુલ્ય છે.
સર્વ અર્થ કરતાં ધર્મ ઐષ્ટ છે તે વિષે દ્વિજ અને

કુંડાધારનો સંવાદ.

૩૨૩ મુધિષ્ટિર-પિતામહ ! ધણાક ધર્મને વખાણુ છે અને ધણાક
અર્થને વખાણુ છે તેમાંથી વધારે લાભકારક કોણુ છે એ મને કહો ?

લીંગમપિતામહ-કેટલાક મુનિઓ દ્રવ્યને અશાશ્વત કહે છે અને
કેટલાક દેવવિત્ત (સ્વર્ગ પામવાનાં સાધન) ને સુખદાયક કહે છે. એ વિષે
એક કુંડાધાર નામે દેવતાએ પોતાના ભક્તનો જેમાં ઉદ્ધાર કર્યો તે પુરા
તન કથા કહું તે સાંભળો. પૂર્વે કોઈ એક નિરધન બ્રાહ્મણ કે જેણે
દ્રવ્યના લોભથી દેવ પૂજન કરવા માંડ્યું; તોપણુ દ્રવ્ય મળ્યું નહિ, તેથી
તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે, હું કયા દેવતાની આરાધના કરું કે,
જે દેવતા મને તુરત પ્રસન્ન થાય ? એમ વિચાર કરે છે એટલામાં 'કુંડા
ધાર' દેવતાને દોડા, એટલે તેનું જ ચિંતવન કર્યું કે, આ દેવ મારું શ્રેય
કરશે; માટે તેની સમીપ જઈ સેવા કરું તો મને પ્રસન્ન થઈ દ્રવ્ય અને
સામર્થ્ય દેશે. મેં સાંભળ્યું છે કે, આગળ બ્રહ્માએ વિષ્ણુ ઉપર કોટિયા
વધિ વર્ષ પર્વત આરાધના કરીને ત્રણ લોકનું વિધાતાપણું મેળવ્યું છે,
તો આ વિષ્ણુને થોડાક કાળમાં પ્રસન્ન કરવાને કોણુ સમર્થ થાય ? એ
તો સમુદ્રને હાથવતી તરવા જેવું છે; માટે હું તો થોડા કાળમાં પ્રસન્ન
કરવા સારું યથાવિધિ પ્રમાણે આ કુંડાધારની આરાધના કરું એમ વિચાર
કરી તે કુંડાધારની ચંદન, પુષ્પ, ધૂપ દીપ અને નૈવેદ્યાદિક ઉપચારથી
પૂજા કરવા લાગ્યો. તે પછે થોડાક કાળમાં કુંડાધાર તે બ્રાહ્મણની ઉપર
પ્રસન્ન થઈ આવું વચન કહે છે હે દ્વિજ ! સત્કર્મોએ બ્રહ્મહત્યા, સુરા
પાન, ચોરી અને વ્રતભંગ કરનારની નિષ્કૃતિ (નિવારણ) કહેલ છે, પણ
કૃતધર્મીની નિષ્કૃતિ કહિ નથી; કૃતધર્મીની સાથે દર્શન, કીર્તન, સ્પર્શન,
ભાષણ અને સ્મરણાદિક પણ કરવું નહિ. કેમ જો તે ચાંડાળ સરખો છે.

તેં તો મારો બહુજીવિપકાર કર્યો છે એવાં વચન કહિ કુંડાધાર તે દિનને સાથે લેઈ દેવતાની સભામાં જઈ નમસ્કાર કરી પાસે ઉભા. તેટલામાં અત્યંત કાંતિવાળા મહિંભદ્ર નામે દેવતાએ હાથ જોડી પાસે હોલેલા કુંડાધારને પુછ્યું જ હે કુંડાધાર ? શું ઇચ્છા કરો છો ?

કુંડાધાર-હે દેવ ! જો તમે પ્રસન્ન થયા હો તો અમારો કોઈ દિન ભક્ત છે તેનો અનુગ્રહ કરવાને ઇચ્છા ધારું છું. એવાં તેનાં વચન સાંભળી મહિંભદ્ર કુંડાધારને આવાં વાક્ય કહે છે.

મહિંભદ્ર-હે કુંડાધાર ! તારું કલ્યાણ થાઓ. બેઠા થાઓ બેઠા થાઓ, સુખી થાઓ, જોટલા ધનની ઇચ્છા હાય તેટલું ધન હું તેને આપું. તે પછે કુંડાધારે મનમાં વિચાર કર્યો કે “જોટલું માનુષવિત્ત છે તે બધું નાશ-વંત છે; આને વારસે ધર્મ, બુદ્ધિની પ્રાર્થના કરું. મોટા દ્રવ્યનાં સમુહને, અથવા પૃથ્વીના રાજ્યને હું મારા ભક્તને દેવા ઇચ્છા કરતો નથી, તેને તો શમ એજ ધર્મ છે. વિદ્યા, તપ, ધન, શૌર્ય, કુલીન, આરોગતા, રાજ્ય, યશ અને સ્વર્ગ એ સર્વનો ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે; માટે વિવેકી પુરૂષે લોભથી, ક્રોધથી, રોષથી, મત્સરથી, કામનાથી અને ભયથી ધર્મ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો નહિ. જો પુરૂષ લોભથી ધર્મ બુદ્ધિને ત્યાગ કરી દ્રવ્યની ઇચ્છા કરે છે તે સુવર્ણના સમૂહને ત્યાગ કરી ધૂળના સમુદાયને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. દેવ, મનુષ્ય, ગંધર્વ અને ગુણક એ સર્વે ધાર્મિક પુરૂષની પૂજા કરે છે. દ્રવ્યવાળાની પૂજા કરતા નથી. દ્રવ્ય વગરના હોય તોપણ ધાર્મિક પુરૂષો સ્વર્ગમાં જાય છે. સંપન્ન હોય તોપણ ધર્મ-હીન પુરૂષો નરકમાં પડે છે; માટે આ બ્રાહ્મણ નિરંતર ધર્મ પરાયણ થઈ ધર્મની સિદ્ધિને પામે, એ મારો અનુગ્રહ છે” એમ વિચાર કરીને કહ્યું કે આ બ્રાહ્મણને ધર્મ બુદ્ધિ આપો. એવાં વચન સાંભળી મહિંભદ્ર બોલ્યા કે, હે કુંડાધાર, આ બ્રાહ્મણ કાયાના કલેશ વગર ધર્મનાં પ્રજ-ભૂત રાજ્ય અને નાનાં પ્રકારનાં સુખ ભોગવો.

ભીષ્મપિતામહ-હે રાજા ! એવી રીતે કુંડાધારને, ધન સારું

પારંપર શ્રેયસી કરી તેમજ કુંડાધાર ધર્મની પ્રાર્થના કરી. તે પછે તે દેવતા પ્રસન્ન થઇ આવું વચન કરે છે.

મળિષદ્વ-હે કુંડાધાર જનશ્રી તમે પરમસિદ્ધિને પામશો. તે પછે દુર્લભ કુંડાધાર વરદાન પામી પોતા પાસે આવેલા બ્રાહ્મણના મનમાં શ્રેયસ્યના ઉપાયનો વિચાર કરીને ધનની ચિંતાથી ત્રિજુ થયેલા બ્રાહ્મણને બોલાવી તેની આગળ વનસ્ત્ર વસ્ત્ર મુક્યાં તે પછે તે બ્રાહ્મણ પોતાની પાસે પડેલાં વસ્ત્રને જોઈ મનમાં પરમ શ્રેયસ્ય પામી નીચે પ્રમાણે કહે છે.

દ્વિજ-“ મનુષ્યે પૂર્વે જો ધર્મ અથવા અર્થને સાધેલ છે, તે તેને સમીપે મળે છે; માટે મને અર્થની સંપત્તિ ક્યાંથી મળે? હવે હું મારા આત્માને ઉચ્ચતપથી એવી રીતે સાધું કે, ફરી કોઈ દિવસ અર્થ પ્રાપ્તિ કૃપણતા ન થાય. ત્રાજુ દોષમાં જો કાંઈ મનુષ્યે સુખરૂપ પ્રાર્થના કરવા લાયક છે તે સર્વે તપથી સાધ્ય થાય છે; તપ છે તેજ દુરંતર. તપથી દેવતા દેવપણાને પામ્યા છે. તપથી મળિષો પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે, માટે હુઃખ દેનારી મહાપાપણી ધનની હસ્થાંતર લાગ કરી વનમાં ધર્મનું સેવન કરવા ગયો. ”

લીલમ્ભપિતામહ-હે સુચિંતર ! તે બ્રાહ્મણે આવાં વચન કહી વનકળને ગ્રહણ કરી, મનમાં પ્રસન્ન થઈ હતું કે, ‘ તમે મહારી ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો, તમ સરખા (બક્તવાળા) જો સ્વામિ છે તે પોતાના આક્રેશ જો મનમાં પણ આકાંક્ષા કરતા નથી તે આવે છે. ’ હે સ્વામિ ! મેં તમારી પ્રીતિ જાણ્યા શિવાય કોઈથી જો પૂજન કરી તે તમે ક્ષમાપના કરવા યોગ્ય છો. આવા તે વિચનાં વચન સાંભળી કુંડાધારે હતું કે, મેં તારૂં અપરાધ ક્ષમાપન હતું, એમ કહી હૃદયમાં દાખી બે હાથવતી મળીને કુંડાધાર અદ્રશ્ય થઈ ચાલ્યા ગયા તે પછે તે કુંડાધારની અને દેવતાઓની કૃપાથી ધર્મ અને જ્ઞાનને પામીને સુવર્ણ અને મૃત્તિકાને સમ મનથી, રાગદ્વેષથી રહિત થઈ અને નિરંતર ધ્યાન પરાયણ થઈ યોગક કાળમાં વિષ્ણુપદને પામ્યા. હે મહારાજ ! જો તમે મને પુછો છો કે

વાત મેં તમને કહી બતાવી. ધર્મથી અર્થ કામ અને પરમપદ પ્રાપ્ત થાય છે; દ્રવ્યથી ધર્મ ઉત્તમ છે, ધર્મથી સ્વર્ગ, મોક્ષ અને વિશ્વત્રુ પરમપદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પવિત્ર દત્તિકાસને કોઇ મનુષ્ય સાંભળે અથવા સાંભળાવે તો તે મનુષ્ય ધર્મનો ભાગી થઇ અમૃત ભાવને પામે છે.

૩૨૪ ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુરજી ! અતિથિ કોણ કહેવાય તે મને કહો ?

વિદુરજી-કોઇ રહિત, મટોડી, પથ્થર, અને સોનાને સમાન ગણનાર, શોક રહિત, સલાહ ને કહાણી રહિત, નિંદા તથા પ્રશંસા કરનારો વિરામ પામેલો, ઉદાસીનની માફક સારું અને નરતું બંનેનો ત્યાગ કરનાર, તેને ભિક્ષુક-અતિથિ જાણવો. સામા આદિ ખડ ધાન્ય, મૂળ, ઇંચોડીઆં, અને ભાજી વગેરે શાક ઉપર આજીવિકા ચલાવનાર, મનને સારી રીતે કંચળે રાખનાર, અગ્નિદેવતાદિ કર્મમાં તત્પર, વનમાં વાસ કરનાર, અતિથિઓની સંભાળ લેનાર અને પુણ્ય કર્મ કરનાર મનુષ્યને મોટો તપસ્વી (અતિથિ) જાણવો.

અતિથિની ઠગ્ઠા સંપૂર્ણ કરવા વિશે સુદર્શન અને મૃત્યુ દેવતાનો સંવાદ.

૩૨૫ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! ક્યા શુદ્ધરથે આ ધર્મનો આશ્રય કરી મૃત્યુને છાડ્યું, એ વાત મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જેવી રીતે શુદ્ધરથે ધર્મનો આશ્રય કરી મૃત્યુને છાડ્યું તેનો જીનો દત્તિકાસ કહ્યું હતું. પૂર્વે ઇક્ષ્વાકુ રાજાના વંશમાં દુર્યોધન નામે થયો જેણે દેવ સરખું રૂપ ધારણ કરી દેવ નદી નર્મદાને પરણવાની ઇચ્છા કરી. જેને વિષે દુર્યોધને ઓધવતી નામે કન્યા ઉત્પન્ન કરી. તે કન્યાને અગ્નિદેવતાએ જ્યારે પાચના કરી ત્યારે દુર્યોધને અગ્નિમાં જમ ધીની ધારા અર્પણ કરે તેમ અગ્નિદેવને ઓધવતી અર્પણ કરી. જે વિષે અગ્નિદેવતાએ સુદર્શન નામે પુત્ર-ઉત્પન્ન કર્યો. જે સુદર્શન દાનેશ્વરી, સત્યવાન, ઇંદ્રિયોને વશ કરનાર અને સાક્ષાત્ ધર્મની

મૂર્તિ હોય એવા થયા. તે પછી નૃગ રાજના ઓધવાન નામે જે દાદા હતા તેણે ઓધવતી નામની દીકરી સુદર્શનને પરણાવી. તે ધર્માત્મા સુદર્શને કુરુક્ષેત્રમાં નિવાસ કરી મૃત્યુને હું જીતીશ એવી પોતે પ્રતિજ્ઞા કરીને પોતાની ધર્માચરણી સ્ત્રીને કહ્યું કે, હે પ્રિયે! કોઇ દિવસ તારે અતિથિને નિરાશ કરવો નહિ. કહ્યું છે કે, અતિથિ જેના ધરથી આશા-સંગ થઇ પાછો વળે છે તે અતિથિ ધરધણીને પાપ દૂધ અને તેનું પુણ્ય લઇને પાછો આવ્યો જાય છે. જે માણસ અતિથિને આનાદર કરે છે તેનાં સસ, સૌર્યતા, તપ, અધ્યયન, દાન અને યજ્ઞ વૃથા જાણવાં અતિથિ જે શૃદ્ધસ્થને પ્રસન્ન થાય તો સર્વ દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય. જે અતિથિ વિમુખ થાય તો સઘળા દેવતાઓ તેથી વિમુખ થાય છે; માટે હે સ્ત્રી! તારે હમેશાં અતિથિને સંતોષ પમાડવો, એમાં કાંઇ વિચાર કરવો નહિ. હે કલ્યાણિ! ઇદિ હું પરદેશ કે સમીપ હોઉં તોપણ તારે અતિથિનું અપમાન કરવું નહિ. જે તું મને પરમેશ્વરરૂપ માનતી હોતો સ્ત્રીએ કાયા, વાણી અને મનથી પતિને અનુસરી રહેવું એટલેજ સ્ત્રીને પરમ ધર્મ છે એમ માહાત્મા કહે છે, અને તેજ સ્ત્રી આ લોકમાં કિર્તિ અને અંતે પતિના લોકને પામે છે. એવાં પતિનાં વચન સાંભળી ઓધવતી વિનયથી પતિને નમન કરી કહે છે કે સ્વામીન્! આપના વચનથી અન્યથા કોઇ દિવસ કરનાર નથી કેમકે, સ્ત્રીએ સ્વામીનું વચન પાળવું એ પરમ ધર્મ છે. હે સ્વામિન્! આશ્ચર્ય છે કે મનુષ્યથી ન જાણાય એવા ધર્મને! મને યોધ આપો છો જેથી હું ભાગ્યવાળી થઇ. તમે ભરણુ કરવાથી ભંતી, પાલન કરવાથી પતિ, પ્રીતિ દેવાથી સુખ દેનાર અને સારી યુદ્ધિ દેવાથી ધર્મ દેનાર કહેવાઓ છો જેની કૃપાથી કામના, અર્થ, સંપત્તિ, પુત્ર, કીર્તિ અને અચળ લોક પ્રાપ્ત થાય છે તેથી બીજા અધિક કયા દેવ છે?.

ભીષ્મપિતામહુ-તે પછે અતિથિની સેવાથી મૃત્યુ જીતવાની ઇચ્છા કરતા સુદર્શનને જોઇ મૃત્યુ દેવતા હિંદ્ર જેતા પંછવાડે પ્રેરે છે.

એમ કરતાં કોઈ દિવસ મુદર્શન સમિધ સારું વનમાં ગયા. મૃત્યુ દેવતા
બ્રાહ્મણરૂપે અતિથિ બની પતિવ્રતા ધર્મને આગરણ કરનારી ઝોધવતી
પાસે આવી આવું વચન કહે છે. હે દૈત્યાણિ ! તારે સારું હું અતિથિ
આપ્યો છું, તારે જે શુદ્ધસ્યાશ્રમનો ધર્મ માન્ય હોય તો એકાંતમાં મને
ભજ. અતિથિ જે મનમાં ઇચ્છા કરે તે તેને અર્પણ કરવાથી જે ફળ
મળે છે તે સેકંડો યજ્ઞો કરવાથી મળતું નથી, એમ મહાન્ પુરુષો કહે છે.

• સ્ત્રીપ્રેમપિતામહ-તે પછી ઝોધવતીએ બીજાં ધર્મકંઠ વર દેવાની
ઇચ્છા જણાવી તોપણ અતિથિએ સારીરચિના બીજાની ઇચ્છા કરી નહિ.
તે પછે તેનો આયાચક જોઈ પતિના વચનને સ્મરણ કરી પોતે પતિવ્રતા
છતાં મનમાં અસંત લાછને એકાંતમાં ગયાં, તેટલામાં તેના પતિ સમિધ
લઈ આશ્રમના દારમાં આવી સ્ત્રીને જોલાવવા લાગ્યા તે પછે લાજ
પાગેલી અને અતિથિએ હાથે સ્પર્શ કરેલી સ્ત્રીએ મનમાં હું ઉચ્છિષ્ટ
(પર પુરુષના સ્પર્શવાળી) છું એમ જાણી ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેથી પશુ-
કુટીમાં રહેલા વિષ્ણુ જવામ આપ્યો હે દિવ ! હું આવેલા અતિથિની
સાથે તારી સ્ત્રી ઇચ્છા પ્રમાણે રમે છે, જે કામ હોય તે કહો ? એવા
સમયમાં મૃત્યુ દેવતા મહાન્ મુદગર ઉભાગીને વિચાર કરે છે કે, જો
‘આ હીનપ્રતિમા યાય તો આ ધડી તેનો વધ કરીશ, એમ વાટ જીવે
છે તેટલામાં મુદર્શન કાયા, વાણી અને મનથી ઇર્ષ્યાને ત્યાગ કરી
હર્ષથી આવું જોલ્યા.

મુદર્શન-હે બ્રાહ્મણ ! મને પરમપ્રીતી છે; માટે તમારી સાથે રતિ
શુભ થાઓ ! કેમકે, શુદ્ધરથે અતિથિનું પૂજન કરવું, અને પરમશ્રદ્ધાથી
જે અતિથિનું પૂજન કરે છે; તે મરણ પછે સ્વર્ગમાં જઈ દેવતાઓથી
પૂજ્ય છે. અતિથિને વસ્તે મારે પ્રાણ સ્ત્રી અને જે કાંઈ પદાર્થ જેએ
તે તેને દેવો એ વ્રત છે. જેવી રીતે જોલેલી મારી વાણી અન્યથા
ન યાય તે સસતાગી દેવતાઓ મને પાલન કરો અથવા દહન કરો.
જે વાત સર્વ પ્રાણીના અંતરાત્મા સર્વેશ્વર જાણે છે.

ભોમપિતામહુ આ પછે દેવતાઓનો બહુ સાદુ બહુ સાદુ એવો દર્શનો નાદ થયો અને મહાત્મા બ્રાહ્મણના ઉપર પુરુષની વૃદ્ધિ થઈ, તે પછે પર્લુકુટીથી બ્રાહ્મણ બહાર નીકળી ધર્મરાજાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તીથે પ્રમાણે વચન કહે છે.

બ્રાહ્મણ-હે વિષ્ણુ ! દિવના રવથી હું ધર્મ રાજા તારી પરીક્ષા લેવા આંદી આવ્યો છું, જે કોષને દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને પન્નગ પણ છતાંને સમર્થ નથી તેને તને આજ છુટ્યા હો. જે સદાજ ન કરવાનું કામ કરાવે અને જન્યુ લોકને જયકારક એવો પોતાના કામ શત્રુને વશ કર્યો છે જન્યુ દેવતા હાથમાં મુદ્ગર લઈ તમારે પછવાડે પ્રરતાં તે પણ શાંત થયા. આ પતિવ્રતા તમારાં સ્ત્રીને ત્રણ લોકમાં પાપ દષ્ટિથી સ્પર્શ કરવાને કે જોવાને કોઈ સમર્થ થાયે નહિ. જે આ સ્ત્રી તમને અનુચરીને રહ્યાં છે તે પ્રજાને પવિત્ર કરવા સાદુ ઓધવતી નામની નદી થાયે.

ભોમપિતામહુ ! એવાં વચન કહિ ધર્મ રાજા અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. ધર્માત્મા મુદ્ગરોન પણ જુલુ છુટ્યા. તે પછે એક સુંદર વિમાન આવ્યું તેમાં એથી ઓધવતી સદિત બ્રહ્મલોકમાં ગયા. હે રાજા ! એવી રીતે વૃદ્ધસ્યાગ્રમમાં રહિ મુદ્ગરોને અનિયંત્રિત પૂજનથી મૃત્યુ હત્યું; માટે વૃદ્ધસ્યોનો અતિથિ ધર્મ, ગુરુ, દેવ અને ગતિ છે, આ કારણથી કિતેચ્છુ વૃદ્ધસ્યે ગ્રંદાથી નિરંતર દેવતાની પેઠે પૂજન કરવું. લૂપ્ત તરશથી વ્યાપ થયેલ કોઈ બ્રાહ્મણ આવીને ન્યાયનું વચન બોલે અથવા અન્યાયનું વચન બોલે તો પણ વિશેષથી ક્ષમાપના કરવી. કોઈ બ્રાહ્મણે યાચના કરી કે તેને ગોત્ર, આચરણ, અધ્યયન, અને ગ્રન્થ પુછ્યા સિવાય અન્ય આપવું. વિષ્ણુ થોડું જામે અથવા ઘણું જામે તોપણ અન્ય આપવું. તેને કાંઈ અગ્રિય બોલવું નહિ. જે પુરુષ મુદ્ગરોનના ચરિત્રને સાંભળે, અધ્યયન કરે, અને ગ્રન્થ કરાવે તો તે પવિત્ર ગતિને પામે. અગ્નિપુત્ર મુદ્ગરોને પુણ્ય કરનાર પુરુષોને અનેક પ્રકારની સંમતિનો હેતુ અતિથિની

અર્પણ સેવા કરવી તે પોતાને પણ ધર અને સ્ત્રી સહિત અતિથિને અર્પણ કરી દીધાં.

૨૨૬ ધૃતરાષ્ટ્ર-વિદુરજી ! વૈભવનું મૂળ શું કહેવાય ?

વિદુરજી-ઉત્સાહ, ઇંદ્રિયોને વશ રાખવી, ડહાપણ, સાવધાનતા, ધૈર્ય, સ્મૃતિ (યાદશક્તિ,) અને બરાબર તપાસ કર્યા પછી કાર્યનો સમારંભ, આઠલી વસ્તુઓને વૈભવનું મૂળ બોલવું. કારણ કે તે વસ્તુઓ વૈભવની એક જડ છે. તપસ્વીઓનું બળ તપ છે, જ્ઞાનીઓનું બળ વેદ છે, નીચનું બળ હિંસા છે અને ગુણવાનનું બળ ક્ષમા છે. જળ, મૂળ, પ્રજા, દુધ, યવ બળી (હવિ), આદિઓની ઇચ્છા, ગુરુજનનું કહેવું અને ઔપધ આ આઠ વસ્તુ મતનો નાશ કરતી નથી. જો વિશે પોતાને પ્રતિ કુળ હોય તેવી ખીલની બાબત સાથે સંબંધ રાખવો નહીં. શાસ્ત્રથી એ ધર્મ જણાય છે તેમ ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાથી પણ અંધર્મ ફેલાય છે. ક્ષમાથી ક્રોધનો પરાજય કરવો, સજ્જનતાથી દુર્જનતાનો પરાજય કરવો, દાનથી કૃપણતાનો પરાજય કરવો અને સત્યતાથી અસત્યતાનો પરાજય કરવો.

૨૨૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! યુદ્ધિની મહતા કેવી છે તે મને કહો !

ભીષ્મપિતામહ-યુદ્ધિ નિર્મળ લક્ષ્મીનો લાભ કરે છે, વિપત્તિનો નાશ કરે છે, કીર્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, અપકીર્તિનો નાશ કરે છે, અને ઉત્તમ સંસ્કાર વડે તથા સ્વચ્છતાવડે સંપૂર્ણ રીતે પવિત્ર કરે છે. શુદ્ધ યુદ્ધિ ખરેખર કામધેનુ જેવી છે. પશુ પણ, કહેલી બાબતને સમજી જાય છે અને ઘોડાઓ તથા હાથીઓ પણ હાંકતાથી આવે છે; પરંતુ પંડિત મનુષ્ય કહ્યા વિના પણ તર્કથી સમજી જાય છે; કારણ કે, પારકાના મનના અભીપ્રાયને સમજી લેવો, આ યુદ્ધિનું કૃત્ર ગણાય છે.

૨૨૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! કયા કયા કામમાં આશ્રય મેળવવાની જરૂર છે ?

ભીષ્મપિતામહ-દરેક કામમાં આશ્રય મેળવવાની જરૂર છે,

આશ્રય વિનાનું મનુષ્ય પણ વધી શકતું નથી, માટે તેણે વ્યવહારમાં પોતાને સહાયતા કરે તેવા મિત્રો અવશ્ય કરવા. કારણ કે ગુણે કરી સર્વજ્ઞ તુલ્ય હોય તોપણ આશ્રય વિનાનો એકલો ખેદ પામે છે, કારણ અમૃત્ય માણિકને પણ સુવર્ણના આશ્રયની જરૂર છે. સાથે વિનાનો તેજસ્વી સમર્થ પણ શું કરી શકે ? કેમકે વાયુ વિનાના સ્થાનમાં પ્રદીપ્ત કરેલો અગ્નિ પોતાની મેળેજ ઠરી જાય છે. માટે વ્યવહારમાં પોતાને સહાયતા કરે તેવા મિત્રો અવશ્ય કરવા. શાં. આપદર્શન.

૩૨૯ યુધિષ્ઠિર પિતામહ ! રોજગાર (વેપાર) સંબંધી આપનો શું મત છે તે જણાવો ?

ભીષ્મપિતામહ-વેપાર કરવો તો માલની આપ લેવો કરવો પણ સટો કરવો નહીં. જે વસ્તુ લેવાની હોય તો તે જેની પાસેથી લેવાની હોય તેની યોગ્યતા જોઈ લેવી, તે માણસ કેવો છે તેની ખાત્રી કરીને લેવી. બજાર ભાવથી ઘણી કીશાયત મળતી હોય તે ચીજ ખરીદ કરવી નહી. જે ચીજ લેવાની જરૂર હોય તેનો ચાર પાંચ જગ્યાએ ભાવ પુછી લેવી. વ્યાજને ધંધો કરનારે થોડા વ્યાજનો ધંધો કરવો. સોના રૂપાના દાગીના રાખવામાં કે ખરીદ કરવામાં આવે તો ગુપ્ત રીતે ન લેતાં ઘણી ચોકસી કરીને રાખવા. જે વસ્તુ પાછળથી મોંઘી થશે તેવી ધાસ્તીથી તે હાથમાં આવ્યા વીના તેના પૈશા આપવા નહી. વેપારીને ત્યાં ખાતું રાખવાનો પ્રસંગ પડે તો પોતે હાથે લખી આપવું. વેપારીએ પોતાનું નામું ચડાવવું નહીં, સીલક રોજની રોજ તપાસવી. વેપારમાં હમેશા પ્રમાણીકપણું રાખવું. સત્ય બોલી થોડે નફે વેપાર કરવાથી આગળ જતાં વધુ લાભ થાય છે, કારણ કે તમારે ત્યાં દગલખાણની ધારતી નથી આમ લોકોને ખાત્રી કરી આપશે -તો તમારો ધંધો વધારે ચાલશે વચનના સાચા વેપારીજ ખરા વેપારી છે. ભવીષ્યના મોટા નફા માટે તુરતનો થોડો નફો મુકી દેનાર પાછળથી પસ્તાય છે. માટે ખુબ વિચારી કામ કરવું ઇત્યાદિ.

૩૩૦ યુધિષ્ઠિર-હે પિતામહ ! પ્રાણી માત્ર પોતાના કર્મથી ક્લેશ પામનારાં કષ્ટને કેમ તરે તે તમે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-જે રહેલા આશ્રમમાં વિધિ પ્રમાણે વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં વર્તે તો તે કષ્ટને તરે છે. બીજાઓનું અપમાન કરતા નથી, હિંસા તેને માન આપે છે, અને પોતે અપમાનથી વ્યથા પામતા નથી તે કષ્ટને તરે છે. જે પરસ્ત્રીની ઉપર મા, ખેન અને દિકરીની પેઠે વર્તે છે તે કષ્ટને તરે છે. જે ક્રોધના તિરસ્કારથી ક્રોધ કરતો નથી, ક્રોધએ દુઃખ દીધું તો તેને દુઃખ દેતા નથી; અને સર્વ પ્રાણી ઉપર સમ વર્તે તે કષ્ટને તરે છે. જે ઇન્દ્રિયોને અને ક્રોધને છતાંને કુમાર અવસ્થામાં અને બ્રહ્મચર્ય અવસ્થામાં તપ કરે છે તે કષ્ટને તરે છે. જેથી ક્રોધ લોક ત્રાસ પામતા નથી અને સર્વનો ઉપકાર કરી પોતાની બરોબર જીવે છે તે કષ્ટને તરે છે. જે પરદ્રવ્યની આશાથી નિવૃત્ત થઈ કાયા, વાણી અને મનથી પારકી લક્ષ્મીને જોઈ પરિતાપ પામતા નથી તે કષ્ટને તરે છે. જે પારકા માંસથી, દ્રવ્યથી અને મદીરાથી નિવૃત્ત પામે છે તે કષ્ટને તરે છે. જે પ્રાણ ત્યાગના સમયમાં પણ સત્ય બોલે છે તે કષ્ટને તરે છે. જેનું બળ દુર્બળને અર્થે, દ્રવ્ય દાનને વાસ્તે, ભણવું ઉત્તમ આશ્રમીકા સાથે છે તે કષ્ટને તરે છે. જે ક્રોધએ ગ્રહણ કરેલું અને રસતામાં પડેલા તૂણાદિકને પણ લેતા નથી તે કષ્ટને તરે છે. જે આદિ, મધ્ય અને અંતથી રહિત, જગતની ઉત્પત્તિ અને લય કરનાર મહેશ્વર દેવની ભક્તિ કરે છે તે કષ્ટને તરે છે. દુઃખરૂપી ભમરી, અજ્ઞાનરૂપ ધારા, ધર્મ અને અધર્મરૂપ જળ, ક્રોધરૂપ કીચડ, મદરૂપ ગ્રાહ, લોભરૂપ પરપોષા, મોહથી ગંભીર અને અસત્યરૂપ જળપાન ન કરવાથી શોભિત સંસાર તરે છે. જે પરમેશ્વર સંબંધી સ્તોત્રપાઠાદિકનો પાઠ કરે અથવા સંભળાવે છે તે કષ્ટને તરે છે હે રાજા ! મનુષ્યો જેવી રીતે કર્મ કરવાથી મરણ પછે કષ્ટને તરે છે તે વાત યથાર્થ મેં તમને કહી બતાવી.

૩૩૧ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! વિવેકી પુરુષો માનસતીર્થોને વખાણે છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહુ-આ વિષે જનક અને હોમશ ઋષિના સંવાદ કહ્યું તે સાંભળો. જે મનુષ્ય તે તીર્થમાં સ્નાન કરે તો પરમગતીને પામે છે. આ જગતમાં જ્ઞાન તીર્થ, જંગમ તીર્થ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ તીર્થ, સર્વ પ્રાણી ઉપર દયારૂપતીર્થ, સત્યતીર્થ, ક્રોમળતાતીર્થ, દાનતીર્થ, સંતોષ તીર્થ, બ્રહ્મચર્ય તીર્થ, અહિંસાતીર્થ, ચોરી ન કરવી તે તીર્થ, અદ્રોહભાવ તીર્થ, શ્રદ્ધાતીર્થ, ધૃતિતીર્થ, અને તપ આદિ ઘણાંક તીર્થો છે. એ સર્વ તીર્થમાં જેથી મનની શુદ્ધિ થાય છે તે સર્વોત્તમ તીર્થ છે. જળમાં સ્નાન કરવું તે તીર્થ નથી કોઈ પારાધી, વિપયી, કુર અને નાસ્તીકઆદિ દૂરાચારી હોય તે પણ જો સર્વ તીર્થમાં સ્નાન કરે તોપણ સર્વદા મલીન છે. શરીરના મળ ધોવાથી નિર્મળ થવાતું નથી. જેમ જળના જંતુ જળમાં જન્મે છે અને મરે છે, તેમ તે પુરૂષ જન્મ મરણને ભોગવે છે. શુદ્ધ મનવાળા જન્મ મરણ પામતા નથી. વિપયમાં જે પ્રીતિ તે મનનો મળ કહેવાય છે, તેમાં વૈરાગ્ય થાય ત્યારે મન નિર્મળ કહેવાય છે, અંતરમાં રહેલો જે મળ છે તે તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાતો નથી. જેમ મદીરાના પાત્રને કોંકરો નદીના જળથી ધોઈએ તોપણ શુદ્ધ થાતું નથી, તેમ નાવાથી પવીત્ર થવાતું નથી. વેદમાં દાન, યજ્ઞ, તપ પવિત્રતા, તીર્થસેવા અને ગ્રવણાદિ કેટલાંક તીર્થો કહ્યાં છે, પણ જેવું મન નિર્મળ છે તેને સર્વળા તીર્થરૂપ છે. જે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયોને રોકીને જ્યાં જ્યાં વસે છે, ત્યાં ત્યાં નૈમિષારણ્ય અને પુષ્કરાદિ અનેક તીર્થો રહે છે. જે મનુષ્ય રાગ-દોષરૂપ થઈને હરનાર ધ્યાનરૂપ જળ છે જેમાં એવા જ્ઞાનરૂપ માનસરોવર તીર્થમાં સ્નાન કરે છે તે પરમગતીને પામે છે જગતના કારણરૂપ વાસુદેવનું સજન કરે છે તેથી બીજું સર્વોત્તમ તીર્થ નથી. જેમાં નિર્મળ અંતઃકરુણાળા ભગવદ્ભક્તો સ્નાન કરે છે, તેજ પાપને નાશ કરનાર અધિક તીર્થ બન્યો. જે દેવોણે શિવ અને વિષ્ણુ ભક્તો વસે છે, તે સર્વથી અધિક ક્ષેત્ર બન્યું. જ્યાં રાગાદિ રહિત વિષ્ણુ ભક્તો છે ત્યાં વિષ્ણુનું સાન્નિધ્યપણું

છે. જ્યાં વિષ્ણુ લકનો નથી અને સુગંધી ચંદનાદિક અનેક નાના પ્ર-
કારના પુષ્પાદિક હોય તોપણ વિષ્ણુનું સાન્નિધ્ય નથી. અનેક પ્રકારનાં
લક્ષ બોધ્યાદિક અને નૃત્ય ગાયનાદિકથી નિરંતર આરાધના કરાય છે
તોપણ વિષ્ણુ હવે પામતા નથી. માટે પાપ રહિત વિષ્ણુ લકતો સકળ
લોકને પવિત્ર કરનાર છે, તેથી ક્યું તીર્થ અધિક છે ? જે લક્ષ્મી, શક્ર,
પારાધી અથવા આંડાળ હોય તેઓને તે તે જાતિના સામાન્યરૂપે જુએ
છે, તે નરકમાં જાય છે. હે નૃપ ! વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવા સાથે તેના
લકતોને સંતોષ પમાડવાથી વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાય છે. હે
રાજા ! એ રીતે માનસ તીરથનું લક્ષણ કહ્યું. હવે તમને પૃથ્વીના
તીર્થોનું પવિત્રપણું કહું તે સાંભળો, જેમ શરીરના કેટલાક ઉંચ નીચ
ભાગ પવિત્ર અપવિત્ર છે, તેમ તત્ત્વવેદા મુનિઓએ પૃથ્વીને અને
જળને આશ્રય કરવાથી મુનીઓનું અને જળનું પવિત્રપણું કહેવાય છે.
એનાં પૃથ્વીનાં તીર્થોમાં અને માનસ તીર્થોમાં જે હમેશાં સ્નાન કરે તે
પરમ ગતીને પામે છે.

હીમપિતામહ-હે રાજા ! મહામુની લોભસ જનક રાજાને
માનસ તીર્થોને મહિમા બતાવી ચાલી નીકળ્યા. જનક પણ તેના કહેવા
પ્રમાણે અનુસરી આત્મંત દુર્લ્લભ સિદ્ધિને પામ્યા. હે નૃપ ! તીર્થ, વેદ,
તપ અને સત્ક્રિયા પવિત્ર કરતા નથી જેનું મન નિરંતર પવિત્ર છે
તેનેજ સર્વ ઇળેષ થાય છે તે જીજ્ઞ રીતે યાતાં નથી.

ઉત્તર ઈંદ્ર-ગુરુરાજ બૃહસ્પતે ! સત્યયુગનું પ્રમાણ, સ્વરૂપ,
અને મહાત્મ્ય, જાણવા ઇચ્છું છું. તે કહો ?

બૃહસ્પતિ-પ્રથમ સતયુગની સૃષ્ટિનું પ્રમાણ સત્તર લાખ અઠ્યા
વીસ હજાર વર્ષનું છે, જેમાં સાક્ષાત્ શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન, શુકલ
સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સત્ય યુગમાં ધર્મ ચાર પાંચે સંપૂર્ણ રહે છે,
પૃથ્વી, અસંખ્ય મનુષ્યોથી ભરપૂર રહે છે; મનુષ્યો, ક્ષત્રિય, કૌલ, લોભ,
દેવાદિકથી રહિત, લાંબા આયુષ્યવાળા, શાંત ચિત્ત, જીતેન્દ્રિય, ક્રાંતિમાન,

બહુશ્રીત રહે છે, સોળ હજાર વર્ષ સુધી બાળક અવસ્થા ભોગવે છે; બત્રીશ હજાર વર્ષ સુધી યૌવન, અને તે પછી લક્ષ વર્ષ પર્વત વૃદ્ધાવસ્થા ભોગવે છે, પશુ, પક્ષિ, વગેરે પ્રાણીઓ દૈની વાણી બોલે છે, સર્પો અને નોળીયાં, બિલાડાં અને હંદરો, સિંહ અને મૃગો, ધૂમ્મડ અને કાકપક્ષી, વગેરે જે પરસ્પર વૈરવાળા પ્રાણીઓ છે, તે પણ વૈર તજીને માંહોમાંહે કીડા કરે છે. એક વિના પૃથ્વી પણ ધાણું ધાન્ય આપે છે, સઘળાં ધાન્યો ધણાંજ મીઠાં અને બળ આપનારાં થાય છે, વૃક્ષો સઘળાં, ઋતુ ઋતુનાં ફળ દેનારાં, ફળે અને ફુલે કરી વ્યાપ્ત, સારાં પ્રતોવાળાં કાંઠા વગરનાં કલ્પ વૃક્ષ સરખાં રૂપાળાં થાય છે. ગાયો ધણુંજ સ્વાદષ્ટિ કુદ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, કોઇ પણ વનિતા, વિધવા કે કુષ્ટ ભાગ્યની, તથા વંધ્યા કે કાકવંધ્યા થતી નથી. માણસનાં જન્મ મરણ, પિતા પુત્રના ક્રમ પ્રમાણે થાય છે, પિતા કદિ પણ પુત્રને મરતાં જોતાંજ નથી. મરણ પછી પ્રેત યોનાને કે નર્કને પ્રાપ્ત થતા નથી, બ્રાહ્મણો સઘળા શીળવાન, વેદ વિદ્યામાં પાર પામેલા, બ્રહ્મનિષ્ઠ અને આનંદી અંતઃકરણવાળા હોય છે. ક્ષત્રીઓ રાજા થઇ, બ્રાહ્મણોપર આસ્થા રાખી તેની મદદવડે ન્યાયથી રાજ્ય રક્ષણ કરે છે વૈશ્યો, જોતી, ધેનુ ચારવી, કંચ વિકયાદિક વ્યાપાર સભ્ય અને ધર્મથી કરે છે અને શ્રદ્ધા, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રી અને વૈશ્યની સેવા કરવા શિવાય અન્ય કાર્ય કરતા નથી, પણ પરમ શ્રદ્ધા રાખી તેની ચાકરીમાંજ તત્પર રહે છે. તેમાં ચાર વર્ણ શિવાય, અંતજ વગેરે જ્ઞાતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, યજ્ઞન, યાજ્ઞન, દાન, વ્રત, નિયમ, તીર્થ યાત્રા વગેરે નિષ્કામ યુક્તિથી ઇશ્વરાર્પણ કરે છે આ સાતયુગનું વ્યાખ્યાન મેં કહ્યું.

૩૩૩ ઈંદ્ર-ગુરમહારાજ ! ત્રેતાયુગનું પ્રમાણ, સ્વરૂપ અને મહાત્મ્ય જાણવા ઇચ્છું છું તે કહો ?

આ ત્રેતાયુગનું પ્રમાણ બાર લાખ છત્ર હજાર વર્ષનું કહેવાય છે, જેમાં પરમેશ્વર ત્રિલોચી ભગવાન રૂપેત દ્રોપદા રહી, કંઈક રક્ત

વર્ણને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમાં ત્રણ પાયા ધર્મના, અને એક પાયો અધર્મનો પ્રવર્તમાન થાય છે, તેણે કરી વર્ણોમાં પરસ્પર વિવાદો થાય છે, મનુષ્યો, યજ્ઞ તીર્થ યાત્રા વગેરે, દળના ઉદ્દેશ કરે છે, તેમજ વ્રત નિયમાદિક સંકલ્પ કરીને સર્વે સ્વર્ગાદિકની કામના સાધે કરે છે; કેટલાક લોકો કામ વશ થઈ, મોહને સ્વાધીન અરસપરસ દ્રોહ કરી, અનુક્રમે પાપવૃદ્ધિ કરે છે; જોને માટે યમ રાજાએ રૌરવાદિક એકવીશ નર્કોનાં દ્વાર ઉઘાડી રાખ્યાં છે, તેમાં પોતાના પાપને અનુસારે પાપીઓ નર્કમાં પડે છે, અને કેટલાક પુણ્યે કરી સ્વર્ગમાં જાય છે, અને જ્ઞાનવાનો મોક્ષ પદવીને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્તમ, મધ્યમ, અને અધમ, એ ત્રણ જાતના પુરુષો ઉપર લખેલા ત્રણ જાતનાં કર્મ કરે છે. વૈશ્ય લોકને એક કરવી પડે છે, એકવાર વાવેલું ધાન્ય સાતવાર લણે છે, ઋતુ પ્રમાણે દળદળાદિ તૈયાર થાય છે. તે તે કાળમાં પરસ્પરની દેખાદેખી અને સ્વર્ગની અભિલાષા માટે, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રીઓ હજારો અગ્નિષ્ટોમાદિ સોમયાગો, તેમજ વ્રતો, તીર્થો યાત્રાઓ વગેરે કરે છે. તેમાં એક હજાર વર્ષ સુધી યૌવન પ્રાપ્ત થાય છે, અને પાંચ હજાર વર્ષ સુધી વૃદ્ધાવસ્થા રહે છે. આ યુગેમાં રજક, ચર્મકાર, ભિક્ષુ, ખારવા, ચાંડાળ વગેરે સંકર જાતિ અન્ય યોનિનાં સં- સર્ગથી ઉત્પન્ન થાય છે; એવી રીતે ખીજ ધણી જાતો, અસંખ્ય હીણ કર્મ કરવાથી પેદા થાય છે.

૩૩૪ ઇન્દ્ર-ગુરુરાજ ધૃતુરૂપતે ! અન્ય યોનિનાં સંસર્ગથી અંત્યજ જ્ઞાતિ કેમ ઉત્પન્ન થઈ ?

ધૃતુરૂપતિ-બ્રાહ્મણની કન્યામાં ક્ષત્રીથી ઉત્પન્ન થએલો “સૂત” અને સૂત જાતિથી બ્રાહ્મણની કન્યામાં ઉત્પન્ન થએલો “રજક” કહેવાય છે; તેજ ક્ષેત્રમાં રજકથી ઉત્પન્ન થએલો “ચર્મકાર” અને એ ચર્મકારથી ઉત્પન્ન થએલો “નટ” કહેવાય છે, તે પણ અન્ય જાતિમાં મળે છે. વૈશ્યથી બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થએલો “માગધ” અને ક્ષેત્રમાં માગધથી ઉત્પન્ન થએલો “ખરટ” કહેવાય છે; ખરટથી પેદા થએલ “કૈવર્ત”

(ખારવા) અને તે કૈવર્તથી ઉત્પન્ન થએલ “મંદક” એવે નામે ઓળખાય છે. એ રીતે બ્રાહ્મણના ક્ષેત્રને વિશે વૈશ્યથી ઉત્પન્ન થએલી એ ચારે સંસ્કરણતી છે. હવે સર્વ કર્મને વિશે અત્યંત નિન્દિત બ્રાહ્મણના ક્ષેત્ર વિશે શુદ્ધથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા “લિહ્ણ” નામની કહેવાય છે, અને તે લિહ્ણ જાતિથી તેજ ક્ષેત્રને વિશે જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તે “ચાંડાળ” કહેવાય છે. એવી રીતે દ્વિજ ક્ષેત્રને વિશે શુદ્ધથી ઉત્પન્ન થએલી આ બે જાતિ યથા છે.

૩૩૫ ઇંદ્ર-શુરમહારાજ ! હાપરયુગનું પ્રમાણ, સ્વરૂપ અને મહાત્મ્ય જાણવા ઇંદ્ર ધું તે કહો ?

આ શિવાય ત્રીજા દ્વાપર યુગનું પ્રમાણ આઠ લાખ ચોસઠ હજાર વર્ષનું છે, જેમાં જગતકર્તા ભગવાન ધર્મલેખર્ણુ (કૃષ્ણ અને રકત સ્વરૂપ) ધારણ કરી અવતાર ગ્રહણ કરે છે; તેમાં બે પાયા ધર્મના, અને બે પાયા અધર્મના રહે છે. મનુષ્યો સૌ વર્ષે યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ પાંચસો વરસ સુધી જીવે છે. બ્રાહ્મણ, પ્રજા વગેરે અસત્યવાદિ થાય છે, ધણા રૂપાળા નહિ, તેમ કુરૂપડા પશુ નહિ એવા નર અને વારાંગનાઓ થાય છે. કોઈ પુરૂષ પાંચ હાથ તો કોઈ ચાર હાથ લંબાઈમાં વધે છે. સમજાય નહિ તેવું બોલનારા પશુ પક્ષી, અને મૃગાદિશ પેદા થાય છે; ધણા રૂળકુલવાળાં વૃક્ષો યતાં નથી; વાવેલુંજ અનાજ એકવાર ખેડું લોકો પૂર્ણ રીતે મેહેનત લઈ પકવે છે, ત્યારે વખત પ્રમાણે થાય છે. વખત પ્રમાણે યરોગર વર્ષાદ થાય છે. શાસ્ત્ર અને જ્ઞાન સઘળું સાચું ખોટું મિત્રભાવે રહે છે. તીર્થો, યજ્ઞો, ઇત્યાદિક પુણ્ય માર્ગો, જેવો જેનો મનલાવ તેવો તેને બદલો આપે છે.

૩૩૬ ઇંદ્ર-શુરમહારાજ ! કલિયુગનું પ્રમાણ, સ્વરૂપ અને મહાત્મ્ય જાણવા ઇંદ્ર ધું તે કહો ?

કલિયુગમાં પરમાત્મા ઇન્દ્રેર કૃષ્ણ સ્વરૂપ ધારણ કરી અવતાર ગ્રહણ કરશે. તેનું પ્રમાણ ચાર લાખ બત્રીશ હજાર વર્ષનું તેમાં સારા

પુરુષો કવચિતજ રહેશે. તેમાં ધર્મ માત્ર એક પાયે રહેશે. બાકી ત્રણ પાયા પાપના રહેશે, તેના પૂર્વ ભાગમાં ધણુંજ પાપ પ્રસરશે, પુત્રો પિતાની વાત, તથા દીકરાની વહુ, પોતાના સાસરાની વાત સાંભળશે નહીં. નાનોભાઈ, મોટાભાઈનું, તથા પતિન પોતાના ભર્તારનું કહ્યું માનશે નહીં. સેળિમે વર્ષે પળીઓ આવશે, ખારમે વર્ષે સ્ત્રીઓ ગર્ભ ધારણ કરશે. મનુષ્યોનું ધણામાં ધણું આયુષ્ય સો વર્ષનું થશે. હાથી અને વૃક્ષોનું પણ ધણું ભાગે એટલુંજ આયુષ્ય ગણાશે. તેમજ સાધારણ જનવરોનું ચોવીસથી બત્રીસ વર્ષ સુધીનું આવરદા થશે. અજનું સોળ વર્ષનું, કૂતરાનું ખાર વર્ષનું, ઉંટ અને ગર્દભનું ચોવીસ વર્ષનું તથા બીજા ચોપગા જનવરોનું પચીસ વર્ષનું આવરદા થશે. તે કાળમાં કાગડા, ગીધ, અને ધુવડો લાંબા આયુષ્ય ભોગવનારા થશે. તે કળિયુગમાં પાપ કર્મ કરનારા, દુષ્ટ કાર્યમાં આસક્ત, એવા મનુષ્યો વિશેષ થશે. ધણાંજ કંટકરાળાં, પૂલ અને પૂળ રહિત છાયા વિનાના વૃક્ષો ધણાં થશે. ધર્મને અધર્મ પીડા પમાડશે, અસત્ય આગળ સત્યનું માન નહીં રહે. ચોર લોકો રાજા સાથે મળી જશે, ચોરો રાજાને, શિષ્યો ગુરૂને, અને પુરુષો વારાંગનાઓને, બહુ દુઃખ દેશે. મૂર્ખ લોકો બહુશ્રુત કહેવાશે. સત્યવાદી અને ધર્મિષ્ઠ લોકો અતિશય હેરાન થશે. ઇંદ્રિયનિગ્રહ કરનારા, વિવેકી, બુદ્ધિમાન, પરોપકાર કરનારા વગેરે જે સજ્જન લોકો હશે, તેને શરીરમાં ઉદ્વટી આધિ વ્યાધિ નડશે. સાધુ પીડા કરવામાં ધણાંજ તત્પર રહેશે. અરસપરસ બ્યભિચારના દોષથી વર્ણસંકર થવાને લીધે, અલ્પાયુષી થઈ યૌવન અવસ્થામાં મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે. કદી કોઈ સજ્જન પુરુષ બહુ વર્ષ જીવતો રહ્યો, તો તે ધણુંજ સંકટ પામશે. વર્ષા કાળમાં બરોચર વર્ષાદ થશે નહિ. કદાચને સારી વૃષ્ટિ થાશે, તો એતરમાં વાવેલો દાણો બરોચર નીપજશે નહિ, ગાયોને પૂર્ણ રીતે ખાવાનું આપ્યા છતાં પણ વાજબી દુધ આપશે નહિ, ધણાંજ પ્રયત્નો કરે પણ યના દુધની વૃદ્ધિ નહિ થશે, પણ તેને જદ્વે ઉંટનું અને ગાડરનું

દ્રુધ વૃદ્ધિ પામી ધણું વાપરવામાં આવશે. મનુષ્યો સધળા નિસ્તેજ અને
 કુદ્ર યુદ્ધિવાળા થઇ જશે. શુદ્ધ લોકો તપશ્ચર્યા કરશે, વેદાર્થનો વિચાર
 કરશે, યજ્ઞ કરવામાં ધણાંજ પ્રયત્નો કરશે, પ્રતિગ્રહ તથા દેવામાં તત્પર
 થશે, તથા તીર્થ યાત્રામાં ઉત્કંઠિત થઇ તિરસ્કારને પાત્ર થશે. ધણા લોકો
 અકાર્ય કરી અધોગતિને પામશે. બ્રાહ્મણો વેદનો વિક્રય કરનારા, શૈયા
 ચારથી રહિત, સ્વાધ્યયન તથા શુદ્ધાન્ન ખાવામાં મર્યાદા રહેશે, કેવળ
 જીલના સ્વાદ સાથે સારા અન્નમાં મોહ પામી, અયોગ્ય પ્રતિગ્રહ કરનારા,
 તથા પારકી સ્ત્રીઓ ઉપર જીવનારા થશે, તેમજ કાર્ય કારણને
 માટેજ સર્વ લોકો રનેહ બાંધશે, પણ અંતઃકરણથી સત્ય
 રનેહ કદી પણ રાખશે નહીં બ્રાહ્મણ. ક્ષત્રી, વૈશ્ય, અને શુદ્ધ
 વિગેરે જાતિ મ્લેચ્છ ભાવને પ્રાપ્ત થઇ જશે. કોઇ મહોત્સવ કે તહેવાર
 થોડાજ કરશે. ધર્મથી ઉલટા ચાલશે. પ્રભુ ધણીખરી વર્ણસંકરી થઇ
 જશે. આદિમાં મનુષ્યો સાડા ત્રણ હાથ લાંબા થશે, પણ પાછળથી જમ
 જમ કળિપ્રવર્તમાન થતો જશે, તેમ તેમ મનુષ્યો પણ ટુંકા થતા
 જશે, તે છેક નાનામાં નાના એક ગોખલામાં કે દરમાં મૂંઝ બેસી શકે,
 તેવડા થઇ જશે, બ્યારે આટલા બધા ન્યૂનતાને પ્રાપ્ત થશે, સારે
 પોતાનું ધરકામ પણ કરી શકશે નહીં. જેથી તમામ ધર્મ, કર્મ, યજ્ઞ,
 વેદ, વ્રત, નિયમ વગેરેનો લોપ થઇ જશે, યમ તથા નિયમો કોઇ પાળશે
 નહીં, અને મંત્રવાદ પણ રહેશે નહીં. મ્લેચ્છ લોકોના સ્પર્શ થકી દુષિત
 થએલા તીર્થોનો મહિમા જતો રહેશે, ખોટી ભાષાના મંત્રવિવાદ ચાલશે,
 તપસ્વી લોકો પણ ઢોંગી અને કુત્સિત પુરૂષો એવા થશે કે, કુળવાન
 અને રૂપવાન વરને મૂકીને ધનના લોભથી અયોગ્ય વરને પોતાની કન્યા
 દેશે. કન્યાવસ્થામાં કેટલીક કુમારીકાઓને પ્રસવ થશે, કેમકે કન્યાઓ
 પરપુરૂષો સાથે સમાગમ કરશે અને સારા ધરની ફૂલીન સ્ત્રીઓ પણ,
 પોતાના મતિને છેતરીને ગમે તેમ દુરાચરણ કરશે. ધણાજ પ્રયાત્ન કરી
 પોતાની ખતિની ને રક્ષા કરશે તેની ખતિ પણ તેને તથા કુટુંબ

સ્વભાવને લીધે ન કરવાનાં કામ કરશે. રાજાઓ નિર્દય થઇ, જોડુઓને વેઠ વગેરેથી ધણીજ પીડા પોહાંચાડશે, વર્ષોવર્ષ નવા કરારો કરી, વિત્ત લોભથી વરતીને લુટ્યા કરશે. જે દેહુડાંત દંડની શિક્ષાને પાત્ર હશે, તેની પાસેથી લાચ લઇ ધન લોભથી છોડી દેશે. ક્ષત્રીઓ અધર્મવહે લડાઇઓ કરશે.

૩૩૭ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ધર્મરૂપી સમુદ્રના મધ્યમાંથી માખલુ-રૂપ જે સાર હોય તે મને કહે !

ભીષ્મપિતામહ-કોઇ એક પુરુષ વગડામાં ગયો, ત્યાં તેણે એક હાથીને જોયો, તે હાથીના મારથી ભય પામી મહાવનમાં ગયો, તે આશ્વો જાય છે ત્યાંહા સામા આવતા સિહના ટોળાને જોઇ ત્યાંહાંથી પાછો વળીને ત્રીજી દિશામાં આધેરો જાય છે, તે દિશામાં અતિ ભય દેનારી હાથમાં તરવાર લઇને દોડી આવતી એક ભયંકર સ્ત્રીએ સામા આવતા પુરુષને જોઇ ઉમો રહે ! ઉમો રહે ! એમ કહી સામી દોડી, તેવામાં તે પુરુષને જોઈ ત્યાંથી ચોથી દિશામાં દોડ્યો. તે દિશામાં જાય છે તેટલામાં મહાન્ અગ્નિથી સળગતા વનને જોઇ મનમાં વિચાર કરી આવું કહે છે, અહો ! આ કષ્ટ, આવી પડ્યું. “આમનીકાર હાથી, આમની કાર કન્યા, આમનીકાર સિંહો, અને આમનીકાર અનળ” એમ કહી પોતાના જીવિતમાં નિરાશ થઇ ઉમો, તેટલામાં ક્રોધી વીટાયેયો, પાણી વગરનો અંધારો એક કુવો દીકો. તે પછે ભયથી પીડા પામી વિચાર કર્યો વગર તે કુવામાં પડ્યો. અને ભયભિત થતો તેમાં જોએ છે. કુવામાં મોં ધાડી બેઠેલા ધોર મુખવાળા અને લોહી પીવાની ઇચ્છા કરતાં સર્પને દેખી ભય પામી એક વેલાને પકડી ઉંધે માથે લટકી રહ્યો. તેટલામાં તે વેલાના થડને વનના ઉંદરો કાપવા લાગ્યા. તેમજ તે કુવામાં મચ્છર, દંશઆદિ દુઃખ દેનારાં ધણાંક જંતુઓ વસે છે. ત્યાં એક ખીત્રું આશ્ચર્ય થયું કે એક જામર તે વેલામાંથી રસને સુસ્યા કરે છે, તે જામરના મુખમાંથી રસ, લટકતા પુરુષના મુખમાં પડ્યો. તે

રસને લૂખ તરફથી વ્યાપ્ત થયેલા પુરુષ પાન કરવા લાગ્યો. હે વત્સ !
જેવી રીતે તે પુરુષ ઘોર સંકટમાં પડ્યો છે, તેમ આ ઘોર સંસારમાં
જે હાથી છે તે મહાનરાકળી 'સંવત્સર' જાય. જે સિંદૂના ટાળાં છે
તે આહાર વિહારથી ઉત્પન્ન થયેલા 'રોગો' જાયો. હાથમાં તરવાર લઈ
સાચી આવતી ને કન્યા છે, તે સાક્ષાત્, 'જરા' જાયો. જે દાવાનળ
હતો તે, 'શોક, લોભ, મોહ અને ભય, આદિ દુઃખો જાયવાં. જે કુવો
છે, તે 'મનુષ્ય દેહ' જાયવો. જે સર્પ છે, તે કાળ સમજવો. જે વેશ છે
તે 'આયુષ્ય' જાયવી. જે ઉંદરો છે તે 'દીવસો' જાયવાં. જે મચ્છર
આદિ ઉપદ્રવો છે તે, 'લુખ આદિ' સમજવા. જે ભ્રમર છે, તે 'કામદેવ'
જાયવો. જે મધુ છે, તે સ્ત્રી આદિકનાં મુખ જાયવાં. સંસારમાં રહેવું
તેજ કામ સ્વાદ કહેવાય છે. હે વત્સ ! જ્યેવી રીતે સંસારના ગુણને
અવલુ કરી ધર્મમાં મતિ કરો. સંસારમાં રહેલા આત્માનો કમ પ્રમાણે
મોક્ષ કરો. હે યુધિષ્ઠિર ! આ સંસારરૂપ કુવાનો ધર્મ મેં તમોને કહ્યો.

સાધુના સમાગમથી લાભ-ગાય મહાત્મ્ય, નહુપ અને

વ્યવનનો સંવાદ,

૩૩૮ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! સાધુના સમાગમમાં જે ગુણ કહ્યા છે
અને મોટા લાભવાળાના સંગથી-જે ગુણ થાય છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ-આંહી નહુપ રાજા અને વ્યવન ઋષિના
સંવાદ રૂપ પુરાતન વૃત્તાંત છે તે સાંભળો. પૂર્વે વ્યવન ઋષિ કામ, ક્રોધ,
લોભ અને મદને છતીને ગંગા અને યમુનાના મધ્યમાં તપ કરવા બેઠા.
ગંગા અને યમુના તે ઋષિને પ્રદક્ષિણા કરીને આવે છે; પણ તેને પીડા
કરવાને સમર્થ થાતાં નથી. તે પછે ઋષિને સ્તંભની પેઠે તપ તપતા
કેટલાક કાળ ચાલ્યા ગયા. તે પછે તે જગોમાં કેટલાક મચ્છિયારાએ જળ
નાંખી, અને તે જળમાં માછલાંની સાથે તે ઋષિને ખેંચી, નદીને કાંઠે
ફેંટી નાખ્યા. ઋષિને જોઈ મચ્છિયારા ભયથી પીડા પામી નભરકાર કરી
નીચે પ્રમાણે વચન કહે છે.

મચ્છિયારા-હે મહાત્મા ! પાપ કરનારા અમે તમને અનુભવી માછલાંની સાથે લીધા છે, તો અમારા અપરાધને ક્ષમા કરી આપની સેવા આકરીતી આજ્ઞા કરો. એ સાંભળી, તે ઋષિએ પોતાની સાથે તર-પ્રક્ટાં અને મરણ પામતાં માછલાંઓને જોઈ મનમાં દયા લાવી કહ્યું કે, હે મત્સ્યજીવીઓ ! હું આ માછલાંની સાથેજ મરણ, રક્ષણ અથવા જીવ્યાણુ થાવાને ઇચ્છા કરું છું. કેમ જે આ નદી અને દુઃખીત ધાતાં માછલાંનો ત્યાગ કરવા હું સમર્થ થાતો નથી. જે મનુષ્ય ખીજ પ્રાણી-ઓનાં નાના પ્રકારનાં દુઃખને જોઈ પોતાના હિતની ઇચ્છા કરે, તેથી ખીજો કલો ધાતકી પુરૂષ જણવો ? અહો ! આશ્ચર્ય છે કે, અગાની પુરુ-ષોનું ચિત્ત પોતાના સુખ સારું ઉઘટ રહે અને ખીજ પ્રાણી ઉપર નિર્દય રહે છે. જ્યારે જ્ઞાની પણ પોતાના સ્વાર્થનો આશ્રય કરી ધ્યાનરથ થઈ બેસે ત્યારે સંસારનાં દુઃખથી પીડિત થયેલા પ્રાણીઓ કોને શરણે જાય ? હવે કલો ઉપાય છે કે, આ પ્રાણી દુઃખથી છુટે. મારે પણ તેની બેજી દુઃખ પામવું એ યોગ્ય છે. અરે ! આ માછલાં બળવાન છે, તોપણ પાણી વગરના સૂર્યના તાપથી પીડિત થયેલાં તરફડે છે અને ચારે તરફ આળોટે છે. ખેરાં, આંધળાં, અંગ વગરનાં, અનાથ અને રોગીને જોઈ જેના મનમાં દયા નથી આવતી, તેને મૂઢ સમજવો. કોઈ પ્રાણીના પ્રાણ જીવાનો સમય આવ્યો અને વળી તે લયથી વિહુળ થયેલાને જોઈ સામર્થ્ય છતાં રક્ષા કરતો નથી તે પુરૂષ પાપીની ગતીને પામે છે. માછલાંઓનાં દુઃખ હરણ કરવાથી જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સુખની સોજખી કળાને સ્વર્ગ અને અપવર્ગની તુલના નથી; એટલા માટે દીન અને દુઃખિત માછલાંને મુકી હું બ્રહ્મલોકમાં જ્યારે ન જાઉં, ત્યારે સ્વર્ગ લોકમાં કેમ જાઉં ? હું તમારી આજ્ઞાનો ઉચ્છેદ કોઈ દિવસ કરવાનો નથી, માટે તમે રાજ્યને આ વાત નિવેદન કરો, જેથી તે રાજ્ય મારું મૂલ્ય તમને આપશે.

લાભપિતામહુ-હે રાજા ! આવાં બ્રાહ્મણનાં વચન તે મચ્છિયા-

રાજાએ સાંભળી મનમાં સંબ્રમિત થઇ પોતાના નહુપ રાજને બધી વાત નિવેદન કરી. નહુપે પણ તે વાત સાંભળી મનમાં વિચાર કર્યો કે, “અંદભૂત આકૃતિવાળા આ કોણ હશે?” એ વિચાર કરી રાજા મુનિઞ્ચેષ્ટના ભયની શંકાથી પોતાના પુરોહિત સહિત મુનિ પાસે આવ્યા. ધ્યાન યોગમાં પરાયણ ચ્યવનઋષિ છે, એમ જાણી તેની વિધિ સહિત પૂજા કરી. તે પછે હાથ જોડી આપું વચન કહે છે. હે ભગવન્! આપની આજ્ઞાથી શું કરું તે મને કહો ?

ચ્યવનઋષિ-હે રાજા ! આ મચ્છિયારા મ્હોટાશ્રમથી દુઃખિત થએલા છે માટે આને માફ કરીત પ્રમાણે મૂલ્ય આપો. આ મચ્છિયારાને મચ્છના ધર્મમાં રહેલો હું જો યયાર્થ મૂલ્ય ન આપું તો મારી ઉપર કરજ રહે; માટે મારે આપવું અવશ્યનું છે, એમ નહિ તો હું મરણ પામીશ.

નહુપ-હે મુનિ ! તમારું મૂલ્ય આ નિપાદને લક્ષ એક (તે વખતનું ચલણી નાણું) આપું અથવા તમે કહો તે આપું ?

ચ્યવનઋષિ-હે રાજા ! તમે પ્રાર્થના કરેલ લક્ષ એક માફ મૂલ્ય નથી, મારે લાયક તમારા કારભારી સાથે વિચાર કરી મૂલ્ય કહો ?

નહુપ-હે દિબ્જેત્તમ ! ત્યારે કોટી એક મૂલ્ય પારાધીને આપું; જો આણું હોય તો પ્રીતી બોલો તે આપું ?

ચ્યવનઋષિ-આત્માનું મૂલ્ય લોકમાં કોઇએ કરવું નહિં અને તે કરે તો વખાણવા લાયક નથી. કેમ જો આત્મપ્રશંસા કરવાને હું સમર્થ નથી. એક લક્ષ અથવા એક કોટી કે તેથી અધિક માફ મૂલ્ય છે તે હું જાણતો નથી; માટે બ્રાહ્મણો સાથે વિચાર કરો ?

નહુપ-હે દ્વિજ ! અર્ધ રાજ્ય અથવા બધું રાજ્ય નિપાદોને આપું એ તમારું મૂલ્ય હું માનું છું. તમે શું માનો છો તે કહો ?

ચ્યવનઋષિ-અર્ધ રાજ્ય અથવા બધું રાજ્ય મારા લાયક નથી, માટે ઋષિઓની સાથે વિચાર કરો ?

લીખપિતામહ-હે રાજ ! આ પ્રમાણે રૂપિના વાક્યો સાંભળી નહુપ રાજ મનમાં બહુજ દુઃખીત થઇ પોતાના કારભારી અને ગોર સહિત વિચાર કરે છે તેટલામાં ગવિજાત નામના મુનિ ત્યાંહાં આવીને રાજને કહે છે કે, આ મુનિને હું સંતોષ પંચાડીશ.

નહુપ-હે રૂપિ ! આપ આ મહામાનું મૂલ્ય કહો, અને આ સંકટમાંથી મારો અને મારા કુળનો અનુગ્રહ કરો ! જો આ રૂપિ ક્રોધાતુર થશે તો લોકપાલસહિત ત્રણ લોકને અને મારા વંશને નાશ કરશે; ત્યારે તપ વગરનો હું કેમ નાશ ન પામું ?

ગવિજાત-હે રાજ ! વેદાધ્યયન રહિત જે પ્રાણી છે તેનું પુનઃન અર્થ વગર થાય છે, તેવાઓની ગાય દેવતા છે; માટે આનું મુલ્ય ગાયના મુલ્ય પ્રમાણે આપો ? એવાં તેનાં વચન સાંભળી અચ્ચત્ કહે છે.

અચ્ચત્-હે રાજ ! બહુ સારું હું ઉઠું છઉં, મને ગાયના મુલ્ય પ્રમાણે લક્ષે લેવો. જગતમાં ગાય બરાબર કોઇ પવિત્ર નથી. ગાયો નિરંતર વંદન કરવા અને પ્રદક્ષિણા કરવા લાયક છે. મંગળના સ્થાન-ભૂત ગાયોને સૃષ્ટિની આદિમાં શ્રદ્ધાએ સૃજેલ છે, જે ગાયોનું છાત્ર પ્રાણીઓનાં અગ્નિહોત્ર આદિ શૃદ્ધા અને દેવતાનાં મંદિરોને પવિત્ર કરેછે, તેથી અધિક બીજું શું છે ? જે ગાયોનાં મુત્ર, ગોમય, દુધ, દહિ, અને ઘી એ પાંચ પવિત્ર પદાર્થો છે, તે સકળ જગતને પવિત્ર કરે છે, ગાવો મમાગ્રતો નિત્યં ગાવસ્તિષ્ઠંતુ પૃષ્ઠતઃ ॥ ગાવો મેહદયે સંતુ ગર્વાં મધ્યે વસામ્યહં એ મંત્રને પવિત્ર થઇ એકાગ્રતાથી ત્રણ સંધ્યાકાળે નિરંતર પાઠ કરે તે સર્વ પાપથી રહિત થઇ વિષ્ણુ લોકમાં જાય છે. જે મનુષ્ય ગાયોની ટાઢ, વાયુ અને તડકાથી રક્ષા કરે છે, તે સર્વ દુઃખથી રહિત થઇ અત્યંત સુખ પામે છે. જે જમ્યાની પેટેલા ગાયને પવિત્રતાથી અન્ન અને તૃણ આપે તો શ્રદ્ધા લોકમાં જાય છે. એવી રીતે ગવાન્ધિક (ગાયને અન્ન તૃણાદિ) આપે છે તેણે અગ્નિમાં હોમ દીધો, પિતૃઓને તૃપ્ત કર્યા અને દેવતાઓની પૂજા કરી એમ

જાણું. યજ્ઞોની આદિ, મધ્ય અને અંતમાં સર્વ દેવતાઓની 'દુધ', દહિં અને ઘૂત રક્ષા કરનાર છે. આ ગાયો સ્વર્ગમાં જનારાઓને જંગમરૂપ પગથીયાં છે; માટે ગાયોનું દાન દેવું અને નિરંતર પૂજન કરવું.

ભીષ્મપિતામહુ—હે રાજા ! આ ગાયના મહિમારૂપ વ્યવનરૂપિનાં વચન સાંભળી નિપાદોએ મહાત્મા વ્યવનને પ્રશ્નિયાત કરી આ પ્રમાણે વચનો કહ્યાં.

નિપાદો—હે ભગવન્ ! સાધુ પુરૂષનું દર્શન, સ્પર્શન, કીર્તન અને તેની સાથે સંભાષણ પવિત્ર કરે છે, એ અમે સાંભળ્યું છે; માટે અમે તમારું દર્શન અને સંભાષણ, તમારી સાથે કર્યું છે, એટલા વારતે તમે પ્રસન્ન થાઓ અને આ ગાયનું દાન લીઓ.

વ્યવન—હે નિપાદો ! આ ગાયોનો હું પ્રતિગ્રહ કરું છું, તેની અવેશમાં મારી સાથે સ્વર્ગમાં ચાલો અને મેં કાયા, વાણી અને મનથી જે કાંઈ સુકૃત કર્યું હોય તેથી આ સર્વે મત્સ્ય જતું સુખને પામે.

ભીષ્મપિતામહુ—હે યુધિષ્ઠિર ! મહાત્મા વ્યવન રૂપિના પ્રતાપથી સર્વે નિપાદો અને માછલાંઓ સ્વર્ગમાં ગયાં તે સમયમાં સ્વર્ગમાં જતાં જોઈને કારભારી અને પુરોહિત સહિત નહુપ વિસ્મય પામી કહે છે.

નહુપ—હે અમારો ! શ્રેયાર્થિ મનુષ્યોએ તીર્થના જળ સરખા સંત પુરૂષોની સેવા કરવી. કેમકે, વૈભવથી ક્ષિણ થયા હોય, તો પણ મનુષ્યોને નિષ્ફળ યાતા નથી. મહાત્માનું દર્શન પવિત્ર કારક છે, અને તીર્થરૂપ છે. તીર્થ તો કાળે પવિત્ર કરેછે, સાધુ પુરૂષ તો સમાગમથી પવિત્ર કારક છે. એમ વાત કરેછે તે સમયમાં વ્યવન રૂપિ અને ગવિજાત પ્રસન્ન થઈને નહુપ રાજાને કહે છે કે, હે રાજા ! અમે તમને પ્રસન્ન થયા છઈએ; માટે ઇચ્છા પ્રમાણે વરદાન માગો. આવાં તેનાં વચન સાંભળી રાજાએ ધર્મ યુદ્ધિ માગી. તે પછી રૂપિઓએ કહ્યું કે, " તથાસ્તુ " એમ કહી તે રાજાનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. અહો ! તું ધન્ય છે કેમ જે મનુષ્યને ધર્મમાં યુદ્ધિ યાત્રી બહુજ દુર્લભ છે, તેમાં રાજાને રાજ્યમદ અને મોહ હોય છે. અને

મોહથી નરક પ્રાપ્ત થાય છે, માટે વિવેકી મનુષ્યોએ રાજ્યની નિંદા કરેલ છે. જે વિષયમાં લલુતાવાળા છે તે તો રાજ્યને વખાણે છે, વિદ્વાન્ તો નરક તુલ્ય દેખે છે; માટે હે રાજા ! જેકે લોકને નાશ કરનારો મદ કોઇ દિવસ કરવો નહીં. તમારા અમારા બન્નેની કૃપાથી મદ નાશ થાશે એમાં સંશય નથી. ઇચ્છા પ્રમાણે ધર્મ બુદ્ધિ થાઓ, એમ કહી મહાત્માઓ આવી નીકળ્યા. નહુપ પણ વરદાન પામી પોતાના રાજ્યમાં ગયા.

હિંસાર્થી મહા પાપ, સત્યનો જય એ વિષે અહુલા અને વ્યાધનો સંવાદ.

ઉડટે યુધિષ્ઠિર-મીતામહ ! અહુલા નામની ગાયે જે સસ વચનો કહેલાં છે મને કહો ?

લીખાપતામહુ-સત્ય અને આર્જવ યુક્ત વ્યાધ અને ગાયના સંવાદરૂપ વૃત્તાંત કહું તે તમે સાંભળો. પૂર્વે યમુનાને કિનારે ચંદ્રાવતી નગરીમાં એક ઉત્તમ પ્રાદાણના ધોળી ગાય રેહિત નામે પર્વતની તળેટીમાં સંધળી ગાયો સાથે ચરતા તે ગાય તૂણના લોભથી પોતાના યૂથમાંથી દૂર જઈ ચરતાં વ્યાધની દૃષ્ટિએ પડી. જેથી તેણે દોટ મુકી ત્રીજે પ્રમાણે વચન કહ્યું.

વ્યાધ-હે ગાય ! આજ તું મને લક્ષ પ્રાપ્ત થઈ છે, માટે શોકનો લાગ કરી ઉભી રહે.

અહુલા-વ્યાધનાં કહોર અને શ્વાડાં ઉભાં થાય એવાં વચન સાંભળી કંપતી કહે છે કે હે કાળ રૂપ વ્યાધ ! તમારી પાસે આવ્યાથી કોઈ પ્રાણીતું જીવતાર રહે નહીં જેથી મારા મરણનો ખેદ કરતી નથી. કેમ જે જોનો જન્મ થયો તેનું મૃત્યુ અવશ્ય થાશે અને મૃત્યુ તેનો જન્મ પણ અવશ્ય થાશેજ. હે મૃગાધિપ ! એ કારણ સારું હું શોક કરતી નથી. દેવતાઓને પણ અવશ્ય મૃત્યુ છે. હે વ્યાધ ! ચલિત જીવિતનો ખેદ કરતી નથી, પણ સ્નેહના વશથી મહા દુઃખ અને રદન થાય છે, એટલા વાસ્તે મારા હૃદયમાં રહેલા સંતાપને સાંભળવા યોગ્ય

છો. મને પેહેલી અવસ્થામાં પુત્ર જનમ્યો છે, તે હજી તૂલુ કે અન્ન લક્ષણ કરતો નથી, તેને અમારા ગોંદરામાં રાખેલો છે. તે ભુખથી પીડા પામી મારી વાટ જોતો હશે, એમ માની હું શોક કરું છું. અરે ! હું વિના એ બાળક કેમ જીવશું ? તો તે પુત્રને સ્નેહના પાશથી સ્તનપાન દેવાની ઇચ્છા છે. જો મને રત્ન આપો તો મારા વાજડાને ધવરાવી, તેના મસ્તકને ચાટી, સખીઓને પુત્ર સોંપી, તેને હિતાહિતનો સંદેશો દઈ, પાછી તરત તમારી પાસે હું આવીશ. તે પછે તમે ઇચ્છા પ્રમાણે લક્ષણ કરજો. એવાં બહુવાનાં વચન સાંભળી વ્યાઘ્રે પ્રીતી કહ્યું કે હે ગાય ! હવે તારે દીકરાથી શું પ્રયોજન છે ? આ તારા મૃત્યુને દેખતી નથી ? મને જોઈ પ્રાણી માત્ર ત્રાસ પામે છે અને ધણાક મરણ પામે છે તું આ ઠાણે સ્નેહથી વ્યાપ્ત થઈ હે પુત્ર ! હે પુત્ર ! એમ કેમ બોલે છે ? મને જે વશ થાય છે તેને મંત્ર, તપ, દાન, અને માત-પિતા રક્ષા કરવાને સમર્થ થાતાં નથી અને તું તારા માઆપ, પુત્ર અને સખી જનને જોઈ પાછી તું કેમ આવીશ ? હે ગાય ! આ મારાં પ્રાણુ તારા રૂધીરતું પાન કરો, હું તને વાણી માત્રથી નિરાશ કરીશ નહિ.

બહુલા-હે મૃગેન્દ્ર ! હું બાળવત્સા છું, માટે મારું વચન સાંભળો. સખીજનને અમારા પરિપાત્રન કરનાર ગોવણિયાઓને જોઈ તેમજ મારા સખીજનની આત્મા લઈ તરત પાછી આવીશ, જો વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો તમારી પાસે સમ ખાઈ તે પછે મને મુક્ત કરજો.

વ્યાઘ્ર-હે ગાય ! સમ ખાવા તે શું ? એ મારા મનમાં કૌતુહલ લાસે છે તો તે હું સાંભળવા ઇચ્છા કરું છું.

બહુલા-હે વ્યાઘ્ર ! અલ્પલ્પ કરવાથી, માત-પિતાના વધથી જે પાપ થાય તે પાપથી હું લેપાયમાન થાઉં જો પાછી આવું નહિ તો. બે સ્ત્રીવાળો પુરૂષ એક સ્ત્રીના દ્વેષથી એકનો લાગ કરે, ગાયોને પગવતી સ્પર્શ કરે પણ નમસ્કાર ન કરે અને અવસ્થાહિન બાળક બળદોને સાર વહન કરાવે તેના પાપથી હું લેપાયમાન થાઉં જો પાછી

આવું નહીં તો, જે પાશંધીપણું કરે, કોઇને ઝેર આપે, એક ઠેકાણે કન્યા આપીને બીજે ઠેકાણે આપે અને જે સભામાં કથા થાતી હોય તેને વિદ્ય કરે તેને જે પાપ થાય તેના પાપથી હું સેવાઈ જો પાછી આવું નહિ તો. જેના ઘર આગળથી વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ નિરાશ થાય, બ્રાહ્મણની અને વેદની નીંદા કરે તેના પાપથી સેવાયમાન થાઈ જો પાછી આવું નહિ તો, સૂતકાન્ત જન્મવાથી, પારકું દ્રવ્ય હરણ કરવાથી, વિવાદાતા ગુરની અને મા-આપની સેવા કરતો નથી તેના પાપથી સેવાયમાન થાઈ જો હું પાછી નહિ આવું તો, જે અધમ પુરુષ પોતે એકાએક મિષ્ટાન્ન ખાય અને બીજાને અર્પણ કરતો નથી, અને જે સાક્ષીમાં નીમેલો પુરુષ ખોટી સાક્ષી પૂરે તેને જે પાપ થાય તે પાપથી હું સેવાયમાન થાઈ જો પાછી આવું નહિ તો. જે વાસુદેવ ભગવાનનો ત્યાગ કરી અન્યદેવતાની ઉપાસના કરે તેને જે પાપ થાય તે પાપથી સેવાયમાન થાઈ જો હું પાછી આવું નહિ તો. આ પ્રમાણે ધૈર્ય પાતકના સમ આધા ત્યારે મનમાં પ્રસન્ન થઈ વ્યાધ પ્રીતી આવું વચન કહે છે.

વ્યાધ હે ગાય ! આવા તારા સમથી મારા મનમાં વિશ્વાસ આવ્યો તો પણ કોઈ મને કહેશે કે “ આ વ્યાધ મૂર્ખ છે કેમકે સમ આધાથી છોતરાણો અને વળી લોકમાં એ કહેવત છે કે પ્રાણના લાગના સમયમાં સમખાવા તેનું પાતક થાતું નથી ” માટે એમાં શ્રદ્ધા રાખવી નહિ. આ લોકમાં કેટલાક નાસ્તિક, મૂર્ખ અને પંડિતાલિમાની તેમજ અજ્ઞાનથી વીટા એલા કેટલાક તુચ્છ પુરુષો ચાકડા ઉપર ધરતા માટીના પિંડની પેઠે હેતુ ને દૃષ્ટાંત કલ્પિ શ્રુતિથી અને કલ્પિત શાસ્ત્રથી ભ્રમણ કરાવે છે. જેમ ચિત્રકાર વસ્તુતાયે ચિત્ર સાચાં નથી, તોપણ તેના અવયવોથી સાચાં હોય એવાં બનાવે છે. આ જગતમાં સ્વાર્થ થયો કે ઉપકાર કરનારને માનતો નથી અને ધણું કરી સ્વાર્થી પુરુષો દેખાય છે પણ કોઇનો પ્રત્યુપકાર કરનારા દેખાતા નથી. જેમ વાછડું દુધના ક્ષયને જોઇ માતાનો લાગ કરે છે, તેમ સ્વાર્થ થયો કે તેની મતિ અન્યથા રીતે વર્તે છે. પૂર્વે ઋષિઓ

દેવતાઓ અને મનુષ્યોએ સ્વાર્થ સાર સમ ખાધા છે; માટે તે સમને હું કેમ સાચા માનું ? જો દેવતા સાનિધ્ય સમ ખાય છે તો તેના ધર્મના અર્થ ભાગને યમ રાજા કાપી નાંખે છે, એટલા વારસે સમ ખાવાની યુદ્ધિ કરવી નહિ, હવે તમે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે કરો. -

બહુલા-હે વ્યાધ્ર ! જેમ તમે કહો છો તેમ છે, તો પણ તમને છેતરવાને કોણ સમર્થ થાય ? જોણે પરને છેતર્યો તેણે આત્માને છેતર્યો કહેવાય છે. પૃથ્વી દાન સમાન દાન નથી, દાન સમાન વિધિ નથી, સસ્ય સમાન પરમ ધર્મ નથી અને ખોટા ખોલવા સમાન પાતક નથી. જે કર્મથી અપવાદ (નિંદા) થાય, જેનાથી પાપ થાય અને જેનાથી નરક પ્રાપ્ત થાય છે, તે કર્મ કરવું નહિ.

વ્યાધ્ર-હે બહુલે ! હું પુત્રવત્સલે ! જાઓ ! તમે તમારા પુત્રને જુઓ, પુત્રને ધવરાવી, તેના મસ્તકને આટી, મા, ભાઈ, સખી જન અને બાંધવ જનની સાથે હળી મળી સસ્યતાને મુખ્ય કરી પાશ્વું તરત ગમન કરજો.

લીંગમપિતામહુ-હે સુચિષ્ટિર ! એવી રીતે સસ્ય વચન ખોલનાર બહુલાને વ્યાધ્રે જ્યારે આત્મા આપી ત્યારે આંખમાં આંસુ આવવાથી દીનતાવાળી વારંવાર ત્રિલાપ કરતી, અને જેની સર્વ ઇદ્વિયોની ક્રિયા શિથળ છે તોપણ ઉતાવળથી ગોકૃળમાં આવે છે, તેટલામાં બાંજરડાં નાખતા પોતાના પુત્રને જોઈ ત્રિહ્વળ થઈ ગઈ. પુત્ર પણ માતાને વ્યાકુળ જોઈ મનમાં શંકિત થઈ આવું વચન પુછે છે.

વાછડો-હે માત ! તમે દીન અને ઉદાસી કેમ દેખાઓ છો ? તમારી દષ્ટિ ઉઠેગ અને ભયાનક દેખાય છે, તેનું શું કારણ છે ?

બહુલા-પુત્ર ! જો તું કારણ પુછતો હો તો પ્રથમ ઇચ્છા પ્રમાણે સ્તનપાન કર. હું રનેહથી તારી સમીપ આવી છઉં. હવે પછે મારું દર્શન તારે દુર્લભ થાશે, માટે ઇચ્છા પ્રમાણે ધાવી લે. સવારે કોણ જાણે કોણ પીશે ? હે પુત્ર ! હમણાં જ આવું છે કેમકે કાળરૂપ વ્યાધ્રની પાસે સમ-

ખાઇ હું આંહી આવી છીં, માટે મારું જીવિત તેને અર્પણ કરવાનું છે. એવાં માતાનાં વચન સાંભળી વત્સ આવું વચન કહે છે હે માતા ! જો એમ હોય તો હું પણ તમારી સાથે આવીશ. જો વ્યાઘ્ર તમ સહિત મારું ભક્ષણ કરશે તો માતૃભક્તાને જે ગતિ થાય છે તે ગતિ મને મળશે. હે માતા ! એમ નહિ તો તમે આંહી રહો અને હું જાઉં. એ વાત તમારા સમ આપને સત્ય કહું છીં એમાં કંઈ સંશય નથી. મા વિના પુત્રનું જીવવું વૃથા છે અને વળી અનાયનો વનમાં કોણ બચી શકે ! દુધના પાનથી જીવનારાં બાળકોને કષ્ટાવસ્થામાં માતા-વિના કોઈ બંધુ કે રક્ષક નથી, વિકળ થયેલા બાળકને આ લોક અને પરલોકમાં માતા સમાન કોઈ સ્નેહી કે દેવ નથી. સેંકડો મિતાનો ત્યાગ કરે તો પણ માતા વિના બાળક જીવતાં નથી આ પુત્રનો પરમ ધર્મ બ્રહ્માએ નિર્માણ કરેલો છે “ દસ માસ પર્વેત આ સૂચ્ય દેહને પોતાના ઉદરમાં રક્ષણ કરે છે અને પ્રસવ કાળનાં દુઃખ ભોગવી, પોતે મૂર્છાવત્ થઈ પ્રસવ કરે છે, અમૃત સરખા સ્તનપાનથી પુત્રની રક્ષા કરે છે, મજ અને ભૂતના કીચડમાં પોતે રહિ સ્નેહથી પુત્રની મળાદિકથી રક્ષા કરી વૃદ્ધિ પમાડે છે અને પ્રાણથી પણ પોતાના પુત્રને અધિક માને છે. એવી રીતે રક્ષા કરનાર માતાના રક્ષણને સેંકડો વર્ષથી પણ છુટતો નથી, એવી માતાને અનુસરી જે આવે છે; તે પરમગતિ પામે છે ”

ગાય-હે પુત્ર ! મારું જ મૃત્યુ કહેલ છે, તું જીવાને લાયક નથી કેમ જે અન્યતા મૃત્યુથી અન્યતું મૃત્યુ થાતું નથી હે પુત્ર ! માતાની આજ્ઞા પાળવી એ સમાન કોઈ મિત્ર નથી માટે મારું વચન માનવું તે પરમ સેવા છે. હે પુત્ર તું જળમાં અને સ્થળમાં પ્રમાદ કરીશમાં, પ્ર-માદથી સર્વ પ્રાણી નાશ પામે છે એમાં સંદેહ નથી. વિષમ સ્થાનમાં રહેલા તૃણમાં લોભ કરવો નહિ, જે લોભ કરે છે તે આ લોક અને પરલોકથી બ્રહ્મ થાય છે. સમુદ્રમાં, વનમાં અને ત્રિપદ જગોમાં લોભને લીધે પ્રવેશ કરવો નહિ. આ લોકમાં વિદ્વાન્ પણ લોભના વશથી

આકાર્ય (નિર્દિત) કર્મ કરે છે. હે પુત્ર આત્માનું નિરંતર સર્પથી, પશુઓથી
 મ્લેછથી, ચોરાદિકથી, એક સ્થાનમાં નિવાસ કરનારાં જે પેટે ચાલનારાં
 પ્રાણીઓ છે તેની પણ વિપરીત વૃત્તિ જાણી તેનાથી દૂર રહેવું. નદીઓનો,
 નખવાળા પશુઓનો, શિંગડાંવાળાનો, હથિયારવાળાનો, સ્ત્રીઓનો, અને
 આકરનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ. અવિશ્વાસુનો વિશ્વાસ કરવો નહિ
 અને વિશ્વાસુનો પણ વિશ્વાસ કરવો નહિ કેમકે, વિશ્વાસુ જે કાંપે તો
 સમૂળ નાશ કરે છે. ચપળ અને જડ જે દેહ છે, તેનો પણ વિશ્વાસ કર-
 વો નહિ, જો તેનો વિશ્વાસ કરે છે તો પોતાની હાનિ થાય. ગો જાતિ ગંધથી,
 રાત્રીઓ ચાર રૂપ ચક્ષુથી, પંડિતો શાસ્ત્રની અને યોગિયો જ્ઞાનથી જુએ
 છે. એકાએક ધોર વનમાં ઉભું રહેવું નહિ અને એક ધર્મનોજ વિચાર
 કરવો. હે પુત્ર તારે ઉદ્વેગ કરવો નહિ. મરણ તો સર્વનું થાય છે. જેમ
 લોકો રસ્તામાં રહેલા વૃક્ષોની છાયાનો આશ્રય લઈ પાછા ચાલ્યા જાય
 છે, તેમ પ્રાણીમાત્રનો સમાગમ છે. જ્યારે જગત્ સર્વ અનિત્ય છે;
 ત્યારે કોનો શોક કરવો ? હે વત્સ ! શોકનો લાગ કરી મારા વચનનું
 પાલન કરવું. ત્રિદાવૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધની સેવા કરી આર્જવદિક ગુણોની
 સેવા કરજે. હે પુત્ર ! તારે પ્રયોજન વગર ઉભવું નહિ, બોલવું નહિ
 અને જોવું નહિ. એ ત્રણ પ્રકાર નિષ્પ્રયોજન છે. એવી રીતે પુત્રને
 શિખામણ આપી, વારંવાર ચાટી, શોકમાં વ્યાપ્ત થઈ, આંસુથી આકુળ
 વ્યાકુળ થઈ, અને વારંવાર લાખો નિઃસ્વાસ મુકી આવું વચન કહે છે.
 “અરે દૈવ, પુત્ર વગરનું જગત્ શૂન્ય દેખાય છે. પુત્રવિના ધરનું કાંઈ પ્રયો-
 જન નથી, પુત્રથી આ લોક જીતાય છે એમ મનુષ્યોની ચાલતી કહેવત છે,
 પુત્ર સમાન રનેહ, સુહૃત્, પ્રિતિ, અને ગતિ નથી, લોકમાં ચંદનને જે
 શિતળ કહે છે તે મિથ્યા છે કેમ જે પુત્રનો જે પરિપ્તંગ છે તે ચંદન-
 થી અતિ શિતળ છે.”

ભીષ્મપિતામહ-હે યુધિષ્ઠિર ! એવી રીતે પુત્રને વચન કહિ,
 પુત્રના ગુણનું વર્ણન કરી, અને વારંવાર તેની સામું જોઈ, પોતાની
 માતા, સખીઓ અને ગોપીજનને પુછે છે.

૧. બહુલા-હે માત-! હું સર્વ યુથની આગળ તૂણને ચરતી જુદી પડી સિંહની-પાસે ગઇ, તેવામાં સિંહે મને પકડી લીધી. તે પછે મેં સમ ખાઇને જ્યારે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે કુટુંબને જોવાની રજા આપી તો હવે હું સર્વને જોઇ પાછી રજા માગું છું, અને જે મારો અપરાધ હોય-તે તમે ક્ષમા કરજો. આ તમારો દૈહિક છે તે તમને જે વાત કહે તે તમે સાંભળજો. હે વિપુલે ! હે ચંપકદામનિ ! હે ભદ્રે ! હે વસુ-ધરે ! હે શ્રિયે ! હે નદે ! હે મહાનદે ! હે ધંટશ્રવે ! મેં જાણ્યું અને અજાણ્યું જે કાંઇ અપ્રિય વચન કહ્યું હોય તે ક્ષમા કરજો. હે બેહેનો ! માતાના શોકથી પરિતાપ-પામેલા તમારા ભાણેજની પરિપાલના કરજો. હે સખ્યો ! કોઇ વિષમસ્થાનમાં ચરતો હોય, ખીજા ગાયોના ટોળામાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરતો હોય અને ન કરવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થાતો હોય ત્યાંથી નિવૃત્ત કરજો. જે સ્ત્રીઓ પારકા દીકરાઓને પોતાના પુત્ર બરાબર દેખેછે, પારકા પુત્રની પોતાના પુત્રની પેઠે પાલના કરે છે, તે સ્ત્રીઓ આ લોકમાં ધન્ય અને કૃતાર્થ થઇ અંતે પરલોકમાં આનંદ પામે છે. હે મહાભાગા ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. હું વનમાં જઈ છું. હે સખ્યો ! તમારે મારી બાબતમાં કાંઇ જોણું માનવું નહિ કેમ જે સમગ્ર જગતનું મરણુ તો છેજ. એવા બહુવાનાં વચન સાંભળી તેની માતા, અને સખ્યો ખેદાતુર થઇ નીચે પ્રમાણે કહેછે.

માતા અને સખીઓ-હે બહુલે ! અહો ! મ્હોટું આશ્ચર્ય છે - કેમકે, તું ધણાક યાત્રી આંહી આવી છો અને વળી પાછી સિંહ પાસે જવા યત્ન કરે છે ! આહી ! પૂર્વે સત્યવેતા ઋષિઓએ કહેલ છે તે સાંભળ. “ પ્રાણનો ત્યાગ જવાના સમયમાં, પ્રાણીના રક્ષણમાં, સ્ત્રીની પાસે, કોઇના વિવાહ મેળવવામાં, ગાયને બચાવવામાં, કોઇ જાતિના ક-ષ્ટમાં બ્રાહ્મણને વિપત્તિથી છુટા કરવામાં, સર્વસ્વ હરણમાં, હાસ્ય કરવામાં અને વેશ્યાની આગળ સમ ખાત્રા અને ખોટું જોલણું તેનું પાતક થાતું નથી. કેમ જે અનૃત છે તે સત્ય થાય છે અને સત્ય છે તે અનૃત થાય

છે; જેમાંથી પ્રાણીનું દિત થાય તે સત્ય અને અદિત થાય તે અનૃત કહેવાય છે ” હવે તુને જે હિત ભારે તેમ તું કર.

બહુસા-હું માતા અને સખિઓ ! પારકાના પ્રાણની રક્ષા વારતે ખોટું બોલવું તે અનૃત નથી, પણ મારા પોતાના બચાવ સારું કેમ મિથ્યા બોલું ? તેમ વળી કશું છે કે “જન્મ અને મરણના” સમયમાં એકાએક પોતે જન્મે છે અને મરે છે. તેમજ મુદ્દત દુષ્ટત પણ પોતે એકજ ભોગવે છે, સત્ય સમાન પુણ્ય નથી અને ખોટું બોલવા બરાબર પાપ નથી; માટે હું સાચુ બોલું છું. સત્યને આધારે લોક અને ધર્મ રહેલ છે, સમુદ્ર પણ પોતાની મર્યાદાને ઉલ્લંઘન કરતો નથી ” બળિ-રાજ પણ પોતાનું રાજ્ય હરણ કરવા આવેલા વિષ્ણુ ભગવાનને જાણતા છતાં પોતાની સત્યતાથી ચત્રાયમાન ન થઈ છેતરાણા પણ છેવ-ટમાં ભગવાને કૃપા કરી અનેક જન્મથી સિદ્ધ થયેલા તપથી દુસ્તર સ્વર્ગરૂપ પાતાળમાં પ્રાપ્ત કર્યો. સેંકડો શિખરવાળો વિંધ્યાચલ પર્વત વૃદ્ધિ પામતો હતો, તે પણ સત્યતાથી બંધ પડ્યો, સ્વર્ગ, અપવર્ગ અને સર્વ નરકસ્થાન સત્યના આધારથી સ્થિતિ પામી રહ્યાં છે. જોણે સહનો લોપ કર્યો તેણે અશેષ સાધનનો લોપ કર્યો એમ સમજવું. ઢોઢ માણસ સત્યરૂપ આત્માનો લોપ કરતો નથી અને કરે છે તો તે પોતાના આત્માને હરણ કરવામાં ચોર થાય છે માટે મારા આત્માનો લોપ કરીશ નહિ; જો કરું તો ઘેર નરકમાં પડું. પાપરહિત, નિર્મળ અને શુદ્ધ સત્ય રૂપ મહાનદમાં સ્નાન કરી પાપરૂપ મળતો ત્યાગ કરી પરમ ગતિને પામીશ પૂર્વે બ્રહ્માએ એક ત્રાજવામાં હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ અને બીજામાં સહ મુદ્દતે તોળ્યું તો જોણી મેર સત્ય હતું તે ત્રાજવું વધારે થયું; માટે જો સત્ય છે તેજ સાધુતા, તપ, શૌચ, શ્રવણ, કલે-શાદિકથી જીદાપણું, સ્વાધીનતા અને તે જગતનું પરમ ધરેણું છે. સાધુઓને કસોટીરૂપ અને સત્પરૂષોનાં કુળને જાણવનાર ઉત્તમ દ્રવ્ય સત્ય છે સર્વ આશ્રમવાળા અને નિચ પણ જો સત્યને અનુસરી ચાલે તો સ્વર્ગલોકમાં જાય છે.

સમિયો-હે બહુસે ! તું દેવ અને અસુરને નમસ્કાર કરવા લાયક છો કેમ કે, તમે સત્યતાથી પ્રાણનો ત્યાગ કરવાં તત્પર છો. હે કલ્યાણિ ! હવે અમે શું કહિયે, તમે તો ધર્મધુરંધર છો, આ અનન્ય ત્યાગથી ત્રણ લોકમાં શું અપ્રાપ્ય છે ! આ તમારા ત્યાગથી પુત્રનો અતીયોગજ દેખિએ છંદંએ કેમજે કલ્યાણ કરનારને આપત્તિ યાતી નથી.

લીંગમપિતામહુ-હે યુધિષ્ઠિર ! આ પ્રમાણે સમિયોનાં વચન સાંભળી ગાયોના સમૂહને પ્રદક્ષણા કરી તથા પૃથ્વી, અગ્નિ, સૂર્ય, વરુણ, ચંદ્ર, દિશાના દેવતાઓ, નક્ષત્ર અને તારા-ગણો તથા સિદ્ધ દેવતાઓ તેમજ સર્વે વૃક્ષો તમો સર્વે વનમાં શરતા મારા પુત્રની રક્ષા કરજો એવી રીતે બહુલા પુત્રના શોકમાં વશ થઈ નીરાશ થઈ જેમ પતિના વિયોગથી ચક્રવી હોય, વૃક્ષથી હેઠી પડેલી વેલ હોય, અને લાકડી વગર અંધ હોય તેમ શરતામાં લડથડીયાં ખાતી ન્યાં સિંહ છે, ત્યાં આવીને ઉભી અને સિંહને જોઈ નીચે પ્રમાણે વચન કહે છે.

બહુલા-હે સિંહ ! હું સત્યતાથી આવી છું, મારા માંસથી અને રૂધીરથી તમારી તૃપ્તી કરો.

સિંહ-હે બહુલે ? હે સત્યવાદિનિ ! તું ભલે આવી. સત્યવેત્તાને કોઈ દિવસ અશુભ યાતું નથી. તમે જે સત્ય વચન બોલ્યાં તેજ વચન પાળ્યું. તું આંહીથી જન્મને પાછી આવી તેથી મને કાતુક થાય છે, કેમ જે મને પ્રાપ્ત થઈ કોણ પાછું છાતું જાય ? મેં સત્યની પરીક્ષા લેવા તમને મોકલ્યાં તો તમે સત્યને ધારણ કરી પાછાં આવ્યાં તો તમારી સત્યતાથી હું છોડી દઉં છું. સત્યને આધારે લોકની, ધર્મની અને જ્ઞાનની સ્થિતિ છે. સત્યથી દેવતાઓ, પિત્રો અને ઋષિઓ સંતોષ પામે છે. ગાયો અને આ પૃથ્વીને ધન્ય છે. જેના રાજ્યમાં સત્યવાદી તમે રહો છો તે રાજ્યને ધન્ય છે. હે ગાય ! પાપને નાશકારક તમે જ્યાં વસો છો અને તમં સરખાં ગાયોતું જે દુધપાન કરે છે તેને ધન્ય છે.

લીગ્નપિતામહ-હે યુધિષ્ઠિર ! એવાં વચન કંઠિ પ્રીતી મનમાં વિચાર કરી નીચે પ્રમાણે કહે છે.

નિંહ-હે બહુલે ! જે સત્યનો પાસ છે તે ઇન્ધ્રે નિર્માણ કરેલા છે; જે એમ ન હોય તો તું પાછી કેમ આવ ? હે બહુલે ! ગાયોની સત્યતાને જોઈ હવે હું મારું જીવિત રક્ષા નહિ કરું, અને જેવી રીતે પાપથી મુક્ત થાઉં. નેમ કરીશ ! મેં તો સોંકેલો છવોને મારવા અને તેનું સંસ્કાર પણ કર્યું છે, તો હવે એ ધોર કર્મથી કૃપા લોકને પામીશ ? કયા પવિત્ર તીર્થોમાં જઈ પાપનું શોધન કરીશ અથવા ભેરવ જપ કે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી ઉષ્ણકાળમાં જળની પેઠે મારા દેહનું શોષણ કરીશ, એટલા વારતે હે ગાય ! વિલંબ કર્યા વગર મને ઉપદેશ આપ.

બહુલ-હે સિંહ ! સત્ય યુગમાં તપ, ત્રેતા યુગમાં જ્ઞાન દ્વાપરમાં યજ્ઞ અને કલ્પયુગમાં દાનની પ્રશંસા કરે છે. એટલા વારતે કાયા, વાણી અને મનથી પ્રાણી માત્રને તમારે અભયદાન દેવું તે ઉત્તમ દાન છે. જે અચાચર જગતને અભય દાન આપે છે, તે સર્વ ભય રહિત યજ્ઞ બ્રહ્મપદને પામે છે. હે સિંહ ! હિંસા સમાન પાપ નથી અને અહિંસા સમાન પરમ ધર્મ, તપ, વિદ્યા, શ્રવણ, જ્ઞાન અને દમ નથી. હે વ્યાધ ! જેમ હાથીના પગમાં સમગ્ર પ્રાણીના પગનો સમાવેશ થાય છે, તેમ અહિંસામાં સર્વ ધર્મનો પ્રવેશ થાય છે. ધર્મ અને જ્ઞાન પુષ્પ, સ્વર્ગ અને મોક્ષ ફળને દેનાર યોગ (ચિત્તની એકાગ્રતા) રૂપ વૃક્ષનો આશ્રય કર્યાથી ત્રણ પ્રકારના તાપ (શરીરનો રાજદિક પ્રાણીનો અને ઈશ્વર કૃત)ની શાંતિ થાય છે અને તેનેજ મોક્ષ સુખ થાય છે. હે મૃગરાજ ! તમે જે જ્ઞાન સંબંધી વાત પુછી તે મેં પરમ શુભ કહી બતાવી. હે મૃગરાજ ! હું માત્રું છઉં કે, તમને કોઈએ શાપ દીધો હશે કેમ જે તમે કેવળ જ્ઞાનની વાત મને પૂછો છો.

સિંહ હે બહુલે ! મને પૂર્વે દેવતાઓએ શાપથી વ્યાધ નિર્માણ કર્યો છે અને પ્રાણીના વધથી મારી પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિ ભૂલિ ગયો પણ

તમારા સ્પર્શથી અંને હિપદેશથી પાછું સ્મરણ થયું છે. હવે પછે મારે શાપ નિવૃત્ત થયો છે. હે બહુલે ! તમને હું પ્રસન્ન થયો છું, તમે તમારી સત્યતાથી પુત્ર સહિત પરમ ગતિને પામશો.

લીલમ્પિતામહ-હે યુધિષ્ઠિર ! એ પ્રમાણે વચન કહિ પરમેશ્વરમાં મનની વૃત્તિ રાખી યોગાભ્યાસ કરી, પ્રાણને ઈંધી દેહને ત્યાગ કરી, સર્વ પાપથી રહિત થઇ અને યોગના ઐશ્વર્ય યુક્ત અને અપ્સરાના ગણ સહિત વિમાનમાં બેસી વ્યાઘ્ર સ્વર્ગમાં ગયો. બહુલા પણ સ્વર્ગમાં ગયેલા વ્યાઘ્રને જોઇ વિસ્મય પામી અને હૃષ્ટપુષ્ટ થઇને ગોકુળમાં પાછી આવી. પોતાની સખિઓ અને પુત્રની પાસે વ્યાઘ્રની સાથે અનેક વૃત્તાંત નિવેદન કરી પોતાના પુત્ર સહિત પ્રસન્ન થઇ ગોધન, વૃષભ, ગોપ, અને ગોપી જનની સાથે ચાલતાં કેટલોક કાળ નિર્ગમન કરી છેવટમાં ગોપ, ગોપીજન અને સખિઓ સહિત વિમાનમાં બેસી સ્વર્ગ લોકના ઉપર ગો લોકમાં જઇ પ્રલય પર્વત સુખનો ભોગ ભોગવ્યો.

લીલમ્પિતામહ-હે યુધિષ્ઠિર ! સત્ય વચનનો મહિમા મેં તમને કહિ બતાવ્યો. આ મહિમાનો પાઠ કરે તો કષ્ટને તરે છે અને આયુષ્ય, આરોગ્ય, ઐશ્વર્ય અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. પુત્ર વગરની સ્ત્રી આ વ્રત એટલે ગૌતમટ કરે તો સર્વ પાપથી રહિત થઇ પુત્રની સંપત્તિવાળા થાય છે.

૩૪૦ યુધિષ્ઠિર-વ્યાસજી, આપ મહા સમર્થ અમને બોધ આપવા યોગ્ય છો, તો આપના વિચાર અમને જ્ઞાન પદ્ધતિમાં જણાવવા શ્રમ લેશોજી.

વ્યાસજી-સાંભળો યુધિષ્ઠિર, નીચે પ્રમાણે મારા વિચાર જણાવું છું.

૧ સર્વને સુખ તથા દુઃખ ક્રમે કરી પ્રાપ્ત થાયછે, પણ સદૈવ અનંત સુખ કોઇને પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે બ્રહ્મ વિદ્યાવાળી યુદ્ધિ યુક્ત જગતની ઉત્પત્તિ તથા લયના કારણરૂપ બ્રહ્મને જાણનારા પુરુષો, પ્રાપ્ત થતાં સુખ દુઃખને સહન કરે છે, પણ હવે તથા શોક પામતા નથી,

અને ખેતી કરનાર પુરૂષ જેમ કાળે કરી જે પેદા થાય તેનું સેવન કરે તેમ પૂર્વોક્ત બેજમાંથી જે પ્રાપ્ત થાય તેનું સેવન કરવું.

૨ જ્ઞાન ઉપરાંત બીજી કાંઈ મોટું નથી, માટે મનુષ્યે જ્ઞાનવાન થવું, કારણ બ્રહ્મજ્ઞાન, સાત્યતા, સરલપણું, અક્રોધ, અંતરેન્દ્રીય તથા બાહ્યેન્દ્રિય નિગ્રહ, અને નિર્મલસરપણું એ સર્વ પવિત્ર કરનાર છે તે પણ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

૩ જે પુરૂષ અદેખાઈ રહિત હોય, યયાકાળે જે પ્રાપ્ત થયું તેમાં હર્ષવાન તથા સાત્યવાદી હોય, જે ઘેર આવેલા અતિથિને પ્રણામ કરી તેની પૂજા કરી યથાશક્તિ પ્રમાણે આપવાથી અનાયાસે આયુષને તથા સરલપણને પામે માટે અતિથી માટે ઉપર પ્રમાણે વર્તવું.

૪ અદેખાઈ તથા ક્રોધ એ તણ દેવાં, કારણ તે તજવાથી ઉત્કૃષ્ટ નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫ શુદ્ધ અંતઃકરણ રાખવું, કારણ તેથી પોતાના શત્રુની સમૃદ્ધિ જોવા છતાં સંતાપ થતો નથી.

૬ જીતેન્દ્રિય મનુષ્ય સર્વમાં શ્રેષ્ઠ મનાય છે, અને તેને કશું દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી.

૭ જોની બુદ્ધિ શુભ પક્ષપાતમાં સદૈવ રહે છે, તેનું સર્વદા કલ્યાણ થાય છે. નીતિથી મેળવેલું ધન સાધુ પુરૂષને દાનમાં આપે, એ ધણું ઉત્તમ છે, એ પ્રમાણે મારો મત છે. વન પર્વ.

૩૪૧ યુદ્ધિષ્ઠિર-માર્કંડેય૨૫, જ્ઞાન માર્ગ સંબંધી આપના શું વિચાર છે તે કહો ?

માર્કંડેય૨૫-યુદ્ધિષ્ઠિર, બ્રાહ્મણ અને ધર્મવ્યાધના સંવાદના દેટલા વિચાર હું તમને જણાવું છઉંઃ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, જીવ અવિનાશી છે અને દેહ નાશવાન છે; દેહને નાશ થાય છે પણ જીવને નાશ થતો નથી; જીવ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં કર્મનાં બંધનને અનુસરીને જાય છે, મૂઠ પુરૂષ અમુક જણ મૃત્યુ પામ્યો કહે છે, પણ

તે અમુક જાણુતો દેહ નાશ પામ્યો સમજવું, પણ તેનો જીવ નાશ પામ્યો એમ સમજવાનું નથી, કારણ તે જીવ પાછો ખીજ દેહમાં પેસે છે, પૂર્વ શરીર નાશ પામ્યું તેથી તે મૃત્યુ પામ્યો એમ કહેવાય છે.

મનુષ્ય જેવાં કર્મ કરે છે તેવાં કર્મ ખીજે દેહ થવા પછે તે દેહ ભોગવે છે. તેને બદલે ખીજે કોઈ ભોગવતો નથી; કરેલાં કર્મનો નાશ ભોગવ્યા શિવાય થતો નથી.

જો જીવ પુણ્યવાન હોય છે તે મુલા પછે પણ પુણ્યવાન દેહમાં જાય છે, અને જો અધમ હોય છે તે પાપ કર્મ કરનાર દેહમાં જાય છે, જીવ કર્મની વાંસે જાય છે. અને તેના યોગથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. જેવાં કર્મ કર્યાં હોય તેવા જન્મ મનુષ્ય પામે છે, શુભ કર્મ કરનાર જીવ શુભ યોનિમાં અવતરે, પાપ કર્મ કરનાર પાપ યોનિમાં અવતરે, કેવળ શુભ કર્મ કરનાર દેવયોનિમાં અવતરે, મિશ્ર કર્મ કરનાર મનુષ્ય યોનિમાં અવતરે, તમોગુણનાં કર્મ કરનાર પશુ યોનિમાં અવતરે, કેવળ પાપ કર્મ કરનાર નર્કના જીવોમાં અને પક્ષિ યોનિમાં અવતરે, એ પ્રમાણે કર્મના યોગથી આ સંસારમાં ચક્રની મારફત મરણ તથા જન્મરૂપે જીવ ભ્રમણ કરે છે. માટે જો પુરુષ સત્ પુરુષના ધર્મે કરી વર્તે તેજ ઉત્તમ પુરુષની પેઠે શુભ ક્રિયાઓ કરે તેથી પોતાની મેળે શુભ વૃત્તિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, જગતમાં સામ્રવેતા તથા વેદ જાણનારા ઉત્તમ પુરુષો પાસેથી જ્ઞાન મેળવવું.

રાગ અને દ્વેષને વશ થાવું નહીં, નાશવંત જગત છે એમ જ્ઞાની સર્વનો ત્યાગ કરવો પણ સર્વથા ધર્મનો ત્યાગ કરવોજ નહીં.

મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો ઉપાય કરવો, તે ઉપાય એ છે કે, પ્રથમ ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર કરવો આદિ તપ કરવું. એ પછી મનુષ્યે હમેશાં મનને વશ કરવું કેમકે પ્રથમ મનુષ્યનું મન પદાર્થ જાણવા પ્રયત્નથી પ્રવૃત્ત થાય છે, પછે મને એ મળે અગર મારાથી એ થાય તો રીક, એવી મનમાં કામના ઉત્પન્ન થાય છે, તે પાર નષ્ટે એટલે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય,

કૌઘમાંથી મોહ, દ્વેષ, લોભ, વિગેરે યાય છે, એ રીતે એક મનને વશ ન કરવાથી એટલા બધા દુર્ગુણો આવે છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી માટે મુખ્યત્વે કરી મનને વશ રાખવું એજ જ્ઞાનીનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને તેજ પૂરા મુખ્યનું સાધન છે.

આકાશ, પૃથ્વી, વાયુ, જળ તથા અગ્નિ એ પાંચ મહાભૂત છે જેના શબ્દ સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ પાંચ ગુણ છે, તે શબ્દાદિ પાંચ ગુણના પણ અનેક ગુણ છે પાંચ જ્ઞાન ઈન્દ્રિય, તથા પાંચ કર્મ ઈન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, સત્ત્વ, રજ, અને તમ, એ ત્રણ પ્રકૃતિ એટલે એ સર્વ માયા છે. વળી ઈન્દ્રિયોજ સ્વર્ગ તથા નર્કનું મુળ છે, જે ઈન્દ્રિયો વશ રાખે તો સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ઈન્દ્રિયો વશ ન રાખે તો નર્ક પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ઈન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો એજ જ્ઞાનનું લક્ષણ છે. ઈન્દ્રિયો નીચમમાં ન રાખવાથી પાપ કર્મ તથા દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને જે ઈન્દ્રિય નીચમમાં રાખે તો મોક્ષરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે મન આદિ છ ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી, તેથી પાપમાં પુરુષ બંધાતો નથી.

મનુષ્યનું શરીર એ રથ છે, રથમાં બેસનાર આત્મા છે, રથના ઘોડા તે ઈન્દ્રિયો છે, આ રથનો હાંકનાર મન છે, રથને જવાનાં બે ઠેકાણાં છે, સ્વર્ગ તથા નર્ક, તે બંને રથને સારથી રથને લઈ જઈ શકે છે, તો ઈન્દ્રિયોરૂપી અશ્વને હાંકનાર રથી જો તેમને મોકલા કે છુટા મુકી દે તો તે સીધો રસ્તો સ્વર્ગ જવાનો છોડી, આડે રસ્તે એટલે નર્કમાં જવાને રસ્તે દોડી. ઈન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાને લઈ જાય છે અને મનરૂપી રથી જો ઈન્દ્રિયરૂપી ઘોડાને બરાબર લગામમાં કળગામમાં રાખી પોતે પણ તે અશ્વની મરજીને તાબે ન થતાં તેમજ સ્વપ્નચાને તાબે ન થતાં બરાબર સીધે સ્વર્ગે જવાના રસ્તે હાંકે તો, મનુષ્યના દેહરૂપી રથ અંદર બેઠેલા જીવ મુઘાંત ખુશીથી સ્વર્ગમાં જઈ શકે છે. એ પ્રમાણે સર્વ આધાર, મન તથા ઈન્દ્રિયો ઉપર છે માટે બંનેને એક બીજાના સ્વાધીનમાં રાખવા પ્રયાત્ન કરવો એજ જ્ઞાનીઓનો

સર્વોત્તમ ધર્મ છે. જો કે મનની પ્રકૃતિના ત્રણ વિભાગ છે. સત્, રજ, તમ. મોઢ ઉત્પન્ન થાય છે તે તમોગુણ. હરેક કામ કરવામાં પ્રવર્તી થાય છે તે રજો ગુણ, જેનાથી અંતરમાં તમામ પ્રકાશ થઈ જાય છે તે સત્ ગુણ છે, અને મૂઢ વિચારના, પાપ કર્મ કરનારા અજ્ઞાની, ધર્મભ્રષ્ટ, ક્રોધી, આળસુ, આવા જેના ગુણ હોય તેને તમો ગુણી જાણવા. અસંખ્ય વાક્ય બોલનાર હોય, મનસુઆ કરનાર હોય, પારકા દોષ જોનાર હોય, અતિ તૃણુવાન હોય, અતિ ગર્વવાન હોય, એના ગુણુવાનને રજો ગુણી સમજવા. ધૈર્યવાન હોય, તૃણુ રહિત હોય, પારકા દોષ જોનાર નહીં હોય, ક્રોધ રહિત હોય, બુદ્ધિવાન હોય, સુખ તથા દુઃખને સહન કરનાર હોય, અને કુટીલતા રહીતપણાથી પ્રસન્નતાવાળા હોય, માન તથા અપમાનની નિવૃત્તિવાળા હોય અનેક પ્રકારના સંશયનો નાશવાળા વૃત્તિવાળા હોય તે સત્ગુણી. માટે જ્ઞાની મનુષ્યે સત્ગુણી થવું એજ જ્ઞાનીત્વ સંપૂર્ણ લક્ષણ છે. અને દેહનો ઉદ્ધાર કરનાર પણ સત્ ગુણુ છે.

વનપર્વ.

જનકશાસ્ત્રના બૃહિ અને મુની અષ્ટાવક વચ્ચે બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધે સંવાદ.

૨૪૧ બૃહિ-બ્રહ્મજ્ઞાન કોને પ્રાપ્ત થાય છે ?

અષ્ટાવક-બ્રહ્મજ્ઞાન શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાને પ્રાપ્ત થાય છે, અશુદ્ધ અંતઃકરણવાળાને પ્રાપ્ત થતું નથી; જીવોએ પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થવા માટેજ સર્વ ઇન્દ્રિયોને તેના વિષયોમાંથી જિંચીને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારા શાસ્ત્રમાં કહેલા આચાર યુક્ત રહેવું, સત્યપણાથી વર્તવું, ઇન્દ્રિયોને વિષયમાંથી રોકવી, સ્વધર્મનું પાલન કરવું, ક્રોધની અદેખાઈ ન કરવી, લજ્જા રાખવી, સુખ તથા દુઃખ સહન કરવું, યગ કરવા, દાન આપવાં, ધૈર્યતા રાખવી, તથા યમનું સેવન કરવું, આ બાર સાધનો છે, તે પ્રમાણે ગુણુગ્રાહી થવું.

વનપર્વ.

૨૪૨ બુદ્ધિ-આ કાળમાં શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષો નથી, તે પછે પ્રજ્ઞાજ્ઞાન શાથી મળે ?

અષ્ટાવકુ-અગ્ની, સૂર્ય, વાયુ, જેમ સર્વ પદાર્થથી જુદા છે તેમ આત્મા, દશ ઈંદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ તેરથી જુદો છે, તે પણુ વિષય ઇંદ્રિયા સંબંધ રૂપ યજ્ઞને આવરે; માટે અસંગ છે તે પણુ બુદ્ધિ આદિના સંગથી સંગવાન દેખાય છે. માટે મનુષ્યોએ બુદ્ધિ આદિની શુદ્ધિ સારું ઉદ્યોગ કરવો, પણ ઉદાસી થઇ એસી રહેવું નહીં; કેમકે પ્રથમ કહેલાં ધર્માદિ બાર સાધનો, તેર ઇંદ્રિયોના વિષયને નિવૃત્ત કરનાર છે, માટે ધર્માદિના બળથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પોતાની મેળે બુદ્ધિ આદિ વિષયોની નિવૃત્તિ થાય છે અને ત્યાર પછે અદ્વૈત પ્રજ્ઞાનું સાક્ષાત્કાર જ્ઞાન થાય છે. તેથી પુરુષે દેશ તથા કાળની કંઈ પણ અપેક્ષા ન રાખીને આજના વખતમાં જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોયો અદ્વૈત નિર્ગુણ સમ્યક્જ્ઞાનનું પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન થાય, એમ મારો મત છે.

વનપર્વ.

બુદ્ધિ-મારા મારા વિચાર પ્રમાણે કર્મ એજ તત્વ છે, કારણુ જીવને નહીં વિશે કર્મ લઇ જાય છે; વળી જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્ત, એ ત્રણુ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ પણ કર્મ કરાવે છે, માટે જીવ કર્મને આધીન છે એમ મારો મત છે; તેની સાથે પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિ છે તેમના વિષય પણ પાંચ છે, તેમાં જળ મુખ્ય છે, એવા પંચમહાભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા દેહમાં રહેનાર ચૈતન્યની જ્ઞાન, વિકલ્પ, પ્રાંતિ, નિદ્રા, અને સ્મૃતિરૂપ પાંચ શીખાઓ છે, એમ વેદમાં કહ્યું છે; ત્રણી કર્તાપણું અને ભોક્તા પણું ઇંદ્રિયોનેજ છે, માટે તેજ તત્વ છે.

અષ્ટાવકુ-મારો મત એવો છે કે, પાંચ ઇંદ્રિયોજ તત્વ છે, એ માનવું બરાબર નથી, કારણુ, નિદ્રામાં કંઈ અનુભવ થતો નથી, અને સમાધીમાં પ્રજ્ઞાસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, માટે સમાધીના અભિમાની તુરીય છે; વળી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ઇંદ્રિયોનો તથા મનનો લય થાય

છે, માટે તેના જ્ઞાનના અભાવનો સાક્ષી ચૈતન્યરૂપ અને કર્તારૂપ- આત્મા જીદો છે, તો પણ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો સાક્ષી છે.

અર્થ-સર્વ જગત્તુ કારણ પ્રકૃતી નિત્ય છે તેથી દ્વૈત સત્ય ઠરે છે.

અષ્ટાવક્ર-દશ ઇન્દ્રિયો શરીરમાં જીવાત્માને વિષય સુખ આપે છે, તોપણ જીવાત્મા એક જ પૂર્ણબ્રહ્મ પોતાની વિભુતીના ભેદથી તથા માયાના બળથી હંમર રૂપે એટલે વિશ્વરૂપે દેખાય છે, એમ વેદમાં કહેલું છે, માટે અદ્વૈત બ્રહ્મ વિદ્વાનના અતુલવર્માં આવે છે; જોય ધીપતું જ્ઞાન થાય ત્યાંસુધી રૂપાની ભ્રાંતી મટતી નથી, પણ તે જ્ઞાન થયા પછે તુરત મટી જાય છે, અને ધીપજ જણાય છે તેમ અજ્ઞાની પુરૂષને બ્રહ્મતુ સાક્ષાત્કાર જ્ઞાન જયારે થાય છે, ત્યારે જ દ્વૈત ભાસતું નથી અને બ્રહ્મજ સત્ય છે એમ દેખાય છે.

અષ્ટાવક્ર-હે મનુષ્ય! તારા હૃદયમાંની સર્વ દુષ્ટ વાસનાઓનો ત્યાગ કરવા શિખ. અવિચારી કર્મથી દૂર રહે. મનની સ્થિરતા કર અને તેને ચલાયમાન થવા દેખશ નહિ તારા વ્યવહારો, ઠગપણા અને બગ ઋષિપણાથી દૂર રાખજે. જીઠા ફેકટ શંખાં મારનારા જીવાનીયાની મિત્રાઈથી તું દૂર રહેજે. મિથ્યા ભાષણ કરનારા અને દુરાચારીઓની સંગતને ધિક્કારની નજરે જોજે.

તારી પોતાની અને તારા ભાંડુઓની ખાનગી વાત કદી પણ ઉઘાડી પાડીશ નહિ. ધનવાનની મેહેરઆની મેળવવાની ફેકટ આશા રૂપી તૃષ્ણાઓનાં તરંગો રાખીશ નહિ. ગરીબને કદીપણ ધિક્કારીને અવગણના કરતો નહિ; કારણ કે જો ગરીબને ધિક્કારે છે તે પોતે જ ગરીબ કરતાં ગરીબ થવાનોજ છે.

ગરજવાન અને નિરાધારની ગરજ તારી શક્તિ પ્રમાણે પૂરી પાડવામાં પહોંત પડીશ નહિ; કારણ કે, ગરજવાનની જો ગરજ સારે છે તેનો બદલો પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વર પુરેપુરો આપે છે.

બ્રહ્મચર્ય અવસ્થાના ધર્મ-પુંડરીક અને નારદ મુનિના સંવાદ.

૨૪૩ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! કેટલાક ધર્મ, કેટલાક ધન, કેટલાક કામને ઉત્તમ કહે છે અને કેટલાક મોક્ષને વખાણુ છે. કેટલાક સત્ય, કેટલાક તપ, કેટલાક સાંખ્યો કેટલાક દંયા, અને ક્રામળતા, કેટલાક દાન, કેટલાક અવણુ, કેટલાક જ્ઞાન, કેટલાક વૈરાગ્ય, કેટલાક અગ્નિસ્ટોમાદિક યજ્ઞ, કેટલાક આત્મજ્ઞાન, કેટલાક સાંખ્ય, કેટલાક ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થના વખાણુ કરે છે. જગતમાં આ કરવું અને આ ન કરવું એવી રીતે કેવળ મોહજ પામે છે. તો મહાત્માઓએ સઘળા કૃત્યમાથી શું કરવું એ અધી વાત મને કહો ?

ભોમપિતામહ-હે યુધિષ્ઠિર ! સંસારથી મુક્ત કરનાર, સાંભળવા અને જાણવા લાયક પુંડરીક અને નારદમુનિના સંવાદરૂપ કથન. કહું છું. સર્વ ગુણસંપન્ન પુંડરીક નામે બ્રાહ્મણુ બ્રહ્મચર્ય અવસ્થામાં રહિને તેનો ધર્મ પાલન કરવા લાગ્યો. તે એવી રીતે કે, ગુરૂની સેવા, શ્રુતોદ્રિય, ક્રોધ રહિત, સંધ્યોપાસન, વેદ, અને વેદના અંગોનો પાઠ, શાસ્ત્રનો વિચાર, સમિધથી સાયંકાળ પ્રાતઃકાળનો હોમ, યજ્ઞયતિ વિષ્ણુની સેવા અને વેદાધ્યયનમાં બ્રહ્માના પુત્ર હોય, એવાં કર્મથી ગુરૂને તૃપ્ત કરે છે અને જે હમેશાં ભિક્ષાવૃત્તથી માતાપિતાની સેવા કરી અને બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસમાં તત્પર પુંડરીક બ્રાહ્મણુને સંસાર સમુદ્રને તારનારી શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. તે પછે માતા-પિતા આદિ સમ્રાધીઓ અને સઘળા સમૃદ્ધિને તૃણુની પેઠે લાગ કરી તીર્થાટન જવા નિશ્ચય કરી ચાલતાં પ્રથમ ગંગાજી તે પછે ગોમતી, ગદ્ગડી, શતયંદ્રા, પયોણ્ણી, સરયુ, સરસ્વતી, પ્રયાગ, નર્મદા, શાલુનદ, અને મહાનદ તીર્થ પ્રત્યે ગયા તે પછે વિંધ્યાચળના અને હિમાલય પર્વતનાં તીર્થો પ્રત્યે ગયા. એ પછી આશ્રમ તીર્થોમાંનાં નૈમિષારણ્ય આદિક્ષેત્ર અને ગોવર્ધનાદિ પર્વતોનાં ધણુંક તીર્થમાં મહા તેજસ્વી વિપ્રે જેમ ઘટે તેમ ધરવા માંડ્યું. ધરતાં ધરતાં શાલિગ્રામ ક્ષેત્રમાં જ્યાં ચક્ર નદી અને અંતર્ગત તીર્થોમાં ધરવાથી તેમજ એકાંત

સ્થાનમાં નિવાસ કરી ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખી, યોગાભ્યાસ કરવા માંડ્યો, જેમાનાં યમ અને નિયમ, આસન, (સ્વસ્તીકાદિક) પ્રણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ અષ્ટાંગ યોગથી અને વૈદિક (વેદન, વાક્ય) તાંત્રિક (હામરાદિકનાં વાક્ય) અને પુરાણનાં વાક્યને અનુસરીને ચાલે છે, તે પછે રાગ, દ્વેષને ત્યાગ કરી, શાંત મન રાખી, દેવના દેવ વિષ્ણુની આરાધના કરતાં શાલિત્રામ ક્ષેત્રમાં નિવાસ કરી વસતાં, ધણાક દિવસે પ્રહાર્ષિ નારદમુનિ પૂંડરીકને જોવા આવ્યા. પૂંડરીક નારદની યથાવિધ અર્ધપાદ કરી પૂજા કરી સ્મિતથી પુછે છે.

પૂંડરિક હે નિષ્પાપ ! તમે કાણુ છો ? ક્યાંથી આવો છો ? પાપી પુરુષને તમારું દર્શન દુર્લભ છે. આ શું મને સ્વપ્ન થયું ? હે પ્રભો ! માટે તે તમે કેહવા લાયક છે.

નારદ-હે દિગ્ ! હું નારદ ઋષિ તારાં દર્શનની ઇચ્છાથી આવ્યો છું. કેમ જે ધણુ કરી તમસરખાં ભગવદ્ભક્તનું સ્મરણ, સંભાષણ અને પૂજનથી ચાંડાળ પણ પવિત્ર થાય છે. શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણુ કરનાર, ત્રણ લોકના જોનાર ભગવાન વાસુદેવનો હું દાસ છું. એમ જ્યારે નારદે કહ્યું, ત્યારે ભક્તિથી વ્યાકુળ અંતઃકરણ થઈ નારદનાં દર્શનથી ઘણાજ આનંદ પામી મધુર વચન કહે છે.

પૂંડરિક-હે નારદ મુનિ ! હું દેહધારીની અંદર ધન્ય થયો, દેવતાઓથી પૂજવા લાયક થયો, મારા પિત્રિઓ કૃતાર્થ થયા અને મારો જન્મ સફળ થયો છે. હે દેવાર્ષિ ! મારા કર્મથી સંસારમાં ભ્રમણ કરનાર અને વિશેષથી તમારો હું ભક્ત છું માટે અનુગ્રહ કરી જે મારે કરવાનું હોય તે મને કહો; કેમ જો તમે વિષ્ણુભક્તમાં મુખ્ય છો અને પ્રાણી માત્રની ગતિ છો.

નારદ-હે દિગ્ ! શાસ્ત્ર, કર્મ અને પ્રાણીમાત્રના ધર્મમાર્ગ અનેક પ્રકારના છે. જો એમ ન હોય તો પ્રાણીમાત્રનાં સુખ અને દુઃખ એ બંધાં વિજ્ઞાનવાદિના મત પ્રમાણે ક્ષણિક અને નિરાત્મક થાય છે. એમ

પ્રકાશસ્વરૂપતા અર્થની નિર્પેક્ષાવાળા કહે છે. ખીજા એમ કહે છે કે, આ જગત્ અવ્યક્તથી (માયાથી) ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે અવ્યક્તરૂપ છે. વળી કેટલાક વાદિયો આત્માને ધણુક માને છે, તે વળી સર્વજ્ઞ અને નિત્ય માને છે, કેટલાક શરીર તુલ્ય આત્માને માને છે; જેમ કે હાથીમાં હાથી જેવડો અને છાડીમાં છાડી જેવડો, કેટલાકનો તો એવો આગ્રહ છે કે, જેમ જળનો પ્રવાહ તેમ આ જગત્ ત્રણ કાળમાં પ્રવાહ રૂપે આદ્યું નય છે. કેટલાક પ્રત્યક્ષવાદિઓ એમ કહે છે કે, જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ છે તે સત્ય છે, માટે સ્વર્ગાદિક પદાર્થ નથી. કેટલાક નિશ્ચિત મતવાળા સ્વર્ગાદિક છે એમ માને છે. અત્યંત હિત મતિવાળા અને પરમાર્થથી વિમુખ થયેલા પુરૂષો સેશ્વર જગતને માને છે અને તેમાંના કેટલાક નિરીશ્વર માને છે. એવી રીતના મતવાદિઓ છે તેમાં જેમ જેણે સાંભળ્યું અને ચિંતવન કર્યું તેમ તેણે ગ્રહણ કર્યું છે. કેટલાક તર્કવાદિઓ તો એમ કહે છે કે, શ્રુતિયો જુદી જુદી છે અને ઋષિઓના બનાવેલાં શાસ્ત્રો પણ જુદાં જુદાં છે, માટે ધર્મના તત્વને ઠાંકીને મહાજનો જે રસ્તે ચાલે તે માર્ગ સમજવો.

નારદ-હે દ્વિજોત્તમ ! હે નિષ્પાપ ! સાવધાન મનથી સાંભળો. હું તમને ધોર સંસારથી મુકાવનારું, છાતું અને પરમાર્થનું વચન કહું છું. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાલથી કહિ શકાય નહિ અને વર્તમાન દૃષ્ટિથી કેવળ મુનિયો અનુમાન કરી શકે છે, ત્યારે પ્રમાણમાં મોઢ પામેલા કેમ જાણી શકે ? જે શ્રુતિયે કહેલા અનુમાનને લઈ જે શાસ્ત્રે કહેલાં તેજ પ્રમાણ છે; અને જે ગુરૂની પરંપરાથી પ્રાપ્તને જાણે છે, તેજ પરમાર્થ વસ્તુમાં પ્રકાશક થાય છે. તે પરમાર્થ સ્વરૂપ, સત્, આનંદ, નિર્ગુણ, પરમ, અવ્યય, પ્રાણાણાદિ જ્ઞાતિથી ભિન્ન, દ્વૈતપણાથી રહિત, લક્ષણથી અલક્ષ્ય, આત્મરૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ, નિત્ય, સનાતન, ઇંદ્રિયોથી રહિત, ચિન્માત્ર, અમૃત, સ્થિતિરૂપ, અનંત, વ્યક્ત અને અવ્યક્તથી રહિત, ચલન રહિત, વ્યાપક અને અભિન્ન છે...તો પણ ભિન્ન હોય એવા

જાણાય છે. યોગિયો જેનું ધ્યાન ધરે છે અને પરમાર્થથી જે ભેદ દૃષ્ટિવાળા છે, તેને તે સ્વરૂપ દુઃસાધ્ય છે. હે પુંડરીક ! મેં પરમાર્થ સ્વરૂપની વાત કહી બતાવી. હવે જે મેં બ્રહ્માને પુછેલ અને બ્રહ્માએ મને જે ઉત્તર દીધો છે તે સાંભળો. કોઈ દિવસ પ્રતો પ્રતો હું બ્રહ્મ-લોકમાં ગયો અને ત્યાંહાં બેઠેલા પ્રજ્ઞપતિને નમસ્કાર કરી, જે તમે મને પુછો છો તેજ મેં પુછ્યું.

નારદ-હે પિતામહ ! પરમજ્ઞાન અને યોગ કોને કહે છે તે તમે મને યથાર્થ કહેવા લાયક છો ?

બ્રહ્મા-હે તાત ! અદ્ય વાક્યથી ધણાક અર્થવાળું અને સુખ ઉત્પન્ન કરનાર જે ઉત્તમ જ્ઞાન છે તે સાવધાન મનથી સાંભળો. જે માયાથી પરઃપુરુષઃ કહેવાય છે તે ચોવીશ તત્વથી પચીશમા કહેવાય છે, તેજ સર્વ પ્રાણીના આત્મા નર કહેવાય છે. નરથી ઉત્પન્ન થયેલાં તત્વને નારાયણી કહે છે. તેજ જેનું આયતન એટલે રહેવાતું સ્થાન છે, તેથી નારાયણઃ કહેવાય છે. જ્યારે સૃષ્ટિકાળ આવે છે, ત્યારે નારાયણથી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રલય અવસ્થામાં લય પાંડુ તેમાંજ થાય છે; માટે નારાયણ પરબ્રહ્મ છે. બ્રહ્મતત્વ, પરમ જ્યોતિઃ, અને આત્મા નારાયણ કહેવાય છે. પરથી પાંડુ તે પર છે, જેનામાં પર અને અપર એટલે કાર્ય કારણ ભાવ નથી, એજ પર અને અપર અક્ષર છે. પર, અવ્યક્ત, પરમ પુરુષ અને પરમગતિ તેજ છે. આ જગતમાં જે કાંઈ દેખાય છે અને સંભલાય છે અને અંતર અને બાહ્ય જે વસ્તુ છે, તે બધામાં બ્રાહ્મીને નારણ રહ્યા છે. માટે હે નારદ ! તે દેવને બ્રહ્મીતું પૂર્વમાં નમોનારાયણાય એ મંત્ર ભણી અનન્ય મન થઈ ધ્યાન ધરો. ઉપર કલાં પ્રમાણે અનન્ય યુક્તિથી જે નારાયણનું ધ્યાન ધરે છે, તેને દાન, તીર્થ, તપ અને યજ્ઞ કરવાથી કાંઈ પ્રયોજાન નથી. કેમ જે તેને પરમજ્ઞાન અને પરમ યોગ એજ છે; માટે પરસ્પર વિરુદ્ધવાળાં

અન્યશાસ્ત્રનું કંઈ પ્રયોજન નથી. જેમ ઘડાકે રસ્તાઓથી એક ચોરેરમાં પ્રવેશ થાય છે, તેમ જેટલા જ્ઞાનના માર્ગ છે, તે બધાથી ઇશ્વરમાં પ્રવેશ કરાય છે. તે ઈશ્વર સર્વગત, દેવ, સુક્ષ્મ, અવ્યક્ત, સનાતન, જગતના આદિ, આદિઅંત રહિત, સ્વયંભૂ, પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરનાર, વિષ્ણુ, વિષ્ણુ, અચિંત્ય, નિલ, સદ્ અસદ્ગુણ, જગન્નાથ, પૂરાણ, કવિ, અને અવ્યય છે, જેનાથી ચરાચર જગતની સ્થિતિ છે, માટે તેનું નામ વિષ્ણુ કહેવાય છે. જ્યારે આ જગતની પ્રલયાવસ્થામાં સર્વ પ્રાણીનો વાસ થાય છે અને તેનો સંબંધ છે માટે વાસુદેવ કહેવાય છે. કેટલાક પુરુષ, કેટલાક પરબ્રહ્મ, કેટલાક કાળ, કેટલાક અનાદિ અનંત, કેટલાક શુભ, કેટલાક પરમાત્મા, કેટલાક શિવ, કેટલાક ક્ષેત્રજ, કેટલાક છવિશમા, કેટલાક અંગુષ્ઠરૂપ, કેટલાક કમળની રજ સરખા છે, એવા ભેદ છે અને વળી બીજા કેટલાક ભેદ-વાદિઓ શાસ્ત્રમાં મોડ પામી બુદ્ધ બુદ્ધ આત્માને કહે છે, જે જ્ઞાતી એમાં સંશય કરે તો તે જ્ઞાનતત્ત્વથી વિમુખ થાય છે; માટે સર્વશાસ્ત્રનું અવલોકન કરી અને નારંવાર વિચાર કરી જ્યારે ધ્યાન ધરે ત્યારે સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન પ્રાપ્ત થાય અને ધ્યાન કરવાથી સાયુજ્ય મુક્તિ પામે છે. માટે હું પૂંડરીક ! તમે અર્થથી વિસ્તાર પામેલાં સર્વ શાસ્ત્રનો લાગ કરી, અનન્ય ચિત્તથી કેવળ અજન્મા નારાયણનું ધ્યાન ધરો. જે આજ્ઞાનો લાગ કરી બે ઘડી નારાયણનું ધ્યાન ધરે છે તે સ્વર્ગને પામે છે; ત્યારે અહર્નિશ જે ધ્યાન ધરે તે કેમ ન પામે ? હું વિપ્ર ! દેવતા દેવ નારાયણને જાણીશો તો તત્કાલ સાયુજ્ય મુક્તિને પામશો એમાં સંશય નથી. હું દ્વિજ ! એવીરીતે બ્રહ્માયે કહેલા બ્રહ્મયોગને સાંભળી હું નારાયણમાં મન રાખી પ્રરવા લાગ્યો. જે કાંઈ અંતકાળે નમો નારાયણાય એ મંત્રને જાણું તે વિષ્ણુપદને પામે છે, તે નારાયણ જગતમાં વ્યાપીને સૃષ્ટિ, સંહાર અને પરિપાલન કરે છે. જે નારાયણના નામનું શ્રવણ, પઠન અને ધ્યાન કરે છે તેને નારાયણ હિતરૂપ થાય

છે. જે જગતમાં સ્પૃહા વગરના, જીતેન્દ્રિય, મમતા, અહંકાર, શેષ, દ્વેષ અને પક્ષપાત રહિત, નાના પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત, અને પરમેશ્વરનાં ધ્યાનમાં તત્પર હોય તે જગત્પતિ નારાયણને દેખે છે. જે નારાયણ પરાયણ છે તે આ જગતમાં ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળને અને દૂર રહેલ જે કાંઈ પરતુ સ્થૂલ અથવા સૂક્ષ્મ છે, તે બધાને પરમાર્ચરૂપ જાણે છે. જે એમ નહિ જાણે તો કુતાર્ક અને દુષ્ટ મન-વાળાની પેઠે બ્રમણ પામે છે. માટે હે રાજ ! તમે પણ નારાયણ પરાયણ થાઓ. એ નારાયણ વિના ખીજે કોઈ પ્રાર્થિત દેવાને સમર્થ નથી. માટે તે નારાયણને મા-બાપ જાણીને જે કાંઈ હોમાદિક કર્મ, જપ, સ્નાન તપ અને અધ્યયનાદિક થાય છે, તે સર્વ તેના ઉદ્દેશ કરી કરો. હવે ધણાક મંત્ર અને તેના જપ જપવાથી કાંઈ પ્રયોજન નથી. કેવળ નમોનારાયણ એ મંત્ર સર્વ કાર્યનો સાધક થાય છે. વલકલ વસ્ત્ર પેહેરવાં, જટાં ધારણ કરવી, ત્રણ દંડ લેવો, મુંડો કરાવવો અને જે કાંઈ ચિન્હ ધારણ કરવું તે કાંઈ કલ્યાણનો હેતુ નથી કેવળ નારાયણના નામના ઉચ્ચારથીજ કેટલાક ધાતકી, દુષ્ટ મનવાળા અને પાપ આચરણ કરનારા પરમસ્થાનને પામ્યા છે જે પાપ વગરના વિષજી સક્રોત છે તે તો સમગ્ર જગતને પવિત્ર કરે છે. જો સેંકડો જન્માં-તરના સંસ્કારથી સર્વ લોકના આત્મા વામ્દેવ ભગવાનનો હું દાસ છું એવી બુદ્ધિ થાય છે, તે વિષજીની સાયુજ્ય મુક્તિને પામે છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. તો જેની મનની વૃત્તિ નિરંતર નારાયણમાં છે તે મુરખ કેમ મોક્ષ ન પામે ?

ભીષ્મપિતામહ-હે યુધિષ્ઠિર ! પારકાનો ઉપકાર કરનાર અને ત્રણ લોકના ભૂષણરૂપ નારદ ઋષિ પુંડરીકને આવાં વચન કહી અંતરધ્યાન થઈ ચાલ્યા ગયા. પુંડરીક બ્રાહ્મણ નારદ મુનિના પ્રતાપથી પોતાના હૃદય કમળમાં નારાયણને સ્થાપન કરી નમોઽસ્તુકેશવાય એ મંત્ર વારંવાર ઉચ્ચારણ કરતા કરતા હે મહાયોગિ ? પ્રસન્ન થાઓ, એમ કહી, હૃદય

કમળમાં જન્મદેન ભગવાનને ધારણ કરી, તપની સિદ્ધિ દેનાર શાલિમામ હેતુમાં ચેકાચેક, ભજનરૂપ પુરુષાર્થને સત્ય માની રચનામાં પણ પ્રેમ વગર આનંદને દેખતો નથી. જેથી નિદ્રા પણ તેને ભજનમાં વિરોધ કરનારી યાત્રી નથી. તપ, બ્રહ્મચર્ય, દાન અને જન્માંતરના શુભ સંસ્કારથી તેમજ સર્વ લોકના સાક્ષી પરમાત્માના પ્રસાદથી પણ સંદિગ્ધ થઈ પોતાના હૃદયમાં શાંતિ, શુદ્ધિ, અને મદનને ધારણ કરનાર, પીત વસ્ત્ર, ધનશ્યામ અને કમળ નેત્રને ધારણ કરી પુંડરીક બેઠા છે, તેવામાં તેની આસપાસ શિવ, વ્યાસ અને અન્ય વિરૂદ્ધ પ્રાણીઓ વિરોધને મુઠી દઈ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પરસ્પર દિગ્ધિ આલનારાં પ્રેરે છે. જેના આશ્રમમાં નદીઓ અને સરોવરોનાં જળ અને દિશાઓ ઉત્ત્વળ પાસે છે, એવા આશ્રમમાં પુંડરીક ભજન કરે છે તેવામાં દ્રાઘ દિવસે ભગવાન શાંતિ, શુદ્ધિ, અને મદન ધારણ કરી દેવના દેવ નારાયણ પ્રગટ થઈ પુંડરીકને દર્શન દિયું. પુંડરીક નારાયણનાં દર્શન કરી નેત્રથી પાન કરતા હોય, બાહ્યથી મળતા હોય, નાસિકાથી સુંઘતા હોય, હૃદયથી આટતા હોય, અને વગનથી કાંઈ કહેતા હોય એવા આનંદથી જોઈને અંતરમાં હર્ષ પામી સાચાં જ દંડવત્ કરી, હાથ જોડી, પરમ શક્તિથી વ્યાપ્ત થઈ નીચે પ્રમાણે કહે છે.

પુંડરીક-હે શિષ્યો ! તમે સર્વ લોકના સાક્ષી, માયાથી સંદિગ્ધ, નિત્ય, નિર્ગુણ. શુભરૂપ છો તેને હું નમસ્કાર કરું છું. જે આ જગતના આધાર, વસ્તુતાથી આધાર વગર, ઈન્દ્રિયોથી સંદિગ્ધ, જાત્યાદિથી વર્જિત, ચૈતન્યમાત્ર, અને જેને અવ્યય કહે છે. વાસુદેવ પુરાણ પુરૂષ, વિધાતા, જગતની ઉત્પત્તિ, રિચિતિ અને સંહાર કરનાર તમને હું નમસ્કાર કરું છું. ઔઞાર, વપરુદાર, સર્વ લોકના નિયંત્રતા, પારકાની પીડાને નાશ કરનાર જે શોષિત છે તેને હું નમસ્કાર કરું છું. ભક્તને આનુચ્છ કરનાર, અનેક પદાર્થોને રચનાર છે તેને હું નમસ્કાર કરું છું. આ જગત તમમાં, તમરૂપ, તમથી અલિપ્ત, લિપ્ત કહેવાતું નથી, જેની નાલિકમળથી ઉત્પન્ન

ધયેલા ક્રમભળનાં આશ્રયરૂપ, સમસ્ત વેદ અને વેદાંતના વિસ્તારથી પામેલી વિભુતિ છે જેની, તેને નમસ્કાર કરું છું. તમે દેવના દેવ, શરણ લેવા લાયક છો. હે હૃદય નિવાસિ ! હે જગતના આધાર રૂપ ! સમસ્ત પ્રાણીના આદિભૂત, અનેક પ્રકારનાં રૂપ ધારણ કરનાર અને જગતને ઉત્પન્ન કરનાર, વાણીથી અગોચર છો હે આનંદ ! હે અચ્યુત ! જાત્યાદિકથી જે ભેદ દષ્ટિ છે, તેથી તમે જણાતા નથી; તોપણ ભક્તની ઉપર અનુકંપાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણજ્વાલિ રૂપે દેખાયો છો તેને નમસ્કાર કરું છું. એ રીતે દિવ્ય વચનોથી સ્તુતિ કરતા પુંડરીકને જોઈ ત્રિવિક્રમ ભગવાન મેંધ સરખી વાણીથી પુંડરીકને આવું કહે છે.

શ્રીભગવાન-હે મહામતે ! તારું કલ્યાણ થાઓ, હું તમને પ્રસન્ન થયો છું. જે તારા મનમાં હોય તે માગી લે.

ભીષ્મપિતામહુ-હે યુધિષ્ઠિર ! એવાં ભગવાનનાં વચન સાંભળી પુંડરીક વિનયથી કહે છે, હે દેવધિ દેવેશ ! હે માધવ. ધણીક મંદ બુદ્ધિવાળો હું ક્યાં અને સૃષ્ટિનું હિત કરનારા તમે ક્યાં, તોપણ તમે મારું જેમ હિત થાય તેમ આજ્ઞા આપો. એવાં જ્યારે વચન કહ્યાં, ત્યારે ભગવાન પ્રસન્ન થઈ પુંડરીકને કહે છે. હે સુવ્રત ! તારું કલ્યાણ થાઓ, મારું રૂપ ધારણ કરી મારી સાથે ચાલ અને નિરંતર સુખ ભોગવ.

ભીષ્મપિતામહુ-હે યુધિષ્ઠિર ! એમ ભગવાનને કહ્યું ત્યારે આ-કાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ. ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ, સિદ્ધ, ગંધર્વ, અને કિન્નર ગણો બધું સારું એમ વખાણ કરવા લાગ્યા. તે પહે સર્વ દેવગણોએ નમસ્કાર કરેલ વાસુદેવ પુંડરીકને સાથે લઈ ગઈડ ઉપર બેસીને પોતાના લોકમાં ગયા. મારે હે રાજા ! તમે પણ વિષ્ણુની ભક્તિવ્યક્ત થઈ તેમજ મન અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ રોકી રાખી ભગવાનનું ભજન કરો. હે રાજા ! સર્વ પાપને દરણુ કરનાર વિષ્ણુની ક્યાંને સામળો જે સાંભળવાથી સર્વેશ્વર વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાય છે. કોઈ એક સો અશ્વમેધ અને એક સો

સુખ, દુઃખ ભોગવે છે; કોઈ દુઃખ દેતું નથી. હે મુઠ ! સર્વ દુઃખના
 ઔપધરૂપ ધર્મ કેમ સેવન કરતા નથી ? ધર્મ કરવાને હું સરખા જે
 અશક્ત છે, તે શોચ કરે છે; તમે તો ધર્મ ક્રિયા કરવાને શક્ત થઈ
 શોચ કેમ કરો છો ? હે મુને ! ધણા પુણ્યથી મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત થાય
 છે તેમાં પણ દ્વિજપાણી દ્વિજમાં પણ શ્રોત્રિયપણાને પામીને અરે હું
 દ્રવ્ય વગરનો છઉં એવા વૈરાગ્યથી મરવાની ઇચ્છા કેમ કરો છો ? દ્રવ્યની
 ઇચ્છા વિપથી પુરૂષો રાખે છે. દરિદ્રી પુરૂષો ઉચું ઉચું જોતા જાય છે,
 ધનવાન પુરૂષો તો નીચું નીચું જુએ છે, તેમાં વિચાર કરો કે, કોની
 મોહોટાઈ છે ? જે સુકૃતિ બુદ્ધિવાળા છે તે ધનને અને વિધયને લાગ
 કરે છે, ધનની સ્પૃહા છે તે દુઃખનીજ સ્પૃહા છે, એમ જાણી સતપુરૂ-
 ષેએ દ્રવ્યની નિંદા કરેલ છે. જે માણસ પોતાના ધર્મમાં રહિને સંતોષ
 પામે છે, તે સ્વર્ગમાં અત્યંત સુખ ભોગવે છે. જેણે ધનની તૃષ્ણા
 કરી છે, તેને જે સુખ છે તે સુખ ધન સાથે આમના તેમના દોડનારને
 નથી. અર્ચની ઇચ્છામાં મહા દુઃખ, મેળવવામાં વધારે
 દુઃખ, સંચય કરેલાના વિયોગમાં અતિ મહા દુઃખ છે જેમ પ્રાણુ
 ધારીને કાળથી ભય છે તેમ ધનવાળાને રાજ્યથી, અગ્નિથી, ચોરથી, અ-
 ને ખરચાઈ જવાથી નિરંતર ભય રહે છે. જેમ જળમાં માછલાં માંસને
 લક્ષણ કરે છે, પૃથ્વીમાં કુતરાઓ લંક્ષણ કરે છે અને આકાશમાં પક્ષીઓ
 લક્ષણ કરે છે. તેમ બધા સ્થાનમાં ધનવાળાને ધણા ભય છે. દરિદ્રી
 ધનની ઇચ્છા કરે, ધનવાન રાજ્યની ઇચ્છા કરે, રાજ પૃથ્વીની ઇચ્છા
 કરે, પૃથ્વીપતિ ચક્રવર્તિની ઇચ્છા કરે, ચક્રવર્તિ ઇંદ્રની ઇચ્છા કરે, ઇંદ્ર
 બ્રહ્મપદની ઇચ્છા કરે છે. એવી રીતે તૃષ્ણાના અંતને કોઈ પામ્યો નથી.
 એટલા સાથે હે વિપ્ર ! મહાન તૃષ્ણાને ત્યાગ કર. મ્હોટી સમૃદ્ધિ મળી
 તોપણ તૃષ્ણા શાંત ચાલી નથી, અને ઉલટી અગ્નિમાં કાષ્ટની પેઠે વૃદ્ધિ
 પામે છે. હે બ્રાહ્મણ ! જેવો સ્વપ્નમાં લાલ તેવો અર્થ સંપત્તિનો લાલ
 મનુષ્યને ક્ષણ માત્ર લાલ છે. દેહિને અર્થ સંપાદન કરવામાં કામ, ક્રોધ,

મત્સર, લોભ, મોહ, લય અને મદ્દ જોડલા દોષ રહ્યા છે, એમ મહાત્મા પુરષો કહે છે; માટે હે નાથ ! ધન વાસ્તે પ્રાણ ત્યાગ કરવાને કેમ ઇચ્છા કરો છો ! નિય જાતિને પણ ચેતાના પ્રાણ ત્યાગ કરવાનું પાપ લાગે છે, ત્યારે બ્રહ્મવેતાને કેમ ન લાગે ? અહો ! ! હે ભાઈ ! જેને હાથ છે તે સિદ્ધ અર્થવાળા છે, જેમ તમને ધનની ઇચ્છા છે તેમ અમને હાથની ઇચ્છા થાય છે. હું હાથ વગરનો છઉં તોપણ કોઈ જાતુને દુઃખ દીધા શિવાય કાંટાને કાઢી નાંખું છું; એમ છતાં મારા પ્રાણનો ત્યાગ કરતો નથી, હું તો દુષ્ટ યોનિમાં પડ્યો છઉં. તમારો અવતાર ઠાઠવાળા પશુનો કે શૃગાળ, જીવડા, ઉંદર, સર્પ, રેડકાં, બાપૈયા અને અન્ય કોઈ પાપી યોનીમાં નથી, વળી તમે આંધળા, એરા, અંગ વગર, મૂળા અને જડ નથી. હે કાશ્યપ ! તમે તો પૂર્ણ અંગવાળા અને આરોગી ધન્ય છો; માટે આના શરીરના લાભથી દુઃખને સહન કરવા લાયક છો. વળી સર્વ વર્ણમાં ઉત્તમ દ્વિજ વર્ણુ છો. જે તમે મારાં વચન સાંભળી ધર્મનું યત્નથી સેવન કરો અને આત્માનો ત્યાગ કરો નહિ. જેને ધર્મરૂપ ધન છે, તે સાધુ પુરષો ધનાઢ્ય બાળવા. તમે વેદાધ્યન, અગ્નિની સેવા, બ્રહ્મચર્ય, દમ, તપ, ચોરી ન કરવી, નિંદા ન કરવી, અને ક્ષમા કરવી એ ગુણનું પાલન કરો. જોડું બોલવું, અનૃત કરવું, હિંસા, અસંતોષ, અક્રોધભાવ, નાસ્તિકપાણુ અને વિષય સેવા એ અવગુણોનો ત્યાગ કરો. વિષયનો ત્યાગ કરવાને જે સમર્થ ન હો તો મનમાંથી તેનો સંગ ત્યાગ કરવો, કેમ જે અસંગી પુરુષના મનમાં ખરેખર દર્શન, સ્પર્શન, સુગંધ અને શ્રવણથી કામના ઉત્પન્ન થાતી નથી. વિષયમાંથી જેમ જેમ મન શાંતિ પામે તેમ તેમ વૈરાગ્ય થાય ત્યારે સુખપદને પામે. હે દ્વિજ ! પાંજરામાં જેમ પક્ષિને રોકાયે તેમ ઇન્દ્રિય સમૂહને હૃદયમાં રોકીને ઝેરથી વિદાયેલા અને દુર્જન વિષયનો તમે ત્યાગ કરો. પર્વત પર્ણાદની ધારાને જેમ સહન કરે તેમ ઇન્દ્રીએના પ્રવાહને સહન કરી પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં આત્માને જોવા, અને આત્મામાં પ્રાણી

મોતને જોવા. સમસ્ત ઈન્દ્રિયોને મનમાં નિયમન કરો, મનને બુદ્ધિમાં લય કરો, બુદ્ધિને પરમાત્મામાં લય કરો, પરમાત્મા અને બ્રહ્મની એકતા ધૃષ્ટ કરો તરત નિર્વાણ સ્વરૂપ થાઓ. કાષ્ઠ વગરનો અગ્નિ પોતાના સ્વરૂપને પામે તેમ પામશો.

ભીષ્મપિતામહુ-હે રાજા ! એવાં શિયાળનાં વચન સાંભળી તે દિવસ વિસ્મય પામી શિયાળને પુછે છે હે મહામતે ! તમે વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, કે રુદ્ર છો તે મને કહો !

શિયાળ-હે વિષ્ણુ ! હું ઇન્દ્ર તારો અનુગ્રહ કરવા સાર આપ્યો છઉં; લોકને મુક્તિ છુટા થાઓ અને ધર્મનું સેવન કરો.

ભીષ્મપિતામહુ-હે યુધિષ્ઠિર ! એવાં વચન કહિ ઇન્દ્ર સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા, અને કાશ્યપ બ્રાહ્મણ તેનાં વચન પ્રમાણે વર્તિ મુકિતને પામ્યા. માટે હે રાજા ! સર્વ લોકમાં ઉત્તમ લાલ પ્રજ્ઞાસાસ (બ્રહ્માકાર વૃત્તિ ધારી) તે છે, જે પ્રજાવાનું છે તે આ લોક અને પરલોકનાં મુખને પામે છે. જે કાંઈ આ લોકમાં વસ્તુ દેખાય તે સર્વનું મૂળ પ્રજ્ઞા છે. એ પ્રમાણે તે બ્રાહ્મણ વ્યથાથી મૃત્યુનો નિશ્ચય કરી રસ્તામાં પડેલો તેને શિયાળ વેળી ઇન્દ્રે પરમ મુખ પમાડ્યો, મહાત્માઓ હૃષિકાર કરનારા હોય છે.

વૈરાગ્યને પામવા વિષે વ્યાસજી અને શુકદેવજીનો સંવાદ.

ઉદ્ધવ યુધિષ્ઠિર-પિતામહ ! વ્યાસના પુત્ર શુકદેવજી વૈરાગ્યને કેમ પામ્યા, એ વાત મને કહો !

ભીષ્મપિતામહુ-અજ્ઞાનીની પેટે સમગ્ર વેદ સંહીને અધ્યયન કરનાર પુત્રને વ્યાસજી શિખામણ આપે છે.

વ્યાસજી-હે પુત્ર ! જીનેન્દ્રિય ધૃષ્ટ ધર્મનું સેવન કરો તેમજ તિર્તીકા જે યાત્રા, તડકો, ભૂખ, તરસ, અને કોપને ત્યાગ કરો; ધર્મથી રહીત જે કર્મ હોય અને તે મહાપ્રજ્ઞાવચક હોય તોપણ વિવેચી તેને તકરાર કહેતા નથી. ખરેખર જે ધર્મ છે તેજ મરણ પછી સહાય-

દ્વંત ધાય છે, અને અન્ય સર્વ શરીરની સાથે નાશ પામે છે. મા, બાપ, પુત્ર, સ્ત્રી અને જ્ઞાતિ એ પરલોકમાં કોઈ સહાય થાતું નથી કેવળ ધર્મજ રહે છે. જે મોહથી ધર્મની નિંદા કરે છે, તે અવળે માર્ગે ચાલનારા જાણુવા અને તેનો નાશ થાય છે. કોઈ ધનવાન સામર્થ્યવાન શ્રમજીવનવાન, નિર્ધન-અને મુર્ખ હોય તો તેનો જન્મ ધાન્યમાં ફાતરા, પક્ષિમાં પૂતિકા (મધમાંખી) અને કીટમાં મચ્છર-સદૃશ છે, અને તેનું જીવિત કૃત્રા છે. જે ધર્મ છે તે માતા, પિતા, બાપુ, મુહૂત, ભાઈ, સખા સ્વામી અને પરંતપ છે; માટે સર્વ પ્રકારથી હે પુત્ર ! સ્વસ્થ મન રાખી નિરંતર ધર્મનું સેવન કરો. ધર્મથી જે વિમુખ થાય છે, તે મરણ પછી અંધતમ નામના નરકમાં પડે છે. હે પુત્ર ! જે સંતોષી, શ્રવણમાં તત્પર, સત્ય, દયા, ક્રોમળતા, જીતેન્દ્રિય અને ક્રોધજીત છે, તેની પાસે જઈ ધર્મને પુછી તેનું સેવન કરો. તેમજ દાન અને ધર્મશીળ પુરૂષોના વાક્યને મનમાં ધારણ કરી અવળે માર્ગે ચાલનાર જે મન છે તેનું બુદ્ધિથી સમાધાન કરો. સર્વ પ્રાણીનું જે મન તે શુભાશુભને ભેળું કરે છે, અશુભથી પાછું વાળી શુભમાં ધારણ કરો. ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, નિંદા, મત્સર, આળસ્ય અને નાસ્તિક બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી સત્ય, ક્રોમળતા, આસ્તિક બુદ્ધિ, અધાતકીપણું, અમત્સર, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા અને ક્ષમાને સેવન કરો. સ્વર્ગમાં જીવાને સોપાન સરખો અને દુર્લભ જે મનુષ્ય દેહ છે તેને પામીને આત્માને એવો સાધો કે, પ્રીતી જન્મ ન થાય. જે બ્રાહ્મણ ક્રોધ, લોભ, નિંદા અને આળસ્યને વશ થઈ વિષયમાં લુપ્ત રહે છે, તે પોતાના શ્રેયથી બ્રષ્ટ થાય છે. બ્રાહ્મણનું શરીર આ જગતમાં ભોગ ભોગવાને અર્થે નથી કેવળ તપ તપીને કલેશ ભોગવે તો અતિ તે અનંત મુખને માટે કલ્યાય છે. જે વેદ પ્રતિપાદિત કર્મ છે તેને તમે યતનથી સેવન કરો. અને નિંદિત છે તેને ત્યાગ કરો. જે બ્રહ્મચારી, શુદ્ધસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી છે તે જો વિધિ પ્રમાણે ધર્મનું પાલન કરે તો પરમ અન્યયપદને પામે છે. જે બ્રાહ્મણ સરલ સ્વભાવ,

તપરવી, સતૌષી, સત્ય બોલનાર, શ્રુતેન્દ્રિય, દાન, દાતા અને દયાળુ છે તે એક પામતો નથી. કઠોરતા, અનૃત, નાર્સિકપણું, મત્સર, ચાડી, નિર્દય પણું અને પાપ બુદ્ધિને ત્યાગ કરવાં, જે પુરૂષ કામ અને અર્થ એ બે પુરૂષાર્થમાં તત્પર રહે અને ધર્મમાં તત્પર ન રહે તે પુરૂષની સાથે વિવેકી પુરૂષે સાપણુ કરવું નહીં. હે તાત : પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી પરલોકમાં જેમ હિત થાય તેવું ચિંતવન કર્યા પછી ધર્મ કાર્યનો વિચાર કરવો. કેમ ને અક-
 રમાત્ મરણ પ્રાપ્ત થાય તો ધર્મ કરવો અને નહીં, સો વર્ષનું જીવવું છે તો પણ અતિ અલ્પ છે કેમકે, અર્ધ આયુષ્ય નિદ્રામાં જાય છે, અર્ધ આયુષ્ય આલ્સ્ય, શોક, જરા અને દુઃખથી નિષ્ફળ જાય છે. જેનો જન્મ ધર્મ, અર્થ, અને કામને અર્થે થાતો નથી તે મનુષ્યનો જન્મ તૃણ બરોબર સમજવો. હે પુત્ર ! તમારી બરોબર અવસ્થાવાળા અને રૂપવાળા મૃત્યુમાં ગળીત થયેલાને જોતાં છતાં મનમાં કેમ ત્રાસ થાતો નથી ? માટે તારું હૃદય લોહાવું છે એમ જણાય છે. આ દેહ પાણીના પરપોટા સરખો છે તેમાં વળી જે અનિત્ય સંસાર છે તેમાં તમે કેમ સુતા છો ? પુત્ર, દાસ, કુટુંબ, સ્ત્રી સુખ અને દ્રવ્ય સંચય એ બધાં અનિત્ય છે, સુકૃત અને કુષ્કૃત એ બે નિત્ય છે. હે પુત્ર ! વિશ્રામ અને આલંબન વગરનો આ સંસારરૂપ વગડામાં ઉપદેશ વગર તું એકાએક કેમ જામશ ? સલરૂપ પાત્ર, તપરૂપ તેલ, દયા રૂપ વાટ અને ક્ષમારૂપ રક્ષણ છે, એવા દીવાને યતનથી ધારણ કરી સંસારરૂપ અંધારામાં રહી જ્યારે સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરીને જવાનો વિચાર કરશે; ત્યારે તમારી ધીર્યતા રહેશે નહિ, અને મૃગની પેઠે બંધાઇ જામશ. મનુષ્ય જ્યારે દેહનો ત્યાગ કરીને પરલોકમાં જાય છે; સારે શુભ અને અશુભ લાઇને જાય છે. સુહૃત્, સંબંધી અને બાંધવ ભેળા જાતા નથી. હે પુત્ર ! તારા મા, બાપ, પુત્ર, અને સ્ત્રી સેંકડો ચાહ્યાં ગયાં, અને તું પણ તેની રીતે કંટલાકનો થઇ ગયો છો, તારે તેનું પ્રયોજન નથી અને તેને તારું પ્રયોજન નથી. તે સર્વે પોતાના કર્મથી જાય અને આવે છે, તું પણ તારા કર્મથી જન્મછ અને મરણ પામછ. તું જોતાં છતાં

દેખતો નથી, સાંભળતાં છતાં સાંભળતો નથી. યુદ્ધિવાન્ તું સર્વ ઇદ્રિઓને બાલુછે. હે પુત્ર ! આ સંસાર સમુદ્રને અહિંસા, સત્ય, સંતોષ, ક્ષમા, આર્જવ અને તપરૂપ વાહાણમાં બેસી ચલતો પાર ઉતર. ધર્મ સમાન બાંધવ, સુદૃઢ લાલ અને ગતી નથી. જે પુરૂષ સમીપ રહેલા મૃત્યુને જોઈને ધર્મ આચરણ કરતો નથી તેનો જન્મ બકરાના આંચળની પેઠે વૃથા છે. ધણું કરી જ્યારે પાપ રહીત પુરૂષ થઈ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે જ્ઞાન થાય, જ્ઞાનથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે જે મનુષ્ય, વાણી અને મનથી કર્મ કરે છે અને કર્મના ફળની આશા રાખે નહીં, ત્યારે તે પુરૂષ મોક્ષને પામે છે.

૩૪૬ પુત્ર—હે પિતા ! પ્રાણી માત્રનાં અનેક પ્રકારના ધર્મ મેં સાંભળ્યાં અને હવે મોક્ષ માર્ગ કહો ?

વ્યાસજી હે પુત્ર ! માણસને તપ, ઇદ્રિઓનો નિગ્રહ અને દુષ્ટતા સંગનો ત્યાગ કર્યા વગર મોક્ષ મળતો નથી. બ્રાહ્મણને વિદ્યા અને તપ એ બે શ્રેય કરનારાં છે. કેમ જે તપથી પાપ બળે છે અને વિદ્યાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ મધ સહિત અન્ન અને અન્ન સહિત મધ એ બે છે, તેમ તપ અને વિદ્યા એ બે ભેષજ છે. જેનું જીવિત ધર્મ સાફ છે, તે ધર્મ જ્ઞાનને વાસ્તે, જ્ઞાન ધ્યાન વાસ્તે અને ધ્યાન યોગથી મોક્ષ પામે છે. સર્વ દુષ્ટ મનુષ્યના સંગનો પરિત્યાગ, સર્વ શિતોષ્ણાદિનું સહનપણું, અને સર્વ પ્રાણી ઉપર સમયુદ્ધિ એ સાધનો મોક્ષને પ્રાપ્ત કરનારાં છે. જે પદ્માસને ખેસવું અને નાસીકાના અગ્ર ઉપર દૃષ્ટી રાખવી તે યોગ નહીં કેવળ મનઃપ્રાદિ ઇદ્રિઓને રોકવાં તેને યોગ કહે છે. જે પુરૂષ મન પ્રાદિ ઇદ્રિઓને હૃદયમાં રોકી અને એકાંતમાં બેસીને જ્યારે વિચાર કરે છે; ત્યારે પ્રકાશપદને પામે છે. જે કાયા, વાણી, અને મનથી, સર્વોત્તમા વાસ્તુ દેવનું ભજન કરે છે તે મોક્ષને પામે છે. એનેજ પરમજ્ઞાન, પરંતપ, પરમ યોગ અને પરમ સાધન કહે છે.

લીભાપતામહુ—હે યુધિષ્ઠિર ! આ રીતે વ્યાસનાં વચન, સાંભળી

શુક્રદેવજી સર્વ દુઃખને સહન કરી, ઇન્દ્રિયોના વૃત્તિને રોકી, પરમ પુરૂષા-
ર્થની મનમાં આકાંક્ષા રાખી, પોતાના પિતાને વંદન કરી ધરથી ચાલી
નીકલ્યા, હે રામ ! તમે પણ યોગયુક્ત થાઓ, અને શુક્રદેવજીની પેઠે
સમજીને મોક્ષને પામે. વ્યાસજીના અને શુક્રદેવજીના સંવાદને સાંભળે
તે વિષ્ણુના લોકને પ્રાપ્ત થાશે.

યક્ષે યુધિષ્ઠિરને પુછેલાં પ્રશ્નો.

પ્રશ્ન

ઉત્તર,

૩૪૭ સૂર્યનો ઉદય કરનાર કોણ ?—બ્રહ્મા.

૩૪૮ તેની ચારે તરફ પ્રરનાર કોણ ?—દેવતા.

૩૪૯ તેને અસ્ત પમાડનાર કોણ ?—ધર્મ.

૩૫૦ તેને રહેવાનું સ્થાન કયું ?—સત્યને વિષે.

૩૫૧ વેદ ભણીશો શાથી કહેવાય ?—વેદનો અર્થ જાણવાથી.

૩૫૨ મોટા સ્થાનને સાથી પામે ?—તપથી.

૩૫૩ બીજાના જોડો શાથી થાય ?—ધૈર્યથી.

૩૫૪ બુદ્ધિમાન શાથી થાય ?—વૃદ્ધોની સેવાથી.

૩૫૫ બ્રાહ્મણોનું દેવતા શું ?—અંગે સહિત વેદ જાણવા.

૩૫૬ સત્પુરુષ જોડો ધર્મ શું ?—તપશ્ચર્યા.

૩૫૭ તેઓમાં મનુષ્યપણું શું ?—મરણ.

૩૫૮ તેઓમાં ખરાબ મનુષ્ય જેવું શું ?—નીંદા કરવી.

૩૫૯ યજ્ઞ સંબંધી સામ શું ?—પ્રાણ.

૩૬૦ તે સંબંધી યજ્ઞ શું ?—મન.

૩૬૧ એઓમાંથી યજ્ઞને કોણ પરે છે ?—રથા.

૩૬૨ ક્ષત્રીઓનું દેવતા શું ?—ધનુર્વિદ્યા.

૩૬૩ તેમનો સત્પુરુષના જોડો ધર્મ શું ?—યજ્ઞ કરવા.

૩૬૪ તેઓનું મનુષ્યપણું શું ?—જંપ.

૩૬૫ તેઓમાં ખરાબ મનુષ્યના જેવું શું ?—શરણાગતની રક્ષા ન કરવી.

૩૬૬ ક્યારા બાંધનારને વહાલું શું ?—વર્ષાદ.

૩૬૭ સંગ્રહ કરનારને વહાલું શું ?—ખીજ.

૩૬૮ પ્રતિષ્ઠા ઇચ્છનારને શ્રેષ્ઠ શું ?—ગાયો.

૩૬૯ પ્રસવ કરનારને શ્રેષ્ઠ શું ?—પુત્ર.

૩૭૦ વિષયોનો અનુભવ કરનાર કોણ ?—દેવતા.

૩૭૧ બુદ્ધિમાનોએ પૂજેલો એવો કોણ ?—અતિથી.

૩૭૨ સર્વ પ્રાણિઓને માનવા લાયક કોણ ?—પિતૃ.

૩૭૩ શ્વાસોશ્વાસ લે તથાપિ નથી જીવતો એવો કોણ ?—દેવતા, અતિથી,

ચાકરો, પિતૃ તથા પોને એ પાંચ ને જ ન આપે તે.

૩૭૪ પૃથ્વીથી અત્યંત મોટું કોણ ?—માતા.

૩૭૫ આકાશથી અત્યંત ઉંચું કોણ ?—પિતા.

૩૭૬ વાયૂથી અત્યંત ઉતાવળું કોણ ?—મન.

૩૭૭ તૃણથી ઝાઝું શું ?—ચીંતા.

૩૭૮ નિદ્રામાં આંખ કોણ ના વીચે ?—મત્સ્ય.

૩૭૯ જન્મીને ચળે નહીં એવું શું ?—ઈંકું.

૩૮૦ હૃદય કોને ના હોય ?—પાપાણને.

૩૮૧ વેગથી વૃદ્ધિ કોણ પામે ?—નદી.

૩૮૨ પ્રવાસમાં મિત્ર કયો ?—સારી સોખત (સથવાર)

૩૮૩ ગૃહવિષે વસનારને મિત્ર કોણ ?—સદ્ગુણી સ્ત્રી.

૩૮૪ રોગીનો મિત્ર કોણ ?—વૈદ.

૩૮૫ અવસાન કાળમાં મિત્ર કોણ ?—દાન.

૩૮૬ સર્વ પ્રાણિનો અતિથી કોણ ?—અગ્નિ.

૩૮૭ સનાતન ધર્મ તથા અમૃતરૂપ શું ?—શોભયાગ વિષે ગાયનું દુધ

હોમવું તે.

૩૮૮ આ સર્વ જગત્ શું છે ?—કારણ પરત્વે વાતાવરણનો ગોળો.

૩૮૯ એકલો કોણ ફરે ?—સૂર્ય.

- ૩૮૦ ઉત્પન્ન થઈ પ્રેરીથી કોણ ઉત્પન્ન થાય ?—ચંદ્રમા.
 ૩૮૧ શીતનું આપડ શું ?—અગ્ની.
 ૩૮૨ બીજ વાવવાનું સ્થાન કયું ? પૃથ્વી.
 ૩૮૩ ધર્મ તથા યશનું સ્થાન કયું ?—દાન, ચાતુર્ય.
 ૩૮૪ સ્વર્ગ તથા સુખનું સ્થાન કયું ?—શીળ, સત્ય.
 ૩૮૫ મનુષ્યનો આત્મા કોણ ?—પુત્ર.
 ૩૮૬ દૈવકૃત મિત્ર કોણ ?—સ્ત્રી.
 ૩૮૭ આ જગતું ઉપજીવન શું ?—મેધ.
 ૩૮૮ આ જગતનો આશ્રય શું ?—દાન.
 ૩૮૯ ધન્ય માત્રમાં ઉત્તમ શું ?—ચાતુર્ય.
 ૪૦૦ ધન માત્રમાં ઉત્તમ શું ?—આજીવિકા.
 ૪૦૧ લાભમાં ઉત્તમ-શું ?—આરોગ્યતા.
 ૪૦૨ સુખમાં ઉત્તમ શું ?—સંતોષ.
 ૪૦૩ લોક માત્રમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ કયો ?—અઘોધપણું.
 ૪૦૪ નિરંતર જળ આપનાર ધર્મ કયો ?—વેદ.
 ૪૦૫ શું નિયમમાં રાખવાથી શેષ ન થાય ?—મન.
 ૪૦૬ મિત્રાર્થ કાની જીરણ ન થાય ?—સત્પુરૂષની.
 ૪૦૭ સર્વના પ્રિય થવાને શું મુકવું જોઈએ ?—અભિમાન.
 ૪૦૮ શું મુકીયે તો શેષ ન થાય ?—ક્રોધ.
 ૪૦૯ શું મુકીયે તો ધનવાન થવાય ?—કામના.
 ૪૧૦ શું મુકે તો સુખી થાય ?—લોભ.
 ૪૧૧ પ્રાણજીને દાન શું કરવા આપવું ?—ધર્મને માટે.
 ૪૧૨ નટ, ભાટ તથા ચારણને શા માટે દાન આપવું ?—યશને માટે.
 ૪૧૩ ચાકરને શા માટે દાન આપવું ?—પોષણને માટે.
 ૪૧૪ રાજાને શા માટે આપવું ?—ભયને માટે.
 ૪૧૫ લોક શાથી વિંટાઈ રહ્યા છે ?—અજ્ઞાનથી.

- ૪૧૬ પ્રકાશ સાથી થનો નથી ?—અધારાથી.
 ૪૧૭ મિત્રો કેમ ઢોડી નાચ છે ?—સોજ સખવાથી.
 ૪૧૮ સ્વર્ગ વિષે સાથી નથી જવાતું ?—કુમંગતથી.
 ૪૧૯ પુરૂષ મરેસો સાથી કહેવાય ?—નિરૂદ્ધોગ અથવા દરિદ્રતાથી.
 ૪૨૦ દેશ મરેસો સાથી કહેવાય ?—રાજ વગરનો.
 ૪૨૧ ગ્રાહ મરેસું સાથી કહેવાય ?—વેદના અર્થ જનજુનાર પવિત્ર પ્રાણજી
 વગરનું.
 ૪૨૨ યજ્ઞ મરેસો કેમ કહેવાય ?—દક્ષણ વગરનો.
 ૪૨૩ વાણી તે શું ?—આકાશવાણી.
 ૪૨૪ અન્ન કોને કહિએ ?—ગાયનું કુધ.
 ૪૨૫ વિપ કોને કહિએ ?—યાચના.
 ૪૨૬ ગ્રાહનો કાળ કોણ ?—સત્પાત્ર પ્રાણજી મળે તે યાજ્ઞ.
 ૪૨૭ દિશા કોને કહિએ ?—સત્પુરુષોને.
 ૪૨૮ તપનું લક્ષણ શું ?—સ્વધર્મે વર્તવું.
 ૪૨૯ દમ કોને કહિએ ?—મનને વશ રાખવું.
 ૪૩૦ ક્રમા કોને કહિએ ?—શિતોપ્પ્રાદિં સહન કરવું તે.
 ૪૩૧ લક્ષ્મ કોને કહિએ ?—ન કરવા લાયક કામ કરવું તે.
 ૪૩૨ જ્ઞાન તે શું ?—તત્ત્વને ઓળખવું તે.
 ૪૩૩ સમ તે શું ?—ચિત્તની શાન્તતા.
 ૪૩૪ દયા કોને કહિએ ?—સર્વે પર સમાન દ્રષ્ટી રાખવી.
 ૪૩૫ કામજન્યણું કોને કહિએ ?—જેની સમાન જુદી તે.
 ૪૩૬ કંટે કરીને પશુ છતાય નહિ એવો મનુષ્યનો શત્રુ કોણ ?—ક્રોધ.
 ૪૩૭ અસાધ્ય રોગ શો ?—સોજ.
 ૪૩૮ સાધુ કોને કહેવો ?—સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે તેને.
 ૪૩૯ અસાધુ કોને કહિએ ?—નિર્દય મનુષ્યને.
 ૪૪૦ મોહ તે શું ?—ધર્મમાં મૂઢપણું તે.

૪૪૧ અભિમાન કોને કહિયે?—પોતાની વડાઇ કરવી તેજ.

૪૪૨ આળસ્ય એટલે શું?—હરેક વાતની એપ્રવાઈ તેજ.

૪૪૩ શોકતું સ્વરૂપ શું?—અજ્ઞાન એજ.

૪૪૪ સ્થિરપણું તે શું?—પોતાના ધર્મમાં દ્રઢ રહેવું તે.

૪૪૫ ધૈર્ય કોને કહિયે?—ઈંદ્રિયાને નિઅહ કરવી તે

૪૪૬ ઉત્તમ સ્નાન કયું?—મનના મેલનો ત્યાગ કરવો તે.

૪૪૭ દાન કયું?—પ્રાણીઓની રક્ષા કરવી તેજ.

૪૪૮ પંડિત કોને કહિયે?—ધર્મ જાણનાર તેજ.

૪૪૯ નાસ્તિક કયો?—ધર્મ ઉપર જેને આસ્તા નથી તે.

૪૫૦ કામના એટલે શું?—જન્મ મરણ આપે તે.

૪૫૧ માત્સર એટલે શું?—હૃદયનો જે તાપ તે.

૪૫૨ અહંકાર એટલે શું?—મોટું અજ્ઞાન એજ.

૪૫૩ દંભ કોને કહિયે?—લોકને દેખાડવાને જે ધર્મ કરવો તે.

૪૫૪ દૈવ એટલે શું?—દાનતું પ્રણ તે.

૪૫૫ પૈશુન્ય તે શું?—ખીજાને કુષણ લગાડવું તે.

૪૫૬ ધર્મ અર્થ ને કામ એ ત્રણ પરસ્પર નિત્ય વીરોધી છે એનો એકને એક સ્થાનકે સમાગમ કેમ સંભવે છે?—અગ્નિહોત્રાદી રૂપ ધર્મ સ્ત્રી વિના થતો નથી તેમ સ્ત્રીપણુ ભર્તામાં સાવધાન રહે તો તે ધર્મ અર્થને આપે અને સ્ત્રી કામ ના પુરું કરે એ રીતે ધર્મ અર્થ ને કામનો એક સ્થાને સમાગમ થાય છે.

૪૫૭ શું કરવાથી મનુષ્ય અક્ષય નર્કને પ્રાપ્ત થાય છે?—યાચના કરનાર નિષ્ક્રિયન બ્રાહ્મણને પોતે બોલાવીને પછી છે નહીં એમ જે કહે તે, તથા વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર, બ્રાહ્મણ, દેવ તથા પિતૃધર્મ એઓને જે મથ્યા માને તે, તેમજ ધન છતાં લોભથી દાન, ભોગ રહિત જે પુરૂષ મારી પાસે કંઈ નથી એમ કહે તે અક્ષય નર્કને પ્રાપ્ત થાય છે.

૪૫૮ કુળ, આચરણ, અંગે સહિત વેદાધ્યયન તથા શાસ્ત્ર એ વ્યાસ
આખતોમાંથી પ્રાદાણપણું શાથી આવે ?—સારું આચરણ એજ
પ્રાદાણ પણાનો હેતુ છે.

૪૫૯ પ્રિય વચન બોલનાર શાને પામે ?—સર્વની પ્રીતિને.

૪૬૦ વિચારીને કામ કરનાર શું પામે ?—જય.

૪૬૧ ઝાઝા મિત્રવાળો શું પામે ?—સંકટમાં સહાયતા.

૪૬૨ ધર્મપરાયણ મનુષ્ય શું પામે ?—સદ્ગતી.

૪૬૩ હર્ષ કોણ પામે ?—લુપ્તું સુકું અન્ન ખાધને દીવસ કહાડે પણ જેને
માથે રણ નહોય, વળી જેને કદી પ્રવાસ કરવો નથી પડતો
તે નર હર્ષ પામે (જેમકે ગર્ભશ્રીમંત).

૪૬૪ આશ્ચર્ય શું ?—પ્રાણિમાત્રને મરતા દેખે છે તથાપિ જે પોતાના
મનમાં એમ માને છે કે હું કદી મરવાનો નથી એ ધક્કા ખીણું
આશ્ચર્ય શું ?

૪૬૫ માર્ગ તે શું ?—સદાચરણી વિદ્વાન પુરૂષો જે માર્ગે ચાલતા હોય
તેજ માર્ગ.

૪૬૬ વાર્તા તે શું ?—કાળ સર્વનો ભક્ષ કરે છે અથવા કાળના મુખમાં
આપું જગત રહેલું છે એ જાણવું તે.

૪૬૭ હાલ કયો પુરૂષ જીવતો છે ?—પવિત્ર કર્મથી જેની કીર્તિનો શબ્દ
પૃથ્વી તથા સ્વર્ગ પ્રાપ્ત વ્યાપ્તમાન થઈ રહ્યો છે તે જ્યાં સુધી
કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી તે ધણી જીવતો સમજવો.

૪૬૮ સમગ્ર ધનવાળો કયો પુરૂષ છે ?—જેને પ્રિય અને અપ્રિય, સુખ
તથા દુઃખ, અને ભૂત તથા ભવિષ્ય એ દ્વંદ્વ સમાવે છે તેને
સમગ્ર ધનવાન પુરૂષ જાણવો.

૪૬૯ ડાહ્યો કોણ ?—જે પોતાને શિખવે તે.

૪૭૦ તવંગર કોણ ?—જે મન્યું હોય તેમાં સંતોષ રાખે તે.

૪૭૧ સૌથી ઈર્ષ્યાવાન કોણ ?—જે પોતાને જીતી શકે તે.

૪૭૨ જગત અત્યુ કોણુ ?—પોતાનું મન અત્યુ તેણુ.

૪૭૩ માન કોણુ પામે ?—જે ખીજને માન આપે તે.

૪૭૪ જીવ લેનારો મોટો રોગ કયો ?—ચિંતા.

૪૭૫ મોટો દરિદ્ર કોણુ ?—જેણુ તૃણ છોડી નહીં તે.

૪૭૬ જીવતે મુવો કોણુ ?—જેને કાંઈ ઉદ્યમ ન હોય તે.

૪૭૭ આંધળો કોણુ ?—કામાતુર (કામાંધ)

૪૭૮ મોતનો મિત્ર કોણુ ?—અતિ અભિમાની.

૪૭૯ લુંડામાં લુંડો કોણુ ?—જે ખીજને લુંડો ગણુ તે.

૪૮૦ કાણો કોણુ ?—પેટમાં વાત રહે નહીં તે.

૪૮૧ સૌથી વધારે રનેહ ધરાવનાર કોણુ ?—મા બાપ.

૪૮૨ પૈસા મેળવવાનો સૌથી શેહેલો ઉપાય કયો ?—ઉદ્યોગ અને તેની સાથે

કરકસર.

૪૮૩ બીખારીયોની મોટી દોલત કયું ?—આજીજી.

૪૮૪ અસાનીના ધરમાં મોટો કોણુ ?—હેમી.

૪૮૫ હાથ પગની બેડી અને ગળાની શાંસી કયું ?—પોતાનું કરેલું કરજ.

૪૮૬ સર્વ ધર્મનું મૂળ શું ?—સત્યતા.

૪૮૭ કારી જખમ કયો ?—કંટું વચન.

૪૮૮ મોટો યોદ્ધો કોણુ ?—જેણુ કામને જીત્યો તે.

૪૮૯ મોટામાં મોટું પાપ કયું ?—વિશ્વાસઘાતનું.

૪૯૦ મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ કયો ?—કરકસર.

૪૯૧ ઉપાયો કરવા છતાં ન મંટે તે શું ?—સ્વભાવ.

૪૯૨ હમેશાં વિના અગ્નિ બાળનારા કોણુ ?—લુંડી સ્ત્રી, લુંડા છોકરાં

અને લુંડાં પંડોશી.

૪૯૩ ઉત્તમ વેહેવાર કયો ?—જેમાં નુકશાન થાય નહીં તે.

૪૯૪ સોનાથી પણ વધારે કિમતી શું ?—સંતોષ.

૪૯૫ દુનિયામાં જીવ્યો તે કોણુ ?—જેણુ પારકાં દુઃખો કાપ્યાં તે.

૪૮૬ દુધથી ઉજળો કોણ ?—સપુત.

૪૮૭ કાજળથી કાળો કોણ ?—કપુત.

૪૮૮ ગાળ્યામાં ગાળ્યું શું ?—ગરબ.

૪૮૯ સૌથી સ્વાદિષ્ટ ભોજન કયું ?—જે ખરી ભુખમાં ખવાય તે.

૫૦૦ સૌથી વધારે વહાણું શું ?—પેટ.

૫૦૧ દુનિયામાં મોટી વાત કંઈ ?—જે સૌને યાદ રહે તે.

૫૦૨ દરેક પુરૂષને મોટામાં મોટી છંદાસા કંઈ ?—સ્ત્રીઓની.

૫૦૩ અક્ષલનો દુખ્મન કોણ ?—જે સમજીને ખોટો માર્ગ ચાલે તે.

૫૦૪ એક વખત ગયું તો પાછું મળે નહીં શું ?—ખોચેલો વખત અને બુવાની.

૫૦૫ બુદ્ધિનો નાશ સ્વાર્થી થાય છે ?—ઉદ્યોગ નહીં કરવાથી બુદ્ધિ જડ થઈ જાય છે.

૫૦૬ જગતમાં મોટું જંગલી જનાવર કયું ?—જીભ. તેને કબજામાં રાખીએ તો ખચાવ કરશે.

૫૦૭ દુનિયામાં સુધરવાનો ઉપાય કયો ?—સૌએ પોતાની ભૂલો સુધારવી તે.

૫૦૮ સ્વર્ગમાં જતાં અટકાવનાર શત્રુ કોણ ?—કામ, ક્રોધ, મોહ ને લોભ એ ચાર શત્રુઓ ગણાય છે.

૫૦૯ દરેક મનુષ્યે કમર શેમાં કેસવી ?—સ્વદેશના કલ્યાણમાં અને સુધારામાં.

૫૧૦ ધન સંપત્તિનું મોટું સાધન શું ?—સૌ સાથે સંપ, હળીમળી ચાલવું અને ઉદ્યોગ.

૫૧૧ જગતમાં સાચું ધન કયું ?—જે પરોપકારાથે વપરાયું તેજ સાચું ધન.

૫૧૨ સાચી સગાઈ કંઈ ?—(દંપતિની.) સ્ત્રી પુરૂષની.

૫૧૩ મોટી લક્ષ્મી કંઈ ?—જે સત્ય ધર્મથી મેળવી હોય તે.

- ૫૧૪ સાચો સ્નેહી કોણ ?—જો પાપ બંધનથી છોડાવે તે.
- ૫૧૫ સાચો ભાઈ કોણ ?—જો ભિડ વખતે મદદ કરે તે.
- ૫૧૬ નિંદાને પાત્ર કોણ ?—જો સ્વધર્મથી વિમુખ હોય તે.
- ૫૧૭ નિરલજ્જ કોણ ?—ખરાબ કામોમાં મગ્યા રહેનાર.
- ૫૧૮ મોટામાં મોટી દવા કઈ ?—જેથી બધાને સુખ થાય તે.
- ૫૧૯ કાન છતાં બેહેરો કોણ ?—જો હિતનાં વચનો સાંભળે નહીં તે.
- ૫૨૦ વાચ્યા છતાં મુંગો કોણ ?—વખત વિનાનું બેસે તે.
- ૫૨૧ છતે ધને નિર્ધન કોણ ?—કપણનો સરદાર.
- ૫૨૨ વેપારી છતાં દિવાળીઓ કોણ ?—જો હિસાબ રાખે નહીં તે.
- ૫૨૩ છતે દીકરે વાંઝીઓ કોણ ?—જો છોકરાને મુર્ખ રાખે તે.
- ૫૨૪ મોટો મુર્ખ કોણ ?—જો બેસવાનીજ ડાળ કાપે તે.
- ૫૨૫ પશુ સમાન કોણ ?—પોતાના સ્વાર્થને ગણે નહીં તે.
- ૫૨૬ ખરી વિદ્યા કઈ ?—મોઢે આવડે તે.
- ૫૨૭ મોટી કેળવણી કઈ ?—શિખવેલું શિખનાર હુકે નહીં તે.
- ૫૨૮ જલદી અલોપ થનારાં કોણ ?—યૌવન, ધન, અમલ, અને આયુષ્ય.
- ૫૨૯ વિજળી કરતાં પંજુ વધારે વેગ કોનો ?—મનનો.
- ૫૩૦ મદ ઉત્પન્ન કરનારાં કોણ ?—યૌવન, રૂપ, ધન, રાજ્ય, વિદ્યા, કુળ, અને બળ.
- ૫૩૧ પુરુષાર્થ કેટલા પ્રકારના છે ?—ચાર પ્રકારના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.
- ૫૩૨ દશમે નિધિ કયો ?—વિવેક.
- ૫૩૩ મોટામાં મોટું વ્રત કયું ?—બ્રહ્મચર્ય વ્રત.
- ૫૩૪ મનુષ્ય કયો બોલે ઉપાડી શકતા નથી ?—સત્યનો.
- ૫૩૫ મોટો અરીસો કયો ?—પોતાનું શુદ્ધ દીલ, કારણ સામાના દીલને પીછાણી શકે છે.
- ૫૩૬ મોટામાં મોટી જાળ કઈ ?—ધનની.

- ૫૩૭ કુળવાન કુટુંબ કયું ?—વિવેકી અને નીતિવાળું હોય તે.
- ૫૩૮ ઉત્તમ સ્થાન કયું ?—જે સ્થાનકે મનને શાંતી થાય તે.
- ૫૩૯ ઉત્તમ સ્નાન કયું ?—જેથી મનનો મળ ધોવાય તે.
- ૫૪૦ સ્વર્ગનાં સુખો સ્વાથી મળે ?—ધર્મ કરવાથી.
- ૫૪૧ નર્ક કુંડમાં કોણ જાય ?—પાપી.
- ૫૪૨ ઇચ્છીત ફળ દેનારી કામધેનુ ગાય કયું ?—વિદ્યા.
- ૫૪૩ રોગીનો મિત્ર કોણ ?—ઔષધ.
- ૫૪૪ મોટો વૈદ્ય કોણ ?—દરદને ઝાળખે તે.
- ૫૪૫ મોટો મુર્ખ કોણ ?—મિથ્યા મનોરથ કરે તે.
- ૫૪૬ આકાશથી મોટું કોણ ?—મા આપ.
- ૫૪૭ ખોળડો કોણ ?—જે હિતકારી વચન બોલી જાણે નહીં તે.
- ૫૪૮ વિદ્વાનને ડરવું સ્વાથી ?—લોકાપવાદથી.
- ૫૪૯ લુલ્હરમી કોણ ?—કરેલા ઉપકારને ભૂલી જાય તે.
- ૫૫૦ સ્ત્રીનો મુખ્ય ધર્મ સ્ત્રી ?—સ્વામિની સેવા.
- ૫૫૧ રૂપાળી સ્ત્રી કયું ?—જે પતિવ્રતાનો ધર્મ પાળે તે.
- ૫૫૨ પોતાના પ્રાણથી પણ વહાણું શું ?—આત્મર,
- ૫૫૩ મોટી લગામ કયું ?—જેથી જીમને વશ રાખી શકાય તે.
- ૫૫૪ મોતથી પણ વધારે દુઃખદાયક શું ?—અપમાન.
- ૫૫૫ દુઃખદાયક ધર કયું ?—જે ધરમાં સ્ત્રીનું પ્રજન હોય તે.
- ૫૫૬ મોટા વેપારી કયો ?—જે ઝાણું આપે નહીં અને ખોટું બોલે નહીં તે.
- ૫૫૭ પૈશાદાર કોણ ?—જે દહાડે પણ પાછ જવાય તે.
- ૫૫૮ કરજદાર કોણ ?—જે આવક કરતાં વધારે ખર્ચ કરે તે.
- ૫૫૯ હમેશ જીતું બોલનાર કોણ ?—જે સ્વાસ્થી વેપારી હોય તે.
- ૫૬૦ દરેક મનુષ્યો ભેગાં શેમાં ને જીતાં શેમાં ?—આકારમાં મળતાં પણ આચારમાં જીતાં હોય છે.

- ૫૬૧ મોટો ઇલમ કયો ?—જે વસ્તુનું ઘાન નથી તે શિખરું તે.
- ૫૬૨ મનુષ્યનો સારો સહુગાર કયો ?—હાલપણ.
- ૫૬૩ મનુષ્યનો અખત્યાર કેની પાસે ચાલતો નથી ?—મોત પાસે.
- ૫૬૪ આખા જગતનો નાશ ક્યારે થશે ?—જ્યારે સત્યનો નાશ થશે સારે.
- ૫૬૫ મોટો એટી કોણ ?—આજણ.
- ૫૬૬ મોટી સમ્રિક્ષિવાળો રાએ કોણ ?—પોતાની પ્રજાને ન્યાયથી સુખી કરે તે.
- ૫૬૭ દુનિયામાં ઉતાવળે ચાલનાર કોણ ?—વખત.
- ૫૬૮ ખેશરમ કોણ ?— જુગારી.
- ૫૬૯ મોટો દેવ કયો ?—પૈસો, જેને લોકો દોઢ પરમેશ્વર કહે છે.
- ૫૭૦ જે ફેંકે તેનેજ વાગે એવું હથિયાર કયું ?—અદેખાઈ જેથી પોતેજ જખમી થાય છે.
- ૫૭૧ મોટી અદાલત કઈ ?— જ્યાંથી વાજખી ન્યાય મળે તે.
- ૫૭૨ મોટો લહાનો કોણે લીધો ?—પરોપકાર કરી પારકાં દુઃખો કાપ્યાં તેણે.
- ૫૭૩ હમેશાં પ્રતેહમંદ કોણ ?— નીતિ અને સત્યથી ચાલનાર.
- ૫૭૪ પકડી નહીં શકાય તેવો મોટો ચોર કોણ ?— મનુષ્યોનું મન.
- ૫૭૫ મોટી નિશાળ કઈ ?— જેમાંથી નીતિવાન થવાય તે.
- ૫૭૬ વૈદ્યને વાલુ શું ?— રોગ.
- ૫૭૭ વકીલને વહાલું શું ?—કલઓ.
- ૫૭૮ વેસ્થાને વહાલું શું ?—દામ.
- ૫૭૯ ઉદ્યોગીને વહાલું શું ?—કામ (ધંધો)
- ૫૮૦ નવરાને વહાલું શું ?—પારકી નિંદા.
- ૫૮૧ સ્ત્રીઓને વહાલું શું ?— પુરૂષ.
- ૫૮૨ નીચમા નીચ ધંધો કયો ?— ગુલામીનો.
- ૫૮૩ મોટામાં મોટું બાણ કયું ?—કામબાણ.
- ૫૮૪ મનુષ્યો કેટલી જાતનાં છે ?— અકલવાળાં અને વગર અકલનાં.

૫૮૫ તેજદાર ભાણુ ક્યું ?—કલમ.

૫૮૬ ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને મોટું પુસ્તક ક્યું ?—જે વાંચવાથી સદા-
ચરણી થવાય તે.

૫૮૭ મોટું શેઠેર ક્યું ?—જ્યાં વિશેષ હુન્નરકળા અને વેપાર હોય તે.

૫૮૮ મોટો સખાવતી કોણુ ?—ગરીબ છતાં પોતાની અરધી રોડીમાંથી
કકડો આપે તે.

૫૮૯ મોટું બહાણુ ક્યું ?—જે સહીસલામત પાર ઉતારે તે.

૫૯૦ મોટામાં મોટો દીવો કયો ?—સૂર્ય.

૫૯૧ બધી રાત્ર કરતાં લાંબી રાત્રી કઈ ?—જે રાત્રે ઈચ્છા વગર ઉઝાગરો
કરવો પડે તે.

૫૯૨ મોટો અને ઉત્તમ હુન્નર કયો ?—જેથી બધાઓને લાભ મળી શકે તે.

૫૯૩ ઉત્તમમાં ઉત્તમ અને રૂપવતી સ્ત્રી કઈ ?—જેનાથી તેનો પતિ સુખ
અને આનંદ પામે તે.

૫૯૪ મોટામાં મોટી અને કિમતી દોલત કઈ ?—તંદુરસ્તી.

૫૯૫ સુખથી સુનારો કોણુ ?—જે ઉધારનો વેપાર કરે નહી તે.

૫૯૬ સૌથી વધારે હર્ષનો દીવસ કયો ?—લગ્ન અને લાલનો.

૫૯૭ ઉત્તમ અને મોટો કાયદો કયો ?—જેથી દરેકના જન માલતું રક્ષણ
થાય તે.

૫૯૮ પાર ન આવે એવો દરીયો કયો ?—મન.

૫૯૯ મનુષ્યોની પરીક્ષા સ્થાયી થાય ?—મોલવા ચાલવાથી અને તેનાં
કર્તવ્ય કર્મથી.

૬૦૦ આપણી ચીજનો આપણે કેમ ઉપયોગ કરીએ ?—ખીજને કથી
હરકત થાય નહીં તેવી રીતે.

૬૦૧ હથીયાર ક્યું ?—જે હાજર હોય તે.

૬૦૨ મનુષ્યોનું પ્રાણુ લેનારું ખંજર ક્યું ?—અપમાન.

૬૦૩ મોટું અને અમુલ્ય રાત્ર ક્યું ?—આંખ,
૩૯

- ૬૦૪ મનુષ્ય કયા કૃત્ય માટે જવાબદાર થતું નથી ?—ધર્મશ્રી કૃત્યને માટે.
- ૬૦૫ પાપ કર્મથી મુક્ત થવાનો રસ્તો કયો ?—ધર્મશ્રી જ્ઞાન.
- ૬૦૬ મોટામાં મોટો જીવ કોણ ?—જીવમાતૃજીવ.
- ૬૦૭ કયા રાજામાં ધર્મશ્રી અંશ ગણાય ?—યામી રાજામાં.
- ૬૦૮ સ્વતંત્ર કોણ ?—ખીજની કાંઈ પણ દરકાર નથી તે.
- ૬૦૯ પરતંત્ર કોણ ?—જે પારકા આધારે રહે તે.
- ૬૧૦ મોટો સમુદ્ર કયો ?—સંસાર.
- ૬૧૧ ઉત્તમ ખેતર કયું ?—જેમાં સારો પાક થાય તે.
- ૬૧૨ સાચો અને ખરો સગો કોણ ?—જે દુઃખની વખતે મદદ કરે તે.
- ૬૧૩ સંસારમાં સુખી કોણ થાય ?—જે ખીજને સુખ આપે તે.
- ૬૧૪ સંસારમાં દુઃખી કોણ થાય ?—જે ખીજને દુઃખ આપે તે.
- ૬૧૫ ઉત્તમ દુધ કયું ?—માતું.
- ૬૧૬ ઉત્તમ રાજા કયો ?—મેઘ.
- ૬૧૭ મોટું ફૂલ કયું ?—કપાસનું કહેવાય.
- ૬૧૮ લોક કેટલાં છે ?—ત્રણ—સ્વર્ગ, નર્ક, અને પાતાળ.
- ૬૧૯ મનુષ્યનો ધરાદો શાથી જણાય ?—તેના કૃત્ય ઉપરથી.
- ૬૨૦ શત્રુને છોડવાનું ઉત્તમ સસ્ત્ર કયું ?—નમ્રતા.
- ૬૨૧ કોનાથી દુર રહેવું ને સ્પર્શ પણ ન કરવો ?—દુષ્ટ મનુષ્યથી.
- ૬૨૨ છતી દોલતે દુઃખી કોણ ?—ખરાબ તંદુરસ્તીવાળો.
- ૬૨૩ મોટામાં મોટો શેઠ કયો ?—જેના આશ્રયથી ધણા મનુષ્યો
જીવતાં હોય તે.
- ૬૨૪ ધર્મશ્રી જે કાન અને જોઈ જીવ કેમ આપી ?—સાંભળવું ધણું.
ને જોવું થોડું માટે.
- ૬૨૫ દુરનો પ્રદેશ કયો ?—જ્યાં આપણાથી જાંબ શકાય નહીં તે.
- ૬૨૬ સાથી વહાણું બાળક કયું ?—જે પોતાનું હોય તે.
- ૬૨૭ સંસારમાં પારસમણી કઈ ?—જેના સંગથી અભ્યુદય થાય તે.
- ૬૨૮ મોટું ઝાડ કયું ?—જેનાથી ધણા માણસોને આશ્રય થાય તે.

- ૬૨૯ મોટું અમૃત ક્યું ?—જેથી મરણનો ભય જાય તે.
- ૬૩૦ દરેક મુશિબતનું મૂળ કારણ શું ?—આપણીજ મુરખાઇ.
- ૬૩૧ દોલતના મંદીરનો દરવાજો કયો ?—ઉલોગ.
- ૬૩૨ મોટામાં મોટું વચન ક્યું ?—જે પાળી શકાય તે.
- ૬૩૩ મોટામાં મોટું શિક્ષણ ક્યું ?—પોતાની ભૂલો સુધારવી તે.
- ૬૩૪ ખરો વિદ્વાન કયો ?—જે પોતાનો પ્રયાસ ચાલુ રાખે તે.
- ૬૩૫ મોટો સુધારો કયો ?—જે બધા લોકોએ ગ્રહણ કરે તે.
- ૬૩૬ અન્યથા ન બોલે કોણ ?—ધાર્મિક, વિવેકી, ચતુર.
- ૬૩૭ રાત્ર દિવસ નિંદ્રા કોને નહીં ?—મોટા સાથે વૈર કરનાર, જેનું દ્રવ્ય હરણ થયું તેને, કામને વશ થનાર ચોરને.
- ૬૩૮ શાણો કોણ ?—સારાં કર્મ કરે છે, નાસ્તિક નથી, શાસ્ત્રપર વિશ્વાસ છે.
- ૬૩૯ દોષ ન થાય કોનાથી ?—શાણથી.
- ૬૪૦ મૂર્ખ કોણ ?—ભણ્યો નથી, અંહકારી, દરિદ્રી, કુકર્મથી દ્રવ્ય લેનાર.
- ૬૪૧ વિચાર શું કરવો ?—એક બુદ્ધિએ કરવું ને બીજાએ ન કરવું તેનો.
- ૬૪૨ છ શત્રુ કયા ?—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર.
- ૬૪૩ સાત વ્યસન કયાં ?—સ્ત્રી, દુત, જીવહિંસા, મદ્યપાન, કઠોર ભાષણ નાનાને મોટું શાસન, ખીજની વાત ફેડવી.
- ૬૪૪ સર્વ વશ શાથી પાય ?—ક્ષમાથી.
- ૬૪૫ ન છાતું શું ?—સત્ય.
- ૬૪૬ તુમ્હી કહી કહેવાય ?—વિદ્યા એજ.
- ૬૪૭ કયા બે પુરૂષ આ લોકમાં શોભે ?—મૃદુ બોલનાર, સાધુનું પૂજન કરનાર.
- ૬૪૮ કયાં ત્રણ નીર્ધન ?—સ્ત્રી, પુત્ર અને ગુલામ.
- ૬૪૯ નાશનું કારણ કયાં ?—પારકું દ્રવ્ય, પરસ્ત્રી, ધૃષ્ટ મિત્રનો લાગ.
- ૬૫૦ અંતર ન કરવો કોનાથી ?—આપણો કલો તેથી, ચાકરથી, શરણ આપ્યો તેથી.

૬૫૧ ચાર ધરમાં રાખવા યોગ્ય કયા ?—ગાતીમાનો વૃદ્ધ, કુલીન, ગરીબ મિત્ર, છોકરું નથી તે જોહેન.

૬૫૨ ચાર સઘ ૨૧ આપનારાં કયાં ?—દેવતાએ હાંછેલી વાત, તપ-સ્વીનું વાક્ય વિદ્યા સહિત નમ્રતા, અને પાપ કર્મ.

૬૫૩ કયા છ દોષ સંપત્તિ મેળવનારે તજવા ?—નિદ્રા, આળસ, ભય, દ્વેશ, ધિમાપણું અને અધર્મ.

૬૫૪ કયા છ ગુણ પુરુષે છોડવા નહીં ?—સત્ય, ધર્મ કરવું, આળસ ન કરવું, ખીજના દોષ ન બોલવા, ક્ષમા, ધૈર્ય.

૬૫૫ કયા આઠ ગુણ પુરુષને શોભાવે ?—સુશુદ્ધિ, સુકુળમાં જન્મ, મનસ્વાધીન, શાસ્ત્રાધ્યયન, પરાક્રમ, વાચાળપણું, દાનદેવું કરેલા ઉપકાર સંભારવા.

૬૫૬ ખોટ સાતી ગણવી ?—અંત, ધન, આખર.

વ્યવહારોપયોગી ત્રણ ચિત્તે વિશે હિતોપદેશ.

૬૫૭ મનુષ્યને મોટાં ત્રણ કષ્ટ કયાં ?—ક્રુષ્ણ, દરિદ્રતા, અને પરધર રહેવું.

૬૫૮ તત્કાળ નાશ પામનારાં ત્રણ કયાં ?—નદીને તિરે વૃક્ષ, મંત્રી વીનાનો રાજા, અને પારકા ધરમાં સ્ત્રી.

૬૫૯ ધનની સાથે કંઈ ત્રણ વસ્તુ જાય છે?—માન, બુદ્ધિ અને ક્રાંતિ.

૬૬૦ મિત્રના ત્રણ ગુણ કયા ?—ક્રુષ્ણમાં, દુકાળમાં, અને રાજદ્વારે સહાય થવું.

૬૬૧ મનુષ્યને યાત્રાનાં ત્રણ સ્થળ કયાં ?—માતા, પિતા અને ગુરુ.

૬૬૨ કરેલા ત્રણ ઉપકાર ભુલી જનાર કયા ?—પરણેલો પુત્ર માને, શિષ્યવેલો શિષ્ય ગુરુને અને રોગ મટ્યા પછી રોગી વૈદ્યને.

૬૬૩ ધરની ગુપ્ત વાત પ્રસિદ્ધ થવાના ત્રણ દાર કયાં ?—અનાડી શેવક, અજ્ઞાન સ્ત્રી, અને અસાવધતા.

૬૬૪ વેપાર શિખવાનાં ત્રણ દાર કયાં ?—વાંચન, વાતચિત્ત અને નિરિક્ષા.

૬૬૫ કંઈ ત્રણ ચીજો કોઈથી દુર કરી શકાતી નથી ?—રાજાઓની અકલની ખાગી, સગાવાલાની દુષ્મનાઈ અને ધંધાવાળાની અદેખાઈ.

૬૬૬ કવિતાના ત્રણ ગુણ કયા ?—નીતિ, વિદ્યા, વૃદ્ધિ, અને સદાચરણમાં પ્રિતી.

૬૬૭ જગતમાં ત્રણ મોટા કયા ગણાય ?—ધર્મવર, રાજા, અને ગુરુ.

૬૬૮ મૂરખના ત્રણ અવગુણ કયા ?—ખેસવાની ડાળ કાપવી, કરજ કરીને વરો કરવો અને વગર વિચારનાં કામો કરવાં.

૬૬૯ રાજાઓનાં ત્રણ જ્ઞાન કયાં ? નીતિશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, અને તર્કશાસ્ત્ર.

૬૭૦ ત્રણ વસ્તુ વિના શું મેળવી શકાતી નથી ?—ધનસાધ વિના બાદશાહી, અકલ વિના ધનસાધ, અને વિદ્યા વિના અકલ.

૬૭૧ રાજાની ત્રિજેરી કયા ત્રણ પ્રકારે તર થાય છે ?—અદલ ધનસાધ, ખેતીનો અને નિમકહલાલ નોકર.

૬૭૨ રાજાઓએ હમેશાં ત્રણ વાત કંઈ તપાસવી ?—નોકરોનું કામ, લશકરનો ખોરાક અને રૈયતની ચર્ચા.

૬૭૩ મંત્રિનાં ત્રણ કામ કયાં ?—રાજ્ય અને રૈયત વચ્ચે એકસંખી રાખવી, રાજ્યની ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ ખરોખર રાખવો, અને ખેતી વગેરે સોકોપયોગી કામમાં મદદ કરવી.

૬૭૪ કંઈ ત્રણ વસ્તુ વગર છંદગી વ્યર્થ જાય છે ? બાળવયમાં વિદ્યા, યુવામાં ધન, અને વૃદ્ધા અવસ્થામાં ધર્મ અને જ્ઞાન.

૬૭૫ કંઈ વસ્તુ ત્રણ જણા પાસેથી મેળવવાની આશા કદી રાખવી નહી ?—નખળાઓથી ફતેહ, આળસુઓથી મદદ, અને કૃપાળુ પાસેથી ધન.

૬૭૬ પ્રમાણિકપણથી કંઈ ત્રણ વસ્તુ હાંસલ થાય છે ?—નીતિજ્ઞાન, નિર્વલપતા અને સલામતી.

૬૭૭ ત્રણ ગયાં સારાં કયાં ?—તાવ, તામસ અને તલાટિ.

૬૭૮ ત્રણ આવ્યા સારાં કયાં ?—વહાણ, વિવાહ અને વરસાદ.

૬૭૬ ધનસાનનો આધાર કંઈ ત્રણ વસ્તુ ઉપર છે?—શ્વાસ, જ્ઞાન, અને કામ.

૬૮૦ કંઈ ત્રણ વસ્તુઓથી સંતોષ પમાતો નથી?—સુખ, છંદગી અને માન.

૬૮૧ લગાઇ ઉઠાવનારાં ત્રણ કયા?—જર, જોર, અને જમીન એ “જમીન જોર ને જર એ ત્રણે ટંટાનાં ઘર.”

૬૮૨ કારોબાર કંઈ ત્રણ વસ્તુથી ચાલે છે?—અક્લ, અમલ, અને રોળ ઉમાક. તેમાં અક્લ વિચારવંતને માટે, અમલ અર્થ ભણીલાને માટે, અને રોળ ઉમાક ઉપરથી જોનાર અજ્ઞાન મનુષ્યને માટે.

૬૮૩ પ્રિય લાગનારાં ત્રણ કયાં?—પારકું ધન હરણ કરવામાં પાંગળો, પારકી સ્ત્રીને કૃદ્ધિએ જોવામાં આંધળો, અને પારકી નિંદા કરવામાં મુંઝો.

૬૮૪ મનુષ્યનાં ત્રણ સદગુણો કયા?—જ્ઞાન, કરકસર, અને ઉદ્યોગ એ ત્રણે ગુણો જ્યાં હોય ત્યાંજ દોલત એકઠી થાય છે.

૬૮૫ બુદ્ધિવાનના ત્રણ હથિયાર કયા?—વાંચવું, લખવું, અને શિખવું.

૬૮૬ સંભાળ રાખનારાં ત્રણ કયા? વિચાર, બુદ્ધિ, અને અકલ.

૬૮૭ મોટાઇ જોનારા ત્રણ કયા?—આળસ, રોગ અને સ્ત્રીની શેવા.

૬૮૮ ખરાબી કરનારાં ત્રણ કયા?—કરજ, રોગ, અને અગ્નિ, માટે એ ત્રણે જ્યાં સુધી ન વધ્યાં હોય તેટલા સુધીમાં તેનો અટકાવ નહીં કરનાર ગમે તેવો બળવાન હોય તથાપિ તે માર્યો જાય છે.

૬૮૯ સ્વર્ગમાં જવાના ત્રણ રસ્તા કયા?—સુકાળમાં સોાવું આપવાથી, દુકાળમાં દાણા આપવાથી અને જંગલમાં પાણી આપવાથી,

૬૯૦ હકીમના ત્રણ ગુણ કયા? પુછવું પ્રિતથી, જોવું રીતથી અને દવા આપવી ચિતથી.

- ૬૮૧ નેક સ્ત્રીના ત્રણ ગુણ કયા ?—ધરની સંભાળ, સ્વામિની શેવા અને
બચાંતી-કેળવણીની કળશ.
- ૬૮૨ બેદકાર આપડાના ત્રણ અવગુણ કયા ?—અર્થમાં વધારો, આભરમાં
ધટાટો, અને બચાંતી ખરાબી.
- ૬૮૩ હમેશાં કષ્ટ આપનારાં ત્રણ કયા ?—કુરતા, કૃતદ્રતા, અને કૃપણતા.
- ૬૮૪ વિના અગ્નિએ બાળનારાં ત્રણ કયા ?—ક્રોધ, કપૂત અને કલેશ.
- ૬૮૫ નાશવંત ત્રણ કય ?—માલ, અબનેર અને શુંદગી.
- ૬૮૬ જગતમાં કયા ત્રણ જણ દુઃખી થાય છે ?—નાદાન, ના હિમત-
વાન અને યુરો કામ કરનાર
- ૬૮૭ મનુષ્યમાં કય ત્રણ સ્ત્રીજ પૂરતી હોતી નથી ?—અકલ, શક્તિ
અને ઇશ્વરની ઓળખાણ.
- ૬૮૮ પરદેશ જવાથી કય ત્રણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે ?—વિદ્યા, કળા
અને ધન.

વ્યવહારોપયોગી હિતોપદેશ.

અથવા

શિક્ષા કોષ.

ઑછામાં ઑછા દિવસમાં ૮ વખત અંતર્યામિ દંડ દેનાર પરમેશ્વર
અને અચાનક પકડી સેનાર મોતને યાદ કરવાં, તેથી મોટો લાભ થશે.
નિષ્પૂળ અને કુમાર્ગે ખર્ચ ન કરવું.

આપ કરતાં વ્યય વધારે ન કરવો.

જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી કરજ સેવું નહિ કારણ કે તે આગળ
જતાં મહાદુઃખનું મૂળ થઇ પડે છે; જેટલું હોય તેટલાથી સંતોષ રાખી
નિશાચી સેવું. અને અતિ આપદાળ સિવાય ઋણ નજ કરવું.

વૈદિકના નિયમ વિરુદ્ધ, કદાપિ ન ચાલવું.

ઉપજ તો ૧/૪ જમા રાખવો ૧/૪ પરોપકાર, સુવિદ્યા, અને દાન તથા કુટુંબ નિર્વાહ માટે વાપરવો.

૦ પોતાનાજ સત્પૂરુષાર્થ-સામર્થ્યને આધારે રહેવું.

પોતાની કમાઈ કામની-ખીજની હરામની-સમજીને ચાલતાં સુધી ખીજની આશા ન રાખવી.

આલસ્ય દરિદ્રતાનું-લોભ પાપનું-અસત્ય સર્વ દુરાચારનું-હિંમત લક્ષ્મી વૃદ્ધિનું-બ્રહ્મચર્ય સુખનું વ્યર્થ વીર્ય વ્યય કરવું એ રોગનું-દેષ અને કરજ કરવું એ ખુવારીનું-ખાંસી એ રોગનું-હાંસી લગાઇતું મૂળ સમજીને તે વાતનું ધ્યાન રાખવું.

પ્રેમ અને પહેચાણ કરવાનો સ્વભાવ રાખવો.

ખુરાની સાથે લલાઇ કરવી, તે લલાની સાથે ખુરાઇ કરવા જોવું છે.

સત્ય બોલવાનો અને જીતું ન બોલવાનો સ્વભાવ રાખવો. કારણ કે સત્ય બોલવાથી સર્વ પ્રકારે જય થાય છે અને સર્વ પ્રકારનો લાભ સંપાદન થાય છે અને અસત્યથી વિપરીત પરિણામ થાય છે.

દગો કોઈનો સગો નથી.

છળ અને કપટ જાને લોકમાં શીટકાર એટલે ધિકાર આપે છે.

પ્રત્યેક ક્ષણે કાંઈ પણ કામ કરવું, નકામાં ન બેસવું-એટલે કે, મનને વ્યર્થ કામ કરવાની દુરસદ ન આપવી.

નિષ્પજ, અસંલભ અને પોતાની શક્તિથી ન થઈ શકે એવી કામનાના સંકલ્પ અને હિંમત નહિ કરવા.

મરણ પર્વત જ્ઞાન, વિદ્યા, અને કળા શીખવાં તથા તેની વૃદ્ધિકરવી.

વિચાર કર્યાવિના વાણી વદવા કરતાં સુખ રહેવું--મૌન્ય અને વ્યર્થ બકવાદ કરતાં થોડું બોલવું--નુકશાન કરવા કરતાં ખમવું--મનોરાજ્ય કરવા કરતાં ઉત્તમ વિદ્યા અને કળાનાં પુસ્તકો વાંચવાં-દાંત દેખાડવા કરતાં મીઠા બતાવવી-દુષ્ટ અને કઠોર વચન બોલવા કરતાં સુખ રહેવું-કહેવા,

કરતાં કરી ખતાવવું, સલામી વિરહ જોલવાના કરતાં સલામીથી ઉઠી જવું, ખુરાઈ કરવાના કરતાં લલાઈ કરવી, નિર્લજ્જ (ખેશરમ) થવા કરતાં મરવું, જામીન થવા કરતાં જોગી થવું એ વધારે સારું છે.

અનિષ્ટ, મિથ્યા વીચારી, કુષ્ટ, અને મૂઢોની સલામી એટલે નીચ મંડલીમાં ન જવું.

મૂર્ખ પાસે અને કુસલામાં સત્ય જોલવાથી પંજુ કાઢ વેળા હાની ચાય છે; માટે મિથ્યા ન જોલતાં ત્યાંથી ઉઠી જવું અથવા ચુપ રહેવું.

પોતાના પ્રશ્ન ઉત્તરનું સ્વરૂપ તથા લક્ષણ જ્યાં સુધી પોતાના સમજવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ન કહેવાં.

પોતે પાળતા હોય એ તેજ ઉપદેશ કરવો.

અર્થ વિનાનું જોલવું ગદ્દા ઉપર થાય જવું છે.

બાલુવું ખરૂં તથાપિ તે અનુસાર ચાલવું નહિ, તે આધ્યાત્મિક હાથમાંની મશાલ જેવું છે.

નિકટ પૂરષોનાં લક્ષણ જોઈને તેનાથી ખચવું; તેમાં પંજુ મૂર્ખ, સાહસિક, પાપી અને પાંખડી પાસે તો કદી પંજુ નજાં જોસવું.

સત્કર્મ-સદ્ગુણ ધારણ કરવાં અને અસત્-ખુરા ગુણ અને કર્મથી ખચવું.

વિદ્યા અને ગુણના અભિમાની અજ્ઞાનમાં પ્રસાદને ભૂલે છે જમ કે દીવાની નીચે અંધારું અને તરતું માણસ કુખતું પ્રત્યક્ષ છે.

મિથ્યા અભિમાન કરવું ("હું આવો છું." "આ મારું છે" ઇલાદિ.) એ સર્વસ્વ નાશનો હેતુ છે.

મોટો તેજ છે કે, જે પોતાને નહાનો માનતો, સમજતો હોય.

બુદ્ધિમાન તેજ છે કે, જે પોતાની મૂર્ખતા સમજે છે.

વિદ્વાન તેજ છે કે, જે પોતા અવિદ્વાન સમજતો રહે.

શિષ્યાન તેજ છે કે, જેણે પોતાના દુર્ગુણ જાણીને છોડ્યા હોય

મિત્ર, ધર્મ અને પરોપકારાર્થે ખર્ચનો હિસાબ ચોતાના મનમાં
રાખવો, એટલે કે તે મોં ઉપર સ્મરણમાં લાવવો નહીં.

જેને શત્રુ બનાવવો હોય, તેનેજ ઉધાર આપો.

જે વાત થઇ ગઇ અને જે થવાની છે, તેનો શોચ ન કરવો.

પ્રાપ્તની રક્ષા અને અપ્રાપ્તને માટે યત્ન કરવું.

શોચ કરે તે સુધઠ નર, કરી શોચે તે કુર.

જે કામનો આરંભ કરે તેનો આદિ અને અંત પ્રથમ વિચારી લેય;
અને આરંભ કર્યો પછી પૂરું કરવાની હિમ્મત રાખવી.

સલાહ સર્વેની લેવી, પણ કરવું તેજ કે જે ચોતાની બુદ્ધિમાં
તુલે-ધટે.

જે હોઠ વચ્ચેથી જે વાત નીકળી તે કાઠની બહાર ગઇ-એટલે
કે પછી તે તમારા કાનમાં નહિ રહે; માટે જે બેદ સંતાડવાનો હોય
તે કાઠને કહેવો નહીં અને કદી કહેવો પડે તો વિચારીને યુક્તિથી કહેવો.

લખાયું તે વંચાયું, માટે સમજીને લખવું.

“ ત્રિયા ચરિત્ર ન જાને કાય, ખસમ મારકર સતી હોય ” માટે
પ્રમદાનો પ્રમાદથી વિશ્વાસ ન કરવો.

સ્ત્રીને મારવી એ પણ, અને કેવળ ત્રાસ-સ્વાળ ન રાખવો એ
પણ આખર, પ્રતિષ્ઠા ગુમાવ્યા જેવું છે.

સ્ત્રીની આગળ કોઇ પણ બેદ ન પ્રગટ કરવો અને શૃદ્ધકાર્ય
બ્યવહાર સિવાય તેની સાથે બીજી સલાહ ન કરવી.

જે ઘરમાં હોય સ્ત્રીનું બળ, તે ઘરમાં સમજવી પોલ.

સ્ત્રીની ઉપર પ્રથમથીજ સત્તા રાખવી, નહિ તો તમે તેના કાંત
મટી કવી (અનુચિત તાબેદાર) થઇ રહેશો.

મા-આપને શિરોમાન્ય-વંદનીય સમજવાં.

માતાનો હક પિતાના કરતાં વધારે છે.

ગુરૂની સેવા મા આપ અને રાજથી પણ અધિક કરવી જોઇએ.

આ લોકોનો પ્રત્યક્ષ ધર્મ્વર “ન્યાયી રાજ” છે એમ જાણવું.

રાજ્ય, લોક અને સૃષ્ટિનિયમ વિરુદ્ધ ન ચાલવું કિંતુ તેમાં પણ અનીતિથી બચવું.

૧ લક્ષ્મી-લગ્નાડ, ૨ વ્યભિચારી જારી, ૩ જુગારી, ૪ દુષ્ટ, ૫ ચોર, ૬ ઠગ, ૭ માથામાં ઉંદરીવાળો, ૮ જન્માંંગ ખંડક, ૯ કોઠીઓ કાઢી, અને ૧૧ માંજરી ૧૨ પોપટી, ૧૩ તથા ભૂરી આંખવાળો, ૧૪ રાંડ, ૧૫ કુંજ હીણુ ૧૬ એટલા પ્રરુષોનો વિશ્વાસ કદી ન કરવો.

લેખ (દસ્તાવેજ) અને સાક્ષી વિના ઉધારે ન આપવું.

પાડોશી, ચોરીદાર, સોયાણી, વૈદ્ય અને સમયનો હાકેમ, એટલા સાથે મિત્રતા રાખવી, વેર ન કરવું.

પોતાની ચાલચલગત ને રીતભાત સ્વચ્છ, સરળ, સાદી રાખવી બહુ ઠણાવવાળી-ફકકડ ન રાખવી; વળી એવી રાખવી કે સદા નિમે.

સર્વ કામ સમતુલના પર રાખવાં (ન બહુ રાગ કે ન બહુ દ્વેષ, તેમ ન અતિ કે ન ન્યુન.)

પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તે અવશ્ય પાળવી.

મેહેમાનની સેવા એટલે આતિથ્ય સતકાર યાને પરોણાગત સારી રીતે કરવી, અને પોતાના મુખથી તેનું મુખ વધારે સમજવું.

કોઈનાં દુષ્ણ કહો તો તેના મુખ ઉપર કિંવા એકાન્તમાં કહેવાં, નિષ્કામતા અને સંતોષ એ પરમ મુખ છે.

આપસ આપસના કહ્યા અને કેસનો પંચદ્વારા ફેસલો કરવો પણ કોર્ટમાં ન જવું.

ધર્મની વૃદ્ધિ કર્યે રાખવી.

મૂર્ખનાં પગલાં પાછળ લજ્જા (શરમીંદી) ચાલે છે, અને ક્રોધ (ગુરસા) ની પીઠ પાછળ પરતાવો ઉભો રહે છે.

અપજસી જીવતે મુવા સમાન, અને કીર્તિવાન મુવે પણ જીવતા સમાન છે.

છથી ઝોછી અને સોળથી વધારે ઉમરવાળા બાળકને મારવું નહીં.

અઢાર વર્ષની ઉપરના સંતાન સાથે મિત્રવત્ વર્તવું.

ગુરુ કરવો જાણીને, ને પાણી પીવું જાણીને.

શિર શિર યુદ્ધિ અને ગુરુ ગુરુ વિદ્યા થાય છે.

લોક, સમાજના ધણા મતાનુસાર ચાલવું યુક્ત છે.

જે કૃત્ય ધણા મનુષ્યોના મોં આગળ કરી શકતા નથી તેવાં કૃત્ય
જાનાં કરવાં નહીં.

હિસાબ કોડીનો અને બક્ષીસ લાખની.

વાણીયો જેનો યાર, તેને દુશ્મનની શી દરકાર.

“યાર માર વાણીયો, પિછાણુદાર ચોર”

“સુજન માર દુષ્ટ છે, અજાણુમાર આંધળો.”

મારીને નાશી જવું અને જમીને સો ડગલાં જવું.

પોતાના શિક્ષક પોતેજ થશે તો સ્વયં સુધારશે.

દેશકાળાનુસાર વર્તવું અને પ્રસંગ ન યુક્તો એજ નિપુણતા છે.

કોઇનો હક તોડવો નહિ.

તોડવું સહજ છે પણ સાંધવું કઠિન છે.

જર જમીન જોર જોરની, જોર વિનાની ચોરની.

પોતાનું શસ્ત્ર, ઘોડો અને જોર ખીજાને આપવાં નહિં.

નાણું અને નાર જેની પાસે હોય તેનાંજ સમજવાં.

ઉધારને ભરોસે ન રહો, બ્યારે આવે ત્યારે પોતાનું.

જેને કોઇ ન પહોંચે તેને પેટ પહોંચે.

ભૂખ્યાં લડવું નહીં.

ગરબુ અને અજાણ્યાની વાતોમાં લપટાવું નહીં.

પોતાની સાથે જેણે સલામત કરી હોય તે, અને ખીજાની સાથે
પોતે ખુશામત કરી હોય તે ભૂલવું નહીં.

પોતાની સાથે ક્રોધએ ખુરાદ કરી હોય તે, અને ખીજની સાથે પોતે લલાદ કરી હોય તે ભૂલી જવું.

રાત્રિએ પોતાની ડાયરી (નિત્યનિશિ) ખુકમાં આપ્યા દિવસની થએલી પોતાની ખુરાદ લખવી અને તે છોડવા પ્રતિજ્ઞા કરવી; આમ નિત્ય અભ્યાસ રાખવાથી અસત્કર્મ અને દુર્ગુણ છુટી જશે.

શેરને માથે સવાશેર હોય છે એમ જાણવું.

સંસારમાં એકથી એક (દાતાર, ગુણવાન, રૂપવાન, શૂરવીર, વિદ્વાન, કીર્તિવાન, ધનાઢ્ય, ચક્રવર્તિ અને ખુદ્ધિવાન) અધિક થયા છે, થાય છે અને થશે, માટે પોતે એ વિષે અભિમાન નહિં કરવું.

મળતું હોય તો ચુકવું નહિં, અને જતું હોય તો શોચ કરવો નહિં.

દ્રવ્ય ખરચ કરવામાં વાંસલા અને રંદા સમાન કરવું, પણ કરવતી જેવો સ્વભાવ રાખવો નહીં.

ખીજની નિંદા જે તમારી આગળ કર્યા કરતો હશે, તે વખતપર તમારી પણ નિંદા ખીજની સમક્ષ કરતો હશે. એમ સમજી રાખવું.

કુસંગ ક્યારેએ ન કરવો, પણ સત્સંગ જો મળે તો નિત્ય કરવો. લાડ કે અજ્ઞાનથી બાળકને વિદ્યાકળા ન સીખવવાં, અને મરતી વખતે કરજ મુકીને મરવું—આ બાપની શત્રુતા સમજવી.

મિત્રના શત્રુ અથવા નિંદક સાથે મળીને તેનો ભેદ લેવો જોઈએ. વિશ્વાસઘાત ન કરવો.

“રાજા કોનો ગોઠિઓ, જોગી કોનો મિત્ર ”

“ વેશ્યા કોની કામની એ ત્રણે મિત્ર કુમિત્ર ”

પારકીએ નોકરી સર્પ રમાડવા જેવી છે.

સાંભળી—સાંભળેલી વાત ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ ન રાખવો.

સાંભળેલી વાત ખીજ પુરાવાને આધીન રહે છે.

“ સંપ નહિં ત્યાં સંપત નહિં ”

“ જ્યાં કુસંપ ત્યાં વિપત સમાધ; ”

સપ્તરમાં નદી આવતી હોય તો તે ઉતર્યા પછી વિશ્રાન્તિ લેવા માટે જોસવું.

રાજ્ય, લોક, અને સોસાયટીનો ભય ન રાખનાર દુરાચારી થઇ જાય એમ સંભવ છે.

નિત્યનો અભ્યાસ થોડો પણ ધણો છે અને પરિણામે સુખપ્રદ છે.

આજનું કામ કાલ ઉપર બાકી રાખવું નહીં.

હયું તે કામ અને વીધ્યું તે મોતી.

ન થયું કામ થયું ન સમજવું.

પેટની આશા હોય તો દત્તક ન લેવો.

આગલ્યો ઉપાડ્યા વિના પાછલ્યો ન ઉપાડવો.

વિષયમાં આસક્તિ તેજ બંધ અને તેમાં અનાસક્તિ એજ મોક્ષ.

તૃષ્ણા ત્યાગવી તેજ સ્વર્ગ, અને તૃષ્ણા આતુર થવું એજ દરિદ્રતા.

વિવેકી સૂતો પણ જાગે છે, અને અવિવેકી જાગતો પણ ઉંઘે છે.

ડાહ્યો-દાનો દુશમન પણ સારો, કિંતુ મૂર્ખ મિત્ર પણ સારો નહિં.

મૂર્ખ મિત્ર શત્રુનો અર્થ સારો.

વિચાર કરવાનો સ્વભાવ એ સર્વ રોગનું ઔષધ છે,

મૂર્ખ કરે તે કામ ન કરવું.

આપવા-ખર્ચવાથી ન ખુટે અને અધિક થાય, તે એક વિદ્યાજ છે.

સત્કાર કર્યાથી સત્કાર-કીર્તિ કર્યાથી કીર્તિ-પોતાને મૂર્ખ ગણ્યાથી મોટાઈ, પોતાને અવિદ્યાન ગણ્યાથી વિદ્યા-વિનયી થવાથી આદર-ભલાઈ કરવાથી ભલાઈ-અને યુરાઈ કરવાથી યુરાઈ મળે છે. માટે તમને ભાવે તે કરો.

જ્યાં વિચાર, ત્યાં નિશ્ચય, નિયમ અને દૃઢતા રહે છે.

જ્યાં ધૈર્ય ત્યાં ક્ષમા, આર્જવ અને મોદતા-(ગુપ્ત આનંદ) રહે છે.

જ્યાં સંતોષ ત્યાં તૃપ્તિ, આનંદ અને કરુણા છે.

ન્યાં સત્યતા ત્યાં નિઃસ્પૃહતા, નિષ્કપટતા અને ન્યાય હોય છે.

ન્યાં શીળ ત્યાં લજ્જા અને સુયશ વસે છે.

ન્યાં વૈરાગ્ય, ત્યાં દુરાચારનો અભાવ અને અભ્યાસ છે.

ન્યાં ધર્મ, ત્યાં શુદ્ધતા અને સર્વ સુખનો વાસો છે.

ન્યાં મોહ ત્યાં મમતા અને અહંકાર છે.

ન્યાં કામ, ત્યાં લાલચ, નિર્લજ્જતા અને સોલુપતા છે.

ન્યાં ક્રોધ, ત્યાં અવિચાર-સાહસ, વિસ્મૃતિ અને હિંસા છે.

ન્યાં લોભ, ત્યાં તૃષ્ણા, તાપ, ચિંતા અને પાપ છે.

ન્યાં દંભ, ત્યાં આશા, પાખંડ અને અવિદ્યા છે.

ન્યાં મિથ્યા અભિમાન, ત્યાં નિંદા અને અપયશ છે.

ન્યાં અભિમાન, ત્યાં ધર્ષા, વિરોધ અને સ્પર્ધા છે.

ન્યાં અધર્મ, ત્યાં અપવિત્રતા, અસત્યતા, છળ, કપટ અને અ-

ન્યાય છે.

પ્રયોજન વિના શરીરના અવયવ હલાવવાં નહિં.

દુરાગ્રહ ન રાખવો, બૂલ હોય તો સ્વીકારવી.

આઠ મદ્દ, સાત પાસ, સાત વ્યસન, તેમનાથી બચવું.

દુર્જન, મૂઢ, અને મૂર્ખ નિંદા કરે કે કાંઈ કંટુ વચન બોલે તેથી માહું ન લગાડવું, અને જો બની શકે તો તેનો તે સ્વભાવ છોડાવવા માટે શિક્ષા આપવી.

એવો કોઇકજ ગુણ અથવા ગુણવાન કે કીર્તિવાન હશે કે જોને દુર્જનોએ કલંક લગાડ્યું ન હોય ? જોમ કે સત્યવક્તા ઉપદેશકને બક બકીયો-લખાડ; ઉદ્ધત; મૌનવ્રત ધારીને મૂઢ; પ્રેમીને બાયસો (નિર્લજ્જ) ધત્યાદિ કહેવામાં આવે છે.

સત્વગુણ, રજો ગુણ અને તમો ગુણનાં લક્ષણો આલખીને તેમાંથી શુદ્ધ સત્વ-રજ-તમ સેવા અને મુલીન છોડી દેવા.

સંતવગુણી, રજો ગુણી અને તમો ગુણીની સૂરત (મુખાકૃતિ-ચેહેરા) અને ક્રિયા જોઇને તેને ઝાળખવો.

નહાને મ્હોંએ મ્હોટી વાત ન કરવી.

સો નકટામાં એક નાકવાલો પણ નકટો કહેવાય.

સહુથી હળીમળી ચાલવું, નદી, નાવ, સંયોગ.

જે દસ્તાવેજ લખાવવું તે મોટા કાગળ ને સારા અક્ષરે લખાવવું, અને લખાયા પછી સાંભળવું અને પોતે પણ વાંચવું.

જોગ રોગ છે ભોગીને, ને ભોગ રોગ છે જોગીને!

કોડી વિશુ શુદ્ધ કોડીનો, ને કોડીવાળો ૫૪૧૨ કોડીનો.

મુસલમાન જાતિ વિશેષ ભાગે પોપટ! જેવી (ખદલનાર) અને હિંદુઓ ધણે ભાગે દ્રેષી જોવામાં આવે છે:-

પાપ, પુણ્ય; ધર્મ, અધર્મ; નીતિ, અનીતિ, સદ્ગુણ વગેરેનાં સ્વરૂપ આ અંધના ખીજ ભાગમાં લખ્યાં છે તેને વાંચીને તે મધ્યેથી સારાં ચઢણ કરવાં અને નહારાં છોડી દેવાં.

દીપે દીપે સરોવર ભરાય, અને કાંકરે કાંકરે પાળ અધાય, તેમજ કોડી કોડીથી સંગ્રહ થાય.

વિદ્યા કેવળ પેટ ભરવા નિમિત્ત નથી, પણ હુન્નર છે.

વિદ્યાથી પોતાની અને ખીજની ઉન્નતિ તથા ખન્ને સોકવું સુખ મળે છે.

જો સમૂળ ધન જાતું હોય તો અર્ધું દઇને બચાવ;

ધન જતાં જહાન, જહાન જતાં માન, ને માન જતાં ધર્મની

રક્ષા કરવી.

પોતાના સ્વામીની સાથે હરામખોરી ન કરવી.

અપરાધ થયો હોય તો એકાન્તમાં કહી દેવો.

ધર કહે ઉખેળી જીવો અને વિવાહ કહે માંડી જીવો. અર્થાત્ જે ખર્ચ થવાનું ધાર્યું હશે તેનાથી દોડું તો થશેજ,

કામ, ક્રોધ, લોભને વશ્ય કરવાના ઉપાયને અમલમાં લાવવા.
ચાડી-ચુગલી ન કરવી, અને વિના પ્રયોજને ક્રોધના દુર્ગુણ
ક્રોધને ન કહેવા.

સર્વ પ્રકારનો સંગ્રહ રાખવો (વિદ્યા હુન્નર વગેરે).

સંગ્રહ્ય સાધનું માથું પણ કામ આવે છે.

સમય વિના કરોમાં, અને સમય મળે ત્યારે ચુકોમાં.

કુલ્યય અને નિષ્ફળ ખર્ચ કરાવનાર તમારા વિપત્તિ કાળમાં તમારી
હાંસી કરશે અને કરજ પણ નહિ આપે, તેટલા માટે તેની સલાહ
પ્રમાણે કુલ્યય અને નિષ્ફળ ખર્ચ ન કરવું.

પેહેલે દિવસ પરાણો, બીજે દિવસ પદ (જોવો) અને ત્રીજે દિવસ
રહે તેની અક્કલ ગણ.

“પરાધીન સ્વપ્ને સુખ નહિ” તેટલા માટે પરસ્પર સંપ રાખીને
સ્વતંત્રતા મેળવવી.

દેવાદાર એકનાજ થવું.

કમજોરમાં ગુસ્સો જાહે હોય છે.

લડવું બરાબર, પણ રોવું અધિક. (રાજ ધર્મમાં આ લાગુ નથી.)

આંસુ લાવવાં, પણ રોવું નહિ.

પેહેલો મારે તેજ મીર.

દુષ્ટ લાઇ હોય તો પણ દુષ્ટ લોહીની માફક કાઢી નાખવો.

ગુણી કડવો હોય તો પણ કિવનાઇન-કરીયાતાની માફક સત્કાર
કરવો.

સંતોષ અને ધૈર્ય-એ કટુ અને કઠિન છે, તથાપિ ૫ળ મિષ્ટ અને
કામળ આવે છે.

એક નનૈયો છત્રીશ રોગને હરે

સૌથી બડી ચુપ.

ચુપ રહે ત્યારે હા સમજવી.

- ૫૧૪ સાચો સ્નેહી કોણ ?—જે પાપ બંધનથી છોડાવે તે.
- ૫૧૫ સાચો ભાઈ કોણ ?—જે સિદ્ધ વખતે મદદ કરે તે.
- ૫૧૬ નિંદાને પાત્ર કોણ ?—જે સ્વધર્મથી વિમુખ હોય તે.
- ૫૧૭ નિરલજ્જ કોણ ?—ખરાબ કામોમાં મગ્યા રહેનાર.
- ૫૧૮ મોટામાં મોટી દવા કઈ ?—જેથી બધાને સુખ થાય તે.
- ૫૧૯ કાન છતાં બેહુરો કોણ ?—જે હિંતાનાં વચનો સાંભળે નહીં તે.
- ૫૨૦ વાચ્યા છતાં મુંગો કોણ ?—વખત વિનાનું બોલે તે.
- ૫૨૧ છતે ધને નિર્ધન કોણ ?—કપણનો સરદાર.
- ૫૨૨ વેપારી છતાં દિવાળીઓ કોણ ?—જે હિંસાચ રાખે નહી તે.
- ૫૨૩ છતે દીકરે વાંઝીઓ કોણ ?—જે છોકરાને મુર્ખ રાખે તે.
- ૫૨૪ મોટો મુર્ખ કોણ ?—જે બેસવાનીજ ડાળ કાપે તે.
- ૫૨૫ પશુ સમાન કોણ ?—પોતાના સ્વાર્થને ગણે નહીં તે.
- ૫૨૬ ખરી વિદ્યા કઈ ?—મોઢે આવડે તે.
- ૫૨૭ મોટી કેળવણી કઈ ?—શિખવેલું શિખનાર ભુલે નહીં તે.
- ૫૨૮ જલદી અલોપ થનારાં કોણ ?—યૌવન, ધન, અમલ, અને આયુષ.
- ૫૨૯ વિજળી કરતાં પાંચ વધારે વેંગ કોતો ?—મનનો.
- ૫૩૦ મદ ઉત્પન્ન કરનારાં કોણ ?—યૌવન, રૂપ, ધન, રાજ્ય, વિદ્યા, કુળ, અને બળ.
- ૫૩૧ પ્રકાર્ય કેટલા પ્રકારના છે ?—આર પ્રકારના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.
- ૫૩૨ દશમે નિધિ કયો ?—વિવેક.
- ૫૩૩ મોટામાં મોટું વ્રત કયું ?—બ્રહ્મચર્ય વ્રત.
- ૫૩૪ મનુષ્ય કયો બોલ્લે ઉપાડી શકતા નથી ?—સાત્યનો.
- ૫૩૫ મોટો અરીસો કયો ?—પોતાનું શુદ્ધ દીલ, કારણ સામાના દીલને પીછાણી શકે છે.
- ૫૩૬ મોટામાં મોટી જાન્ય કઈ ?—ધનની.

ખીજની આપત વૃથા પોતાના ઉપર ન લઈ લેવી, જમ કે આવ
ખેલ મને માર, આવ કુવાડા પગપર પડ.

દુધ પીવરાવીને પાણી સાપને ન છેડવો. (અર્થાત્ પાણેસો દુધ
નીકળે તો ચુપ રહેવું.)

નહાતો મનુષ્ય મ્હોટા દરજ્જાપર જાય તો તેને મ્હોટો સમજીને
સાકાર કરવો. અકડાઈ રાખવાથી ગેરલાભ થશે.

ગુણ, કર્મ, સ્વભાવપર માણસની યોગ્યતા સમજવી, જાતી ઉપર નહીં.

કુચેષ્ટા કરતાં જોષ આંખ ફેરવો, પણ પછી સમજવો.

કોઈને કોઈના મોં આગળ લજ્જિત ન કરવો.

આડી રાત તેની શી વાત ?

ખુશામત મોટી ચીજ છે પણ યોગ્ય હોવી જોઈએ.

સમય અમુલ વસ્તુ છે. માટે તેને ગમાવવો નહીં.

રાજ્યને નોકર રાખ્યો તો ઉપકાર સમજો.

નોકરી કરતાં અભિમાન રાખશો નહીં.

કામમાં ગદ્ગદ ન કરવી. “ સુતાની લેંસ પાડો જણે. ”

પોતાની પ્રસંસા ન સાંભળવી, છતાં તેવો પ્રસંગ આવે તો ઉઠી
જવું કિંવા વૃત્તિ ખીજે સ્થાને રાખવી.

પોતાની એવ અને ખુરાઈ મા, બાપ, વૈદ અને ગુરુ સિવાય
ખીજને કદી કહેવી નહીં પણ પોતાની મોટાઈ તો પોતાના મોઢાથી કદી
કોઈને કહેવી નહીં.

બળીયાના બે ભાગ હોય છે.

ગાળ દેવાનો સ્વભાવ છોડવો કારણ કે તે જહાન અને માન
નાશનો હેતુ છે.

આંછું પાત્ર એટલે હલકા પેટવાળાને ભેદ કહેવો નહીં.

વાત રહી જાય છે, સમય રહેતો નથી, માટે ભલાઈ કરવામાં
ચુકવું નહીં.

અનામત ગરદન સાટે રાખવું.

સુખ દુઃખનું ભેદું છે, પરંતુ સુખની મઝા તો દુઃખજ લાભે છે.
કોઈની પ્રિય વસ્તુ માગવી નહીં.

મંડળીમાંથી એકજ માણસ યુરું (અઘટિત) કામ કરે છે, પણ
નામોશી તે મંડળીને લાગે છે, તેટલા માટે ડાહ્યા માણસનું વચન છે કે
એકની પુરાષ સૌને વળગે છે.

કાવદા, કાનુનો, સ્મૃતી, સિવાજ, ક્યન વિશેષ ભાગને લાગુ પાડવાની
રીત છે; જેમ કે 'સંસારમાં સત્યવક્તા અને બ્રહ્મચારી નથી, આર્યાવ-
ર્તના ક્ષત્રી બાયલા થઈ ગયા છે' 'બ્રાહ્મણો શુદ્ર જેવા છે, આ વાક્યોમાં
કોઈ પણ તેવા નથી, એમ ન સમજાય પણ વિશેષ ભાગે સમજાય.

દ્રષ્ટાંત 'દ્રાષ્ટાંતના' સર્વ ભાગનેજ લાગુ પડે એમ નથી પણ કોઈ
એક ભાગમાં લાગુ પાડવામાં આવે છે, જેમ કે અમુક માણસ સિંહ
જેવો છે. આ દૃષ્ટાંતમાં માણસને પૂંછડું હોય છે એમ સમજાય નહીં
પણ બળ સમજાય.

બાપની બડાઈ કરતાં આપ બડાઈજ શ્રેષ્ઠ છે.

ગરથ ગાંઠે અને વિગા પાડે, તેજ વખતે કામ આવે છે.

જેનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા હોય તેનો પ્રથમથી અભ્યાસ કરો.

"કાગળ જોયે ધન ધણું, ધર જોયે ધન નાશ," એવી ગતિ
લોભીયાની થાય છે.

ખાનદાન માણસથી પુરાષ અને દુગો થતો નથી, પણ કુપાત્ર
હલકો નીચ પુરાષ કર્યા વિના રહેતો નથી.

જેવી જેની ખુદી તેવી બતાવે કહી, તેને મુરખ જ કહે તે પણ
મૂર્ખ સહી.

સૌ પોતાને મને મરત છે.

સહુ સહને મન સવાશેર છે.

જેવું ખાવું તેવું ગાવું.

સ્વાર્થી, રાણીનો પણ સાજો થવા માંગે છે.

અતિ સર્વન વર્તમેતુ.

જેવો પુરુષાર્થ અને વિદ્યા તેવુંજ તેવું પ્રજા. મોખ્યતા ને પ્રાગ્વતાથી અધિક દેવું. તે ગ્રીવાયનાને દેવાથી નિષ્કૃષ્ટ પ્રજા આપે છે, 'જેમ કે ક્રમતાકતવાળાને અધિક વિદ્યા દેવાથી સાફ પ્રજા નહીં આવે.'

મોદામોદ કરવાથી સાચા જુડ માણુમ પડે છે.

નાની કાંકરી મોટા પડાને પણ ફેડી નાખે છે, માટે ન્હાનાને ન્હાતું ન સમજવું.

વખતપર આગકડું નિશાન (તુકડો) લૂગવાથી, અને જુદિમાન હકીમ (કળા કુશળ) ની તદ્દખીર પાર ન પડવાથી પણ આગક નિશાન આજ અને હકીમ અવિદ્વાન્ થતો નથી.

નઠારાની સંગતથી સાફ પણ નરસુ કહેવાય છે, માટે નિયનો સંગ ન કરવો.

થાય અથવા પાર પડે તેજ ખરું, અર્થાત્ નીચડે વખાણ.

રોગ હાથીના બળે આવે અને છીડીને બળે જાય છે, માટે ધૈર્ય રાખવું.

બાહુ ઉંચે ન ચડે તે નીચે પડવાથી ન ડરે.

જુદું જોલવામાં જુગ્યાનનો વાંક નથી.

સ્ત્રી રહે તો આપણું, અને જાય તો સગા આપણું.

મૂર્ખ નર નારીથી ડરે, નેક નાર નર તાબે રહે.

તાજે ધાગે બધું થાય, પણ ધૈર્યથી કરવું.

નામને આગ પણ નથી બાળતી, પણ દુરાચાર-

“મૂરતથી કીરતી ભલી, વિના પાંખ ઉડિ જાય.”

આગધ્યાની શક્તિ જોષને કામ કરવું, કારણ કે ધેર ધેર માતાના ચુલા છે.

તુખમે તાસીર-શોખતે અસર-ધણી નહિ તો થોડી થોડી.

નાગો એ બાદશાહથી આઘો-મતલબ નાગો નહાય શું ને નીચોવે શું ?
ઉત્તમ મનુષ્ય ભૂંડું કરતા નથી અને નિકૃષ્ટ-નીચ સમર્થ થતા નથી.

જેમ કે-સતી શાપ દે નહીં, અને શંખણીનો લાગે નહીં.

દુષ્ટ અને અગ્નાતીના કહેવાથી સજ્જનોનું અનિષ્ટ થઈ શકતું
નથી જેમ કે કાગડાના શાપ દેવાથી જનવરો મરતાં નથી.

ગુરુ જેવા એલા, ડાહ્યા કિંવા ઘેલા.

પાપ પ્રગટ થયા વિના રહે નહીં, પ્રીતિ અને કરતૂરી છુપી રહે નહીં.

હરામનો માલ હજમ થવો કઠલુ.

દાનત તેવી બરકત.

પૂર પહેલાં પાળ બાંધવી, તે ડાહ્યાનું કામ છે; પણ આગ લાગે
ત્યારે કૂવો ખોદવો એ મૂર્ખનું કામ છે.

અનિશ્ચિત્, આપ્ત સંબંધી ચિન્તા કરવી, એ કાયરતા છે.

વિદ્યા, ઘોડો, પાન, રોટી, બાદી, બાલુ-ફેરવતાં રહેવું, નહીં તો
વ્યર્થ થશે.

પુરુષાર્થ માટે પગ આગળ રાખવા, પણ વિચારીને.

યોગ્ય નિશ્ચય દૃઢ કરવાથી ઘણા લાભ થાય છે.

રીસાણા હો તો મનાવવાથી મનાઈ જવું, મનાવવાથી ન મના
તેને મુકી દેવું, તેને તેનું મન મનાવશે.

છળી, કપટી, દંભી અને જુઠાનો નિભાવ થતો નથી. કાચની હાં-
ડલી એકવારથી ખીજવાર ચઢતી નથી.

જલદી થાય તેજ જલદી જાય; જેમ મૂર્ખ-અગ્નાતીની મિત્રતા.

ધીરે ધીરે થાય તે નાશ ન પામે; જેમ કે વિકાન, બુદ્ધિમાન્ની
મિત્રતા.

મૂર્ખની દોસ્તી જીવનું જોખમ સમજવું.

સારાં કામ અને સારાં કરતાં, નરસાઈ વધારે પ્રસારે છે.

મુખમાં દાતણ આંખમાં આંજણ નિત કર, નાકમાં આંગળી,

કાનમાં લાકડી નવ કર, પાધડી, ઉપાન (ભોડા) અને વજ્ર કંઠણું ન પહેરવાં.

પોતાની છાશને ખાટી અને પોતાની માને ડાકણ કોઈ કહેવું નથી, એવા જગતના વ્યવહારને ડાકણ પુરુષ પરખે છે.

સોજનો ચોસ નથી.

દુધનો દાઝયો છાશનો પણ ડુંક માર્યાવિના ઉપયોગ લેતો નથી.

કેવળ પદાર્થની ખુશમુરતી ઉપરજ ન રીઝાતાં મજબુતી પણ જોવી.

કંઈ જોઈ અને સાંભળીને એકદમ અકળ કે ત્યાગ ન કરવો, કિંતુ વિચારીને અમલ કરવો.

જુઠા ધર્મમાં પડોમાં અને જુઠાનો પક્ષ કરોમાં.

આંગળી પકડતાં પેટુચો પેસે માટે સમજીને આંગળી પકડાવવી.

સત્તાધારી પાસે રસાવું નહીં. કારણ કે હાથીને લાકડી પકડાવવી સહેલી છે. પણ પાછી છોડાવવી કઠણ છે.

“બડા બડાઈ નાં તજે, અવશુણુ તજે ન શુભામ; હરદી જરદી નાં તજે, ખટરસ તજે ન આમ.”

જગત્ આરસી માફક જેવું દેખે તેવું બતાવે.

રઠીમાં નકાઈ પણ સાઈ દેખાય છે, જેમ કે મુસલમાનોમાં કાકાની દીકરી જેનને ઘર અવસર વિનાની સારી (વાણી) પણ નરસી, જેમ કે ચોરીમાં “રામ બોલો ભાઈ રામ.”

અવસરની વાત નકારી પણ સારી, જેમ અવસરમાં ગાળા ગાળી.

જે મોટાની લડાઈમાં વચ્ચે પડવું નહિં, નહિં તો પાડા લઢે અને ઝાડનો નાશ.

ઉતાવળો જલદી થાકે-ઉતાવળા સો બહાવરા-ધીરા સો ગંભીર.

જેણે છોડી લાજ તેને નાનું સરખું રાજ, માટે એશરમનો મુકાબલો ન કરવો.

ખન્નેમાં કાંઈ દાળમાં કાળું હોય ત્યારે લહે; કાચુ કે જે હાથ વિના તાળી પરે નહીં.

કુતરાની પૂંછડી વાંકીને વાંકી-તેજ રીતે મૂર્ખની મતિ જીવીને તેવી.
ધમ્મ પ્રમાણે થતું હોય તો સહુ પાલખીમાં એસે માટે પુરપાથ કરવો.

મહોટાની જોરે સહુની દાદી, અને ગરીબની જોરે સહુની ભાભી.
નીચી ભોરડીને સૌ કોઈ ઝુટે, માટે સંભાળીને રહેવું.

“ધન દોલતથી સુખી થાય ડાહ્યો ઇન્સાન; પણ મૂરખ હોવે હેરાન.”

“ધરની પ્રજેતી બદાર જાય, અધુરી હોય તે પૂરી થાય.”

સુખે સોની અને દુઃખે રામ.

અભણ વર્ગમાં થોડો ભણેલ વિદ્વાન કહેવાય; જોમકે આંધળામાં કાણો રાજ નહિં ઝાડ ત્યાં એરડો પ્રધાન.

પાણીમાં રહેલું અને મગરની સાથે વેર કરવું પોસાય નહીં.

સમયારા (પંતીયાળા) સાથે વિચારીને ચાલવું.

પૈસો સગા બાપ સાથે પણ વેર કરાવે છે.

સંસારમાં એક બીજનું કામ એક બીજ વિના ચાલતું નથી,
તેમ એક બીજ વિના અટકતું નથી; માટે નિરાશિમાનપણે એક બીજને સહાય કરવી.

નિકૃષ્ટ દેવની બ્રહ્મ પૂજા કરવી, એ અનીતિ નથી, જોમકે કુચ-
રની “મોચી પત્ર શિર્ષ મધ્યે, લઘિકા પાદ પૂજનમ્.

લાત મુકકા કમર મધ્યે, થપ્પડ મુખ મંડલ.”

જે વાત સહુ તરફથી સર્વ પ્રકારે સંશય રહિત મળતી હોય તેજ માનવી.

મશ્વત હાથ લાગતું હોય તો પણ વિચારીને લેવું.

ભણું અંતે ભણું અને ભૂડું અંતે ભૂડું.

સાત પાંચતી લાકડી, એક જલુનો ભાર, માટે પરસ્પરમાં હળી
મળીને દુઃખીયારાઓનું દુઃખ ભાંગવું.

ગરબ ગધેડાને પણ આપ કહેવો પડે-સાકરથી પણ ગરબ ગળી.

અદ્ય ગુણથી ગુણી, અને અદ્ય વિદ્યાથી વિદ્વાન કહેવાતા નથી,

જેમ કે હેળદરના ગાંઠીયાથી ગાંઠી થવાતું નથી.

કોઇ પણ એક વિદ્યા અને કળા પરિપૂર્ણ થીએ.

નામી ચોર માર્યો જાય અને નામી શાહુકાર રળી ખાય; તેટલા
માટે પેઠ (શીખ) વધારવી.

સમજ્યા વિના હા, ના ન કહેવી.

માન ન માન, હું તારો મેમાન, - જનમાં કોઇ જાણે નહીં, અને
હું વરની પ્રધ; એવો સ્વભાવ ન રાખવો.

હલવો ખાવા માટે પોલાદનું, અને વાત રાખવા માટે મોઢું
પેટ જોઇએ.

મૂર્ખ-અભણ ભણેલાની શું ગતિ જાણે? - ત્રાંદરો આદાનો સ્વાદ
શું જાણે?

જે વાત કહો તે વિશાળ-ગંભીર અર્થવાળી ઓધારી કહેવી; પણ
વેહેવારમાં અને વ્યાપારમાં નહીં.

આયમ્યા પછી અસુર નહીં, અને લુંટાયા પછી ભય નહીં;
એટલે લુંટાયા કેડે નાશવું, એ મૂર્ખતા છે.

એક પંથ ને એ કાળ-એવો સમય સાચવી કૃત્ય કરવાં.

લાઇલાજના ઉપાયમાં પડવું નહીં, તે ભોગવેજ છુટકો થશે.

ઉદારતા મનપર છે, ધનપર નથી, ખુદાપાણું ખુદ્દિપર છે-ઉમર
પર નથી.

કોઇના સિપારસ (ભલામણ) વા પ્રસંસા સમય વિના કરવી નહિં,
નહિ તો વખાણી ખીચડી દાંતે વળગશે.

ધન દેવું પણ જમીન ન થવું.

બહુ હુશીયાર અને આલાહના મનની વર્ષો સુધી ખબર પડતી નથી.
 અધર્મી, કંજુસ અને પાપનો પૈસો સારે રસ્તે વપરાય એવી
 કોશીશ કરવી, કારણ કે કુવામાંથી થાળામાં પાણી નાખવું શ્રેષ્ઠ છે.
 વિદ્યાથી દશ ગુણી યુદ્ધિ હોય ત્યારે તેનો ઉપયોગ લેવાય.
 અણીનો ચૂંચો સો વર્ષ જીવે, માટે ઉપાય ન હોડવો.
 ફાલુવારની બૂલ આખી ઉમરમાં પસ્તાવો આપે છે, એ વાત
 ધ્યાનમાં લેવાની છે.

પોતે માગી ખાય, અને દારપર લિશ્તુક ઉભો રાખે એમ ન કરવું.
 (અર્થાત્ ધરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાને આરો.)

મુસાફરી કિંવા દુઃખમાં એકથી બે લલા.

કોઈ આલ્યો જતો હોય તેને જરૂરી અસંગ વિના ટોકવો નહીં.
 રાનો જાય તે મુવાની ખબર લાવે; એટલે કાંઈ કામ ચીંધવાથી
 જેવું માથું ફરતું હોય તે સાફ કામ નહીં કરે.

એકવાર પૂછવાથી જ ન કહે તેને તે વાત ફરી પૂછવી નહીં.
 (ગુન્હેગારને આ કહેવત લાગુ પડતી નથી.)

રાત્રિએ ખુદ્દો જળતો દીવો રાખીને સુવું નહીં.

પડેરેસે લુગડે આગ લાગે તો, ઘૂડમાં આબોટાર્છને યુજવવી.

ઝોસાણુ (સ્મૃતિ) મોટું હતીઆર છે.

બ્રાન્તિ (શક) મટાડયા વિના સુખ આવતું નથી.

ગરીબથી ધનાઢય સામે, ધનાઢયથી સત્તાવાળાની સામે, કમ્મર
 બંધાય નહિ.

જેલનારે પોતાના કરતાં જોનાર આલાક જાણવા.

હંટવું પુરીઓથી પેટ ભરાય નહીં.

એક મળતાં, બેની તૃણા થાય.

વિદ્યા અને બહાદુરી-વિચાર અને સ્મૃતિ-લખવું અને લખવું-
 જોતવું અને વાક્ય જોડવણી-આલાકી અને સદાચારી-સાચાર્ય અને

કંઠસ્થતા-વિદ્યા અને વર્તાવ-ઉપદેશ અને તે પ્રમાણે ચાલવું-આ બન્ને બાબતો એક માણસમાં બે સાથે ક્વચિતજ મળશે; જેમ કાણામાં કોષ કજ સાધું; જ્યાં આ બે મળે ત્યાં સોનું અને સુગંધ સમજવાં.

કાળા કામળાને રંગ, અને પાંદાને જળો લાગે તો મૂર્ખને પણ ઉપદેશ લાગે.

મરણીયો શું ન કરે ?

એક સો જાણે મારે.

જરૂરીયાત-એ પોતેજ સધળું શીખવે છે.

અજાણ્યાને પણ ગામ કોટવાળા શીખવે છે.

પુત્રના પગ પારણીથીજ ઝાળખાય છે, અને વહુનાં લક્ષણ દાર-પરથી ઝાળખાય છે.

ગાયન વિદ્યા પોતાના આનંદ માટે શીખવી; પણ દંગલ (અખાડા) માં ગાવા અથવા ગુજરાન માટે ન શીખવી.

મુખથી કામ થતાં મૂઘી દસ્તાવેજ ન કરી આપવો.

કાગળ લખીને વાંચ્યા વિના ન આપવો.

બળાયા માણસને કાગળ મોકલવો હોય તો, તેની નકલ રાખ્યા વગર ન મોકલવો.

યુવાનીમાં ખુદિને વૃદ્ધ કરવી એ મોટું કામ-છે.

કરતાં હર અને ન કરતાં પણ હર, કારણ કે સંસાર બે ધારી છરી છે.

નિર્લોભી-નિસ્પૃહી થયા છતાં પણ શુષ્ક વચન નહિં બોલતાં, સલ અને પ્રિય વચન બોલવાં.

મોટા હોષને સત્કાર કરે તેજ સત્કાર; નહાનો કરે તેમાં શું ?

જેવું ખાવું તેવું ગાવું, પણ જોડું નહીં.

કુવો હંકાય, પણ જગતને હાંકણું ન દેવાય, માટે તમારે સંલા-

ળાને ચાલવું.

ચોતે ન જાણે અને ખીજામાં અવગુણ આરોપણ કરે. તેને મૂર્ખ જાણવો.

એક તૂર આદમી--હજાર તૂર કપડાં.

તુચ્છ અને નીચ મનુષ્યો સાથે પ્રીતિ કે વૈર ન કરવું તેમ અનાદર અને ધિક્કાર પણ ન કરવો.

જમતી વખતે સાણા અંતર ન કરવો.

દલાલને દિવાળું આવતું નથી, એવી રીતે જગતમાં રહીને વ્યવહાર કરવો.

એવો પુરુષાર્થ શા કામનો કે, આંધળા દુજે ને કુતરાં ખાય.

નવરો નિત્ય કરે કાં નિંદા કરે.

પુત્ર અને વછેરાંનાં નીવડે વખાણ.

રાગ ઉલટો, સીધો, કોઈ વાતે લેવાય, બંધાય નહીં.

જો રાજે ટેક તેને મળે અનેક; પણ મિથ્યા ટેક ન રાખવી.

સાત મામાનો સાણેજ લૂંચે મરે, માટે એવો ભરોસો ન રાખવો.

કોઈના થઈ જવું, કિંવા કોઈના થઈને રહેવું એ ઘણી ઉત્તમ વાત છે.

“સિંચે ગુડ ધી જો કદા, લીંબ ન મીઠો થાય, જેનો પડ્યો સ્વભાવ જો, છવ જતાં તે જાય.

‘સુકું કાષ્ટ અને મૂર્ખ નમે નહીં, સદ્ગુણી દુર્ગુણીને ગમે નહીં.’ તિસ્કાર અથવા કઠોર ધન્ય તદ્દવાર કરતાં પણ ભારે તીક્ષ્ણ છે; તેનો જન્મ મરણ પર્યંત રહાતો નથી.

લાખ ભણે જાય, પણ શાખ ન જવી જોઈએ.

“તુલસી હાય ગંરીબકી, કણુ ન ખાલી જાય; મુવા દોરકે આંમસે, શોહ ભરમ હો જાય.”

નહારી નારી છવતાં નરક.

જો પહેલાં દાદી ઠારશે તો આગમ્યાની ઠારી શકશે; એટલે શરીર,

તૈંદુરસ્તી અને વિદ્યા વગેરેનું બળ પ્રાપ્ત કરશે અને તૃષ્ણા રહિત થાશે તોજ પરોપકાર કરી શકશે.

જે પોતાનું કામ નહીં કરી શકે તે આગત્યાનું શું કરશે !

ઉદ્યોગનો બદલો અને આગત્યાનું દારિદ્ર્ય જનું નથી.

નીચ જો હંચની પકડે રીત, તો છેક હક કરે છે ખચીત.

સૌ સૌના યોગ્ય ઉપાયથીજ નાશ પ્રાપ્ત છે; જેમ રોગ ઔષધથી, તમ પ્રકાશથી; તમ (અજ્ઞાન) જ્ઞાનથી; અવિદ્યા વિદ્યાથી; દુષ્ટ કર્મ સત્કર્મથી; પલુ શાસ્ત્રથી નાશ પ્રાપ્તતાં નથી.

બાલથી ખ્યાલ ને બડાથી વિરોધ ન કરવો.

આહાર, બ્યવહાર, નિદ્રા વધારવાથી વધે છે ને ઘટાડવાથી ઘટે છે માટે સમાન રાખવાં.

મહાન્ અને સમ્બન્ધોની નિંદા કરવી, એ આકાશપર થુંકવા જેવું છે. એટલે પોતા ઉપરજ પડે છે.

‘પરમેશ્વરથી પ્રેમ અને પરતારીથી હસવું; તુલસી બંને નહીં અને, સોટ ખાવોને ભસવું.’

જાણીતાને શિક્ષા આપવી, એ જાગતા સુતેલાને જગાડવા જેવું છે. મોપઢેલની આશામાં ઉચ્છિષ્ટ ખાવું પડે છે.

સભામાં એવા અધિકાર, કમથી એસવું કે કરી હાલું ન પડે.

અન્યાયાના રાજ્ય અને દુરાચારીના સંગમાં લીલાં મુકાં બન્નેને આગ લાગે છે.

બાપ કરમી કરતાં આપ કરમી ઉત્તમ.

વિદ્યાનો અંત આવે એ સંભવ છે.

કર્જ અને હિરડાને વધતાં વાર લાગતી નથી.

ગરબુ અને કોધી પાસે વિવેક અને જ્ઞાન રહેતાં નથી.

મનોવિકાર છતે તેજ શરો.

માત્ર વાતોથી લગ્ન થતાં નથી.

અનુભવ વિના નિંદા કે પ્રસંસા ન કરવી.

કદી સાંભળેલી વાત ઉપરથી પરિણામ કહ્યા કરતાં, અનુભવ ઉપર પરિણામ કહેવું, કાઢવું વધારે સારું છે.

સેવા ગાંધી પૂત અને જોષી આવી ખસમ.

જે કંઈ ન હોય તે કરી જોવું.

વેલુમની દવા ધનંતરી પાસે પણ નથી માટે વેલુમ ન રાખવો.

વારંવાર પુસ્તકનાં પાનાં વાંચવાથી કાંઈક વધારે જ્ઞાન આવે.

મહેલ જોઈ યુપડું ન તોડવું, અરધું મુકી આખા ઉપર ન દોડવું;

પણ મેળવવાનો પ્રયાસ કરવો.

પ્રરાધ આશ સદા નિરાશ.

જીતેદ્રિય અને પંડિતનાં લક્ષણ પોતામાં ધારો.

મીતિમાં પરસ્પર રીતિ અને નીતિ ચાલતી નથી.

અતિ કાંઈ નભતું નથી; જોમ કે, અતીતિથી મુસલમાનોએ રાજ્ય

જોયું.

નામ મોટું ને દર્શન જોટું તે શા કામતું ?

હાટેથી લઇને વાટે ન ખાવું; તેમજ વસ્તીમાં રસ્તે ચાલતાં વાત ન કરવી.

છાશ, દુધ અને બગલું તથા સફેદ વસ્ત્રધારી એ સર્વે સ્વેત છતાં સરખાં ન સમજવાં.

બની બનીમાં સખદોષ સાથી, બગડીમેં નહીં કોષ.

લૂખ્યાની પીડા ભરેલ પેટવાળો, તૃપ્ત શું જાણે ? પ્રસૂતાની પીડા વધ્યા શું જાણે ?

દેશ તેવો વેશ કરવો, પણ વ્યવહાર પોતાના કુળ જેવો રાખવો.

સ્વભાષા ભાષા, પર ભાષા શાકા.

હાતી કરવાના કરતાં, ક્ષમા મોટી છે.

મરણ. મંદગાડું અને વરસાદની ખચર પડતી નથી.

હાથ પોસો તો જગત્ જોસો.

ભરંમ ભારી ખોસા ખાલી એ અંતે હાની કરશે.

જ્ઞાન થોડું અને ગડગડ ધણી સારી નથી.

ધૈર્ય, સંતોષ અને મિત્રની પરીક્ષા વિપત્તિકાળમાં કરવી.

મોં જોઇ ચાંડો કરવો એ વ્યવહારની ખુબી છે.

વાટયું ઓસડ અને મુંડયો જોગી, તેની અગર કોઇને પડતી નથી તેનો ભરોસો ન કરવો.

કુમળી ખુદ્ધિને જોમ ખેડશે તેમ ખેડશે.

ઔપધી તેજ કે, જેનાથી રોગ જાય; વિદ્યા તેજ કે જેનાથી અજ્ઞાન નાશ પામે.

સોમલ અને શસ્ત્ર ગૃહસ્થે ઝનનાના (અંતઃપુર)માં ન રાખવાં.

સર્પને મારવો હોય તો પ્રથમ કમ્મર તોડવી.

મુવેલ ભેંશમાંથી દૂધ નીકળતું નથી અને ઓરડામાં પૂરી મૂકેલાને આપ્યા વગર મળતું નથી, તેમ મુવેલાને શ્રદ્ધા વગર શ્રદ્ધા પૂગતું નથી.

મુવેલા શરીરમાં મંત્રવડે પ્રાણ આવતાં હોય તો, પથ્થરની મૂર્તિમાં પણ ટુરત આવવાં જોઇએ.

ભૂત સત્ય હશે તો મૂઠી માહેલી કિંવા પેટમાંની કે મનની વાત બતાવશે. નહિ તો પાખંડ જાણવું.

અહનાં દાન દેવાથી અને વરણી કરાવવાથી શાંતિ થતી હોય તો અહને નહિ માનનારા અને પૂજા નહિ કરનારા સદા રોગ પીડિત રહેવા જોઇએ; તેમજ રાજા અને જોશીની દીકરી રાંડવી ન જોઇએ.

તીર્થતું જળ પોતે પવિત્ર હોઇને ખીજતે પવિત્ર કરતું હોય તો ચાંડાળ કિંવા મુસલમાનના હાથથી તે જળ પીવું જોઇએ; નહિ તો જો 'અન્યના સ્પર્શથી' પોતે અપવિત્ર થતું હોય તે ખીજતે શું પવિત્ર કરશે ?

તીર્થ તારતું હોય તો ત્યાં વિનાના શા માટે ફરે ?

બળતું ઘર ઇશ્વરાર્પણ કહેવાય નહિ.

ઉમર થોડીને કરવું ધણું, માટે કરવું હોય તે કરી લેવું.

જમાતમાં કરામત થાય છે, માટે સંપ મેળવવો.

શરત બાંધીને કોઈ કામ કરવું નહીં.

સદ્દો, જીગાર, અને સોરટી ન કરવાં.

રાગ, દ્વેષ અનર્થનું મૂળ; નિષ્કામતા મુખનું ફળ.

કુવાથી કુવો મળતો નથી, પણ મનુષ્યથી મનુષ્ય મળે છે માટે

બગાડવું નહીં.

પોતાનું કામ-ફરજ બીજને ભરોસે મૂકા નહીં.

હુશીઆરી, આત્માકી, ચતુરાઈ અને હિંમત રાખવી.

હંરીયામાં ખારવાના વિરોધી ન થવું.

જે માતા, પિતા સંતાનને જીતેન્દ્રિયપણું, વિદ્યા, અને વ્યવહાર શીખવે તેમને શ્રેષ્ઠ ગણવાં.

કાચ કુટથો અને દોલ તુટયું ફરી સંધાતું નથી.

મિત્ર શત્રુ થાય તો બહુ હાનીકારક છે.

શરાબી, અશીલુ, અને અતિ વ્યભિચારી તથા વૃદ્ધની યુવાન સ્ત્રી પવિત્ર નીકળે એ ધણું ભાગે અસંભવિત છે.

એવું ક્યું ઝાડ કે જોને વાયરો ન લાગે ? એવો ક્યો મનુષ્ય કે જોને કામનો કપાટો ન ધાગ્યો હોય ?

સ્ત્રીમાં શૂરવીરતા તે કાયરતા, લજ્જાને નિર્લજ્જતા, એ ચારે વિરુદ્ધ શુભ હોય છે, જેની પ્રસંગ પડેથી પરીક્ષા થઈ જશે.

સામાનાં મનની વાત જણાય નહિ.

જગતનો વ્યવહાર હાથીના અંદરના અને બહારના દાંત જેવો છે, માટે સમજને ચાલવું.

મા, બહેન, સ્ત્રી અને પરસ્ત્રી જોવાની આંખ તો એકતી એકજ છે, છતાં કેટલો અંતર છે ? એવો આખા વિશ્વનો વ્યવહાર સમજવો.

કદરદાન (પરીક્ષક)ના મ્હોં આગળ હુન્નર દેખાડવો, પરંતુ ગાંધાં ને મારવાં.

ગદ્દાએ ખાયા એત નહીં પાપ ઝાર પુણ્ય-નિરૂપયોગી મનુષ્યને કાંઈ દેવું તે પણ એવું જ છે.

આંખથી દુર, તે મનથી દુર; પણ પ્રેમી તો ચક્રમચ્ચુર.

મનની પ્રીતિ કરો તો ચક્રોર કિંવા પથ્થરની રીને કરો; પણ દ્રેષ કિંવા વેર કરો તો બાળકના જેવો કે માણીના જેવો કરો.

સામાન્ય મિત્રની, મિત્રતા સાથેજ કામ રાખવું, તેના કર્મથી નહીં.

ખરી મજૂરી ચોખ્ખું કામ કરાવે છે.

જે કામ મિત્રજાવથી ન થાય, તે દ્રેષભાવથી કેમ થાય.

પાનપટ્ટીથી જેવું કામ બને છે, તેવું પૈસા કે હકુમતથી બનતું નથી. માટે માલ ઉપર જગાત રાખવી.

ચામ પ્યારી નથી પણ કામ પ્યારું છે.

પોતાનું રૂપ અને બુદ્ધિ તથા પારકા ધનનો છેડો માલમ પડતો નથી.

દરદીની માગણી વિના ઔષધી આપવી નહીં.

દરદ જાણ્યા વિના ઔષધિ આપવી નહીં.

રોગ ધણી હોય તો પણ રોગીને શાન્તિ અને સંતોષ આપવાં અને ગરીબનું મશ્વરત ઓસડ કરવું, એ ચાર લક્ષણ વૈદ્યમાં હોય છે.

દિનનો ભૂલ્યો સાંજે ઘેર આવે તો પણ ભૂલ્યો ન કહેવાય.

બાવળને આંખનાં પ્રળ લાગતાં નથી; બશેરના પાત્રમાં ચાર શેર સમાતું નથી, તેમજ અયોગ્ય યા કુવિશ્વાસ પ્રળિભૂત થતો નથી.

વિદ્યા અને ગુરુ વરસાદ સમાન છે પણ પાત્ર સમાન પ્રળ આપે છે; જેમ કે સર્પમાં વિષ, છીપમાં મોતી અને ઉખર ભૂમિમાં કાંઈ થતું નથી.

પોતાનાથી ન્હાના અને પોતાનાથી મ્હોટાની સાથે બરાબરી ન કરવી.

બળતું ધર ઇશ્વરાર્પણ કહેવાય નહિ.

હમર થોડીને કરવું ધણું, માટે કરવું હોય તે કરી લેવું.

જમાતમાં કરામત થાય છે, માટે સંપ મેળવવો.

શરત બાંધીને કોઇ કામ કરવું નહીં.

સદ્દો. જુગાર, અને સોરટી ન કરવાં.

રાગ, દ્વેષ અનર્થનું મૂળ; નિષ્કામતા સુખનું ફળ.

કુવાથી કુવો મળતો નથી, પણ મનુષ્યથી મનુષ્ય મળે છે માટે

બગાડવું નહીં.

થોતાતું કામ-ફરજ બીજાને સરોસે-મૂકે નહીં.

હુશીઆરી, ચાલાકી, ચતુરાઇ અને હિંમત રાખવી.

દેરીયામાં ખારવાના વિરોધી ન થવું.

જે માતા, પિતા સંતાનને જીતેન્દ્રિયપણું, વિદ્યા, અને વ્યવહાર શીખવે તેમને શ્રેષ્ઠ ગણવાં.

કાચ ફુટયો અને દીલ તુટ્યું ફરી સંધાતું નથી.

મિત્ર રાત્રુ થાય તો બહુ હાનીકારક છે.

શરાબી, અશીર્ણી, અને અતિ વ્યભિચારી તથા વૃદ્ધની યુવાન સ્ત્રી પવિત્ર નીકળે એ ધણું ભાગે અસંભવિત છે.

એવું ક્યું જાડ કે જેને વાયરો ન લાગે ? એવો ક્યો મનુષ્ય કે જેને કામનો કપાટો ન વાગ્યો હોય ?

સ્ત્રીમાં શૂરવીરતા ને કાયરતા, લજ્જાને નિર્લજ્જતા, એ ચારે વિરુદ્ધ ગુણ હોય છે, જેની પ્રસંગ પડેથી પરીક્ષા થઇ જશે.

સામાના મનની વાત જણાય નહિ.

જગતનો વ્યવહાર હાથીના અંદરના અને બહારના દાંત જેવો છે, માટે સમજાને ચાલવું.

મા-બહેન, સ્ત્રી અને પરસ્ત્રી જોવાની આંખ તો એકની એક જ શરમ ન રાખવી. કુ ? એવો આખા વિશ્વનો વ્યવહાર સમજવો.

કદરદાન (પરીક્ષક)ના મ્હોં આગળ હુમર દેખાડવો, પરંતુ ગપ્પાં ને મારવાં.

ગદ્દાએ ખાયા ખેત નહીં પાપ ઓર પુણ્ય-નિરૂપયોગી મનુષ્યને કાંઈ દેવું તે પણ એવુંજ છે.

આંખથી દુર, તે મનથી દુર; પણ પ્રેમી તો ચક્રમચુર.

મનની પ્રીતિ કરે તો ચક્રોર કિંવા પથ્થરની રીતે કરે; પણ દેવ કિંવા વેર કરે તો બાળકના જેવો કે પાણીના જેવો કરે.

સામાન્ય મિત્રની, મિત્રતા સાથેજ કામ રાખવું; તેના કર્મથી નહીં.

ખરી મજૂરી ચોખ્ખું કામ કરાવે છે.

જે કામ મિત્રસાવથી ન થાય, તે દ્વેષભાવથી ક્રમ થાય.

પાનપટ્ટીથી જેવું કામ બને છે, તેવું પૈસા કે હકુમતથી બનતું નથી. માટે માલ ઉપર જગાત રાખવી.

આમ પ્યારી નથી પણ કામ પ્યારું છે.

પોતાનું રૂપ અને બુદ્ધિ તથા પારકા ધનનો હેડો માલમ પડતો નથી.

દરદીની માગણી વિના ઔપધી આપવી નહીં.

દરદ જાણ્યા વિના ઔપધિ આપવી નહીં.

રોગ ધણો હોય તો પણ રોગીને શાન્તિ અને સંતોષ આપવાં અને ગરીબનું મરૂત ઓસડ કરવું, એ ચાર લક્ષણુ વૈદ્યમાં હોય છે.

દિનનો ભૂલ્યો સાંજે ઘેર આવે તો પણ ભૂલ્યો ન કહેવાય.

બાવળને આંખનાં પ્રજા લાગતાં નથી; બશેરના પાત્રમાં ચાર શેર સમાતું નથી, તેમજ અયોગ્ય યા કુવિશ્વાસ પ્રજિભૂત થતો નથી.

વિદ્યા અને ગુરૂ વરસાદ સમાન છે પણ પાત્ર સમાન પ્રજા આપે છે; જમ કે સર્પમાં વિષ, છીપમાં મોતી અને હિખર ભૂમિમાં કાંઈ થતું નથી.

પોતાનાથી ન્હાના અને પોતાનાથી મ્હોટાની કરવી.

વાંચ્યા વિના કાગળ ઉપર સહી ન કરવી.

જ્યાં સૂધી પંચ, મત, ઇષ્ટ, દેશ, કાળ અને મનની ખુશી ન મળે, ત્યાં સૂધી ખીજની સાથે રહેવાથી સુખ મળતું નથી.

ધન સંતાડી દાટ્યું હોય તો તેનો કાંઈ પણ સંકેત - ચોતાની પાસેજ રાખવો અને મરણ સમયે તે બતાવવો.

ધન પાસે ન હોય તો પણ ધન હોવાનો ભરમ બતાવી રાખ્યો તો વૃદ્ધાવસ્થામાં ખુત્તાદિ સારી રીતે સેવા કરશે.

સ્ત્રીના કામની હિમેશાં કદર-કાળજી રાખવી.

પત્નિની જવાબદારી પતિ ઉપરના ભારે રહે છે.

સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ (અર્થે સ્ત્રીપણું) વૃદ્ધાવસ્થામાં કે નિર્ધન દશામાં જણાય છે.

ધન, યૌવન અને સ્ત્રી એ વિજળી સમાન ક્ષણિક છે.

ચોતાના પાસેની વિદ્યા ન દષ્ટ શકે તો, ગ્રંથમાં લખીને મરવું.

એક સંકુને બોજન અને મરોપકર-ખાટી કરજ સખ ધિક્કાર.

જેવી કરણી તેવી ભરણી.

દરેક મનુષ્યના ગ્રંથમાં દુપણ હોય છે, તેટલા માટે તેમાંથી શુષ્ક ગ્રહણ કરવા અને દોષ લેજવા; જે માત્ર દુપણ ઉપરજ દષ્ટિ રાખ્યો તો દૂષિત યાશે.

સ્વાર્થ અથવા પરમાર્થ ગમે તે હોય, કિંતુ કામના વિના કાંઈ એટા થઈ શકતી નથી.

કારણ વિના કોઈ કાર્ય બનતું નથી, અને દેશ કાળ વિના કોઈ રહેતું નથી.

સો દિવસ ચોરના અને એક દિવસ શાદુકારનો.

સંકેતમાં સંતાપ રહે છે, માટે ખાવાપીવામાં અને શીખવામાં

જ્યાં સત્ય જોલવાથી દુષ્ટ લોક હાની કરવાને શક્ત હોય, સાંથી ખસી જવું.

પોતાનાં દુઃખ સુખ સમાન ખીજનાં પણ સમજવાં.

દેખાદેખી કરી ખીજના હુતર કે કસખપર ન ચાલવું.

ખીજથી ન વંચાય તેવું ન લખવું.

મોસમ વખતે અનાજ તથા એવી ખીજ વસ્તુ એક બે વરસની ખરીદ કરી રાખવી.

પંથ અને ચિંતા, શરવીરની શરતાને પણ તોડી નાંખે છે.

સપ્તરમાં રાત્રિએ મારગ ભૂલો તો માર્ગ મુકીને છોટે ખેસવું.

હતાવળે આંખા પાકતો નથી, એટલે સર્વ કાર્ય સમયપર થાય છે.

સર્વ મનુષ્ય પોતાનાથી ૧/૪ યુદ્ધિ જગત્માં જાણે છે, પણ ડાહ્યા પુરૂષો પોતામાં યુદ્ધિ છે એમ જાણતા નથી.

નવા લાગા (હક) નાખનાર સાથે પૂરી તકરાર લેવી.

સંસારનું સંપૂર્ણ કામ કોઈએ કર્યું નથી.

જાણેલથી અનુભવી શ્રેષ્ઠ છે.

માતા પિતા અને રાજા મારે તો ક્યાં જવું ?

ખીજના માલ ઉપર હાથ ન નાખવો.

દીવાસળીની પેટી, રૂ, વસ્ત્ર, દારૂ, ચોપડી વગેરે પાસે રાખવાં નહીં.

“અશક્તિમાન ભવેત્સાધુ” અર્થાત્ એદી આજીવુ ત્યાગી શા કામનો ?

આ ડોશી દુનિયા-છળી, કપટી, યુવાન સ્ત્રી જેવી છે, નિત્ય નવીન

પુરૂષની બગલમાં પેસે છે, પણ હજી સુધી કોઈની થઈ નથી.

‘વિનાશકાળે વિપરીત યુદ્ધિ’ની પરીક્ષા કરવી.

કદાચિત્ સત્ય વડે નિરપરાધીના તન, ધન અને મનને ઇજા થતી

હોય તો તે સોનાની કટારી પેટમાં માર્યા જેવું છે.

જે કુલે નહિ તે પ્રજે શું ?

જે ગાજે નહિ તે વરસે શું ?

પૂરે તે ચરે, બાંધ્યો ભૂખે મરે (અર્થાત આળસ્ય ન કરવું)

પોતાના મનને સુધારવું અને કળાઓમાં રાખવું એ મનુષ્યનું મોટું કામ છે.

(નિષ્કામ રહેવા અને સ્ફુર્ણ રોકવાનો અભ્યાસ રાખવાથી અને કોઈ ઉત્તમ કાર્યમાં મન લગાડી રાખવાથી તેમ થઈ શકે છે.)

નીતિ જાણવી અને કુદરત તથા પોતાના સ્વરૂપને જાણખવું, એ તત્વજ્ઞાન છે, કારણ કે તેથી કરીને ધર્મર જાણખાય છે.

ભૂખ, તરસ, કામ-ઉત્પતિ અને શરદી ગરમી થવી એ પણ એક રોગ છે અને તેની ઔષધી-સત્વગુણી ભોજન, શીતળ નિર્મળ જળ, નિરોગી રૂપવાંતી સ્ત્રી, અને ગરમ કે ઠંડાં વસ્ત્ર ક્રમથી છે; પરંતુ મુખ્ય આને રોગ નહીં સમજીને મનુષ્ય તેની વૃદ્ધિના ઉપાય લે છે.

ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પરીક્ષા વિના સાંભળેલી વાત સ્વીકારવી નહિં એટલે તેના ઉપર આધાર રાખવો નહિં.

મૂર્ખ અથવા અજ્ઞામાં વિદ્વતા કિંવા ગુણ જણાવવા એ મૂર્ખતા છે.

ગરીબ થઇને તાલેવરનું વર્તન-ખરોડી કરવા જાય તે બીખારી થઈ અંતે રખડે; પણ ગરીબ હોઈ વ્યાપારીની રીત રાખે તો તાલેવર થતાં વાર ન લાગે.

દેવ, (વિદ્વાન્) રાજા, વૃદ્ધ, બાળક, આતુર અને રોગી ઉપર ક્રોધ આવે તો પણ ન કરવો.

ગરીબને આજીવિકાનો, મધ્યમ લોકને મરણનો અને ઉત્તમને અપમાનનો ભય રહે છે, માટે અને તો એક ખીજનો ભય નિવૃત્ત કરવો.

કાંઈ બદલો મળવા અથવા કોઈના બદલામાં કાંઈ કર્યું હોય તે ઉપકાર કહેવાતો નથી, પણ વગર સ્વાર્થે ઉપકાર કરવો તેજ ઉપકાર છે.

જ્યાં શત્રુએ સતમાન કર્યું હોય અને જ્યાં પૂર્વે સતમાન થયું હોય અને પછી અપમાન થયું હોય, આ એ સ્થળ ત્યાગ કરવાં.

મિત્ર કદાપિ શત્રુ થઈ જાય તો-પ્રીતી તે વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી.

ઐતદ્વંજ નહીં પણ પોતાના બચાવમાં તત્પર રહેવું ગણ્યત ન રાખવી. કૃતઘ્ની મનુષ્યનો વિશ્વાસ ન રાખવો, કારણ કે તે કોઇ સમયે અવશ્ય અવળું કરશે; તેટલા માટે તેનાં કામ કરવાં, તો પણ કોઇ ભાગ પોતાના હાથ નીચે બાકી રાખવો.

શુદ્ધ વૈર કોઇની સાથે કરવું નહિ.

અધર્મના સમયમાં બળવાન મનુષ્ય બોલે તેજ ધર્મ કહેવાય છે.

અવગુણ ન જોતાં ગુણ ઉપર દૃષ્ટિ નાખવી અને કુસંપ ન કરાવતાં સંપ કરાવવો, તે મહા બુદ્ધિમાનનું કામ છે.

ઉપકારનો બદલો ઇચ્છવો, એ ઉત્તમ પુરુષનું કામ નથી, પણ પ્રત્યુપકાર કરવો એ તેનું કામ છે.

કઠોર-અપશબ્દ બોલનાર અધર્મી કહેવાય છે, ૨. તેમની સાથે તેવું બોલનાર મધ્યમ પુરુષ છે. અને ૩ કુષ્ટ-કઠોર વચનની સામે ઉત્તર ન દે તે ઉત્તમ ધીર પુરુષ કહેવાય છે.

જે કાર્યનું પરિણામ ઉલટું નિકળે એવું હોય, તેના ઉદ્ધોગમાં અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ન કરવું.

શક્તિ અનુસાર પુરુષાર્થ કરવામાં ખામી ન રાખે અને અનીતિ કરે નહીં, તો કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે.

કુળના રક્ષણ માટે એક જણનો ત્યાગ કરવો પડે તો કરવો, ગામની રક્ષાને સાર એક કુળનો ત્યાગ કરવો પડે તો કરવો, દેશના સંરક્ષણ અર્થે ગામ તજવું પડે તો તજવું, અને પોતાના શરીરના બચાવ માટે ભૂમિનું રાજ્ય ત્યજવું પડે તો ત્યજ દેવું. (એ છેલ્લું વાક્ય રાજ ધર્મમાં લાગુ નથી.)

જે પુરુષની સાથે રહેવાથી કોઇ પણ પ્રકારનો ભય (રાજ્ય, લોક, ધન, મન, ધન છત્યાદિ) પ્રાપ્ત થતો હોય તેવા પુરુષોનો ત્યાગ કરવો, તેમજ ભય આપનારો જેનો સ્વભાવ હોય, કામી, નિર્લજ્જ, શેઠ, ખામી, વ્યસની, મહાન્ કુટુંબી અને કુષ્ટ આદિક મહાન્ રોગી હોય,

પ્રેરે તે ચરે, બાંધ્યો ભૂખે મરે (અર્થાત આળસ્ય ન કરવું)
 પોતાના મનને સુધારવું અને કબજામાં રાખવું એ મનુષ્યનું મોટું
 કામ છે.

(નિષ્કામ રહેવા અને સ્ફુર્ણા રોકવાનો અભ્યાસ રાખવાથી અને
 કોઈ ઉત્તમ કાર્યમાં મન લગાડી રાખવાથી તેમ થઈ શકે છે.)

નીતિ જાણવી અને કુદરત તથા પોતાના સ્વરૂપને જાણખવું, એ
 તત્ત્વજ્ઞાન છે, કારણ કે તેથી કરીને ધર્મજ્ઞ જાણખાય છે.

ભૂખ, તરસ, કામ-ઉત્પત્તિ અને શરદી ગરમી થવી એ પણ એક
 રોગ છે અને તેની ઔષધી-સત્વગુણી ભોજન, શીતળ નિર્મળ જળ,
 નિરોગી રૂપવંતી સ્ત્રી, અને ગરમ કે ઠંડાં વસ્ત્ર કમથી છે; પરંતુ મુખ્ય
 આને રોગ નહીં સમજીને મનુષ્ય તેની વૃદ્ધિના ઉપાય લે છે.

ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને પ્રીક્ષા વિના સાંભળેલી વાત સ્વીકારવી નહિં
 એટલે તેના ઉપર આધાર રાખવો નહિં.

મૂર્ખ અથવા અજ્ઞાનમાં વિદ્વતા કિંવા ગુણ જણાવવા એ મૂર્ખતા છે.

ગરીબ થઇને તાલેવરનું વર્તન-અરોરી કરવા બંધ તે ભીખારી
 થઈ અંતે રખડે; પણ ગરીબ હોઈ વ્યાપારીની રીત રાખે તો તાલેવર
 થતાં વાર ન લાગે.

દેવ, (વિદ્વાન) રાજા, વૃદ્ધ, બાળક, આતુર અને રોગી ઉપર ક્રોધ
 આવે તો પણ ન કરવો.

ગરીબને આજીવિકાનો, મધ્યમ લોકને મરણનો અને ઉત્તમને અપમા-
 નનો ભય રહે છે, માટે બંને તો એક બીજાનો ભય નિવૃત્ત કરવો.

કાંઈ બદલો મળવા અથવા કોઈના બદલામાં કાંઈ કર્યું હોય તે
 ઉપકાર કહેવાતો નથી, પણ વગર સ્વાર્થે ઉપકાર કરવો તેજ ઉપકાર છે.

જ્યાં શત્રુએ સન્માન કર્યું હોય અને જ્યાં પૂર્વે સન્માન થયું
 હોય અને પછી અપમાન થયું હોય, આ બે સ્થળ લાગ કરવાં.

મિત્ર કદાપિ શત્રુ થઈ બંધ તો પ્રીતિ તો વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી.

એટલુંજ નહીં પણ પોતાના બચાવમાં તત્પર રહેવું ગણલત ન રાખવી.
કૃતઘ્ની મનુષ્યનો વિશ્વાસ ન રાખવો, કારણ કે તે કોઈ સમયે
અવશ્ય અવળું કરશે; તેટલા માટે તેનાં કામ કરવાં, તો પણ કોઈ ભાગ
પોતાના હાથ નીચે બાકી રાખવો.

શુદ્ધ વૈર કોઈની સાથે કરવું નહિ.

અધર્મના સમયમાં બળવાન મનુષ્ય બોલે તેજ ધર્મ કહેવાય છે.

અવગુણ ન જોતાં ગુણ ઉપર દૃષ્ટિ નાખવી અને કુસંપ ન કરા-
વતાં સંપ કરાવવો, તે મહા યુદ્ધિમાનનું કામ છે.

ઉપકારનો બદલો ઇચ્છવો, એ ઉત્તમ પુરૂષનું કામ નથી, પણ
પ્રાયુપકાર કરવો એ તેનું કામ છે.

કઠોર-અપશબ્દ બોલનાર અધર્મી કહેવાય છે, ૨. તેમની સાથે
તેવું બોલનાર મધ્યમ પુરૂષ છે. અને ઠ દુષ્ટ-કઠોર વચનની સામે
ઉત્તર ન દે તે ઉત્તમ ધીર પુરૂષ કહેવાય છે.

જે કાર્યનું પરિણામ ઉલટું નિકળે એવું હોય, તેના ઉદ્દોગમાં
અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ન કરવું.

શક્તિ અનુસાર પુરૂષાર્થ કરવામાં બાધી ન રાખે અને અનીતિ
કરે નહીં, તો કાર્ય સિદ્ધિ થાય છે.

કુળના રક્ષણ માટે એક જણનો ત્યાગ કરવો પડે તો કરવો,
ગામની રક્ષાને સાર એક કુળનો ત્યાગ કરવો પડે તો કરવો, દેશના
સંરક્ષણ અર્થે ગામ તજવું પડે તો તજવું, અને પોતાના શરીરના
બચાવ માટે ભૂમિનું રાજ્ય ત્યજવું પડે તો ત્યજી દેવું. (એ છેલ્લું વાક્ય
રાજ ધર્મમાં લાગુ નથી.)

જે પુરૂષની સાથે રહેવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય (રાજ્ય, ભોજ,
તન, મન, ધન ઇત્યાદિ) પ્રાપ્ત થતો હોય તેવા પુરૂષોનો ત્યાગ કરવો,
તેમજ ભય આપવાનો જોનો સ્વભાવ હોય, કામી, નિર્લજ, શઠ,
પાપી, વ્યસતી, મહાન્ દુર્ગુણી અને કુષ્ટ આદિક મહાન્ રોગી હોય,

નીચનો જે મિત્ર હોય, અબજો તિરસ્કાર થતાં જે વૈર રાખતો હોય, તેવાઓનો સંગ ન કરવો.

ઉત્તમ સમાજ (સભા)ને વધારતાં રહેવું; પરસ્પર સંપ કરવો, દિવસમાં એકાદવાર તો અવશ્ય મળવું, ક્લેશ ન કરવો, પરસ્પર જે વિષયમાં વિરુદ્ધ પક્ષ હોય તે મૂકી દેવો, હળીમળીને પ્રેમબદ્ધ થઈ રહેવું, સખળ પક્ષને પુષ્ટ કરવો-એવાં કામ કદી ન છોડવાં કિંતુ અને ત્યાં સુધી વધારે કરવાં.

મનમોહ, અભિમાની, દંભી, મૂર્ખ અને દુષ્ટને ઉપદેશ વાક્ય કહેવાં એ, સમુદ્રમાં નાંખેલી વસ્તુ તથા અગ્નિ વિના હોમલા દ્રવ્યના સમાન છે. એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા ગેરલાભ થાય છે.

મર્યાદા ઉલ્લંઘન ન કરે અને ધર્મની અપેક્ષા રાખે, એવો પુરુષ કુલીનની શ્રેણીમાં છે.

આ સાત કારણોથી પોતાના ગુપ્ત ભેદ ઉઘાડા થાય છે. ૧ મદિરા પીવાથી, ૨ ખીજાની સન્મુખ નિંદા કરવાથી; ૩ અજ્ઞાનથી; ૪ વક્ર નેત્ર કરવાથી; ૫ દુષ્ટ અને અધમનો વિશ્વાસ કરવાથી; ૬ મૂર્ખ મિત્ર અને સ્ત્રીને ગુપ્ત વાત કહેવાથી, ૭ મૂર્ખ દૂતના વિશ્વાસથી.

આ સાત વાતો સમૃદ્ધિ વધારવાનું મૂળ છે. ૧ ઉદય કરવો, ૨ નિયમથી ચાલવું, ૩ અતુરાઈ રાખવી, ૪ સાવધાન રહેવું, ૫ ધૈર્યતા ન છોડવી, ૬ સ્મરણ શક્તિ વધારવી, ૭ હુન્નર શીખવા અને વિચાર શક્તિ વધારવાનો અભ્યાસ રાખવો.

કયા મનુષ્ય વિશ્વાસ પાત્ર નથી :- સ્ત્રી, છુત, આળસુ, કાયર, કૂર, અભિમાની, અપરાધી-કેદી, દુષ્ટ, કૃતઘ્ની અને નાસ્તિક.

કયા પુરુષાર્થો પ્રશસાને પાત્ર છે. સામ પ્રયત્ન, યજ્ઞ, સદાચારી, વિદ્વાન, સંન્યાસી, દાન દેવું પણ લેવું નહિ તે, ધ્યાન યોગ્ય પુરુષ, નિષ્કંટક રાજ્ય, પ્રજા રક્ષા, અને એકાન્ત નિવાસ-એટલા પ્રશંસા યોગ્ય છે.

અભય કર્મ કરવાથી નિર્ભયતા રહે છે, અને ભયવાળાં કર્મ કરવાથી ભય રહે છે.

બ્યારે કોઇ કાર્યમાં મુઝવણી-મુશ્કેલી આવે ત્યારે પોતાના સાચા સ્નેહી સંબંધીને સલાહ પુછવી.

માત્ર સર્વદા ક્ષમા કરવાથી નીચે પ્રમાણે નહારાં ફળ થાય છે:—
સેવક તથા શત્રુ સદા પરાભવ કરે છે.

ભૂત પ્રાણી કોઇ નમતા નથી.

સેવક સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે, ગણુકારતો નથી અને દીલમાં સ્વામી ભાવ રાખતો નથી.

ચાકર સ્વાર્થ વશ્ય થઇ દ્રવ્ય, વાહન અને વસ્ત્રાદિ માગે છે.

નોકરો સાચવવા આપેલામાંથી ખાઇ જાય છે.

આજ્ઞા કર્યા છતાં પણ ઉલ્લંઘન કરે છે અને અવગણ કરે છે.

ચાકર, સ્ત્રી, પુત્ર અને મજૂર વગેરે અધઠિત-કટુ વચન સામાં

બોલે છે.

સ્ત્રી પોતાની ઇચ્છાનુસાર સ્વચ્છન્દતાથી વર્તે છે.

દુષ્ટ અને હાકુ પ્રજાની હાની કરે છે અને અનીતિ ફેલાય છે.

સૌથી દયાયાં રહેવું પડે છે. ઇત્યાદિ. માટે માત્ર અયોગ્ય ક્ષમા

કરવી નહીં.

નીચેની આખતમાં ક્ષમા કરવી યોગ્ય છે:—

પોતાના ઉપકારીથી પોતાનો અપરાધ થયો હોય તે ઉપર.

અણુદ્વયી અજ્ઞાન અવસ્થામાં અપરાધ બન્યો હોય તે ઉપર.

લોક લજ્જામાં ક્ષમા યોગ્ય કાર્ય હોય તેમાં ક્ષમા કરવી.

પુરુષાર્થ અને ઉદ્યમ કર્યા છતાં પણ ફળ પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી; કારણ કે ખેડેલા ક્ષેત્રમાં વરસાદ વરસાવવો, એ પોતાનું કામ નથી.

ગરીબનો બેલી પરમેશ્વર છે.

ચિંતા ચિતાથી પણ અધિક દાહક છે.

દેશકાળ અને મનુષ્યને જોઈ ઉઠાપણ શીખ, કારણ કે ઝાલા ખનવાની સામગ્રી કુદરતે આપી છે.

જો માગનારનો તકાદો ન કરવો હોય તો પૈશા ઉઠાવવા નહીં,

જો વૈધને બોલાવવો ન હોય તો તન્દુરસ્તી રાખવી.

પસીનો પાંડો રોટલા રજે, ખાતી વેળા મીઠાસ મજે.

હાથ અટકાવી રાખતાં મોઢું ચાલે કેમ; ઉદમને અટકાવતાં ભાખરી મજે કેમ ?

ગાય હારીને બિલાડી છતી આવ્યો-કોરટ લડીને બહુ લાલ લાવ્યો.

અવસર ચુક મેહુલા અવસર ગયો પાછો આવતો નથી.

ખાનારનું મ્હોં અને નહાનારના વાળ છાના રહેતા નથી.

પાપનો ઘરો ભરાય ત્યારે કુટે છે.

ત્યારે હિસાબ થાય નક્કી, ત્યારે બાકી જાણો પક્ષી.

ગરીબી પાછળ તવંગરી આવે તો સારી, પણ તવંગરી પછી ગરીબી આવે તો નરસી.

મૂળ રહેતો ધાસ પછી ઉગે, તેમ-આદત રહી જાય તો આપ્ત પાછી પડે.

પડતી દશા ખુશામતીયા જાય, ઝાડ પડે છાયા હઠી જાય.

ખાલી ખોખાં અવાજ ખડખડે, ખાલી મગજમાં કલ્પના રખડે.

પગ જોઈ પાથરણું તાલુવું-પછેડી પ્રમાણે સોડ તાલુવી.

નાની ચુક મોટા ખીંગાડ કરે, અને નાનું કાણું મોટું વહાણ હુખાવે.

ફાલુભરતી ભૂલ આજો ભવ જોગે કરે છે-જેમ કે, મોત, તારી જીંદગી કસવાની કસોટી છે; તેમજ તડકા અને છાંયો તથા ચડતી અને પડતી દશાપરથી સમજવાનું છે.

નરસી ચીજ ખાતર સારી ચીજનો ભોગ ક્યારેજ ન દેવો.

ખીજનું સુખ જોઈને સુખી થનાર સદા સુખથી મુજે છે.

દ્રવ્યનો ઉપયોગ ડહાપણથી કરજો.

મન કહે તે નિઃશંક ચઢતે કરવું; અને મન કહે તે ન કરવું
જંગ. આમ કરીને આ બંને વાતોથી સુખ મળશે.

જેટલું તારું ગળું (શક્તિ) છે તેટલું કુદરતે તુંને આપ્યું છે.
હવે તું વધુ માગે છે, તો ભોગવવાની તાકાદ તારામાં ક્યાં છે. તેટલા
માટે કુદરત તુંને આપતી નથી; માટે સંતોષ રાખ અને ઇન્દ્રિય, મન
અને પેટ તરફ જો; માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ.

સ્ત્રીની મોહોબતમાં સાંભાળીને પડજો નહી તો રખડો.

મોજ, શોખ અને મજામાં અનુરાગી બહુ થશોમાં.

દુર્ગુણ દૂર કરવા અને સદ્ગુણ શીખવા.

પુરુષાર્થ સૌથી મોટી વસ્તુ છે, માટે શક્તિ પ્રમાણે જરૂર કરવોજ.

ચોતાની અને બીજાની યથાશક્તિ ઉન્નતિ કરવી.

સુખ ન મળે તો પણ દુઃખની સાથે વૈર ન કરવું, એ બુદ્ધિમાનનું
કામ છે.

બેની લડાઇમાં, વચમાંથી ત્રીજાને લાલ થાય છે, માટે તેમ ન કરવું.

લડાઇ અને દ્વેષમાં લાડુ મળે, એવી આશા ન રાખવી.

દરેક વાતની હમેશાં તપાસ કરવાની ટેવ રાખવી.

જે ઘર વિદ્યાકળાથી ભરપૂર, ત્યાં સલામતી (અભ્યુદય)નું તુર ને
દુઃખ રહે દૂર.

પડયા ઉપર પાડુ અને માર્યાને મારવું, એ કામ મૂર્ખ કરે છે.

હંયા ઝાડને ઝપાટો બસતી, અને હંયા હુદાને અપાર ધાસ્તી.

અતિ ડાહ્યો તેજ મૂર્ખ.

સોભે ડાહ્યાને પણ મૂર્ખ બનાવ્યા છે.

ત્રિવાવેદ આગળ ચાર વેદ પાણી ભરે છે—અર્ચાત્ર કે ત્રિયાની પાસમાં
પડિતો પણ પ્રસાય છે.

ઉપકારના શબ્દથી ઉપકાર મટે પણ રોકડ નાણાં વિના કરજ ન શીટે,
૪૪

અન્ને યાજ્ઞની વાત સાંભળશે તો સત્ય અજવાળામાં આવશે.
દુષ્ટિયાં સુખની ખુબી જાણે છે, પણ સુખિયાં દુઃખની કરામત
જાણતા નથી.

અગ્નિની વૈદ્ય, કંધ, ખૂની કરતાં સારો નથી.

કારણ વિના કાર્ય કરવું, એ વરસાદમાં આતશબાજી જેવું છે.

અગ્નિથી સોનું રહે નિહર, પાણીથી પીંગળે ન પથ્થર.

• મેલાને ધોખી મારે છે થડથડ, સ્વચ્છ અને સાફ ને ખ્યારથી
સંભાળીને રાખે છે ધર ધર, માટે સત્ વ્યવહાર કરવો.

જે માતખર થવા જાય છે, તેને અથડાય બહુ સંકટ.

સરોવર ભરાય, પણ માણસની મરજી ન ભરાય.

ક્રોધનું બળતું જો જલદી ન છુટાય તો, સહેજવારમાં મોટો ભડકો
થઈ ખરાબી થાય છે.

ક્રોધ કર્યા પછી અને ધ્રુણું ખાધા પછી, સહુ પસ્તાય છે, પણ
સ્નાન અને ઉપકાર કર્યા પછી સહુ પ્રસન્ન થાય છે.

વિદ્યાનું રાખે જે અભિમાન, તેને જાણવો અતિ અગ્નિ.

જેનો સર્વ કરે ધિક્કાર, તે નક્કી હશે બદ્ધકાર.

જે ખીજની જન લે, તે સલામત કદી ન રહે.

જાત માથે ભાત-પોત પોતાની જાત ઉપર સહ જાય છે.

નુકશાન કરવામાં છે તારી હલકાઈ, અને નુકશાન ખમવામાં છે
તારી મ્હોટાઈ.

નાચનારને આંગણું વાંકું.

બહાદુર તરનાર પણ કુખી જાય; ચાલાક અધાર પણ પડી જાય,
ભણે ભણનાર પણ ભૂલી જાય; કઠણ કમાડ પણ ઝૂંટી જાય; પણ મૂઠનું
ચિત્ત ન ખૂલી જાય.

નવો વાધો કિમતી જાણો, જૂનું માણસ સમજી માનો.

વાળેલો જે વળે, તે સહી સલામતી તળે.

જે જડ થઇ સામો થાય, તે પણ જડથી ઉખડી જાય.

જેની મરજી ન હોય, તેને મુકી લાગે સોય.

એક સારા કામ ખાતર હજાર નરતાં કામ લૂલી જવાં જોઇએ.
સાથી પહેલાં ખાવું અને પછી ખીજી વાત.

પહેલી જીતી પછી વાત, મૂર્ખ દુષ્ટ પડે જળ હાથ.

ઉંડા જળની માછલી અને ગગનનું પક્ષિ પકડાય, પણ એક કદમ
દૂરના સામા માણસનું મન પકડી અને પિછાણી શકાય નહીં.

ખીજની સાથે લંડવાનું મૂકી પોતાની સાથે જે લહે-સુખ સલાહ
અને શાંતિ છેવટ તેને જડે.

ખુદી ઉમ્મર સૂકાં ફુલ, તાજાં હોય નહિ બિલકુલ.

જે સાબરનો કરે શિકાર, સસલાની છે શું દરકાર.

ધસ્યા વિના ઝવેર ચળક ધરે નહિ, આયડ્યા વિના અજમાયેશ
મળે નહિ.

બેદરકાર રહેવાથી બદ્ધાનતાની જાળમાં પ્રસારો.

ભયું પેટ ભૂખ્યાની કદર શું જાણે ?

મીઠા વેણું મધુર ખરાં, અંતર રાખે વિખ;

કડવાં વેણું કઠણ ખરાં, દે છે સંત્ શીખ.

તરશ લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવો અને વગર ખોલાવે ખોલવું તે
શા કામનું.

હાથમાંથી તક જેણે ખોઇ, તે પાછી આપી શકે નહિ કોઇ.

રેતીનું કણું તો પ્રકટ આંખનેજ; પણ અદેખાઇ આંખ અને
મન બન્નેને દુઃખ આપે છે.

જે કરવાને ન જાણે, તે કરવાને ક્રમ લાગે ?

જે જલદી નીકળી જવાને ઇચ્છે છે, તે હજમ થવામાં દેર લાગે છે.

દરદ મટે હોણી (થનાર) ન હટે.

કુદરતની તરફથી માણસ માત્ર સરખાં છે, પણ કૃત્રિમતાથી
અનંતર પડે છે.

હુંદગી દૂંધી અને જંજળ લાંબી છે, માટે ગભરાવું નહિ.

સંસારમાં સહ પાંચ દિવસનાં મુસાફર છે અને બે દિવસમાં એક જન્મવાનો એક મરવાનો છે.

પિતા, પુત્ર, ભાઈ, પત્ની અને પતિ વગેરેએ પોત પોતાની ફરજ સમજી લઇને તે બળવવી.

સારાસાર ત્રણ બાબતો.

૬૬૯ ધ્રુવર મેળવવાના ત્રણ રસ્તા કયા ?—પુરાં કામોથી વેગલાઇ, સાચી ભક્તિ અને સત્યતા.

૭૦૦ નાખુશી પેદા કરનારા ત્રણ કયા છે ?—નશિય ઉપર રાજ થવું, એકઠું કરી રાખવાની કોશીષ કરવી, અને ધ્રુવરની ભક્તિ નહીં કરવી.

૭૦૧ ત્રણ મોટી બલાઓ કઈ ગણાય છે ? હુંડી સ્ત્રી, હુંડાં ખરોશી, અને હુંડાં છોકરાં.

૭૦૨ ખુશી પેદા કરનારાં ત્રણ કયા ગણાય ?—સંતોષ, ઉદ્યોગ, અને સત્યતા.

૭૦૩ પરદેશમાં મુખી થવાનાં ત્રણ લક્ષણ કયાં ?—સદાચરણ, સચ્ચાઈ ને નમ્રતા.

૭૦૪ કયાં ત્રણ ન કયાં સારાં પણ કયાં નહીં ?—વ્યાકરણ વિનાનું ભણવું, ભાંગેલી હોડીવડે તરવું, અને રોગ વિના ઔષધ લેવું.

૭૦૫ મોટાઈ આપનારાં ત્રણ કયાં ?—ગરિબોનાં દુઃખો દાઢ્યા શિવાય નામ પ્રસિદ્ધ થવું નથી, સ્વભાવને શાંત રાખ્યા શિવાય કામ સિદ્ધ થવું નથી, અને દાન કર્યા શિવાય માન મળવું નથી.

૭૦૬ કયા ત્રણ હુંશીયાર નહીં બનવા ?—પોતાની સ્ત્રી સાથે લડતાં શવે નહી, કામનો પ્રારંભ કર્યા છતાં પાર પાડી શકે નહીં, અને વાતણી કરે પણ કાપણી કરે નહીં.

૭૦૭ મુખપણાનાં ત્રણ લક્ષણ કયાં ?—જે અયોગ્ય કર્મમાં પ્રિતિ રાખે તે

છતી આંખે પણ આંધળો, જે હિતનાં વચનો સાંભળે નહીં તે
છતાં કાને બેઝેરા છે, જે વખત વિચારીને બોલતો નથી તે વાચા
છતાં મુગો છે.

૭૦૮ કંઈ ત્રણ વસ્તુની પરિક્ષા ત્રણથીજ થાય છે?—અગ્નિથી સોનાની,
સોનાથી સ્ત્રીની અને સ્ત્રીથી પુરુષની.

૭૦૯ મદ ઉત્પન્ન કરનાર ત્રણ વસ્તુ કંઈ?—ધન, અમલ, અને વિદ્યા.

૭૧૦ વૃદ્ધિ પામનારા ત્રણ ક્યાં?—અનુભવથી હડાપણ, કસરતથી બળ,
અને વિવેકથી માન મળે છે.

૭૧૧ દ્રવ્યનો નાશ કરનારાં ત્રણ ક્યાં?—આળસ, કુમુદ્ધિ, અને કુચ્છંદ.

૭૧૨ પ્યાર ઉપજાવનારાં ત્રણ ક્યાં?—હિંમત, નમ્રતા, અને સ્નેહ.

૭૧૩ મુવર્ણસમ પૃથ્વિના કુલ કળ લેનારા ત્રણ ક્યાં?—શૂરો, વિદ્વાન,
અને સેવા કરી સ્વામીને પ્રસન્ન કરનાર સ્ત્રી.

૭૧૪ ધિક્કારવા યોગ્ય ત્રણ ક્યાં?—કુરતા, કૃતદનતા અને મગરૂરી.

૭૧૫ કંઈ ત્રણ વસ્તુને કમળમાં રાખવાથી મુખી થાય?—સ્વભાવ, શક્તિ,
અને આશચલગત.

૭૧૬ જીરસો ચડાવનારાં ત્રણ ક્યાં?—હિંમત, વાણુ અને વચન બાણુ.

૭૧૭ મુખમાં વૃદ્ધિ કરનારાં ત્રણ ક્યાં?—સદ્ગુણી સ્ત્રી, મુમિત્ર, અને
સારી વિદ્યા.

૭૧૮ મિત્રતા કરવાને નાલાયક ત્રણ ક્યાં?—કુટો, કપટી અને કુલદાણુવાળો.

૭૧૯ શોભા વધારનારાં ત્રણ ક્યાં?—ખુશસુરતી, સાલસપણું અને સ્વતંત્રતા.

૭૨૦ સંઘટ્ટ કરવા લાયક ત્રણ ક્યાં?—મુમિત્રો, સતોષ અને આરોગ્યતા.

૭૨૧ તળવા લાયક ત્રણ ક્યાં?—મિથ્યા ભાષણ, આળસ, અને મરકરી.

૭૨૨ નિર્ધન ત્રણ કોણ?—સ્ત્રી, શેવક અને કંજીસ.

૭૨૩ અનર્થ કરાવનારા ત્રણ કોણ?—કામ, ક્રોધ અને લોભ.

૭૨૪ ક્યાં ત્રણથી કદી અંતરપટ રાખવો નહીં?—સદ્ગુણી સ્ત્રી, વિશ્વાસ
નોકર, અને પ્રમાણીક મિત્ર.

- ૭૨૫ ત્રણ પ્રકારના ધર્મ કયા?—દયા, દાન, અને દિનતા. એજ ધર્મ.
- ૭૨૬ કયા ત્રણ સાથે કદી એકાંત કરવી નહીં?—મુર્ખ, આળસુ, અને ખુશામતીઓ.
- ૭૨૭ કંઈ ત્રણ વસ્તુ સંતાપ કરવાથી જાય છે?—રૂપ, બળ, અને સ્ત્રી.
- ૭૨૮ કયા ત્રણ રાગોએ અવસ્ય તજવાં?—ક્રોધ, લોભ, અને અન્યાય.
- ૭૨૯ કયા ત્રણથી તત્કાળ નાશ થાય છે?—જરતો ખોરાક ખાવાથી રાગનો કૂસંપથી લક્ષ્મીનો, અને લડાઈથી જનમાલનો.
- ૭૩૦ તજવા લાયક ત્રણ કયા?—પરધન, પરનિંદા, અને પરસ્ત્રી.
- ૭૩૧ કયા ત્રણ જાણને સુખ હોતું નથી?—જેનું જેતર નદીને કાંઠે, જેની સ્ત્રી પારકે હાથે, અને જેને ઝાંઝુ કરજ માથે.
- ૭૩૨ કયા ત્રણથી સત્ય મનુષ્ય કહેવાય?—અતિ સુખ પ્રાપ્ત થયે બેહેંકી જતો નથી, ખીજને દુઃખ થતું જોઈ રાજી થાતો નથી અને આપ્યા પછી સંતાપ કરતો નથી.
- ૭૩૩ સંગ્રહ કરવા લાયક ત્રણ કયાં?—સારાં પૂસ્તકો, સારા ગુણો, અને સત્ય પુરૂષોની સંગત.
- ૭૩૪ કયા ત્રણ પાસે રહેવાથી વસ્ય થાય છે?—રાજ, સ્ત્રી, અને જનનંદ.
- ૭૩૫ કયાં ત્રણથી નાશ થાય છે?—આશાથી ધૈર્યનો નાશ, ક્રોધથી લક્ષ્મીનો નાશ, અને કપલુતાથી કીર્તિનો નાશ થાય છે.
- ૭૩૬ કયા ત્રણ જીવંતે જતાં મુત્ર ગણાય? આળસુ, કંજુસ અને મુર્ખ.
- ૭૩૭ ઉતાવળે કરી લેવા લાયક ત્રણ કયાં?—શટેલાને સાંધવું, રહેલાને મનાવવું, અને ધર્મ કરવું.
- ૭૩૮ વશ રાખનારાં ત્રણ કયાં?—મન, સ્ત્રી, અને વ્યાકુળતા.
- ૭૩૯ ઘણી વગર નાશ પામનાર ત્રણ કયાં?—સ્ત્રી, દોર, અને મીલકત.
- ૭૪૦ ખીજનું ખુર કરી પોતાનું જ ભાગું કરનારા ત્રણ કયા?—કંજુસ, કપટી, અને કુલસણા.
- ૭૪૧ લેરોસો નહીં રાખવા લાયક ત્રણ કયાં?—રાજ, જુદો, અને મુખ્યો.

- ૭૪૨ ક્યા ત્રણ પાસે જુહું જોડનાર પોતાનો સ્વાર્થ જોઈ જેસવા વાર લગાડતો નથી ?—રાંજ, ગુરૂ, અને વૈદ્ય.
- ૭૪૩ તરત પ્રસિદ્ધ થનારાં ત્રણ ક્યાં ?—સખાવત, સીને કહેલી ગુપ્ત વાત, અને જ્ઞાન કર્મ (વિભીચાર)
- ૭૪૪ થોડાં હોય તો પણ ઘણા વર્તાવનારાં ત્રણ ક્યાં ?—જ્ઞાન કર્મ, કરજ, અને જુદાઈ.
- ૭૪૫ કંઈ ત્રણ વસ્તુઓ અમરત સમાન લાગે ?—સગાં સ્નેહિતો મેળાપ, શીયાળાનો તાપ, અને રાત્રિઓનું માન.
- ૭૪૬ અપમાન નહીં સહન કરનારાં ત્રણ કોણ ?—સિંહ, સાતપુરૂષ, અને હાથી. જો એકાદવાર તેઓનું અપમાન થયું તો તે ઠેકણે પાછા આવતાં નથી.
- ૭૪૭ ધિક્કાર્યા છતાં પોતાનું ઠેકણું નહીં છોડનારાં ત્રણ કોણ ?—શ્વાન, કાગડો અને નિર્લજ મનુષ્ય.
- ૭૪૮ હું ત્રણ ક્યાં ?—પશુમાં શિયાળ, પક્ષિમાં કાગડો અને મનુષ્યમાં હનન.
- ૭૪૯ કંટાળેલાને આનંદ આપનારાં ત્રણ ક્યાં ?—સ્ત્રી, બાળક, અને સાધુ.
- ૭૫૦ ઘરમાં ભરાઈ રહેનારાં ત્રણ ક્યાં ? આળસ, ખીકણ, અને સોબી.
- ૭૫૧ ક્યાં ત્રણે વારંવાર બોલાવવાં નહીં ?—કામમાં પડેલા પારધી, એકાંતમાં બેઠેલા પંડિત અને મુર્ખ.
- ૭૫૨ ક્યાં ત્રણે સુતાં જગાડવાં નહીં ?—રાંજ, મધમાંખ, અને પારકું કુતરું.
- ૭૫૩ મિત્રાઈનાં મૂળીયાં ત્રણ ક્યાં ? મળતો સ્વભાવ, સંપ, અને સત્કાર.
- ૭૫૪ મિત્રાઈ છોડાવનારાં ત્રણ કોણ ?—માંદોમાંદે લેણુ દેણુ, કોઈ ભરેલી વાણી, અને વિશ્વાસઘાત.
- ૭૫૫ અલ્પ સુખ આપનારાં ત્રણ કોણ ?—વાદળાંની છાંયા, દુષ્ટની મિત્રાઈ અને સ્ત્રીનું યૌવન.

૭૫૬ ધનની ત્રણ ગતિ કય?—દાન, ભોગ, અને નાસ. તેમાં પ્રથમની ન થઈ તો ત્રીજી અવશ્ય થવાનીજ.

૭૫૭ જ્યાં જ્યાં ત્યાં પોતાનો દેશ કરી બેશનાર ત્રણ કોણ?—વિદ્વાન, પ્રાકૃતી અને અકલ્યાન.

૭૫૮ વિચારના ત્રણ પ્રકાર કયા?—પોતાનો કરેલો, બીજાનો લીધેલો, સામાને પોતાનો વિચાર આપેલો તે.

૭૫૯ પોતાનાજ આધારપર જીવનાર ત્રણ કોણ?—સિંહ, સત્ય પુરુષ, અને શુરો.

૭૬૦ પારકા આશ્રયપર જીવનાર ત્રણ કોણ?—સ્ત્રી, બાળક, અને બચ્છા.

૭૬૧ કઈ ત્રણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી બહુ ખરાબ થાય છે?—મંદાગ્નિ-વાળાને ભારે ભોજન, નિચને ભારે હોદ્દો અને દુર્બુદ્ધિવાળાને ભારે રાજ.

૭૬૨ રાજ્ય રૂપિ વૃદ્ધનાં ત્રણ પૂળ કયાં?—યશ પુણ્ય અને સુખ.

૭૬૩ કયાં ત્રણ કોણથી મળે?—જ્ઞાન વૃદ્ધોના ઉપદેશથી મળે છે, પ્રતિષ્ઠા રાજાની સેવાથી મળે, અને યશ દાનથી મળે.

૭૬૪ કય ત્રણ વસ્તુ તુરત નાશ પામે છે?—કૂલટા સ્ત્રી, કુમિત્ર, અને કપટી.

૭૬૫ કય ત્રણ વસ્તુ બહુ જરૂરની છે?—જ્ઞાનોદય, વેપારોદય અને દેશોદય કરવામાં સંપત્તિ.

૭૬૬ કયાં ત્રણ મોટાછ મેળવી આપનારાં છે?—હિંમોગ, સખાવત અને ધન્વરની ભક્તિ.

૭૬૭ કયા ત્રણ પ્રકારે સખાવત થાય?—મન, વચન, અને ધનથી.

૭૬૮ વિવેકના ત્રણ સ્થાન કયા?—સત્યતા, નમ્રતા, અને મધુરવાણી.

૭૬૯ કયા ત્રણ વાતથી જાણ્ય છે?—જેની દોલત જાણ્ય તેનું ધણું જાણ્ય, જેનો સન્મિત્ર જાણ્ય તેનું પણ વધારે જાણ્ય અને જેની હિંમત જાણ્ય તેનું તો સધળું જાણ્ય.

૭૭૦ કયા ત્રણ મીંદગી લાવનારા છે ?—આળસ, અનિયમિત ખોરાક, અને અસ્વચ્છતાં.

૭૭૧ અસ્થિર રહેનારાં ત્રણ કયાં ?—દુર્ગુણ, સદ્ગુણ અને વખત.

૭૭૨ કયા ત્રણ પ્રકારમાં મનુષ્યની હુશિયારી વધ્યાણે ?—ધર્મમાં વાકેફગાર, દુઃખમાં ધિરજ, અને ગુજરાન કરવામાં યુક્તિયો લાપરવા.

૭૭૩ આળસથી કઇ ત્રણ વસ્તુ નીચ ?—વિદ્યા, હુન્નર, અને અક્કલ.

૭૭૪ કઇ ત્રણ વસ્તુ પ્રજાદાયક છે ?—દેવતાનું વચન, વિદ્યા, અને ધર્મ.

૭૭૫ ત્રણ કોઈ કયાં ?—સ્વર્ગ, નર્ક અને પાતાળ.

૭૭૬ પ્રથા વિના પ્રજાદાયક નહીં એવાં ત્રણ કયાં ?—ધંડી, ધાણી, અને હાથરીણી.

૭૭૭ કઇ ત્રણ વસ્તુ શાજી માનવી નહીં ? ખોરમાઇનું હેત, ગુણકાની લાજ, અને વ્યસનીની પ્રિતિ.

૭૭૮ ત્રણ શોભે નહીં કયાં ?—વિદ્યા વિનાનો આદાલ, સૈન્ય વિનાનો રાજા, અને ધન વિનાનો વણિક એ શોભે નહીં.

૭૭૯ કયા ત્રણનો ત્યાગ કરાય છે ?—દ્રવ્યહિલુ, ગુણકાનો ત્યાગ કરે છે, અપાળક રાજાનો પ્રજા ત્યાગ કરે છે, અને પ્રજા વિનાના ઝાડનો પક્ષીયો ત્યાગ કરે છે.

૭૮૦ ત્રણ ખારીલાં કયાં ?—પંડ્યો, પાંડો ને કુતરો.

૭૮૧ કયાં ત્રણ સંપીલા ગણાય ?—નાગર, કાગર, અને કુકરો.

૭૮૨ કયા ત્રણ ફાંગડીયા ગણાય ?—ઢોશી, જોષી, અને વટેમાર્ગી.

૭૮૩ કયા ત્રણ રોકડીયા ગણાય ?—વેદ, વેસ્થા, અને વધાલ.

૭૮૪ વડોલનાં ત્રણ ગુણ કયાં ?—સત્યતા, સમય સુચકતા અને અસંતોષ.

૭૮૫ કદરની કસોટી ત્રણ પ્રકારે બજાય ?—જીવોનીની કદર વૃદ્ધ જાણે, તંદોરસ્તીની કદર આર્જીરી જાણે, અને નીશ્ચિંતાઇની કદર કંગાલો જાણે.

૭૮૬ કયાં ત્રણ અક્કલવંતને મેલવાં ?—મોટી આગ ઝાલવી નેરા પાણી

બાકી ન મેલવી, વિદ્વાન મિત્ર તજીને મુર્ખની મિત્રાઇ ન કરવી,
અને સાપને મારી તેના બચાને ન પાળવું.

૭૮૭ પ્રસંગ ટકનાર ત્રણ કયાં?—મોટાઇ, પંડિતપણું અને કુલિનતા એ
ત્રણ જ્યાં સુધી શરીરમાં કામળાણ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં સુધીજ
ટકી રહે છે.

૭૮૮ કયા ત્રણથી પાછા હઠવું?—વહેવું પાણી, મહાન પુરૂષનો ગુરસો,
અને સળગતી અગ્નિથી દુર રહેવું.

૭૮૯ કયા ત્રણ સુખથી મુનારા?—સત્યવાન, સંતોષી, અને સારાં કામ
કરનાર.

૭૯૦ કયાં ત્રણ નુકશાનકારક સુમજવાં?—ક્રોધાયમાન સ્ત્રી, અગ્નિનો
લડકો અને કડાઇવું છિદ્ર.

૭૯૧ કયાં ત્રણ શત્રુનો નાશ કરનારાં છે?—હિમ્મત, હથિાર, અને દારૂગોળો.

૭૯૨ કયાં ત્રણ પુજવા યોગ્ય ગણાય?—મા બાપ, રાજા અને ગુરુ.

૭૯૩ કયાં ત્રણ તજવા લાયક ગણાય?—કલંઠ ઝોરત, કપુત છોકરો,
અને કુટિલ મિત્ર.

૭૯૪ નાશ નહીં પામનારાં ત્રણ કોણ?—આકાશ, સૂર્ય, અને પૃથ્વી.

૭૯૫ કયા ત્રણને ઘરમાં રાખવાં?—છોડે વિનાની જ્ઞેન, નિમકહલાલ
નોકર અને પ્રમાણિક મિત્ર.

૭૯૬ કામિ કયા ત્રણથી બ્રષ્ટ થાય? લક્ષ્મિ, પ્રાણ, અને કિર્તિ.

૭૯૭ કયા ત્રણથી સુધરાય?—જ્ઞાન, કરકસર અને ઉદ્યોગ.

૭૯૮ કયા ત્રણ ઉદ્યોગના અંગ લૂંતે?—વાંચન, વાતચિત, અને નીરિક્ષા.

૭૯૯ માન મેળવવાના ત્રણ માર્ગ કયા?—સામાને માન આપવું, સાથી
સંપિને ચાલવું, અને પ્રમાણિક થવું.

૮૦૦ કયા ત્રણ પાકા સારા?—પાન, પટેલ, પ્રધાન.

૮૦૧ કયા ત્રણ હુમેશાં હાડમાર થાય છે?—કણબાખોર, ખોટો લલકો
રાખનાર, અને નિંદાખોર.

- ૮૦૨ દેવ, ખુની અને પાપી કોણ ?-જેને દયા નથી તે દેવ, જેને લાજ નથી તે ખુની, અને જેને લાગણી નથી તે પાપી.
- ૮૦૩ વહાણું લાગતું છતાં દુઃખદાયક ત્રણ કયા ?-ધર્મીવાળાને પારકો નાશ વાલો હોય, નિર્દયને અનીતિ વાલી હોય, અને આળસુને ગંદાઇ વાલી હોય છે પણ પરિણામે તે દુઃખદાયી છે.
- ૮૦૪ વધારો થઇએ નાશકારક ત્રણ કયા ?-હમેશાં શાક ખાવાથી રોગ વધે છે, દુધ ખાવાથી શરીર વધે છે, અને ઘી ખાવાથી ચરબી વધે છે તેથી અતિશય ખાવા નહીં.
- ૮૦૫ ત્રણ કાતરો કયા ?-ધનનો કાતર કપણ, મનનો કાતર અવિશ્વાસુ, અને કામનો કાતર આળસુ.
- ૮૦૬ કયા ત્રણ પૈશા કરતાં કીમતી ગણાય ?-આલાદ, ધનત, અને અક્કલ.
- ૮૦૭ કય ત્રણ મોટી કસોટી ગણાય ?-ભેદની કસોટી જ્ઞાન, કન્ટનની કસોટી અમલ અને કંગાલની કસોટી પૈશા.
- ૮૦૮ કયા ત્રણથી દુર રહેવાય તો સારું ?-દુષ્મન, દુષ્ટ, અને દોનક.
- ૮૦૯ કાળ ત્રણ પ્રકારના કયા ?-લૂત, ભણિય. અને વર્તમાન.
- ૮૧૦ ધર્મનાં ત્રણ કાંડ કયા ?-કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ, અને ઉપાસના.
- ૮૧૧ સ્ત્રીની ત્રણ જાતી કય ?-મુગ્ધા, મધ્યા, અને પ્રૌઢા.
- ૮૧૨ છંદગીતા ત્રણ ભાગ કયા ?-ગ્રાહ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, અને વૃધાવસ્થા.
- ૮૧૩ દરેક વસ્તુના ત્રણ વર્ગ કયા ?-હિતમ, મધ્યમ, અને હનિષ્ટ.
- ૮૧૪ સ્ત્રીના ત્રણ પ્રકાર કયા ?-કુંવારી, સધવા, અને વિધવા.
- ૮૧૫ દિવસના ત્રણ ભાગ કયા ?-સવાર, બપોર, અને સાંજ.
- ૮૧૬ ગણિતના ત્રણ પ્રકાર કયા ?-અંક, બિજ, અને રક્ષા.
- ૮૧૭ કર્મના ત્રણ પ્રકાર કયા ?-ક્રિયમાણ, સંચિત, અને પ્રારબ્ધ અથવા નિત્ય કર્મ, નિમિત્ત કર્મ, અને કામ્ય કર્મ.
- ૮૧૮ હમેશાં કયા ત્રણની વધારે જરૂર પડે છે ?-રાજની, ન્યાયની, અને પૈસાની.

૮૧૬ રાજ્ય ચલાવવામાં ક્યાં ત્રણની પૂરી જરૂર છે ?-રાજની, સરદારની અને કાયદા કાનુની.

૮૨૦ ગુણના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?-રજોગુણ, તમોગુણ, અને સત્વગુણ.

૮૨૧ દર્શનનાં ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?-સ્વપ્ન દર્શન, ચિત્રદર્શન, અને સાક્ષાત દર્શન.

૮૨૨ નાડીના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?-આદિ, મધ્ય, અને અંત.

૮૨૩ રોગનાં ત્રણ મૂળ ક્યાં ?-વાત, પિત્ત, અને કફ.

૮૨૪ કલાકના ત્રણ ભાગ ક્યા ?-કલાક, મિનિટ, અને સેકન્ડ.

૮૨૫ હિંદુઓના મોટાં ત્રણ દેવ ક્યા ?-બ્રહ્મા, મહાદેવ, અને વિષ્ણુ.

૮૨૬ બ્રાહ્મણને ત્રણ વસ્તુ કહી વાલી ?-ભોજન, પાણી, અને પાંદડાં.

૮૨૭ વ્યાપાર કરવામાં કય ત્રણ વસ્તુની જરૂર છે ?-દામ, દામ, અને દામ.

૮૨૮ દરેક વસ્તુના ત્રણ રૂપ ક્યાં ?-નકર, પ્રવાહી, અને હવાઈ.

૮૨૯ શક ચલાવનારા ક્યા ત્રણ ચાલ ગયા ?-સાલીવાહન, વિક્રમ અને યુધિષ્ઠિર.

૮૩૦ વિદ્યાત શાસ્ત્રના ત્રણ ભાગ ક્યા ?-યાંત્રિક શાસ્ત્ર, રસાયણ શાસ્ત્ર અને જ્યોતિષ શાસ્ત્ર.

૮૩૧ કય ત્રણ વસ્તુ મનુષ્યને પાયમાલ કરે ?-કરબ, કપટ, અને જુઠાણ.

૮૩૨ ગુજરાતી અક્ષરોના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?-મુળાક્ષર, બારાક્ષર અને જોડાક્ષર.

૮૩૩ ગુજરાતી રાજદાલંકારના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?-ઝડ, ઝમક, અક્ષર સંગ્રાહ.

૮૩૪ વાતચિત કરતાં હમેશાં ત્રણ પુરૂષ ક્યા આવે છે ? બોલનાર, સાંભળનાર, અને જેના વિષે બોલવામાં આવે તે.

૮૩૫ ત્રણ અપશુકનીયા ક્યા ?-ગિધ, ગધેડો, અને ઘુવડ.

૮૩૬ રાજ્યની ત્રણ સ્થિતિ કય ?-જય, સમાધાની અને નાશ.

૮૩૭ ભણવાના ત્રણ પ્રકાર ક્યા ?-વાંચવું, લખવું, અને શિખવું.

૮૩૮ સભાના ત્રણ અધારણ ક્યા ?-રાજ, અમિર, અને રૈયત.

- ૮૩૬ ઐશ્વર્ય-ત્રણ કયા ?—દરવાન, સરવાન, અને ગર્ધવાન.
 ૮૩૭ ઉમરની ગણતરીના ત્રણ પ્રકાર કયા ?—દિવસ માસ, અને વર્ષ.
 ૮૩૮ હલકાઇ ખતાવનારાં ત્રણ કયા ?—વખાણુ વિનાનું હસવું, સ્ત્રી સાર્ય લડવું, અને નીચની સેવા કરવી.
 ૮૩૯ નકામાં ત્રણ કયા ?—ધનસાથ વિનાનો રાજા, અકલવિનાનો ધનસાથ, અને વિદ્યા વિનાનો અકકલ.
 ૮૪૦ જલદી દુશ્મનથી સપડાઇ જનાર ત્રણ કયા ?—કિલાવગરનો રાજા, મદ વગરનો હાથી, અને દાદા વગરનો સર્પ.
 ૮૪૧ અપૂર્ણ ત્રણ કયા ?—ધનસાથ વિનાનો રાજા, પાણી વિનાનાં વાહણાં અને શાહી વિનાનો ખડીઓ.
 ૮૪૨ કયાં ત્રણ સાદાં તેમ સારાં ?—દાદા, દવા અને પ્રશ્ન.
 ૮૪૩ કયા ત્રણથી ત્રણનો વધારો થાય ?—અનુલવથી અકકલ, કસરતથી ખળ અને ઉદ્યોગથી કળ.
 ૮૪૪ પાણીના ત્રણ રૂપ કયા ?—પ્રવાહિ, વરાળ, અને ખરૂં.
 ૮૪૫ મીઠી નિંદ્રા આપનારાં ત્રણ કયા ?—સંપ, સંતતિ, અને શાંતિ.
 ૮૪૬ મનુષ્યના ત્રણ પ્રકાર કયા ?—પૂરૂપ, સ્ત્રી, અને વ્યંડળ.
 ૮૪૭ વિદ્યા શિખવાના ત્રણ પ્રકાર કયા ?—અંત, મેહેનત, અને છુદ્ધિ.
 ૮૪૮ કયાં ત્રણ પ્રભાતે પોઠે ?—સુવર, કુંવર, અને કુતર.
 ૮૪૯ કયા ત્રણ કાચા સારા ?—નાર, ચાર, અને ચાકર.

સ્વપ્નનિર્ણય.

શાસ્ત્રમા સમૂહોને જોઇને અને જગતમાં અનુલવથી સિદ્ધ કરીને સજજનોને માટે આ સ્વપ્નના જ્ઞાનનો આરંભ કરે જઈ.

જે જન્મથી માંડીને મત્યુપર્યંત પ્રાણીઓનાં શુભ અને અશુભને સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે અને જોનાથી આ ત્રીલોકી વ્યાપ્ત છે અને

જેઓ વીના શ્રુત અને લેખિયમાં થનારાંની સમજણ (જ્ઞાન) સ્પષ્ટ થતી નથી એવાં અને વિશ્વને પ્રત્યક્ષ કરનારાં તથા પ્રાણીના પોતાના ભાગ્યથી પ્રેરાયલાં સ્વપ્નો જગતને વિષે જય પામે છે.

જેઓ લાલ અને હાની, આનંદ અથવા અત્યંત લયંકર દુઃખ, લાંબા આયુષ્યનો, તથા મરણનો તથા સર્વ કામની સિદ્ધિનો, સંગ્રામમાં ઘણું જયનો અથવા પરાજયનો દિગ્દર્શન કરે છે તે કર્મના ભાવથી ઉત્પન્ન થએલા સ્વપ્નોને કહેવાને કોણ શક્તિમાન છે ?

રાત્રનાં સ્વપ્ન તથા તેના સારા નરસા કૃળનો નિર્ણય.

પ્રથમ સ્વપ્ન દેખાવાના કાલ (વખત) કહેછે.

જે સમયમાં પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, એ પોતપોતાની ક્રિયાઓ કરવાથી રહિત થાયછે અને મન જ્યારે પ્રવૃત્તિવાળું હોય છે ત્યારે તે સ્વપ્નનો વખત છે તે સમયમાં નાના પ્રકારના જે જે ચમત્કારો જોવામાં આવે છે તેને સ્વપ્ન એવું કહેવામાં આવે છે.

તે સ્વપ્નને બે પ્રકારના છે. કેટલાંએક સારાં ફલ જણાવનારાં અને કેટલાંએક નરસા ફલને જણાવનારાં.

તેમાંથી પ્રથમ સામાન્ય (ચોડા) સારાં ફલ દેખાડનારાં સ્વપ્ન કહેછે.

નદી અને સમુદ્ર તરીને પાર જવું, આકાશમાં ઉડવું, સૂર્યનો ઉદય તથા બળતો અગ્ની જોવો, ગ્રહ, નક્ષત્રો તારાઓને જોવું, તથા ચંદ્રમંડલનું દર્શન તથા મોટા મોટા મેહેલનાં શિખરો ઉપર ચઢવું, દેવતાઓનાં મંદીર તથા શીનાલય, એઓનાં શિખર ઉપર ચઢવું એમાંનું જે કાંઈ પુરૂષ સ્વપ્નમાં દેખે છે તેના સર્વ કામની સિદ્ધિ થાયછે અને એવાં સ્વપ્નો સદા કલ્યાણકારીજ થાય છે.

સ્વપ્નમાં મદીરાનું પીવું, તથા ચરબી-માંસનું ખાવું, શરીરમાં કીડાઓનું લગાડવું તથા વિશનું લેપન થવું, લોહી વહે નહાવું, દહિં-ભાતનું જમવું, સફેદ પોશાક પહેરવો, સફેદ ચંદનનો લેપ કરવો અને તરેહ તરેહનાં રત્નો તથા દાગીનાઓ પહેરવા તથા દાગીના ધારણ

કરેલા માણસને જોવું એ પ્રકારમાંનું જો દેખવામાં આવે તો તેવા સ્વપ્ન જોનાર પુરૂષ ધન્ય કહેવાય છે ને તેને ઉત્તમ લાભ થાયછે.

સ્વપ્નમાં દેવતા, વ્રાહ્મણ, પક્ષી, છત્ર, ફેતરાં, કમળનું ફુલ, રાજ, સપેત ફુલ, શ્વેત વસ્ત્રને ધારણ કરનારી સ્ત્રી, જેણે ઉત્તમ અલંકારો (દાગીના) પેહેર્યા છે એવી સ્ત્રી, જેલ, પર્વત, જેમાંથી ક્ષીર ઝરતું હોય એવાં અને ફળવાળાં ઝાડો ઉપર ચઢવું, ચારીશો, માંસ, ફુલની માળા, એઓની પ્રાપ્તિ થવી, અગાધ જળમાં તરવું, એ સર્વમાંથી જે કાંઈ સ્વપ્નમાં જુએ તો દ્રવ્યનો લાભ થાયછે અને શરીરમાં જે રોગ હોય તે મટી જાય છે.

હવે વિશેષે કરીને (વધારે) શુભ ફલને આપનારાં સ્વપ્ન કહેછે. જે કોઈ સ્વપ્નમાં રાજ, હાથી, ઘોડો, સોનું, જેલ, ગાય એમાંથી કોઈને જુએ છે તેનાં કુટુંબનો વધારો થાય છે.

સ્વપ્નમાં ગાય, જેલ હાથી ઉંચી અગાશીઓ, પર્વતનાં શિખરો, વૃક્ષો ધત્યાદિ ઉપર ચઢવું, પોતાના શરીરને વિદ્યાનું લેપન થયેલું અથવા રડવું તથા મરણ થયેલું અને જે ન જાણે યોગ્ય સ્ત્રીની સાથે વિષય થાય, એમાંથી જે કાંઈ જોવામાં આવે તો તે ધનને આપનારાં થાયછે.

જે કોઈ સ્વપ્નમાં દુધવાળાં વૃક્ષો (જેનાં પાન, ફુલ, તથા ફલ તોરેથી ક્ષીર નીકળે છે તેવાં) તથા ફલવાળાં વૃક્ષો ઉપર એકલો ચઢીને ત્યાંહાં જાગી ઉઠેછે તે પુરૂષને તરતજ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

જેનો જમણા હાથ સપેત સર્પ ગળેજ છે એવું સ્વપ્ન જેને જોવામાં આવ્યું હોય તેને દસ દીવસની અંદર હજાર રૂપિયાનો લાભ થાય છે.

જે નરને સ્વપ્નમાં જલની અંદર સર્પ અથવા વીંછી દંશ કરે તેને સર્વ કામમાં વિજય તથા દ્રવ્યની સિદ્ધિ અને પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સ્વપ્નમાં જે કોઈ દેવનાં મંદિર અથવા રાજાનો મહેલ તથા પર્વતની અણી ઉપર ચઢે છે અથવા સમુદ્રમાં તરે છે તે જો દસ (ચાકર)ના

કુલમાં 'જન્મ' થોય તો પણ તેને નિશ્ચે કરીને રાજગાદી મળે છે.

'જે' કોઇ સ્વપ્નમાં તલાવમાં બેસી અર્ધ'ડ (વગર પ્રાટેલા) કમલના પાનમાં ઘૂત 'તથા' ખીરનું ભોજન કરે છે તેને પૃથ્વીપતિ જાણવો (અર્થાત્) તે રાજા થાય છે.

જે કોઈ સ્વપ્નમાં બગલી, કુકડી, કૌંચી એ પક્ષીઓમાંનાં કોઇને જોઇને જો જંગી ઉઠે છે તો તેને હિતમ કુલની કન્યા અને પ્રિય બોલનારી સ્ત્રી મળે છે.

'જે' કોઇ સ્વપ્નમાં ચોતાને લોઢાતી બેડીથી બંધાયેલો અથવા પાંછવડીયે બંધાયેલો જુવે છે તેને ધન અથવા પુત્રની તરત પ્રાપ્તિ થાય છે.

'બેસવાની ગાદી, સુવાનું' બિંછાનું, ચાલવાને પાંલખી, ગાડી ઇત્યાદી તથા શરીર 'તથા' ધર' ઇત્યાદીને આગ લાગેલી જોઇને જે જંગી ઉઠે છે તેને સર્વ જગાયેથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે.

'સૂર્યમંડલ તથા ચંદ્રમંડલ જે સ્વપ્નમાં દેખે છે તે જો રોગી હોય તો તરત સારી થાય ને નિરોગી હોય તો તેને ધનની પ્રાપ્તિ થાય.

'જે' કોઇ સ્વપ્નમાં લોહી અથવા દારૂ પીયે છે તે જો બ્રાહ્મણ હોય તો તેને વિદ્યા અને ખીજી જાતનો હોય તો તેને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જે નરને સ્વપ્નમાં સપેત વસ્ત્ર તથા સપેત ચંદન ધારણ કરનારી સ્ત્રી આલોચન કરે તેને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થશે એમ કહેવું.

જે સ્વપ્નમાં 'ખડાહ, છત્રી, નિર્મલ ધારવાળી તરવાર એમાંથી કોઇ પણ જોઇયું જોઇ જંગી ઉઠે છે તેને હિતમ પ્રદારનું ભોજન મળે છે.

'જે' કોઇ સ્વપ્નમાં જેલ જોડેલા રથમાં એકસો ચડીને જંગી ઉઠે છે તેને જલદીજ ધન મળે છે.

'જેને સ્વપ્નમાં દંડિનો લાલ થાય છે તેને અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ધીનો લાભ થાય છે તેને નિશ્ચે કરી યશ મળે છે. જે ધીનું લાલ સ્વપ્નમાં કરે છે તે નિશ્ચે કુમેશ પામે છે ને દંડિ ખાય છે તે નિશ્ચે કરી યશ પામે છે.'

જે પોતાને ધરમાં અથવા ગામમાં અગ્નીથી વીંટાયેલો જુવે છે ને તે જો ધરમાં વીંટાયો હોય તો તે થોડા ગામનો રાજા થાય છે ને જો ગામમાં વીંટાયો હોય તો તે પૃથ્વીપતી રાજા થાય છે.

જે સ્વપ્નને અંતે માણસોનાં કાચાં અને રાંધેલાં માંસ દેખે છે તેનું પ્રલ કહ્યું છે તે સાંભળો.

સ્વપ્નમાં માણસના પગનું માંસ ખાવામાં આવે તો સો પર્યંત સોનું મળે. ખાડુનું માંસ ભક્ષણ કરવામાં આવે તો હજારો, મસ્તકનું માંસ ખાવામાં આવે તો રાજ્ય (અથવા લાખ) મુદ્રા મુવણું મળે. એવું નિશ્ચયે કરી જાણવું.

જે સ્વપ્નમાં દોહેલું શીજીવાળું દુધ પીયે છે તે અનેક પ્રકારના ભોગ (વૈભવ) ભોગવે ને આખરે તેને સોમપાન મળે છે.

સ્વપ્નમાં દહિં જોયાથી કાષ્ટ સાથે પ્રીતિ થશે, ઘઉં જોયા હોય તો ધનની પ્રાપ્તિ, જવ જોયા હોય તો અન્નની પ્રાપ્તિ થાય અને સપેત સરસવ જોયા હોય તો લાભ થાય.

સ્વપ્નમાં નાગરવેલનાં પાન, કપુર, કુશુભગર, ચંદન તથા સપેત રંગના ફુલ એ જોને મળે તેને સર્વ દેશાણેથી લક્ષ્મી મળે છે.

સ્વપ્નમાં સપેત વસ્તુ જેટલી દેખવામાં આવે અથવા તે મળવામાં આવે તો તેટલી સર્વે ઉત્તમ પ્રજાને આપવાવાળો જો છે; પણ તેમાં કપાસ, રાખ, ચોખ્ખા તથા છાશ જેટલાં બાદ કરવાં (અર્થાત સપેત ચીજમાં જેટલાં વાનાં નરસાં ફલને આપનારાં છે.) અને સ્વપ્નમાં જેટલી કાળી વસ્તુની પ્રાપ્તિ તથા દર્શન થાય તો તે સર્વે નરસાં પ્રજાને આપવાવાળાં છે, તેથી તેટલાં ગ્રહણ કરવાં.

હવે સાધારણ રીતે સ્વપ્નનાં (થોડા) નરસાં ફળ કહે છે.

યતુસ્થંભ, આખરો, વારૂળ કડવો લીંબડો ઇલાદિ ઉપર અડવું તેલ, કપાસ, લોહું, જોળ એની પ્રાપ્તિ થવી એ સમગ્ર નિપત્તિ આપનારું જાણવું.

સ્વપ્નમાં કીડા કરવી, લાલ રંગનાં વસ્ત્ર પહેરવાં, નદીને એક રસ્તેથી બીજે રસ્તે વહેતી કરવી, પકાયેલાં માંસનું ભોજન કરવું એવું જો દેખવામાં આવે તો તે અનિષ્ટ પ્રણને આપનારું જણવું.

સ્વપ્નમાં જે કોઈ નાવમાં એસે અને નદીને પાર ઉતરે તેને પરદેશ જવું થાય તે ત્યાંથી પાછો ફરીને પણ તરત આવે.

હવે ધાણું કરીને વધારે નરસાં પ્રણને આપવાવાળાં સ્વપ્ના કહેછે. ત્યાં શૌનક કહે છે કે,

સ્વપ્નમાં જે કોઈ સૂર્ય-ચંદ્રને તેજ રહીત તથા અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રો તથા ધ્રુવાદિ તારા ગણને ખરતા જુવે છે તે મરણ અથવા શોકને પામે છે.

જે નર સ્વપ્નામાં અશોક કણીઆર તથા ખાખરો એટલામાનું વૃક્ષ દુલેલું જુવે તો તે શોકને પામે.

લાલ વસ્ત્ર પહેરેલી તથા લાલ કંકુ લગાડેલી સ્ત્રી જોને આહ્વાન કરે તેનું મૃત્યુ નજીક આવેલું જણવું.

જે પોતાના શરીરને તેલ, દુધ, ધી રનેલાદી દ્રવિં વગેરે પદાર્થોથી મદદ કરેલું સ્વપ્નામાં જુવે તેને વ્યાધી પ્રાપ્ત થાય.

સ્વપ્નમાં જેના દેશ, (મોવાળા,) ખરી પડે છે અથવા જેના દાંત પડી જાયછે તેના ધનનો નાશ થાય કેવા તેના પુત્રનો નાશ થાય એમ જણવું.

સ્વપ્નમાં જે ગધેડા, હાંટ અથવા પાડા જોરેલા સ્વપ્નમાં એકલો એસે છે તે જાગી ઉઠે છે તેને તરત મરણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણવું.

ઠાન, નાક, હાથ, વગેરેનું છેદન થવું, સ્ત્રીખલમાં ગુંચાઈ જવું, દાંત તથા કેશનું ખરી પડવું, રાધેલાં માંસનું ભક્ષણ કરવું, ગધેડા, હાંટ તથા પાડા ઉપર એસવું અને શરીરે તેલ ચોપડવું એવું જો સ્વપ્નમાં જુવે છે તે સ્વપ્ન મૃત્યુને આપશે એમ જણવું.

સારા નરસા ભેદે કરીને જે પ્રકારનાં જે સ્વપ્નો કહ્યાં છે તેનું
૫૭ સમયપરત્વે (પ્રહર) ભેદે કરીને કહે છે.

રાત્રના પેહેલા પોહોરમાં સ્વપ્ન જોવામાં આવે તો તેનું ૫૬
એક વર્ષમાં મળે છે. બીજા પોહોરનું ૫૬ આઠ મહિને. ત્રીજા પ્રહરનું
૫૬ ત્રણ મહિને અને ચોથા પ્રહરનું ૫૬ એક મહિને સૂંચતી સાંખકુટે
દીઠામાં આવેલા સ્વપ્નનું ૫૬ દશ દાહાડામાં આવે છે તેનું તરત શુભા-
શુભ ૫૬ મળે છે.

હવે નરસાં ૫૬ આપનારાં સ્વપ્નો પડ્યાં હોય તો તેની શાંતી
કરવાનો પ્રકાર કહે છે.

જે પ્રકારે શાસ્ત્રમાં દુષ્ટ સ્વપ્નનાં ૫૬નો નાશ કરવા સાર કાલરા-
ત્રયાદી દેવતાઓનું પૂજન કરવાનું બીજા ગ્રંથોમાં વિસ્તાર સાથે કહેલ
છે તે યત્ને કરી અવશ્ય કરવું. રાત્રિસૂક્ત વેદમાં તથા પુરાણમાં છે
તેમાનું વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે યથાયોગ્ય કરવું.

રાત્રિસૂક્તના કલ્પનો પ્રકાર તો ગ્રંથ વધી જવાના ભયથી અત્રે
લખ્યો નથી (તથાપી સારાંશ વિધી નીચે લખ્યા પ્રમાણે કરવો.)

જે વિધી પૂર્વે કહ્યો છે તે વિધિ પ્રમાણે હોમ જે કરવો તે રાત્રી-
એજ કરવો. તેમાં ધીસહીત ખીરની આહુતીઓ આપવી ને તે સર્વે
કાળરાત્રીના મંત્રવડે કરવું. એટલે પોતાની શાખામાં જેવો અગ્નિરથાપન
પ્રકાર કહેલો હોય તે વિધિવડે હોમશાંતી કરવી. (શુદ્રાદિકોને લોકીકાગ્નિમાં
કરવું.)

રાત્રિવ્યખ્ય ઇત્યાદિ રાત્રિસૂક્તની પ્રત્યેક ઋચાએ કરીને પાંચસની
૧૦૮ આહુતીઓ આપી હોમ કરવો અથવા સમગ્ર લણીને એક આહુતી
આવી રીતે ૧૦૮ આહુતીઓ આપવી. એ પણ એક પક્ષ છે.

પછી સ્વપ્નની દેવતા (જે કાલરાત્રી) તેના નામ મંત્રવડે કરીને
અષ્ટોત્તરશત (૧૦૮) હોમ કરવો.

સ્વપ્નાધીપતિ મંત્ર જે કહેલ છે તે કાળરાત્રીના નામનું મંત્રવડે
કરી જાણવું.

‘મ’ કરતાં શેષ પદાર્થની એક સ્વીચ્છાહુતી કરીને હોમ સમાપ્ત કરવો. પછી પૂર્વે જે અભિષેકને માટે કહ્યું હતું તે અહીં પણ કરવું.

(પૂર્વે એટલે શુદ્ધચત્રમાં જે કહ્યું તે.)

ગુરને વસ્ત્ર, સોનું તથા ગાય ઇત્યાદીની દક્ષિણા આપી સંતોષ પમાડવા.

જે દક્ષિણા આપવાની તથા હોમ કરવાની પણ શક્તિ ન હોય તો તેણે યથાશક્તિ સોનાનું તરત દાન કરી દેવું.

શાંતીમાં મોડેલા કુલ તથા વસ્ત્ર સર્વે કર્મ કરાવનાર આચાર્યનેજ આપવા. પછી યથાશક્તિ સારાં વેદ સણેલા સુશીલ એવા બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવું. (ગુર એટલે પોતાના કુલગુર જાણવા.)

નાના પ્રકારનાં પક્ષવાજ ભોજન તથા રત્નોના આદિ ભુખ્ય (દાગીના) બ્રાહ્મણને દેવા. એવી વિધિયે કરી જે યથાશક્તિ દુઃસ્વપ્નની શાંતિ કરશે તે સંશયરહિત પડેલા સ્વપ્નનાં અરિષ્ટથી મુક્ત થઇ પૂર્ણ એકસો વર્ષ સુધી આ મૃત્યુલોકમાં જીવી સુખ ભોગવશે.

હવે સ્વપ્નના નિયમો કહું છું.

- ૧ સ્વપ્ન કોઈ વાચાલ અથવા હલકા માણસની પાસે કેહેવું નહીં.
- ૨ સારો હિતમ કર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ, થોડો બોલનારો, ગુરની યોગ્યતાવાળો હોય તેની પાસે કેહેવું.
- ૩ સાદું સ્વપ્ન પડ્યું હોય તો તે ઉપરથી પાછી નિદ્રા કરવી નહીં.
- ૪ નરસું સ્વપ્ન પડ્યું હોય તો તેના ઉપર પાછી તરત નિદ્રા કરવી (એટલે સુષ્પ જવું.)
- ૫ સ્ત્રી તથા બાલક જાતી પાસે જોયેલું સ્વપ્ન કેહેવું નહીં.
- ૬ સારાં નરસાં સ્વપ્નોના જે પ્રકારો આ ગ્રંથમાં કેહેવાઈ ગયા તે કાંઈ સર્વે એકે ફેરે જોવામાં આવતા નથી તો પણ તેમાંના એકાદ બે પ્રકાર પણ જોવામાં આવે તો પણ તે પોતાના સારાં નરસાં પ્રયો આધ્યા વિના રહેતાં નથી.

આયુષ્યનિર્ણય.

—૦૦૦—

હવે પ્રથમ જન્મિત અવસ્થામાં અરિષ્ટ જોવાનું (જાણવાનું) કહેવાય છે.

જે કોઈ ઋષિપતિન અર્ધતી, ધ્રુવ, વિષ્ણુનાં ત્રણ સ્થાનદો, માત્ર-મંડલ, ક્રુદ્ધતા એએને આકાશમાં નથી દેખતો તેનું આયુષ્ય પૂર થયું છે એમ જાણવું.

(ઉપર લખેલા ચર્ચે દેવતાઓ પોતાના શરીરમાં છે તે જોવાનો પ્રકાર કહ્યું છે.)

પોતાના દેહમાં જે જીવ છે તેને અર્ધતી જાણવી, નાકની જે આગી છે તેને ધ્રુવ જાણવો. જે લમરનો જે મધ્યભાગ (વચ) તેનેજ માત્રમંડલ કહી જાણવું. એટલાને જે નિત્ય હોને જીવે છે (દેખે છે) તેને આયુષ્યવાળો જાણવો.

હવે કુંડા આયુષ્યનાં લક્ષણો કહે છે.

જેના જન્મે કાનમાં આંગળીઓ નાખ્યા છતાં અક્ષધોષ (શુંગાટ) જેને સાંભળવામાં આવતો નથી અને આકાશમાં મંદાકીની તથા ચંદ્ર હોવા છતાં ચાંદની રાત્રનો ઉજ્જશ દેખાતો નથી તેનું આયુષ્ય પૂર થઈ ચુક્યું એમ જાણવું.

જેના બાલવા છતાં ધુળમાં અથવા સ્ત્રીખલમાં પગનાં તળીઆ દુટેલાં એટલે અધુરાં, આગળનો અથવા પાછળનો ભાગ ઉઠેલો દીકામ આવે છે તે પુરુષ અથવા સ્ત્રી આઠ મહિનાની અંદર મૃત્યુ પામશે એમ જાણવું.

રનાત કરવા છતાં સર્વ શરીર પાણીથી ભીજેલું હોય, ને પ્રકટ મોટું જોવું તરત મૃત્યુ થઈ જાય છે તે અડધો માસ પણ જીવનાર નથી એમ જાણવું.

શરીરની પ્રકૃતી બગડી ગઇ હોય અને સ્વસાંવ બદલી ગયો હોય તો તે સંક્ષેપમાં મરજીનું લક્ષણ છે એમ જાણવું.

જે અનેક પ્રકારના વિપરીત શબ્દો સાંભળે અને અકસ્માત સાંભળે નહીં તેનું આયુષ્ય દુઃકું સમજવું.

જે કોઇ થંડી વસ્તુને ઉઠી જેવી અને ઉઠી વસ્તુને ઠંડી જેવી સમજે, જેનાં ગાત્રો બહુજ ઉઠ્યાં હોય ને જે ટાઢને લીધે બહુજ કંપતો હોય તેનું આયુષ્ય પણ દુઃકું સમજવું. જેને શરીરમાં પ્રહાર વાગ્યાની બપોર પડતી ન હોય, જે સઘળી જીહ્વીજ દબથી વર્તતો હોય, જે પોતાનાં ગાત્રોને ધુળથી ખરડાએલાં માનતો હોય, જેના શરીરને રંગ બદલી ગયો હોય, જેનાં ગાત્રોમાં રાઇ જેવી કરકરીઓ થઇ આવી હોય, ન્હાયા છતાં તથા અંદનાદીનું લેપન કર્યા છતાં જેના ઉપર કાળી માખીઓ બેસતી હોય, આદિલા રસોને વિપરીત સ્વાદવાળા જે જાણે તો હોય અને જેને રસોની ખીલકુલ બપોર પડતી ન હોય એમાંનાં કોઇ પણ ચિન્હ-વાળાનું આયુષ્ય દુઃકું આવી રહ્યું છે એમ જાણવું.

જે પ્રાણી સુગંધને દુર્ગંધ અને દુર્ગંધને સુગંધ એવી રીતે ગંધોને વિપરીત માનતો હોય, દીવો ઠરી જાય ત્યારે જેનો રોગ ઓછો થતો હોય, જે ધણી સૂર્યને રાત્રે પ્રજ્વલિત અને દિવસે ચંદ્ર જેવો દેખતો હોય, જે કોઇ નક્ષત્ર તારાઓને દિવસે પ્રકાશતા જેવા દેખતો હોય, જે ધણી વાદળો વગરના આકાશમાં વિજળીવાળા કાળા મેઘ દેખતો હોય, જે કોઇ આકાશમાં વિમાન, વાહનો તથા મેહેસોની ભીડ દેખતો હોય, જે અતરિક્ષમાં વાયુને દેહધારી દેખતો હોય, જે પૃથ્વીને ધુંવાડા, ઝાકળ તથા વસ્ત્રોથી વીંટાએલી જેવી દેખતો હોય, જે ધણી જગતને સળગેલા જેવું અથવા પાણીથી ડુબેલા જેવું દેખતો હોય, જે ધણી પૃથ્વીમાં સોગઠા રમવાની ચોપટ જેવી રેખાઓ પહેલી દેખતો હોય અને જે નક્ષત્રો ને, અશ્વત્થીના તારાને, ધ્રુવને તથા આકાશગંગાને દેખતો ન હોય તેટલાઓનું આયુષ્ય પુરું થઇ રહેલું કેહેવાય છે.

જે માણસ અરીસામાં, પાણીમાં અથવા તડકામાં પોતાના પડછાયાને ન દેખતો હોય અથવા પડછાયામાં એક અંગને ન દેખતો હોય અથવા વિકાર ભરેલી ખીજા પ્રાણીની છાયા દેખતો હોય અથવા કુતરાની, કાગડાની, કંક પક્ષીની, ગીધની, ત્રેતની, યક્ષની કે રાક્ષસની છાયા દેખતો હોય તો તે માણસ રોગી હોય તો મરણને ખામે છે અને સારો હોય તો રોગી થશે એમ એમ જાણવું.

જેની લાજ અને શોભા નાશ પામી જાય અથવા જેને તેજ ઉછા-હરમૃતી અને હાજર જવાખી અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય તે માણસ થોડા આયુષ્ય (આયુષ્ય વગર) નો છે એમ નિઃસંશય સમજવું.

જેનો હેડલો હોઠ નીચો નમી ગયો હોય અને ઉપરનો હોઠ ઉંચો ચઢી ગયો હોય અથવા જેના ખન્ને હોઠ જાંબુ જેવા કાળા થઇ ગયા હોય તે માણસનું જીવનું દુર્લભ એમ સમજવું.

જેના દાંત એકાએકી રીતે અથવા કાળા થઇ જાય, અથવા પડી જાય અથવા ખંજન પક્ષીના જેવા રંગવાળા થઇ જાય, તે માણસ તુરત મરશે એમ જાણવું.

જેની જીભ કાળી ચીકણી બેહેર મારી ગયેલી અથવા કઠણ થઇ ગએલી હોય તે માણસ તુરત મરશે એમ સમજવું.

જેનું નાક વાંકું, ડાઘેલું, સુકાએલું કે નમી ગએલું થઇ જાય, અથવા સ્વાસના વેગથી અવાજ ધ્રુપ કરતો હોય તે માણસ ઘણા દિવસ જીવતો નથી.

જેની આંખો ટુંકી, વીધમ, અકડ, લુખી કે વીંખાએલી થઇ જાય, અથવા જેની આંખોમાંથી આંસુ ઝર્યા કરે તે માણસ તુરત મરશે એમ જાણવું.

જેના કેશ સેંથાવાળા જેવા નોખનોખા થઇ જાય, જેની ભમરો ટુંકી અને નમેલી થઇ જાય અથવા જેની આંખોની પાંપણો ખરી પડતી હોય તે માણસ તુરત મરશે એમ જાણવું.

જે કોઈ મોઢામાં રહેલા અમને ખાતો ન હોય, માયાને સ્થિર રાખી શકતો ન હોય, જેની આંખો ખીલા જેવી સજ્જડ થઈ હોય અથવા જેનું મન મુઝાઈ ગયું હોય તે માણસ તરતજ મરશે એમ જાણવું.

ધણીવાર ઉઠાડતાં છતાં જે મોઢ પામી જતો હોય તે માણસ બળવાન કે દુરબળ ગમે તેવો હોય પણ તે મોતને કીનારે છે એમ વેદે કહેવું.

જે નિરંતર હૃદ્યા કરતો હોય અથવા જે નિરંતર જાગ્યા કરતો હોય અથવા જે બોલવાની ઇચ્છા છતાં પણ બોલવામાં મુઝાઈ જતો હોય તેવા રોગીની સમજી વૈદે પણ ના પાડવી જોઈએ.

જેનું મરણ આવેલું હોય તે માણસની પાસે જીવ, પ્રેત, પીશાચ અને અનેક પ્રકરના રાક્ષસો આવે છે, તેઓ તે માણસને મારી નાંખવાની ઇચ્છાથી આપધોની પણ શક્તીને હણી નાંખે છે, તેથી જેનું મરણ આવેલું હોય તે માણસના જે જે ઉપાયો કરવામાં આવે તે સધળા નિષ્ફળ જાય છે માટે ઇશ્વરનું જ ચિંતન અવશ્ય છે.

આયુષ્યનો નિર્ણય સમાપ્ત થયો.

છતું અંક સંખ્યા પરીમાણનાં નામો.

૧ એક, ૨ દશ. ૩ સો. ૪ હજાર. ૫ દશહજાર. ૬ લાખ. ૭ દશલાખ. ૮ કોટી. ૯ દશ કોટી. ૧૦ અર્વ. ૧૧ દશ અર્વ. ૧૨ ખર્વ. ૧૩ દશ ખર્વ. ૧૪ પદમ. ૧૫ દશ પદમ. ૧૬ નીલ. ૧૭ દશ નીલ. ૧૮ શંખ. ૧૯ દશ શંખ. ૨૦ ક્ષિતી. ૨૧ દશ ક્ષિતી. ૨૨ ક્ષોભ. ૨૩ દશ ક્ષોભ. ૨૪ રિદ્ધી. ૨૫ દશરિદ્ધી. ૨૬ સિદ્ધી. ૨૭ દશસિદ્ધી. ૨૮ નીધી. ૨૯ દશ નીધી. ૩૦ ક્ષોણી. ૩૧ દશ ક્ષોણી. ૩૨ ક્ષપ. ૩૩ દશ ક્ષપ. ૩૪ તાલી. ૩૫ દશ તાલી. ૩૬ પ્રહાંડ. ૩૭ દશ પ્રહાંડ. ૩૮ રેદ્ર. ૩૯ દશ રેદ્ર. ૪૦ તાલ. ૪૧ દશ તાલ. ૪૨ સાર. ૪૩ દશ

ભાર. ૪૪ યુરુજ. ૪૫ દશ યુરુજ. ૪૬ ધંટા. ૪૭ દશ ધંટા. ૪૮ મીલ. ૪૯ દશ મીલ. ૫૦ પચુર. ૫૧ દશ પચુર. ૫૨ લય. ૫૩ દશ લય. ૫૪ ધાર. ૫૫ દશ ધાર. ૫૬ અપાર. ૫૭ દશ અપાર. ૫૮ વટ. ૫૯ દશ વટ. ૬૦ ગીરી. ૬૧ દશ ગીરી. ૬૨ મન. ૬૩ દશ મન. ૬૪ બવ. ૬૫ દશ બવ. ૬૬ શંકુ. ૬૭ દશ શંકુ. ૬૮ બાપ. ૬૯ દશ બાપ. ૭૦ બલ. ૭૧ દશ બલ. ૭૨ ઝાર. ૭૩ દશ ઝાર. ૭૪ બીર. ૭૫ દશ બીર. ૭૬ વજર. ૭૭ દશ વજર. ૭૮ લોટ. ૭૯ દશ લોટ. ૮૦ નજે. ૮૧ દશ નજે. ૮૨ પટ. ૮૩ દશ પટ. ૮૪ તમ. ૮૫ દશ તમ. ૮૬ ડંભ. ૮૭ દશ ડંભ. ૮૮ કૈપ્. ૮૯ દશ કૈપ્. ૯૦ અમિત. ૯૧ દશ અમિત. ૯૨ ગોલ. ૯૩ દશ ગોલ. ૯૪ પરમિત. ૯૫ દશ પરમિત. ૯૬ અનંત.

ચોતરીશ અંક સંખ્યા સુધી ગણવાની બિજી રીત.

૧ એક. ૨ દશ. ૩ સો. ૪ હજાર. ૫ દશ હજાર. ૬ લાખ. ૭ દશ લાખ. ૮ કોટી. ૯ દશ કોટી. ૧૦ અર્બુદ. ૧૧ નિર્બુદ. ૧૨ ખર્વ. ૧૩ મહા ખર્વ. ૧૪ પદ્મ. ૧૫ મહા પદ્મ. ૧૬ ક્ષોણી. ૧૭ મહા ક્ષોણી. ૧૮ શંખ. ૧૯ મહા શંખ. ૨૦ ક્ષિતી. ૨૧ મહા ક્ષિતી. ૨૨ નિધી. ૨૩ મહા નિધી. ૨૪ કલ્પ. ૨૫ મહા કલ્પ. ૨૬ ધન. ૨૭ મહા ધન. ૨૮ રૂપ. ૨૯ મહા રૂપ. ૩૦ વિસ્તાર. ૩૧ મહા વિસ્તાર. ૩૨ ઝોંકાર. ૩૩ મહા ઝોંકાર. ૩૪ ઝોંકારશક્તિ.

સતાવીસ અંક સંખ્યા સુધી ગણવાની તિજી રીત.

૧ એક. ૨ દશ. ૩ સો. ૪ હજાર. ૫ દશ હજાર. ૬ લાખ. ૭ દશ લાખ. ૮ કરોડ. ૯ દશ કરોડ. ૧૦ અબજ. ૧૧ દશ અબજ. ૧૨ ખર્વ. ૧૩ દશ ખર્વ. ૧૪ નીખર્વ. ૧૫ દશ નીખર્વ. ૧૬ મહાપદ્મ. ૧૭ દશ મહાપદ્મ. ૧૮ શંકુ. ૧૯ દશશંકુ. ૨૦ જલદી. ૨૧ દશ જલદી. ૨૨ અંત્ય. ૨૩ દશ અંત્ય. ૨૪ મધ્ય. ૨૫ દશ મધ્ય. ૨૬ પરાધ. ૨૭ દશ પરાધ.

અઠાવીસ નક્ષત્રનાં નામો.

૧ અસ્વની. ૨ ભંરણી. ૩ કૃતિકા. ૪ રોહિણી. ૫ મૃગશરં. ૬ આરદ્રા. ૭ પુનર્વસુ. ૮ પુષ્ય. ૯ અશ્લેષા. ૧૦ મઘા. ૧૧ પુરવાશલગુની. ૧૨ ઉત્તરાશલગુની. ૧૩ હસ્ત. ૧૪ ચિત્રા. ૧૫ સ્વાતી. ૧૬ વિશાખા. ૧૭ અનુરાધા. ૧૮ જ્યેષ્ઠા. ૧૯ મુળ. ૨૦ પુરવાષાઙ. ૨૧ ઉત્તરાષાઙ. ૨૨ અભીજીત. ૨૩ શ્રવણ. ૨૪ ધનિષ્ઠા. ૨૫ શતતારીકા. ૨૬ પુરવાભાદ્રપદ. ૨૭ ઉત્તરાભાદ્રપદ. ૨૮ રેવતી.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં સતાવીસ નક્ષત્રનાં નામો છે.

વરસાદની રૂતુના નવ વાહનનાં નામો.

૧ ગોટક (ધોડો). ૨ જમણુક (ઢોલોલો). ૩ મેંડુક (દેડકો). ૪ કાવી (ખોકડો). ૫ મયુર (મોર). ૬ ગુસ (જંદર). ૭ મહીશા (ભેંશ). ૮ ગરધવ (ગધેડો). ૯ કુંજર (હાથી).

જે નક્ષત્રમાં ધોડાનું, ખોકડાનું, મોરનું, જંદરનું, ગધેડાનું અને હાથીનું વાહન હોય તે વરસાદ થોડો થાય અને જે નક્ષત્રમાં દેડકાનું અને ભેંસનું વાહન હોય તે નક્ષત્રમાં વરસાદ ઘણો વરસે અને રેલ આવે.

ચાર યુગનાં નામો.

૧ કૃતયુગ. ૨ ત્રેતાયુગ. ૩ દ્વાપરયુગ. ૪ કલિયુગ.

પંચ કાળના નામો.

૧ પ્રાતઃકાળ (છે ધડી સુરજ આવે તાંહાં વેર). ૨ સંગમકાળ (છે ધડીથી તે બાર ધડી સુધી). ૩ મધ્યાહ્નકાળ (બાર ધડીથી તે અઠાર ધડી સુધી). ૪ અપરાહ્નકાળ (અઠાર ધડીથી તે ચોવીસ ધડી સુધી.) ૫ સાયંકાળ (ચોવીસ ધડીથી તે ત્રીસ ધડી સુધી).

છ ગુણ ગાયનમાંનાં નામો.

૧ સુસ્વર (ચઉદ્દ દોષરહિત નાદાત્મક ગાયન તે).

૨ સુરસ (શૃંગારાદિક છ રસે કરીને ગાયન તે).

૩ સુરાગ (રાગાદિક શોધ કરીને ગાય તે).

૪ મધુરાકાર (મધુર સ્વરે કરીને રંછત ગાયન તે).

૫ સાલંકાર (તાનાદિ સ્વરે કરીને રંછત ગાયન તે).

૬ પ્રમાણ (શાસ્ત્રાદિ પ્રમાણે કરીને ગાયન તે).

છ શાસ્ત્રનાં નામો.

૧ ધર્મશાસ્ત્ર. ૨ સાંખ્યશાસ્ત્ર. ૩ વેદાંતશાસ્ત્ર. ૪ ન્યાયશાસ્ત્ર. ૫ કામશાસ્ત્ર. ૬ યોગશાસ્ત્ર.

૧ યોગશાસ્ત્ર. ૨ અગમશાસ્ત્ર. ૩ નટશાસ્ત્ર. ૪ નિગમશાસ્ત્ર. ૫ ધર્મશાસ્ત્ર. ૬ શિષ્યશાસ્ત્ર.

સાત રુકંધનાં નામો.

૧ આવારુકંધ (વાયુ ભુમી પાસેથી મેઘ મંડળ સુધી).

૨ પ્રવરુકંધ (મેઘ પાસેથી સુરજ સુધી).

૩ બિહરુકંધ (સુરજથી તે ચંદ્ર સુધી).

૪ સહરુકંધ (ચંદ્રથી તે નક્ષત્ર સુધી).

૫ વિવરુકંધ (નક્ષત્ર પાસેથી રવિ વેર).

૬ પરારુકંધ (શનિથી તે સપ્ત રૂપી સુધી).

૭ પરિવાહરુકંધ (સપ્ત રૂપી પાસેથી ધ્રુવ સુધી).

સાત પાતાળનાં નામો.

૧ અતળ. ૨ વિતળ. ૩ સુતળ. ૪ રસાતળ. ૫ મહાતળ. ૬ તળાતળ. ૭ પાતાળ.

૧ ભૂતળ. ૨ ભર્વાગતળ. ૩ ભીન્નતળ. ૪ આદિતળ. ૫ આધારતળ. ૬ સરવાતળ. ૭ ઉભયાનકુળતળ.

સપ્ત સ્વર્ગ (લોક)નાં નામો.

૧ ભુલોક. ૨ ભુવલોક. ૩ મહલોક. ૪ સ્વરલોક. ૫ જનલોક. ૬ તપોલોક. ૭ સત્યલોક.

સાત સમુદ્રના નામો.

૧ મધુરોદક (સાગ્ર જળનો). ૨ ક્ષીસમુદ્ર (દહીનો). ૩ મધુસમુદ્ર.

(મધનો). ૪ ધૂતસમુદ્ર (ધીનો). ૫ સુરાસાગર (મિઠાનો). ૬ ઇક્ષુસાગર (શેરડીના રસનો). ૭ ક્ષીરસાગર (દુધનો).

છપન ભાષાના નામો,

૧ સંસ્કૃત ભાષા. ૨ ગીર્વાણુ ભાષા. ૩ વ્રજ ભાષા. ૪ બ્વાલ ભાષા. ૫ બાલ ભાષા. ૬ હિંદુસ્થાની ભાષા. ૭ યવન ભાષા. ૮ મુસલમાની ભાષા. ૯ તુરકી ભાષા. ૧૦ મોગલી ભાષા. ૧૧ પ્રારશી ભાષા. ૧૨ અરબી ભાષા. ૧૩ ઇરાણી ભાષા. ૧૪ ગુજરાતી ભાષા. ૧૫ કંઠી ભાષા. ૧૬ હલાઇ ભાષા. ૧૭ સિંધી ભાષા. ૧૮ મુલતાની ભાષા. ૧૯ મારવાડી ભાષા. ૨૦ ચારણી ભાષા. ૨૧ કાવ્ય ગુજરાતી ભાષા. ૨૨ ખાનદેશી ભાષા. ૨૩ ખાત્રેધાટી ભાષા. ૨૪ મહારાષ્ટ્ર ભાષા. ૨૫ પંજાબી ભાષા. ૨૬ પુરબી ભાષા. ૨૭ બંગાલી ભાષા. ૨૮ ઉડીયા બંગાલ દેશ ભાષા. ૨૯ નાગરી ભાષા. ૩૦ કાનડી ભાષા. ૩૧ તૈલંગી ભાષા. ૩૨ કામાટી ભાષા. ૩૩ કોમટી ભાષા. ૩૪ કાવડી ભાષા. ૩૫ તંબોલી ભાષા. ૩૬ મદ્રાસી ભાષા. ૩૭ મલખારી ભાષા. ૩૮ લાટીન ભાષા. ૩૯ ગ્રીક ભાષા. ૪૦ ફ્રેન્ચ ભાષા. ૪૧ જર્મન ભાષા. ૪૨ રુશિયન ભાષા. ૪૩ શિરગી ભાષા. ૪૪ યહુદી ભાષા. ૪૫ ગોવેગિરી ભાષા. ૪૬ કોકણી ભાષા. ૪૭ ચીંગળી ભાષા. ૪૮ સૈલાની ભાષા. ૪૯ કાશ્મીરી ભાષા. ૫૦ હેટકરી ભાષા. ૫૧ કાઠિયાવાડી ભાષા. ૫૨ બીલ ભાષા. ૫૩ વડારી ભાષા. ૫૪ બેલદારી ભાષા. ૫૫ કોળી ભાષા. ૫૬ મહારી ભાષા.

સાંઠ સંવત્સરના નામો,

૧ પ્રલવ નામ. ૨ વિલવ નામ. ૩ શુક્લ નામ. ૪ પ્રમોદ નામ. ૫ પ્રજાપતિનામ. ૬ અંગિરાનામ. ૭ શ્રીમુખનામ. ૮ ભાવાનામ. ૯ યુવાનામ. ૧૦ વાતાનામ. ૧૧ ઇશ્વરીનામ. ૧૨ બહુધાન્યનામ. ૧૩ પ્રમાથીનામ. ૧૪ વિક્રમનામ. ૧૫ વૃષાનામ. ૧૬ ચિત્રભાનુનામ. ૧૭ શુભાનુનામ. ૧૮ તારણનામ. ૧૯ પાદિવનામ. ૨૦ વ્યયનામ. ૨૧ સર્વજિતનામ. ૨૨ સર્વધારીનામ. ૨૩ વિરોધીનામ. ૨૪ વિકતિનામ.

૨૫ ખરનામ. ૨૬ નંદનનામ. ૨૭ વિજયનામ. ૨૮ જયનામ.
 ૨૯ મન્મથનામ. ૩૦ દુર્મુખનામ. ૩૧ હેમલંબીનામ. ૩૨ વિલંબીનામ.
 ૩૩ વિકારીનામ. ૩૪ શાર્વરીનામ. ૩૫ પ્લવનામ. ૩૬ શુભકૃતનામ.
 ૩૭ શોભનનામ. ૩૮ ક્રોધીનામ. ૩૯ વિશ્વાવસૂનામ. ૪૦ પરાભવનામ.
 ૪૧ પ્લવંગનામ. ૪૨ કિલકનામ. ૪૩ સૌમ્યનામ. ૪૪ સાધારણનામ.
 ૪૫ વિરોધકૃતનામ. ૪૬ પરીધાવીનામ. ૪૭ પ્રમાદીનામ. ૪૮ આનંદ
 નામ. ૪૯ રાક્ષસનામ. ૫૦ નલનામ. ૫૧ પિંગલનામ. ૫૨ કાલયુકતનામ.
 ૫૩ સિદ્ધાર્થીનામ. ૫૪ શૈદ્રનામ. ૫૫ દુર્મતીનામ. ૫૬ દુંદુભીનામ.
 ૫૭ રૂધિરોદ્ધારીનામ. ૫૮ રક્તાક્ષીનામ. ૫૯ ક્રોધનનામ. ૬૦ ક્ષયનામ.

શુદ્ધિષ્ટિર—પિતામહ! વાનપ્રસ્થતા શું ધર્મ છે તે મને કહો ?

ભીષ્મપિતામહ—સ્નાતક દિને વિધિપૂર્વક શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં રહ્યા
 પછી નિયમ પૂર્વક વનમાં વાસ કરવો અને યથાર્થ રીતે ઈન્દ્રિયોને જીતી
 લઇને વાનપ્રસ્થ આશ્રમ પાળવો. શુદ્ધસ્થ, જ્યારે પોતાનાં શરીરને
 શિથિલ જીવે, માથે ખજિયાં જીવે તથા દીકરાને ઘેર દીકરા થાય એમ
 જીવે, ત્યારે તેણે અરણ્યમાં જઇને રહેવું. શેહેરમાં અથવા બહાર જે
 ભોજન કરવામાં આવે છે, તેનો તથા વાસણ, કુસણ અને ખીણ સર્વ
 સંમૃધીનો ત્યાગ કરી દઇ, પુત્રોને સ્ત્રી સોંપી દઇને અથવા તો સ્ત્રીની
 જો મરજી હોય તો તેને સાથે લઇ, વનમાં જઇને વસવું. અગ્નિહોત્ર
 તથા અગ્નિહોત્રમાં ઉપયોગી એવો યજ્ઞના પાત્રાદિક સર્વ સામાન સાથે
 લઇ, શેહેરમાંથી નિકળીને વનમાં જવું અને ત્યાં ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં
 રાખીને નિવાસ કરવો. પોતાના વેદના તથા શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં નિત્ય
 તાત્પર રહેવું. શમ, દમ સંપન્ન થવું એટલે ટાઢ તડકો વેઠવાનો અભ્યાસ
 રાખવો, સર્વના ઉપર દયા રાખીને ઉપકાર કરવો, મનને નિયમમાં
 રાખીને ધર્મવરુનું ધ્યાન કરવું, સદા કાતાર રહેવું, કદાપિ ક્રોધનું લેવું
 નહીં તથા સર્વ આણીઓ ઉપર દયા ભાવ રાખવો. વાન પ્રસ્થ ધર્મ
 પાળનારા બ્રાહ્મણોની પાસેથી વાનપ્રસ્થે માત્ર આજીવન આધાર થાય

એટલી ભિક્ષા માંગી લાવીને ખાવી અથવા તો ખીજ વનમાં વસનારા
ગૃહસ્થાશ્રમી દિવ્વલ્લેની પાસેથી ભિક્ષા માંગી લાવીને ખાવી. વાનપ્રસ્થ
આશ્રમમાં રહેનારા દિવ્વલ્લે આ તથા બીજી અનેક પ્રકારની ઉપનિષ-
દમાં અને વેદમાં કહેલી દીક્ષાઓ, આત્મસ્વરૂપની સંસિદ્ધિ માટે પાળવી.

યુધિષ્ઠિર—પિતામહ ! સંન્યાસીના શું ધર્મ છે તે જાણવા ઇચ્છું
છું તે કહો ?

ભીષ્મપિતામહ—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ
વનવાસમાં ગાળી કાઢી, આયુષ્યનો ચોથો ભાગ સર્વ સાંસારિક સંગોનો
ત્યાગ કરીને સંન્યાસ આશ્રમમાં ગાળવો. ધર્મ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે
ચારે વેદનો અથવા તો એક વેદનો અભ્યાસ કરી, પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને
તથા શક્તિ પ્રમાણે યજ્ઞયાગો કરીને પછી મનને મોક્ષમાં લગાડવું.
પ્રજ્ઞપતિ દેવ સંબંધી યજ્ઞ કરીને પોતાનું તમામ ધન દાનમાં દઇ દેવું,
પંચાગ્નિને પોતાના મનને વિશે આરોપણ કરવો અને પછી બ્રાહ્મણે
ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ આશ્રમમાં દાખલ થવું. જે પુરુષ,
સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન આપીને તથા વેદના મંત્રોનો પાઠ
કરીને, ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી સંન્યાસના આશ્રમમાં આવે છે, તે પુરુષના
તેજથી ચંદ્રલોક, સૂર્યલોક વગેરે લોકો તેજસ્વી થાય છે અને તે પર-
બ્રહ્મને પામે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી નિસ્તી જઈ, પોતાની સાથે પવિત્રદંડ,
કમંડળ વગેરે લઈ, મુનિવ્રત ધારણ કરીને પોતાની પાસે કોઈ પણ
નાના પ્રકારની ખાવાપીવાની સુંદર વસ્તુઓ લાવીને મૂકે તો પણ
તેઓની ઇચ્છા ન કરતાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવો. સંન્યાસીએ, અગ્નિનો
તેમજ ધરનો પણ ત્યાગ કરવો, માત્ર ભોજન માટે ગામમાં કે શહેરમાં
જવું, શરીરમાં રોગાદિ થયા હોય તો તેની પણ ઉપેક્ષા કરવી, ચિત્તને
સ્થિર રાખવું. ઇશ્વરને ઝોળખવામાં મનને તાપર રાખવું તથા ઇશ્વર ઉપર
એકાગ્રપણે મન રાખવું, સંન્યાસીએ મરણની ઇચ્છા નહીં રાખવી તેમ જીવ-
વાની પણ ઇચ્છા રાખવી નહીં, પરંતુ પગારદાર નોકર જેમ પગારની ઇચ્છા

રાખે છે, તેમ તેણે નિર્માણ કરેલા કાળનીજ માત્ર વાટ જોયા કરવી. જમી-
 નપર પગ મૂકતી વેળાએ હાડકું અથવા તો કાંઈ જીવનું છે કે નહીં?
 એમ નજરે જોયા પછી સ્વચ્છ જગ્યાએ પગ મૂકીને ચાલવું, પાણીને
 વસ્ત્રવડે ગાળીને પીવું, કે જેથી જીવની હાની થાય નહીં, બોલતી વખતે
 સત્યવડે પવિત્ર એવી વાણી બોલવી અને મનને પવિત્ર રાખવું. સંન્યા-
 સીએ સ્વસ્તિકાદિક યોગાસન ઉપર બેસીને એક પરબ્રહ્મની આખત
 માંજ પ્રીતિ રાખવી, કાંઈ વસ્તુની ઇચ્છા કરવી નહીં તથા એક પોતાના
 આત્માના સહાયથીજ સુખ મેળવવાની ઇચ્છા કરીને આલોકમાં વિચરવું.
 શરીરના કેશ કાઢી નંખાવવા, નખ કતરાવવા, કાઢી તથા મુંછા મુંઝા-
 ડાવવી, બોજન પાત્ર, દંડ અને પાણીનું કમંડળ સાથે રાખવું અને
 કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈને નિત્ય આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓને પીડા કર્યા
 વિના રહેવું. ઇંદ્રિયોને વશ રાખવાથી, રાગ દ્વેષનો નાશ કરવાથી તથા
 પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવાથી સંન્યાસી અમર થઈ શકે છે. પોતે ગમે
 તે આશ્રમમાં હોય અને પોતાના આશ્રમનાં ચિન્હો પણ પોતે ધારણ
 કરતા ન હોય, તો પણ તેણે, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખીને
 પોતાનો ખરો ધર્મ પાળવો, કારણ કે સંન્યાસનાં દંડ, કમંડળ આદિ
 જે ચિન્હો છે, તેજ કાંઈ ધર્મનાં ખરાં કારણ ગણાતાં નથી, પરંતુ શાસ્ત્રોક્ત
 ધર્મ પાળવો, એજ ખરું કારણ ગણાય છે. નિર્મલીનું પ્રજ્ઞ જો કે મેલાં
 પાણીને નિર્મળ કરે છે, પરંતુ તે પ્રજ્ઞનું માત્ર નામજ લેવાથી કંઈ પાણી
 નિર્મળ થતું નથી. ધાતુઓને અગ્નિમાં તપાવવાથી જેમ તેનો મેલ બળી
 જાય છે, તેમ પ્રાણાયામ કરવાથી ઇંદ્રિયોના દોષો પણ બળી જાય છે.
 માટે સંન્યાસીએ પ્રાણાયામ કરીને, રાગ, દ્વેષ વગેરે દોષોને બાળી
 નાખવા, ધારણથી એટલે પરબ્રહ્મમાં મન લગાડીને પાપનો નાશ કરવો,
 અત્યાહાર એટલે ઇંદ્રિયોનું દમન કરીને વિષયાદિની વાસનાઓને કાઢી
 નાખવી અને ધ્યાને કરીને એટલે હું અવિનાશી પરબ્રહ્મ છું એવા
 સમ્ભવીય જ્ઞાન પ્રવાહથી ક્રમ, ક્રોધ, લોભ વગેરે ઇશ્વરનાં સ્વરૂપને

જાણવામાં વિઘ્ન કરનારા દોષોને છૂટવા. આપણા અંતરાત્માની ઉચ્ચ તથા નીચ પ્રાણિઓમાં કેવી ગતિઓ થાય છે? અને તે શા કારણથી થાય છે? કે જે મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓ ઘણી મહેનતથી જાણી શકે છે, તે પણ સંન્યાસીએ ધ્યાન યોગે કરીને પ્રત્યક્ષ કરવી. જે પુરૂષે બ્રહ્મનો સારી પેઠે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તે કમોંથી બંધાતો નથી, પરંતુ જેને ઉત્તમ એવું બ્રહ્મ જ્ઞાન થયું તે આ સંસારમાં અવતર્યા કરે છે. સંન્યાસીએ પ્રાણના આધારને માટે એક વખત ભિક્ષા કરવી, પરંતુ તેમાં યથેષ્ટ ભોજન કરવું નહીં, કારણ કે, મીઠાં મીઠાં ભોજનો કરવાની ટેવ પડવાથી સંન્યાસી વિપયોમાં પણ પ્રસાય છે. સંન્યાસીને જ્યારે સર્વ વિપયોમાં દોષો જોવાથી અંતઃકરણ પૂર્વક તે વિપયો ઉપર અભાવ આવી જાય છે, ત્યારે તેને આ લોકમાં અને પરલોકમાં અવિનાશી સુખ મળે છે. જે દ્વિજ ઉપર કહેલ ક્રમ પ્રમાણે સંન્યાસ ગ્રહણ કરે છે, તે, આ લોકમાં પાપનો ત્યાગ કરીને મરણ પછી પરબ્રહ્મને પામે છે.

(મનુ. અ. ૬)

શાલીહોત્રશાસ્ત્ર યાને અશ્વ (ધોડા) પરીક્ષા.

મસ્તકે લક્ષણ.

દોહરા.

જે હય મસ્તક શ્રંગ સમ, ચિત્ર હોય તવ લેખ;	
દીર્ઘ જોડ ઘણીને દુખી, કરતો વિશેષ ચેખ	૧
કર્ણુ એયમાં બ્રમર તો, શુન્ય મસ્તક લણાય;	
આયુષ્ય પંચ વર્ષનું, જીવ્યે દુઃખ જણાય.	૨
કર્ણુમુળ એ કર્ણુ પર, બ્રમર હોય પ્રત્યક્ષ;	
સંપત્તિ સકળ નાશ કર, સેતા કદી ન દક્ષ.	૩
દેકર્ણુ સર્વ વાળને, પરંતુ ત્રિકર્ણુ જોય;	
ત્રિકર્ણુ વાળથી જન દુખી, હરિશ્ચંદ્ર સમ હોય.	૪

કપાળ પરીક્ષા.

હંચ ત્રિદોષ કપાળ કે, બ્રમર ત્રીકોણ કપાળ;	
લાવ્યા થકિ દરિદ્રતા, ગતુર તપાસો ભાળ	૫
કપાળ ઉતરડ એક પર, એક એક એમ ત્રણ;	
હોય બ્રમર તપ રવામિનું, નિઝે લાવે મર્જ.	૬
ઉપરા ઉપરી હોય બે, બ્રમર તપાસો ભાળ;	
સ્વામીધાતક અન્ન એ, ખોડ ત્રિચિત્ર કપાળ.	૭
કપાળમાં બે બ્રમરની, હાર ચિમટ દુચિત્ર;	
હોય તણ શુભ લાવતાં, શાલિહોત્ર સંપન્ન.	૮
એકલ રંગ શરિર વળી, સ્વેત આંદલા ભાળ;	
ખોડ તપાસો એ ખરી, નહિતો ઝડપે કાળ.	૯
જુજવા રંગી આંદલા, મુખપર હોય વિચાર;	
ખોડ અંજલી તે કરે, સપ્ત સંપતિ ખુવાર.	૧૦

નેત્ર પરીક્ષા.

એક નેત્ર ઉત્તમ અને, એક નેત્ર જલધાર;	
દેરા ખોડ કરે ખરે, સ્વામીનો સંહાર.	૧૧
લોચન નીચે બ્રમર તો, કહે લોચનાવર્ત;	
અન્ન પરીક્ષક કદિ ન લે, જો છોતે બહુ સર્ત.	૧૨
દો લોચનની કડણ નીચે, બ્રમર વા જળપ્રવાહ;	
આશ્રુદાળ ગણતાં ગુણી, લેતાં પ્રગટે દાહ.	૧૩
કહાં લોચન કે ઉર ઉપર, અથવા ગળે વિચાર;	
શુંજ ગોળી સમ ચિત્ર તે, ઉરગળી દુખદ અપાર.	૧૪

નાશિકા-લક્ષણ.

મુખ પર સ્વેત પટા સરિખું તૂટક તણ સ્થળ તેય;	
શાલીહોત્ર કહે તુટપટા, ધણિને અતી દુખ દેય.	૧૫
નાક ઉપર ઉન્નવળ ટીલો, સ્વેત શાલ ભુકે ખોડ;	

શાલિહોત્ર કહે ધણિ તણા, મોટે મનમાં કોડ. ૧૬
નાક ઉપર જે ભ્રમર તો, કહે નાશિકર્વત;
દાન આપવો તો ભલો, રાખ્યે હોય અનર્થ. ૧૭

મુખ પરીક્ષા.

એક રંગિ હયને જુઓ, પલ મુખ ઉપર સ્થામ;
કાકમુખિ અતિ નષ્ટ કર, રાખો ખરચિ ન દામ. ૧૮
જે હયનું મુખ સર્પ સમ, અહિમુખ વક્તા દક્ષ;
પરીક્ષિતથી તે કાળ થૈ, લાગ્યો એ પ્રત્યક્ષ. ૧૯
ભ્રમર હોય હય દાઢ પર, કહે દાઢ સાંકળ;
દુખદાયક ધણિને ધણો, કરે સખળ નિર્બળ. ૨૦
મેડકસમ મુખ અશ્વનું, મેડકમુખિ અભિધાન;
પોપટસમ મુખ કિરમુખિ, કરે જોડ જે જ્યાન. ૨૧
નિચલા હોઠથી ઉપરનો, હોઠ હુમસ જે હોય;
ખરમુખ વા વાનરમુખી, ચતુર તપાસી જોય. ૨૨
એ જોડો અતી આકરી, વામીનું મુખ સ્થામ;
કરે નષ્ટ વદતો નકુલ, શાલિહોત્ર મુખધામ. ૨૩
મંદુક કિર ખર ને ગણો, ચતુર વળી લંગૂર;
ચાર જોડ અતી નષ્ટકર, રાખે નહિં કો શૂર. ૨૪
હોઠ હોઠ મેળવી કરી, અશ્વ ઢિંસે બહુ જોડ;
માલિક કુળ વિધ્વંશકર, વિનાશ કરતા એહ. ૨૫
હોય દંતમુખી અશ્વતે, અધીક દંતી કહેવાય;
પંચદંત જે અશ્વને, હીન દંતી દુખદાય. ૨૬
મધ્યદંત અભીધાન, તે સ્વામીધાતક જાણ;
એ ત્રણ જોડ વિચારતા, શાલિહોત્રજ સુજાણ. ૨૭
લગામ મુખમાં આપતાં, જાહે કહાડતો બહાર;
ઉપજાવે તે સાલ અતી, જોડ સાર્વજી વિચાર. ૨૮

(૩૭૬)

ગુર ઉપરના દંત વળી, નીચેના લઘુ ધાર;
કરાળ વદની કદત કવી, ચતુર ચિત્ત વિચાર. ૨૯
લંબ નીચલા દંતને, ઉપલા કુમ સજ્જ ભાળ;
બળી ચાંપો પાતાળમાં, વટે વદન વિદ્યાળ. ૩૦
ચાહું કૃષ્ણ જો તાલુપર, કૃષ્ણ તાલુકા નામ;
ખોડ ધણીનાં પ્રાણુ લે, બાંધો નહિ ડો ધામ. ૩૧
ખાતાં ચંદી ચાર હથ, રોમે મરતક કાન;
કંખિ ખોડ ગણત ગુણી, કુળ ક્ષય કરે નિદાન. ૩૨

કંઠ પરીક્ષા.

ગળા નીચેનો લેપરો, લટકે કૌસ્તુકી જાણ;
મહા હાનિ કરતા ગણે, લેપ પતિનાં પ્રાણ. ૩૩
જો હથ કંઠે બ્રમરતો, હથ કંદી અભિધાન;
સ્વામીને મુખકર સદા, પુત્રપૌત્ર ધન માન. ૩૪

હૃદય પરીક્ષા.

હૃદય ઉપર જો અશ્વને, લંબ રેખ જલ સ્થોય;
તવ તેને કહે દેવમન, ધણિને અતિ મુખ હોય. ૩૫
પાંચ નેત્ર સદા હૃદયપર, બ્રમર મુચિત્ર ગણાય;
પંચમુખી શુભિ જન મુખે, ઉત્તમોત્તમ લણાય. ૩૬

કાંઠ પરીક્ષા.

કાન સમિ કળા પાસ જો, વાળ ગુચ્છ દરશાય;
દોષ નથી જો ચિત્તનો, શાલિહોત્ર સરસાય. ૩૭
સ્કંધે બ્રમરજ હોય તો, ખોડિલ ખાંધ કહંત;
બંધુ સ્વામી જો સમરમાં, પડતા લહે ધિમંત. ૩૮
અધોમુખી જો ગોમતો, લેનારો મુખી થાય;
ઉર્ધ્વમુખી જો ગોમતો, લેનારો કુખી થાય. ૩૯

શાલિહોત્ર સંભાળતાં, સદા ઉપજે સુખ. ૪૦

સર્વાંગે વા પગ ઉપર, ઉર્ધ્વ ગોમ દે દુઃખ;
અંધોમુખી ધણીને લલી, સદા કરે તે સુખ. ૪૧

ચાલ પરીક્ષા.

ચાલ પડે જે બાણુપર, જમણી ડાબી જાણુ;
બહાલ લોચન દુખી કરે, સર્વ વાંતાંની તાણુ. ૪૨
લંબ ચાલ જો ખરસુધી, ખરપર વાળ સુલભ;
દેવ તેહ ચિંતામણી, જય અશરણે અચંબ. ૪૩

પૃષ્ઠ પરીક્ષા.

પીઠ ઉપર જે બાણુએ, ભ્રમર હોય તંવ જાણુ;
શયન ગાંઠ અંલિધાન તે, ધણિને સુખદ સુખાણુ. ૪૪
પીઠ ઉપર જો ભ્રમરો, આસન જોય કહંત;
સ્વામીધાતક રણુ વિષે, રાખો નહિ ગુણવંત. ૪૫
એક રંગિ તડકે જુઓ, ઝળકે પડે હય અંગ;
તવ તે ઉત્તમ રાખવો, કરે ન તે રસ ભંગ. ૪૬
એક રંગિ હયની ઝળક, વ્યાધ સમી દરશાય;
વ્યાધકાંત અતી દુઃખ કરે, સ્વામીનેજ સદાય. ૪૭
ચાર ચણુ જો શ્વેત છે, તેમ મુખવટો શ્વેત;
કહે પંચ કલ્યાણી શુંભ, રાખો ધરિને હેત. ૪૮
એક રંગિ હય હોય પણુ, પીઠ પટા જો શ્વેત;
તે હરિ નાગ રણુ પડે, સ્વામી ધાત સમેત. ૪૯

પુચ્છ પરીક્ષા.

પુચ્છ પાસ જો ભ્રમર તો, પુચ્છાવર્ત લણાય;
સ્વામી ધાતક દોષ એ, શાલિહોત્રથી જાણાય. ૫૦
પુચ્છ કાંઠિ જો હય ધરે, એક બાણુજ સમારિ;
સન્માર્જનિ તહેને કહે, ધણિને કરે લિખારી. ૫૧

પુરુષ દાંડિના મુળ નિચે, મધુશ્રાવ જો થાય;
 સર્વસ્વ નાશ સ્વામિનું, જન જગમાં દર્શાય. ૫૨
 પાછળ પુટ્ટાપર ભ્રમર, દલસંજન અભિધાન;
 સમરમાંજ સ્વામીતણા, દળનો ઘાણુ નિદાન. ૫૩
અંગ પરીક્ષા.

એક રંગી હય ચાંદલા, રક્ત નીલપીત સ્થામ;
 જોડ અંજનીથી વન વસ્યા, સીતા અનુજસહ રામ. ૫૪
 એક રંગી હય ચાંદલો, ડાખી કુખે રક્ત;
 રક્તાન્જનિધિ ધર જૂઠે, ધણિને કરે અશક્ત. ૫૫
 એક રંગી હય હૃદયપર, કૃપણ ચાંદલો જોય;
 કાળાંજનિ રાખો ન પ્રિય, સ્વામીધાતક હોય. ૫૬
 એક રંગી હય ચાંદલા, પીતરંગી બે કાંખ;
 પીતાંજની લગાડતાં, માલિક કુળને કાંખ. ૫૭
 એક રંગી હય ચાંદલા, જો પાંસળી પર શ્વેત;
 શ્વેતાંજની રાખો ન કદી, માલિકને દુખ દેત. ૫૮
 અતુરાન્જનિ રાવણ ગ્રહે, આળ્યે થયો ભીખારી;
 સતી સીતાનો ચોર ઠરી, વળી કરી સ્વકુળ ધુવારી. ૫૯

ઉદર પરીક્ષા.

સ્વાર થતાં બે બાબુએ, ભ્રમર ઉપર જો પાગ;
 તલાવર્તથી સ્વામીનું, પ્રગટે સદા અભાગ. ૬૦
 પેટ ઉપરની રેખ પર, ભ્રમર હોય તવ ગોમ;
 આગળ મુખ લેનાર દુષ્ટિ, વળી કરતો બેશ્રમ. ૬૧
 પાછળ મુળ જો ગોમતો, વેચનારને દુઃખ;
 શાલિહોત્ર સુબાલુતો, સદા ઉપજો મુખ. ૬૨
 તંગ પાસ પેટની નીચે, ભ્રમર હોય તવ બાલુ;
 કહે શિપિકા જોડ પાલુ, સુલભા કહે સુબાલુ. ૬૩

પેટ તણી જે બાળુ પલુ, એક બાળુ પર લેખ;	
બ્રમર જોડ સામાન્યને, ધણિને સુખદન પેખ.	૬૪
વૃષલુ સમીપ જે બ્રમર તો, અંડાવર્ત ગણાય;	
એહ જોડ સામાન્ય છે, અવગુલુ નહિં જણાય.	૬૫
પેટ નીચે જે ગોળી સમ, ચિત્ર હોય પ્રત્યક્ષ;	
સ્તન ગણતા ગુણિ તેહને, કરે સ્વામિનો ભક્ષ.	૬૬
એક ખંડ પલુ જોડ છે, ધણિને અતી દુષ્કદાઈ;	
શાલિહોત્ર સંકેતથી, કોઈ ન રાખે ભાઈ.	૬૭
એક રંગી હય પલુ ગળે, શ્વેત ચાંદસો જોય;	
એક રંગી અતિ નજીકર, રાજો નહિં જન કોય.	૬૮
ગંગાપટ પેટની નીચે, પ્રવાહ સરજો હોય;	
તે મધ્યે મહોટો બ્રમર, હોય સ્વામી સુખ જોય.	૬૯
કાંખમાહિ જે બ્રમર તો, કક્ષાવર્ત ભણાય;	
સકળ કાર્ય વિધ્વંશકર, ધણિને અશુભ જણાય.	૭૦
જે બાળુમાં પાવડા, નીચે બ્રમર વિચાર;	
એહ જોડ સામાન્ય છે, ધણિને સુખદ અપાર.	૭૧
પૃષ્ઠની જે બાળુ ઉપર, બ્રમરા અંગાવર્ત;	
જે જાનૂ પર બ્રમર તો, ગણતા ખીલાવર્ત.	૭૨
અંગાવર્ત તથા ગણો, ખિલાવર્ત એ જોય;	
જોડ દોષ સામાન્ય છે, સ્વામીને સુખ દેય.	૭૩
કૂખાવર્ત પ્રજે બ્રમર, હોય જોડ સંભાળ;	
રાત્ર્ય બ્રષ્ટ કે યે ગયા, વિક્રમ સમ મહિપાળ.	૭૪
જંધ ઉપર જે બ્રમર તો, જાનુવર્ત સુવિચાર;	
દોષ નહિં સામાન્ય એ, જોડ સુખદ સંસાર.	૭૫
આગળ ઘુંટલુ પર બ્રમર, ઘુંટા ઉપાડ વિચાર;	
હયશાળા વિધ્વંશકર, રહે એકલો સાર.	૭૬

ચતુષ્પાદ હય માત્રને, કદિ પંચમ દુશ્ચિત્ર;
અતિ નસીત તે હય ન લે, શાલિહોત્ર સંપન્ન. ૭૭
ઐકલ રંગ શરીર પલ્લુ, શુભ પાછલા પાગ;
શાલિહોત્ર અરજલ કહે, સહસા કરે અલાગ. ૭૮

અથ ચતુર્જાતિ અર્થ લક્ષણ.

પૂર્વ દિશાના હય સદા, અબળ અલ્પ આયુષ્ય;
શાલિહોત્ર સંભાળતાં, ઠગાય નહિં માનુષ્ય. ૭૯
તેજવંત બળવંત બહુ, દિશા દક્ષિણે વાહ;
ચોવીશ વર્ષ જીવી કરે, સ્વામીનું મન રાહ. ૮૦
પશ્ચિમના હય જંચ અતી, પુષ્કળ કરે અહાર;
સમરે ડગે ન તે જીવે, વર્ષ અષ્ટવીશ સાર. ૮૧
ઉત્તરના બળવાન ને, નિરોગી હય શુભવાન;
કરે કલ્યાણ જીવે અધિક, ત્રીશ વર્ષ સન્માન. ૮૨

વર્ણ લક્ષણ.

દુબ્ધ સુગંધી વિપ્ર તે, પવિત્ર કરતો ધામ;
ભાત સુગંધી ક્ષત્રી તે, રક્ષણ કરતા દામ. ૮૩
ધી સમ સુગંધી વૈશ્ય છે, મધ્યમ દુષ્ટ સ્વભાવ;
મચ્છ સુગંધી શુદ્ર તે, કરે કાર્ય ચિત્ત લાવ. ૮૪
શાલિહોત્ર મુનકુલ કૃત, પ્રિય અશ્વાલંકાર;
પ્રકટ પંચમોધ્યાય શુંભ, અશ્વચિકિત્સા સાર. ૮૫

(મહાભારત.)

પુસ્તકને અગાઉથી આશ્રય આપનાર સદ્ગૃહસ્થોનાં સુખારક નામો.

પ્રત નામનગર.

૧૦ શેઠ શ્રી વેરશી કરમશીની
ધર્મપત્ની આઘ માણિક્યાધ

૧૦ યુક્તેશ્વર નાનાલાલ ગોપાલજી

૫ કુમાર શ્રી જોરાવરસિંહજી
પ્રતેસિંહજી

૫ નાધોરી ગોપાલજી ધનજી

૫ રાજવૈદ્ય નારાયણજી કેશવજી

૭ કુમાર શ્રી ચંદ્રસિંહજી કેશ-
રીસિંહજી

૨ રા. રા. નારણજી પુરુષોત્તમ

૨ „ યુક્તેશ્વર નાગજી સવજી

૨ „ નાધોરી ગીરધર પુર-
ુષોત્તમ

૨ „ લાલજી ખીમજી દા.
જીવજીદાસ

૨ ડા. રણછોડદાસ / સુદરદાસ

૨ રાજવૈદ્ય શંકરપ્રસાદ કરજી-
શંકર

૧ વકીલ દયાશંકર ભગવાનજી

૧ વકીલ નરભોરામ કાલીદાસ

૧ ડા. ભગવાનજી કામેશ્વર ભટ

૧ રૈવાશંકર પ્રભાશંકર ત્રિવેદી

પ્રત.

૧ ડા. નારાણજી રામજી કેશરીયા

૧ ડા. કેશવજી હીરજી

૧ ડા. પ્રાગજી જલ્લજી

૧ ધડીઆલી હંસરાજ વશરામ

૧ દેવે પોપટ રામજી

૧ ઠકર સુદરજી મકનજી

૧ રા. કાળાઓધવજી ડા. રામજી

૧ ડા. મુલજી વીરજી

૧ રા. નંદરામ જીડા

૧ વૈદ્યરાજ વીનાયક મણીશંકર

૧ રા. વેલજી આણંદજી

૧ „ જમનાદાસ વિ. દામોદર

૧ વકીલ માણિકલાલ શંકરજી

૧ દેવે આણંદજી કલ્યાણજી

૧ ભણસાલી રાધવજી રામજી

૧ વકીલ જીડાલાલ ગોપાલજી

૧ વ્યાસ પ્રાગજી કાનજી

૧ વકીલ ઉમીયાશંકર દયાશંકર

૧ મેતા ભીમજી ઓડીદાસ

૧ પોરેયા મુલચંદ રૂપચંદ

૧ કુ દુલજી વીરચંદ

૧ વલજી મોતીરામ હરિકથાવા.

- ૧ નાથોરી કેશવલાલ નારણુ
- ૧ જોશી લક્ષ્મીશંકર માવજી
- ૧ મોઢ જુહારામ ગોવીંદજી
- ૧ દવે મણીશંકર લાલજી
- ૧ દવે મયાશંકર કલ્યાણ
- ૧ અળવંતરાય લક્ષ્મીશંકર પોટા
- ૧ ત્રવાડી લક્ષ્મીશંકર ભગવાનજી
- ૧ ક્રુ દામોદર નાનાભાઈ
- ૧ જોશી કેશવજી ડાહ્યા
- ૧ ભટ મકનજી ત્રીકમજી
- ૧ વેલજી આણંદજી ઘડીઆળી
- ૧ જમનાદાસ વી. દામોદર
- ૧ દવે આણંદજી કલ્યાણજી
- ૧ રાધવજી રામજી ભણુશાલી
- ૧ વકીલ જીડાલાલ ગોપાલજી
ગુગળી
- ૧ પ્રાગજી કાનજી વ્યાસ
- ૧ ઉમીયાશંકર દયાશંકર વકીલ
- ૧ મેતા ભીમજી ઓડીદાસ
- ૧ પોરેયા મુળચંદ ૩૫ચંદ
- ૧ ક્રુ દુલભજી વીરચંદ
- ૧ વલભદાસ મોતીરામ હરીકથા-
વાળી
- ૧ જોશી કાલીદાસ પ્રમાણંદ
- ૧ શેઠ રણુછોડદાસ કાનજી
- ૧ વ્યાસ કરસનલાલ દામોદર

- ૧ ક્રુ પોપટ દામોદર સોરઠીઆ.
- ૧ કાનજી વી. રામજી ગોલારાણા
- ૧ ભટ જયારાંદ કાનજી
- ૧ સોની વાઘજી નકા
- ૧ આચાર્ય વિષ્ણુનાથ મયાશંકર
- ૧ ભગવાનજી કામેશ્વર ભટ
- ૧ અત્રી દામોદર વી. તુલશીદાસ
- ૧ મોતીચંદ વાઘજી
- ૧ ઠાકર નારણુજી દયારામ
- ૧ મુખીઆ પરસોતમ વજેરામ
- ૧ કવિ છોટલાલ વિ. મણીશંકર
- ૧ નાનચંદ કકલદાસ ડેલીવાલા
- ૧ આચારજી લાધા જગન્નાથ
- ૧ ભટ પુરુષોત્તમ ત્રીકમજી
- ૧ ત્રવાડી ભાણુજી ગવરીશંકર ભટ
- ૧ દવે કંડુણુશંકર હરજીવન
- ૧ નાથોરી મોતીચંદ હીરજી
- ૧ ત્રિવેદી નરભેશંકર પ્રજ્ઞરામ
- ૧ જોશી રામજી મૂળશંકર
- ૧ દયાશંકર કાલીદાસ જરીફ
- ૧ રવીશંકર હરીપ્રસાદ
- ૧ ચુનીલાલ ધન્યાશંકર જરીફ
- ૧ ધીરજરામ દલપતરામ નાથર
- ૧ જોશી ગોકલદાસ કાળા
- ૧ જોશી હગન ધરમશી
- ૧ જોશી ભગવાનજી ખીમજી
- ૧ જોશી ગોપાલજી જેરામ

૧ લક્ષ્મીચંદ લાલજી નાધોરી
 ૧ મેતા હાકમરામ ભગવાનરામ
 ૧ ઘોરા અસમાલજી મામૂજી
 ૧ વૈદ મોહનલાલ હીરાચંદ
 ૧ મેતા કૃપાશંકર હેમતરામ
 ૧ દવે અંબાશંકર શંભુશંકર
 ૧ શા. ભોગીલાલ મુળચંદ નાધોરી
 ૧ મયાશંકર વિ. મંગળજી
 ૧ આચારજી બજીભાઈ કલ્યાણજી
 ૧ ગાંધી કલ્યાણજી વસનજી
 ૧ ઠાકર મણિલાલ દેવકૃષ્ણ
 ૧ શેઠ સુંદરજી વી. તલકશી
 ૧ પારેખ ભગવાનજી વી.કસળચંદ
 ૧ ઠાકર પોપટ રતનજી
 ૧ ત્રવાડી ગોકળજી દયારામ
 ૧ શા. નારણજી માવજી
 ૧ સોની ગોરધનદાસ અત્રભુજ
 ૧ દડીઆ કાળા ઝીણા
 ૧ શેઠ અબદલા વલીમામદ
 ૧ સાચોરા ગોરધનદાસ લખમીદાસ
 ૧ સોની જીઠા રણછોડ
 ૧ પંડયા કાળીદાસ લાધા
 ૧ ખવાસ મેધજી સવાભાઈ
 ૧ વકાભાઈ કરસનભાઈ વારા
 ૧ ભટ નંદરામ જોઠા
 ૧ ઠાકર દામોદર જોષવજી

૧ ઠા. લીલાધર જગજીવન ઠાકર
 ૧ વૈદ વલભરામ વીરજી
 ૧ શા. રાખચંદ મોનજી
 ૧ વલભજી લધા કીરી
 ૧ સોની ભદ્રવજી ગોરધન
 ૧ વાણુદ ત્રીકમ કાળા
 ૧ ખવાસ કાનજી કરસન
 ૧ સોની વશરામ મકનજી
 ૧ ભટ કાળા મોનજી
 ૧ પંડયા હરખલાલ ગંગારામ
 ૧ ભટ હરજીવન વજેરામ
 ૧ ભટ રતનજી અમરજી
 ૧ હરીશંકર સુંદરજી
 ૧ ઉપાધ્યાય મણીલાલ હીરજી
 ૧ સોની વેલજી અત્રભુજ
 ૧ લાધારામ ઘેલારામ
 ૧ સોરઠીઆ લક્ષ્મીચંદ ઠાકરશી
 ૧ સોની જીઠા કાનજી
 ૧ વાંઝા નારણ લાધા
 ૧ સોની કાળા અત્રભુજ
 ૧ મેતા વેણીશંકર ગીરભાઈશંકર
 ૧ સોની રામજી ટોસા
 ૧ ખતરી શીવજી જગજીવન
 ૧ ખત્રી પોપટ ગોવિંદ
 ૧ ખત્રી લક્ષ્મીદાસ અત્રભુજ
 ૧ જોઝા મગનલાલ પિતાબર

- ૧ રતનજી રણુછોડજી
 - ૧ જોશી શવજી દામોદર
 - ૧ પ્રાણશંકર ભવાનીશંકર
 - ૧ ત્રવાડી જટારાંકર રેવાશંકર
 - ૧ મારતર જગન્નાથ જગજીવન
 - ૧ પંડ્યા માધવજી લધા
 - ૧ પાઠક સુંદરજી રતનજી
 - ૧ લઘુભાઈ વાધા
 - ૧ નર્મદાશંકર મકનજી
 - ૧ પારેખ વીઠલદાસ મુળજી
 - ૧ નાથજી ભગવાનજી મહેતા
 - ૧ જગજીવન વીઠલજી મુકરાણી
 - ૧ હીરાલાલ દેવચંદ શેઠ
 - ૧ લક્ષ્મીદાસ દેવજી વકીલ
 - ૧ ખત્રી વશરામ કરશનજી
 - ૧ જોશી કાલીદાસ નથુ સાયોરા
 - ૧ ત્રવાડી હરીલાલ ચત્રભુજ
 - ૧ જોઠાલાલ પ્રેમાનંદ ભટ
 - ૧ રંગીલદાસ કલ્યાણજી આચાર્ય
 - ૧ ધડીઆલી મગનલાલ વિ,
- આનંદજી
- ૧ વ્યાસ મગનલાલ પુંજ સાયોરા
 - ૧ જોશી રેવાશંકર મુળશંકર
 - ૧ ડા. ગોધનદાસ નારણજી
 - ૧ શુકલ જટારાંકર પ્રાણશંકર
 - ૧ પાઠક જ્યાશંકર મદનજી

- ૧ શુકલ મોહનલાલ કલ્યાણજી
 - ૧ મેતા શંભુશંકર લક્ષ્મીશંકર
 - ૧ દયારાંકર કામેશ્વર ચોખી
 - ૧ વાઢેર લખુભા લઘુભા
 - ૧ મણિઆર ખીતાંબર ધરમશી
 - ૧ રાણીમંગા હમીર પંચાણ
 - ૧ અમૃતલાલ પ્રેમચંદ કામદાર
 - ૧ ડાકોરલાલ જોશંકર
 - ૧ સાયોરા મોહનલાલ મદનજી
 - ૧ કડીઆ ટેપા કાળા
 - ૧ ભના પરસોતમ કોઠારી
 - ૧ શા. વજેરામ મોતીચંદ ઝવેરી
 - ૧ ડા. પરસોતમ નારણજી
 - ૧ કામદાર નરસેરામ ઝવેરચંદ
 - ૧ પ્રહલક્ષત્રી શામજી ઘેલા
 - ૧ દેવે મગનલાલ હરિશંકર શ્રીમાળા
 - ૧ ખત્રી તુલશીદાસ ધારશી ખેખોડી
 - ૧ ગુલાબરાય જીવણરામ
 - ૧ નથુ વીઠલ હંવાલદાર
 - ૧ ખવાસ વાલા મેર શાયલાવાળા
 - ૧ વકીલ માણિકલાલ શંકરજી
 - ૧ ભટ વિજયરામ જગન્નાથ
- ગીરનારા
- ૧ વ્યાસ ભગવાનજી જેરામ
 - ૧ રાવળ જીવરામ ભવાનીશંકર
 - ૧ ભનજી લીલાધર

- ૧ લક્ષ્મીચંદ લાલજી નાધોરી
- ૧ મેતા હાકમરામ ભગવાનરામ
- ૧ બોરા અસમાલજી મામૂજી
- ૧ વૈદ મોહનલાલ હીરાચંદ
- ૧ મેતા કૃપાશંકર હેમતરામ
- ૧ દવે અંબાશંકર શંભુશંકર
- ૧ શા. ભોગીલાલ મુળચંદ નાધોરી
- ૧ મયાશંકર વિ. મંગળજી
- ૧ આચારજી બજાલાઈ કલ્યાણજી
- ૧ ગાંધી કલ્યાણજી વસનજી
- ૧ ઠાકર મણિલાલ દેવકૃષ્ણ
- ૧ શેઠ સુંદરજી વી. તલકશી
- ૧ પારેખ ભગવાનજી વી.કસળચંદ
- ૧ ઠાકર પોપટ રતજી
- ૧ ત્રવાડી ગોકળજી દયારામ
- ૧ શા. નારજી માવજી
- ૧ સોની ગોરધનદાસ ચત્રભુજ
- ૧ ઠાકીઆ કાખા ઝીણા
- ૧ શેઠ અબદલા વલીમામદ
- ૧ સાચેરા ગોરધનદાસ લખમીદાસ
- ૧ સોની જીઠા રણજીઠ
- ૧ પંડ્યા કાળીદાસ લાધા
- ૧ ખવાસ મેધજી સવાલાઈ
- ૧ વડાલાઈ કરસનભાઈ વારા
- ૧ ભટ નંદરામ જોઠા
- ૧ ઠાકર દામોદર ઝોધવજી

- ૧ ડા. લીલાધર, જગજીવન ઠાકર
- ૧ વૈષ્ણ વલ્લભરામ વીરજી
- ૧ શા. રાયચંદ મોનજી
- ૧ વલ્લજી લધા કીરી
- ૧ સોની જાદવજી ગોરધન
- ૧ વાલુંદ ત્રીકમ કાળા
- ૧ ખવાસ કાનજી કરસન
- ૧ સોની વશરામ મકનજી
- ૧ ભટ કાળા મોનજી
- ૧ પંડ્યા હરખલાલ ગંગારામ
- ૧ ભટ હરજીવન વજેરામ
- ૧ ભટ રતનજી અમરજી
- ૧ હરીશંકર સુંદરજી
- ૧ હપાધ્યાય મણીલાલ હીરજી
- ૧ સોની વેલજી ચત્રભુજ
- ૧ લાધારામ ધેલારામ
- ૧ સોરઠીઆ લક્ષ્મીચંદ ઠાકરશી
- ૧ સોની જીઠા કાનજી
- ૧ વાંઝા નારજી લાધા
- ૧ સોની કાળા ચત્રભુજ
- ૧ મેતા વેણીશંકર ગીરજીશંકર
- ૧ સોની રામજી ઠોસા
- ૧ ખતરી શીવજી જગજીવન
- ૧ ખત્રી પોપટ ગોવિંદ
- ૧ ખત્રી લક્ષ્મીદાસ ચત્રભુજ
- ૧ જ્યોત્ઞા મગનલાલ પિતાંબર

- ૧ રતનજી રણછોડજી
 ૧ જોશી રાવજી દામોદર
 ૧ પ્રાણશંકર સવાનીશંકર
 ૧ ત્રવાડી જટાશંકર રેવાશંકર
 ૧ ભારતર જગન્નનાથ જગજીવન
 ૧ પંડ્યા માધવજી લધા
 ૧ ખાઠક સુંદરજી રતનજી
 ૧ લઘુભાર્ગવ વાધા
 ૧ નર્મદાશંકર મદનજી
 ૧ પારેખ વીઠલદાસ મુળજી
 ૧ નાથજી ભગવાનજી મહેતા
 ૧ જગજીવન વીઠલજી મુકરાણી
 ૧ હીરાલાલ દેવચંદ શેઠ
 ૧ લક્ષ્મીદાસ દેવજી વઢીલ
 ૧ ખત્રી વરાશામ કરશનજી
 ૧ જોશી કાલીદાસ નથુ સાયોરા
 ૧ ત્રવાડી હરીલાલ ચત્રજી
 ૧ જોડાલાલ પ્રેમાનંદ ભટ
 ૧ રંગીલદાસ કથ્યાણજી આચાર્ય
 ૧ ધડીઆલી મગનલાલ વિ,
 આનંદજી

- ૧ વ્યાસ મગનલાલ પુન સાયોરા
 ૧ જોશી રેવાશંકર મુળશંકર
 ૧ ઠા. ગોધનદાસ નારણજી
 ૧ શુક્લ જટાશંકર પ્રાણશંકર
 ૧ ખાઠક જ્યોતશંકર મદનજી

- ૧ શુક્લ મોહનલાલ કથ્યાણજી
 ૧ મેતા શંભુશંકર લક્ષ્મીશંકર
 ૧ દયારાંકર કામેશ્વર ચોમી
 ૧ વાદેર લખુસા લઘુભા
 ૧ મણિઆર પીતાંબર ધરમશી
 ૧ રાણીમંગા હમીર પંચાણ
 ૧ અમૃતલાલ પ્રેમચંદ કામદાર
 ૧ ઠાંદોરલાલ જોશંકર
 ૧ સાયોરા મોહનલાલ મદનજી
 ૧ કડીઆ ટેપા કાળા
 ૧ ભના પરસોતમ કોઠારી
 ૧ શા. વજેરામ મોતીચંદ ઝવેરી
 ૧ ઠા. પરસોતમ નારણજી
 ૧ કામદાર નરભેરામ ઝવેરચંદ
 ૧ પ્રભાક્ષત્રી શામજી ઘેલા
 ૧ દેવે મગનલાલ હરિશંકર શ્રીમાળા
 ૧ ખત્રી તુલશીદાસ ધારશી જોશોડી
 ૧ ગુલાબરાય જીવજીરામ
 ૧ નથુ વીઠલ હંવાલદાર
 ૧ ખવાસ વાલા મેર સાયલાવાળા
 ૧ વઢીલ માણેકલાલ શંકરજી
 ૧ ભટ વિજયરામ જગન્નનાથ
 ગીરનારા
 ૧ વ્યાસ ભગવાનજી જોશામ
 ૧ રાવજી જીવરામ સવાનીશંકર
 ૧ ભનજી લીલાધર

૧ સોની મોરારજી જોડા
 ૧ ભટ ગીરજીશંકર જોડા
 ૧ ખત્રી રણછોડદાસ મુળજી
 ૧ પોપટ દેવજી ભગત
 ૧ આશારામ હરીરામ
 ૧ લધા દેવજી
 ૧ કૃપાશંકર હરજીવન વૈદ્ય
 ૧ સુતાર હીરા ભવાન
 ૧ ભટ જયજીજી જગન્નાથ
 ૧ જોશી વલ્લભજી લધા સારસ્વત
 ૧ સોની જગજીવન ઈંદ્રજી
 ૧ પાઠક મુગટરામ અંબાશંકર
 ૧ ઠા. કાળા જીવા
 ૧ કડીઆ જોડા કેશવજી
 ૧ ગુાં. રૂપગર ઉમીઆગરજી
 ૧ મો. હરજી માલા
 ૧ ભટ ગોવિંદજી જોશંકર
 ૧ જોશી રામજી માવજી
 ૧ પાઠક કાંતીલાલ લક્ષ્મણશંકર
 ૧ સોની અજીરામર નાનજી
 ૧ ખવાસ રામજી કાળા
 ૧ મુળશંકર ત્રીભોવન આચાર્ય
 ૧ ભટ ગોપાલજી દયારામ
 ૧ શા. રાયચંદ ગોનજી
 ૧ જોશી નારજી કાલીદાસ
 ૧ જોડા જટાશંકર વજીરામ

૧ મુખીઆ છોટાલાલ ભગવાનજી
 ૧ શેઠ અમરચંદ તલકશી
 ૧ પારોટ કલાભાઈ નથુભાઈ
 ૧ પ્રભાશંકર પ્રાગજી
 ૧ મેતા માનશંકર કરસનજી
 ૧ વકીલ માધવરાય તુલશીદાસ
 ૧ પાઠક છગનલાલ જગજીવન
 ૧ વકીલ લીલાધર મોતીચંદ
 ૧ દવે ભગવાનજી મુળશંકર
 ૧ જગજીવન પ્રભુરામ
 ૧ જમનાદાસ ઓધવજી
 ૧ છગનલાલ ગંગારામ
 ૧ વલ્લભદાસ વી. નારજીદાસ
 ૧ અમૃતલાલ હીરાલાલ
 ૧ માણેકચંદ દેવકરજી
 ૧ ભગવાનજી વી. ચત્રજીજી
 ૧ અંદરજી લાલજી
 ૧ આણંદરાય વી. જુગતરામ પુચ
 ૧ હરીવલ્લભ રામજી દવે
 ૧ સોની કાળા મોરારજી
 ૧ ગીરજીશંકર જુગતરામ
 ૧ ધીરજીરામ જોશંકર
 ૧ માનશંકર મણીશંકર
 ૧ વકીલ મુગટરામ પ્રભાશંકર
 ૧ ભગવાનલાલ પોપટ
 ૧ કડીઆ પ્રેમજી જીવા

- ૧ ઠા. રણછોડદાસ જગજીવન
- ૧ મોજાણીદાર જાદવરાય હીરાચંદ
- ૧ સલેમાનજી મામુજી બુકસેલર
- ૧ વકીલ પ્રતાપરાય પ્રમાણુદદાસ
- ૧ ધી ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કુલ
- ૧ વકીલ નારદલાલ શીવલાલ
- ૧ ઠાકર દેવકૃત્ન રામજી
- ૧ પાઠક મણીશંકર તુલશીરામ
- ૧ ભગત ભીમજી કુરજી
- ૧ દુર્લભજી રેવાશંકર અંબરીયા
- ૧ ઠા. કાળા કાનજી
- ૧ શેઠ નરભોરામ ભગવાનજી
- ૧ માણિક્યચંદ માવજી
- ૧ સોની મદન હરજીવન
- ૧ સોની ડોસા માધવજી
- ૧ જવેરી સુનીલાલ છોટાલાલ
- ૧ ડાક્ટર નરશી ત્રીકમજી
- ૧ વજેશંકર દેવશંકર વ્યાસ
- ૧ નાઘોરી મોતીચંદ કુરજી
- ૧ નાઘોરી હીરાચંદ મોતીચંદ
- ૧ જોડાલાલ લક્ષ્મીચંદ છાપીઆ
- ૧ કેશવલાલ મગન
- ૧ ધીરજરામ મણીશંકર
- ૧ સુનીલાલ વી. વૈકુંઠરાય
- ૧ અંબાશંકર ભગવાનજી
- ૧ મહંત દેવગરજી મોતીગરજી

- ૧ વકીલ લક્ષ્મીદાસ દેવજી
- ૧ પ્રભાશંકર રંગનાથજી મેતા
- ૧ ઠકર ચાંપશી લાણુજી
- ૧ ચિમનલાલ દુર્ગારામ દેશાધ
- ૧ હરખલાલ જીગતરામ
- ૧ ગીરધરલાલ વીઠલજી ધ્રુ
- ૧ જોરધનદાસ તારાચંદ વકીલ
- ૧ દામોદર હરજી
- ૧ હગનલાલ ગોપાલજી
- ૧ દવે પ્રાણજીવન ચત્રભુજ
- હ. આ. અ.
- ૧ મોઠ ઠાકરશી ભગવાનજી હંવેલી
- ૧ રણછોડદાસ લાલજી કરદમ
- કલારક
- ૧ ગોકલજી મકનજી જોશી
- ૧ પંડ્યા જગજીવન કાનજી
- ૧ રા. મેધજી સવાભાઇ
- ૧ કલ્યાણજી હીરજી
- ૧ રણછોડ વી. આધવજી ગુગળી
- ૧ ધડીઆલી લીલાધર મુળચંદ
- ૧ કાલીદાસ દેવજી
- ૧ લાલજી પીતાંબર
- ૧ ધીરજરામ દલપતરામ
- ૧ મોતીચંદ ભનજી મોઠ
- ૧ મેતા જગજીવન જોશંકર
- ૧ રામજી કૃષ્ણા

૨ વકીલ નવલશંકર સુરજશંકર

૧ પરસોતમ રણુછોડ

૧ મેતા જટાશંકર રેવાશંકર

૧ મોઢ, પ્રમાણુંદ ઉકા

૧ સોની દામોદર કેશવજી

૧ છોટાલાલ ગોવિંદજી

૧ ખવાસ કરસન કાળા

૧ વકીલ જગજીવન શામજી

૧ મોઢ જીવનલાલ ડોસા

૧ કરસનજી મોતીરામ આચાર્ય

૧ જગનલાલ વિહલજી

૧ મોઢ ઓધવજી દેવજી

૧ દારકાં નૌતમ નાટક મંડળી

મકનજી જુઠા

૧ સોની ભગવાનજી લાલજી

૧ વકીલ રામકૃષ્ણ આણુંદજી

૧ કુ મોહનલાલ વિ. દામોદર

૧ સોની રૂગનાથ પરશોતમ

૧ ગઢવી જોડા રામાણી

૧ રા. છોટાલાલ કેશવજી

૧ શા. માવજી વિ. શીવજી

૧ વકીલ મોતી વાઘજી

૧ મેતા ગલાલચંદ હંસરાજ

૧ શેઠ લાલજી રામજી

૧ મણીઆર નથુ રતનશી

૧ માધવલાલ અત્રજી

૧ અત્રજી દેવચંદ

૧ દવે મયાશંકર કલ્યાણજી

૧ દવે ભગવાનજી વેલજી

૧ મોઢ કાનજી રૂપશી

૧ શેઠ મગનલાલ રણુછોડ

૧ ખત્રી નારણદાસ તુલશીદાસ

૧ ત્રીભોવન કૃપાશંકર

ચૌ. જમાદાર

૧ ત્રીકમજી દેવજી પુનાતર

૧ ભટ દયારામ હરજીવન

૧ શેઠ રવજી ઠાકરશી

૧ લુવાર ત્રીકમજી શવજી

૧ દવે પ્રાણશંકર ધેલાભાઈ

૧ વાઢેર હરિસિંહજી આલુભા.

૧ મેતા ઉમેદલાલ હરજીવનદાસ

૧ ઠકર ગોવિંદજી વી. રવજી

૧ કેશવલાલ મુળચંદ નાધેરી

૧ ગોવિંદજી વી. રવજી.

૧ હંસરાજ પરશોતમ

૧ આવા કાનદાસ લક્ષ્મણદાસ

૧ દવે મયાશંકર કલ્યાણજી

૧ દવે ભગવાનજી વેલજી

૧ ભટ પરશોતમ લાલજી

૧ ગુંસાઈ મહાદેવપુરી ગણેશપુરી

૧ ધનેશ્વર પ્રમાણુંદ

૧ રા. સોઢા જીવા વાલા

- ૧ દેસાઇ પ્રાગજી ખંડુભાઇ
 ૧ પોપટ હંસરાજ શેઠ
 ૧ વાયડા મુળજી દેવજી
 ૧ ગુગળી નરભેરામ રામજી આં.
 બરાવાલા
 ૧ શ્રીગોડ જીવન કાનજી
 ૧ કાશીરામ બજીભાઈ
 ૧ સોની મુળજી શામજી હ. માવજી
 ૧ મેતા માણિકલાલ વી. મયાશંકર
 ૧ ઠા. કાળા કાનજી
 ૧ માણિકચંદ માવજી
 ૧ રા. રા. તુલજશંકર વિવા.
 રામ ડાકતર

મુ.૦ લાલપુર

- ૧ ખારેખ મુલજી નાગજી
 ૧ શેઠ જેઠાલાલ મુલજી
 ૧ ખારેખ વીઠલદાસ મુળજી
 ૧ વિજયરામ જગન્નાથ

પંડરી

- ૫ જેજનાથ ચત્રજીજ મહાલકારી
 જેડીયા
 ૨ રા. મયાશંકર પ્રાણજીવન કા.
 મદાર

આટકોટ

- ૧ રા. રા. વસનજી હંસરાજ
 મામલતદાર

ખંભાલીઆ

- ૫ મહેરબાન ચુનીલાલભાઈ
 આ. રે. ક.
 ૨ પંડ્યા ગીરજશંકર વાસજીજી
 ૨ મે. ભોળાનાથભાઈ
 ૨ રા. નાગરદાસ મથુરાદાસ આચાર્ય
 ૨ શેવક વલ્લદાસજી ગોપાલદાસજી
 ૧ શ્રી નવી હવેલી દા. મેતા
 સવજી ત્રીકમજી
 ૧ મેતા છગનલાલ હરીલાલ
 ૧ વકીલ ગોરધનદાસ વીરચંદ
 ૧ વકીલ ઘેલા કાનજી
 ૧ ઠા. નારજીદાસ કલ્યાણજી
 ભાણજી
 ૧ કુ. ઝવેરચંદ જેઠા
 ૧ મેતા વજેશંકર કાલીદાસ
 ૧ રા. રામચંદ્ર રામપ્રસાદ
 ૧ કનોજીઆ જેઠાલાલ દેવશંકર
 ૧ વકીલ સુરજી રાધવજી
 ૧ રા. હેમરાજ રણકોટ
 ૧ વકીલ સવજી પ્રેમચંદ
 ૧ રા. પ્રેમજી વી. વિરજી
 ૧ રા. લાલજી પ્રેમજી
 ૧ મુગટરામ ગંગારામ બુચ
 ૧ વ્યાસ દેવશંકર દયારામ
 ૧ મેતા રેવાશંકર અંબાશંકર
 ૧ વકીલ લાલજી હીરજી

- ૧ ઠાઃ નેલુશી કાળા
 ૧ રા. રામરામ નરભેરામ
 ૧ રા. મેતા કુલશંકર નવલશંકર
 ૧ વકીલ ધરમશી દામોદર
 ૧ રા. ધરમસી વજેરામ
 ૧ છગનલાલ મણિશંકર
 ૧ વકીલ અંબાશંકર પ્રાણશંકર
 ૧ પ્રભુલાલ શીવશંકર
 ૧ રા. પીતાંબર નથુ
 ૧ ભણસાલી હીરાચંદ કરસનજી
 ૧ રા. ખીમજી મંડનજી વાધેલા
 જરમ

ભાવનગર

- ૧ ગોવિંદજી પદમશી
 ફોટો પિઠા
 ૧ અંબાશંકર ભગવાનજી
 ફોટો સાંગાંણી
 ૨ નર્મદાશંકર લાધાભાઈ

રાજકોટ

- ૨૦ મેલ ટ્રેનીંગ કૉલેજ સ્ટાફર
 લાયબ્રેરી
 ૫ કુમારશી માલુસુર ખાચર
 ૫ પંડીત નંદલાલ રામેશ્વર
 બુકસેલર
 ૨ ધૈરુદરામ વી. હરિશંકર બુચ
 ૨ કાગદી પરસોતમ પ્રમાણુદ

- ૨ કાગદી પોપટ પરસોતમ
 ૧ રાજકોટ ટાઉનરીડીંગ લાયબ્રેરી
 ૧ શંકરજી શામજી બક્ષી
 ૧ મેતા કેશવલાલ મણિશંકર
 ૧ લક્ષ્મીશંકર જાદવજી
 ૧ વિશ્વનાથ લક્ષ્મીધર
 ૧ મુલજી શંકર જોશી
 ૧ આનંદરાય વી. હેમતરાય
 ૧ વૈદ ત્રંબકલાલ મણિશંકર
 ૧ ગીરધરલાલ મોહનલાલ
 ૧ માધવજી ભાલુજી
 ૧ માધવજી ભગવાનજી ભટ્ટ
 ૧ ખડેરાવ હેમાજી
 ૧ માધવજી લાલજી મુનશી
 ૧ સુનીલાલ હરીભાઈ ભગત
 ૧ બુકસેલર કરસનજી શીરાજ
 ૧ અમૃતલાલ જટાશંકર બુચ
 ૧ વ્યાસ માધવજી કરસનજી
 ૧ વ્યાસ પ્રભાશંકર પ્રાણશંકર
 ૧ શાં રૂપચંદ જોષાલજી
 ૧ દવે ત્રીકમજી મયારામ
 ૧ વ્યાસ દામોદર-લાધા
 ૧ વ્યાસ નથુ રાધવજી
 ૧ ભટ્ટ હેમતરામ જુઠા
 ૧ વકીલ ગોવિંદજી માધવજી વોરા
 ૧ વશરામ પિતાંબર
 ૧ કલ્યાણજી વી. ચત્રજી જોગ

- ૧ શીવલાલ પરશોત્તમ
- ૧ શાહ દીપચંદ ગોપાલજી
- ૧ વોટસન ચ્યુઝીયમ
- ૧ રાયચંદ લાલજી પારેખ
- ૧ જયરામ મેઘજી
- ૧ વજેશંકર પ્રજારામ
- ૧ દેવે દલપતરામ માવજી
- ૧ સુરજરામ ભગવતરામ
- ૧ ત્રીભોવન રામજી
- ૧ વકીલ ગોવિંદજી માધવજી
- ૧ આનંદ પી એન ડૉક્ટર હેડ
માસ્તર
- ૧ રાજકોટ આર્યસમાજ લાયબ્રેરી
- ૧ લક્ષ્મીશંકર રૂપજી માંકડ વકિલ
- ૧ શેઠ મંચેરજી ટેમુલજી
- ૧ પારેખ ડાહ્યા કાનજી
- ૧ દેવ નરશી હરજીવન
- ૧ રા. હરીશંકર ધર્મશર શિરેસ્તદાર
- ૧ રા. કામેશ્વર ગોપાલજી
- ૧ મોહનલાલ ત્રીકમજી
- ૧ ચોથાભાઈ જીવાભાઈ મહેતા
- ૧ મણીશંકર પ્રાણજીવન
- ૧ બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
- ૧ ઇચ્છાશંકર પ્રભાશંકર મહેતા
- ૧ મણીશંકર
- ૧ લક્ષ્મીશંકર જોડા બક્ષી

- ૧ લીલાધર વી. રામજી
- ૧ અમૃતલાલ પ્રેમચંદ કામદાર
- ૧ ભગવાનદાસ વ્રજદાસ
- ૧ વકીલ છોટાલાલ
- ૧ શંકરલાલ તાનશંકર
- ૧ ઠા. અંદરજી ચના
- ૧ મગનલાલ
- ૧ પાનાચંદ
- ૧ નવલશંકર ગોકળજી
- ૧ મીસ્ત્રી રામજીદાસ માવજી
- ૧ મીસ્ત્રી માધવજી લખમણદાસ
- ૧ ચીમનલાલ નથુભાઈ
- ૧ કેશવલાલ કૃપાશંકર બોધાણી
- ૧ અંબાશંકર પ્રેમશંકર
- ૧ પરશોત્તમ સંઘજી નીમલ
- ૧ ઠાકોર મોતીલાલ મયારામ
- ૧ ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા
- ૧ દેવે ગૌરીશંકર વી. દલપતરામ
- ૧ તુલજરામ ભગવાનરામ ચોઝા
- ૧ ભટ મગનલાલ મોહન
- ૧ રવીશંકર વજેશંકર
- ૧ લક્ષ્મીશંકર જગજીવન
- ૧ છોટાલાલ રાજરામ
- ૧ મેતા મોતીલાલ વેલજી
- ૧ મગનલાલ લક્ષ્મીશંકર
- ૧ ઠાકરશી પંચાણુ

- ૧ કૈસ્તુભશંકર ગૌરીશંકર
 બેચરલાલ કીચંદ મોદી
- ૧ મગનલાલ સુંદરજી
- ૧ વીરપાલ ડાંલા
- ૧ જગજીવન બાવાભાઈ ઝોઝા
- ૧ લાલજી ઠાકરશી પારેખ
- ૧ રેવાશંકર વી. વજેરામ પંડયા
 રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજ
- ૫ કુમારશ્રી ગુમાનસિંહજી માલીઆ
- ૫ કુમારશ્રી જોરાવરસિંહજી ચુડા
- ૨ કુમારશ્રી વીરાવાળા બગસરા
- ૨ ઠાકોર સાહેબ પ્રતાપસિંહજી લાઠી
- ૨ કુમારશ્રી પ્રવિણસિંહજી વાંસદા
- ૨ કુમારશ્રી કમાલુદ્દિનખાનજી
 માણવદર
- ૨ કુમારશ્રી ગગુભા જામનગર
- ૧ કુમારશ્રી ભોજરાજજી જાલીયા
- ૧ કુમારશ્રી પિરોજખાનજી બજાણા
- ૧ કુમાર દાનસિંહજી લોધીકા
- ૧ કુમાર શ્રી હરિસિંહજી ગઢકા
- ૧ કુમારશ્રી હમેદસિંગજી દ્રોલ
- ૧ કુમારશ્રી રાણીગવાલા જોતપુર
- ૧ કુમારશ્રી રામવાલા બગસરા
- ૧ કુમારશ્રી દીપસિંહજી દ્રોળ
- રાજકોટ મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ
 મારફત.
- ૧ પટેલ ગોગજી જયરામ જોધરા

- ૧ મોહનલાલ હરજીવન પંચોળીઆ
- ૧ દયાજીજી કલ્હાનજી ઠંકર
- ૧ રામશંકર પ્રભાશંકર ભટ્ટ
- ૧ જોડીદાસ મગવાન ભાડ
- ૧ જોડાલાલ હરજીવન પંડયા
- ૧ પુરસોતમ કુરજી ત્રવાડી
- ૧ મયાશંકર ધનજી જોશી
- ૧ મંગલજી લક્ષ્મીચંદ જોડા
- ૧ ગોવિંદજી ભગવાનજી તેરેઆ
- ૧ ગ્રેમશંકર ઉમીઆશંકર રાવળ
- ૧ જાદવજી છગનલાલ ત્રવાડી
- ૧ કાશીરામ મયારામ સુખાનંદી
- ૧ મોહનલાલ ગણેશજી
- ૧ ગિરધરલાલ નાગજી
- ૧ ચત્રજીજી જયકૃષ્ણ
- ૧ અંબાશંકર ગોવર્ધન
- ૧ જીવન દયારામ
- ૧ જીવન કાલીદાસ મલકાણુ
- ૧ વેણીશંકર નર્સેરામ
- ૧ હીરાચંદ લક્ષ્મીચંદ
- ૧ કેશવલાલ ટોસાભાઈ
- ૧ દેવજી રાધવજી
- ૧ જમનાદાસ આગજી
- ૧ વીરગર આજુદંગર
- ૧ પાનાચંદ અમુલખ
- ૧ દલપતરામ ગોવર્ધન
- ૧ રાધવજી અંબારામ

- ૧ હરખંદ કેશવજી
- ૧ નાગરદાસ હરીશંકર
- ૧ નંદરામ ઓધવજી
- ૧ મુળશંકર અંબારામ
- ૧ નરસિંહ પ્રેમચંદ
- ૧ ગવરીશંકર રામકૃષ્ણ
- ૧ વિઠલદાસ બહેચર
- ૧ દામોદર રામશંકર
- ૧ દુદા ધરમશી
- ૧ મૂળશંકર હર્ષવરલાલ
- ૧ કુલશંકર કેશવજી
- ૧ ચક્ર મુળજી
- ૧ હીરાચંદ લવજી ઘેલાણી
- ૧ ડાહ્યાલાલ રામજી પરમાર

રાજકોટ

- ૧ ઓધવજી મકનજી ખીરસર.મે.
- ૧ લાધાભાઈ પ્રેમચંદ
- ૧ ઓધવજી ઘેલાભાઈ
- ૧ મેતા કરસનજી ઓડીદાસ
- ૧ લવજી ઘેલાભાઈ
- ૧ કામદાર અમૃતલાલ પ્રેમચંદ

દ્વારકાં

- ૩૫ મહેરબાન લક્ષ્મીદાસ હેમરાજ
- ૨ વેદાંતી મયાશંકર જ્યાશંકર
- ૧ રા. રા. વેણીશંકર વાઘજીભાઈ
- ૧ ગણપતરામ ગોવિંદરામ

- ૧ ગોરધનદાસ ગોકળદાસ
 - ૧ દારકાદાસ વાલજી વકિલ
 - ૧ આણંદજી જીવજી વકિલ
 - ૧ જગજીવન જોડાભાઈ વકિલ
 - ૧ બાપુલાલ નરોત્તમદાસ ગાંધી
 - ૧ કરસનદાસ મદનજી
 - ૧ રણુછોડદાસ ધારશી
 - ૧ ત્રિંબક ચિંતામણી ટંકસાલે
 - ૧ સદાશિવ રામચંદ્ર
 - ૧ યશવંતરાવ ભાઉ વકિલ
 - ૧ જયરામ નારણજી
 - ૧ ઓખા લાયજેરી હ. હરિભાઈ
 - ૧ હરીકિર્તન મંડળી હ. જમનાદાસ પ્રા.
 - ૧ ધનંજયદાર દુલભદાસ રણુછોડદાસ
 - ૧ આણંદજી રૂગનાથજી
 - ૧ ત્રીકમલાલાજી ગોપાલ ભટ્ટજી
 - ૧ રેવાશંકર વાઘજી
 - ૧ વાયડા લીલાધર મોતીરામ
- બેટ શંખોદધાર.
- ૫ અધીકારીજી શ્રીધરણીધરદાસજી લક્ષ્મીદાસજી
 - ૫ અ. શ્રી બલદેવદાસજી આશા-રામજી
 - ૫ ભંડારીજી શ્રી જગન્નાથજી હરિ-મંગલજી

- ૫ શેઠ નથુભાઈ ગલાલચંદ
 ૨ જ્ઞેશી જયકૃષ્ણ પોપટભાઈ
 ૧ મેતા કેશવલાલ જયશંકર
 મકોડી
 ૧ જ્ઞેશી લાલજીભાઈ કાનજી
 ૧ શેઠ હરજીવન હંસરાજ
 ૧ મુલજી ત્રીકમજી અમોદી
 ૧ ઠા. કાનજી રામજી
 ૧ શેઠ નથુભાઈ લીલાધર
 ૧ પ્રેમજી કાનજી દરજી
 ૧ પાઠ દેવકરસન કેશવજી
 ૧ વીરજી મુલજી જ્ઞેશી
 આરંભડા
 ૧૦ રાણાશ્રી સીયામજી પુંજી
 ૫ કુંવરશી દાનસીંગજી લઘુલા
 ૩ કુંવરશી પ્રાગજીભાઈ
 ૧ બાપ્તી બાકુંવરબા
 ૧ કુંવરશી બાપુભાઈ દાદાભાઈ
 ૧ ગાંધી મુલજી કરતુર
 ૧ વોરા લખમીચંદ હંસરાજ
 ૧ મેતા ઝોધવજી રાધવજી
 ૧ સંઘવી રતનશી જેઠા
 ૧ બાવા જહુરાય રામદાસજી
 ૧ વાઢેર ભુપતસિંહજી ખેંગારજી
 ૧ રાજગર રૂગનાથ દાદાભાઈ
 ૧ રા. મોનજી પરશોતમ રકુલ
 મારતર

- ૧ હાથીરામ પ્રાગજી
 ૧ મીસ્ત્રી મુળજી પાંચા
 પોશીત્રા.
 ૧ રાણાશ્રી ભેજરાજજી ગોવિંદ
 સિંહજી
 ૧ મેતા વિશ્વનાથ કલ્યાણજી
 ૧ ઠા. હરી જેઠા
 ૧ ઠા. જીડા ટોપજી
 ૧ ઠા. વિઠલદાસ ધરમશી
 ૧ ઠા. પેરાજી ભીમજી
 વરવાલા.
 ૫ રા. નારદલાલ જયશંકર પોટા
 ૫ હરજીવન કાનજી પોટા
 ૫ દેવશંકર ઈંદ્રજી દેવે
 ૧ ગોકલદાસ ડોસા પંચમતીઆ
 ૧ જીવનરામ નાગજી જ્ઞેશી
 ૧ વઝામ દામજી
 ૧ સેવક કાલીદાસ ત્રીકમદાસ
 ૧ મયાશંકર રઘુરામ
 ૧ ઠા. નાનજી ધેલા
 ૧ ઠા. સુદરજી માધવજી
 ૧ રા. પુરૂષોત્તમ પ્રાગજી
 ૧ ઠા. રતનશી ધર્મસિંહ
 કલ્યાણપર.
 ૧ બાવા પરશોતમ રજુછોડદાસ
 ૧ કાલીદાસ પ્રાગજી
 ૧ પુરૂષોત્તમ આનંદજી
 ૧ રા. લનજી લીલાધર મોઢ
 ૧ ભીમજી રૂગનાથ
 ગાંધીધર્મશાળા
 ૧ ઠા. ગોરધન રજુછોડ

૧ રા. વશરામ લક્ષ્મીદાસ
નાનાભાવડા

ધ્રાસણવેલ

- ૧ ઠાં લક્ષ્મીદાસ મુલછ
- ૧ ઠાં કરશન કાળા
- ૧ ઠાં મુલછ રૂગનાથ
- ૧ વાઢેર છયાછ રણમલછ
- ૧ વાઢેર ભગવાનસીંગ ઉત્તરછ
- ૧ ઠાં કરશન નથુ
- ૧ ઠાં દેશવછ મુલછ
- ૧ ઠાં કાળા મુળછ
- ૧ હુવાર હરછ કાનછ

રાંધણપુર

- ૧ દેવશી જુઠા બલદેવ ડીરટકટ
માછરટેટ
- ૧ દેવશી જુઠા બલદેવ ઓંસેં ડુ
ધી બદસ્મીલાખાનછ

કુચ્છ માંડવી

- ૨ નાધેરી આંપશી ખીમછ
- ૧ દેવે રૈવાશંકર માવછ
- ૧ ખત્રી લક્ષ્મીદાસ ચત્રભુજ
- ૧ ઠાં ત્રીકમદાસ ડુંગરશી

જોડીઆ

- ૧ ગોવીંદછ ઝવેર ન્યાયાધીશ
- ૧ નથુ રતનશી મામલતદાર
- ૧ વકીલ ચત્રભૂજ વલમછ
- ૧ ગઢવી જોઠારામ (જાંબુડા)

જેતલસર કાંપ

- ૧ રા. વકિલ અલ્લેચંદ કાલીદાસ
- ૧ વકિલ નવતિથરાય દલપતરામ

જેતપુર

- ૧ રા. કાલીદાસ કાનછ ન્યાયાધી
- ૧ જેતપર રસલ લાયબેરી
- ૧ વકિલ દામોદર વિ. માલછ
- ૧ વકિલ દેવશંકર હરછવન
- ૧ રા. ભીમછ વેળનાથ
- ૧ જોશી જનદવછ પ્રભુછ
- ૧ અનરામર નાનછ

પોરબંદર.

- ૧ રા. માવછ હરિશંકર મારશત
- ૧ સુંદરલાલ વજેશંકર અંતાણી
- ૧ સુંદરછ પ્રાગછ વકીલ
- ૧ આણંદછ વાહાલછ વકીલ
- ૧ વંસતરાય કાશીદાસ વકીલ
- ૧ ગોવિંદછ ડાહ્યાભાઈ વકીલ
- ૧ મકનછ છવરાજ વૈષ્ણવ કારકુન
- ૧ વૈદ પ્રાણશંકર જટાશંકર
- ૧ અધ્યાર જનદવછ આણંદછ
- ૧ વશરામ ડાહ્યાભાઈ કારભારી

વીરમગામ

- ૧ રા. ગુલાબભાઈ કંથડાભાઈ
મામલતદાર
- ૧ નટવરલાલ તંબકલાલ
- ૧ દેવે ધસ્તરલાલ દેવશંકર
- ૧ વ્યાસ ભોગીલાલ ગંગારામ
- ૧ માણિકલાલ નાયાલાલ
- ૧ હારકાદાસ લલ્લુભાઈ
- ૧ પ્રાણશંકર ભાઈશંકર કારકુન
- ૧ હરીશંકર ઉગરેરવર
- ૧ માણિકલાલ હરીલાલ

- ૧ ભવાનીશંકર મહાદેવ
 ૧ કુળેરદાસ હરીભાઈ
 ૧ જોસંગભાઈ હરગોવિંદદાસ
 ૧ પારેખ પ્રાણભાઈ જગન્નાથ
 ૧ દયાશંકર શેવકરામ
 વાંકાનેર જડેશ્વર
 ૧ બ્રહ્મચારી ભગવદાનંદ ગુરુ
 કમળાનંદજી
 બાટવા
 ૧ રા. વ્રજલાલ વી. મગનલાલ
 જુનાગઢ
 ૧ દલે ત્રીકમજી મયારામ
 ૧ મેતા વજ્રેશંકર કાલીદાસ
 ઘોરાણા
 ૧ વ્યાસ દામોદર લાધા
 ૧ વ્યાસ નથુ રાધવજી
 ધંધુકા
 ૧ પટવારી કલબ લાખણેરી
 વઢવાણ શેહેર
 ૧૫ પ્રેમશંકરે રાજરામ
 ૨ રાજવૈદ પોપટ વિઠલજી ભટ
 ૧ જ્યૈષ્ઠ પતજી (કાંપ)
 ૧ વોરા જગજીવન લક્ષ્મીચંદ(કાંપ)
 ૧ ગુલાબરાય વી. મોતીરામ
 ૧ બળવંતરાય લક્ષ્મીશંકર પોટા
 ગોંડળ
 ૧ શંકર શિવશંક સ્ટેસન મારતર
 ૧ મણિશંકર શીવશંકર
 ૧ મીત્રી સુરા નરશી
 ૧ શેઠ વલ્લભદાસ જગજીવન

- ૧ શેઠ હીરજી કાલીદાસ
 ૧ જોશી રણછોડ જોશંકર
 ૧ ખવાસ નારણ જીવા
 ૧ વકિલ હિંદેશંકર શંકરજી
 ૧ જાડેજી તેજભાઈ કસલાજી
 ૧૦ રા. મણીશંકર વિ. વિસ્વનાથ
 પો. ઇન્સ્પેક્ટર
 ૧ લક્ષ્મીશંકર કચરા શુકલ
 ૧ ઠા. પોપટભાઈ લવજી મોલેયાવા.
 ૧ રા. મગનલાલ લક્ષ્મીશંકર ઠા.
 સિરેસ્તદાર
 ૧ દામોદર અંબારામ વ્યાસ
 ૧ વોરા લાલચંદ હીરાચંદ
 ૧ ન્યાલચંદ મુળચંદ વસાવઠા
 ૧ પ્રભાશંકર રૂપરામ
 ૧ મુળજી હીરજી પ્રારેખ
 જેતલશર કાંપ
 ૧ હરીલાલ વી. સાકરલાલ યુય
 ૧ ઓઝા વિશ્વનાથ મંગળજી
 ૧ કેશવરાય વી. માનશંકર ઓઝા
 મુખ્ય
 ૨૫ ઠા. કંસરાજ પ્રાગજી ઠાકરશી
 ૫ વાલજી જીવરાજ
 ૫ રામજી લક્ષ્મીદાસ
 ૫ ઠા. ગીરધર જેઠાભાઈ
 ૫ ઠા. ગોવીંદજી ભાણજી
 ૫ ઠા. કાનજી લધા

૫ ઠાં ગોવર્ધનદાસ મોરારજી
 ૨ મોતીલાલ મગનલાલ
 ૨ શા. વસનજી માવજી
 ૨ સોની ભગવાનજી લાલજી
 ૨ શા. દમસુખભાઈ કુલચંદ
 ૨ વૈદ્યશાસ્ત્રી કેશવરામ પુરુષોત્તમ
 ૨ ભટ ડાયાલાલ શામજી
 ૨ ઠા. પ્રાણજીવન નારણજી
 ૨ રાં હરીદાસ હેમરાજ
 ૨ ઠાં હરજીવન ગોકુલદાસ
 ૨ સોની નથુ મેધજી
 ૧ શાં જીવરાજ દુલભદાસ
 ૧ અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીઆર
 ૧ નરોત્તમદાસ બલદેવદાસ
 ૧ શાં કુલચંદ તલકશી
 ૧ જડીઆ ખાપાલાલ ત્રીકમ
 ૧ રતનશી કલ્યાણજી
 ૧ નેણશી નારણજી
 ૧ રાં તુલશીદાસ કુંવરજી
 ૧ મીં તુલસીદાસ એન કાલીદાસ
 ૧ ભટ પોપટ ભદ્રવજી
 ૧ રાં મંગલજી આણંદજી
 ૧ રાં હંસરાજ વલભજી
 ૧ ઠાં ગોકલદાસ લવજી
 ૧ ઠા. કરશનદાસ વસનજી
 ૧ યોધરી કેશવલાલ મગન
 ૧ ઠકર પ્રેમજી ઠાકરસી

૧ ઠાં ગોવીંદરામ યુનીલાલ
 ૧ પાઠ રામજી કાનજી
 ૧ રા. ચીમનલાલ વસંતરામ
 ૧ શા. મોતીલાલ વલભજી
 ૧ દાકતર જી. વી. ઝોઝા
 ૧ દલાલ
 ૧ રાધવજી આણંદજી
 ૧ પ્રાગજી રવજી
 ૧ ભટ ભગવાન દયારામ
 ૧ જોશી ગોવીંદજી ભારા
 ૧ શા. ગોવીંદજી કરસનદાસ
 ૧ વાઘડા વીઠલદાસ દામોદર
 ૧ ઠાં પુરુષોત્તમ રવજી
 ૧ ઠાં ગોકલદાસ ધરમશી
 ૧ શા. ગીરધર દેવજી
 ૧ માવજી લીલાધર
 ૧ ઠાં દામોદર પ્રેમજી
 ૧ ઠાં વલભદાસ પુરુષોત્તમ
 ૧ ઠા. કેશવજી સુંદરજી
 ૧ શા. માવજી ગોવીંદજી
 ૧ ઠા. જીવણદાસ કરસનદાસ
 ૧ જોષ્ટારામ જોશંકર
 ૧ ઠા. માવજી ગોવીંદજી
 ૧ મણીલાલ દલસુખરામ
 ૧ પ્રાગજી વનરાવન
 ૧ માધવજી પ્રેમજી
 ૧ ઠા. હીરજી વસનજી

ભગવાનજી ગોકલજી
 સી ટેપા રૂપા.
 હલજી કાલા ટોપીવાલા
 ૧ શા. છોટાલાલ વલભજી
 ૧ જોશી નારાજી જલ્દવજી
 ૧ ઠા. રતીલાલ હરજીવનદાસ
 ૧ શા. વનમાળી લાલજી
 ૧ દવે મહાશંકર શાંકલેશ્વર
 ૧ શેવકે તુલશીદાસ ગીરધર
 ૧ સા. જમનાદાસ છગનલાલ
 ૧ વ્યાસ કરશનલાલ દામોદર
 ૧ ઠા. સુંદરદાસ ભાણુજી
 ૧ ઉપાધ્યા મણીલાલ હીરજી
 ૧ શેઠ હેમરાજ વનરાવન
 ૧ ઠા. ગોરધનદાસ ધનજી
 ૧ ઠા. વીરલદાસ કાનજી
 ૧ દોલતરામ જોશંકર
 ૧ દી. અને કામદાર
 ૧ ઠા. નારણદાસ મુરા
 ૧ ઠા. વ્રજદાસ લક્ષ્મીદાસ
 ૧ જોશી ગોરધનદાસ ધરમસિંહ
 ૧ ઠા. વલભદાસ હોસાભાઈ
 ૧ મોરારજી ગોકળદાસ
 ૧ ઠા. રામજી કરસનજી
 ૧ ત્રીભોવન વેલજી
 ૧ ઠા. હીરજી મથુરાદાસ
 ૧ શા. જીકા કપા
 ૧ સોની વેલજી આધવજી

૧ સોની કાનજી વશરામ
 ૧ ઠા. લખમીદાસ રવજી
 ૧. સોની મુરજી પોપટ
 ૧ ઠા. મગનલાલ સુતીરામ
 ૧ ઠા. વાલજી ડુંગરશી
 ૧ ભટ ધનજી રૂગનાથજી
 ૧ રતનશી હરજીવન
 ૧ નરોત્તમ ગ્રેમચંદ
 ૧ શા. લખમીદાસ જલ્દવજી
 ૧ ઠા. મથરાદાસ હરીભાઈ
 ૧ ઠા. નારાણજી નરશી
 ૧ ભટ તુલભરામ કેશવજી
 ૧ ભટ રામજી કુંવરજી
 ૧ લખમીદાસ ગોકળદાસ
 ૧ પ્રાણજીવન ગોપાલજી
 ૧ ઠા. દામોદર માવજી
 ૧ સોની જીકા જીવા
 ૧ પંડિતશ્રી પ્રભાકર વિ. પ્રધાન
 શર્મા
 ૧ હીરજી મુલજી
 ૧ જોશી ભગવાનજી ઘેલા
 ૧ કાનજી વીશરામ
 ૧ ઠા. ભાણુજી નારાણજી
 ૧ ઠા. નારાણદાસ નથુ
 ૧ ઠા. નારણજી દયાલ
 ૧ ધરમશી હેમરાજ
 ૧ ઠા. હીરજી ગ્રેમજી

- ૧ વિઠલદાસ દામોદર
 ૧ ઠા. દેવીદાસ દામોદર
 ૧ ઠા. પદમશી ભાણુજી
 ૧ મારવાડી લક્ષ્મીનારાયણ અંગ
 ૧ ગોરધનદાસ કરસનદાસ
 ૧ શા. મનોરદાસ મુદરજી
 ૧ ઠા. મથુરદાસ ગોરધનદાસ
 ૧ ભટ રેવાશંકર વલભજી
 ૧ વલભદાસ કરસનદાસ
 ૧ નારાણદાસ કાનજી
 ૧ ઠા. વીઠલદાસ મોરારજી
 ૧ શા. જમનાદાસ દુલભદાસ
 ૧ શા. જગજીવનદાસ પરજીદાસ
 ૧ લાલશંકર દામોદર
 ૧ ઠા. હરીભાઈ હેમરાજ
 ૧ નારણદાસ માધવજી
 ૧ રંગનાથદાસ કલ્યાણજી
 ૧ ઠા. ભીમજી મેધજી
 ૧ ભટ પ્રેમજી દયારામ
 ૧ વ્યાસ દયારામ રતનશી શર્મા
 ૧ શેઠ નાનજી મંગલદાસ
 ૧ ડાકતર એ. જે. ચાંદલીયા
 ૧ નવલશંકર રવીશંકર
 ૧ રણછોડદાસ માધવજી
 ૧ ત્રીકમદાસ પ્રેમજી
 ૧ શા. નરોત્તમદાસ વલભજી

- ૧ અનરશમર દેવજી
 ૧ ઠા. ભોગીલાલ રાજનરામ
 ૧ શા. દામોદર ભાણુજી
 ૧ ઠા. વાલજી ભાણુજી
 ૧ શા. હરીદાસ કરસનદાસ
 ૧ જમનાદાસ જાદવજી ભગત
 ૧ શા. પાનાચંદ પ્રાગજી
 ૧ સોની જીવરાજ ગોકળ
 ૧ સોની હીરજી હરજી
 ૧ સોની ભગવાનજી મોનજી
 ૧ પુષ્કરજી કેશવજી કાનજી
 ૧ દેવે પ્રશ્નરલાલ છોટાલાલ
 ૧ ઠા. લધુ રામજી
 ૧ શા. વલભજી મદનજી
 ૧ શા. રણછોડ ઝીણા
 ૧ ઠા. હીરજી કલ્યાણજી
 ૧ શા. પોપટ નથુ
 ૧ બારોટ પ્રશ્નર ભાઈલાલ
 ૧ માધવલાલ દેવકૃષ્ણ
 ૧ ખત્રી જગનલાલ કાનજી
 ૧ ઠા. મથુરાદાસ વીઠલદાસ
 ૧ ઠા. પરશોત્તમ અમરશી
 ૧ ઠા. પ્રાગજી અમરશી
 ૧ ઠા. લક્ષ્મીદાસ પ્રાગજી
 ૧ તુલશીદાસ નારાણદાસ
 ૧ જાધેશ જગનલાલ રાજદોર

૧ ભણુશાલી કાનજી રામજી
 ૧ પ્રાગજી લખમીદાસ
 ૧ ઠા. વેરશી કરમશી
 ૧ શા. રંગનાથજી તારાચંદ
 ૧ વ્યાસ પ્રજ્ઞરામ ગવરીશંકર
 ૧ ગોકળદાસ દામોદર
 ૧ સુંદરદાસ પદમશી
 ૧ રણુછોડ આણંદજી
 ૧ ઠા. હરીદાસ સુંદરદાસ
 ૧ ખત્રી કેશવજી હીરજી
 ૧ ઠા. હેમરાજ કાનજી
 ૧ ઠા. ગોપાલજી વાલજી
 ૧ ઠા. ઠાકરશી લીલાધર
 ૧ નંદવાણુ ભવાનીશંકર વેલજી
 ૧ શા. કલ્યાણજી ઘેલાભાઈ
 ૧ ઠા. વીઠલદાસ રામજી
 ૧ શા. હરજીવન મકનજી
 ૧ ઠા. નારણદાસ પરસોતમ
 ૧ શા. હેમરાજ માણિક્યંદ
 ૧ શા. મેગજી હીરાચંદ
 ૧ નરશીદાસ કર્ણશંકર
 ૧ ગોવિંદજી મુરારજી
 ૧ ધારશી મકનજી
 ૧ નથુ નારાજી
 ૧ પ્રેમદાસ ખીમજી
 ૧ પરણુદાસ લખમીદાસ
 ૧ ભોળાભાઈ નાનાભાઈ

૧ ગોવિંદજી વસનજી
 ૧ નરોત્તમદાસ દામોદરદાસ
 ૧ ઠા. ભીમજી જીવણુ
 ૧ ગોપાલજી ધનજી
 ૧ ઠાકરશી કેશવજી
 ૧ જીણુદાસ વીશનજી
 ૧ પ્રજ્ઞરામ મયાશંકર ભટ
 ૧ સોની હંસરાજ ગજુ
 ૧ સોની જગનલાલ વી. માધવજી
 ૧ ઠા. કાનજી જોડાભાઈ
 ૧ ઠા. જીવરાજ દયાલ
 ૧ ઠા. જનકવજી ગોકલ
 ૧ ઠા. વાલજી ધ્રુવજી
 ૧ શા. ભાઈચંદ વનમાલી
 ૧ ઠા. રણુછોડદાસ ખીમજી
 ૧ ઠા. ખીમજી મુરારજી
 ૧ ચતુરજી જીવણુદાસ
 ૧ ઠા. પ્રાગજી દયાલ
 ૧ ખીમજી ગોવિંદજી
 ૧ રંગીલદાસ નરભેરામ
 ૧ ભટ પરસોતમ ગોપાલજી
 ૧ ઠા. રણુછોડદાસ હંસરાજ
 ૧ શંકરલાલ એન વ્યાસની
 કંપની
 ૧ સોની રણુછોડ જોમલ
 ૧ શેઠ વાલજી ગોવિંદજી

- ૧ શેઠ જગજીવન ગોવિંદજી
- ૧ શા. પ્રાણજીવન હરજીવન
- ૧ ઠા. જમનાદાસ સુંદરજી
- ૧ શા. રાધવજી મુલજી ચીત-
ળવાળા
- ૧ ઠા. મેઘજી આણુંદજી
- ૧ વૈદ્ય જગદાશંકર પ્રેમજી
- ૧ મોઢ પોપટલાલ ભદ્રવજી
- ૧ શા. નારાણદાસ ત્રીકમ
- ૧ દામોદર લક્ષ્મીદાસની કુંપની
- ૧ એલ. એન. કાપડીયા
- ૧ જયાનંદ પ્રાણશંકર પાઠેક
- ૧ આચાર્ય વિરચંદ્ર ભાદ્રચંદ
- ૧ જડીયા કૃત્તનલાલ ગોરધન
- ૧ ગોપાલજી લીલાધર
- ૧ ભટ કલ્યાણજી વલભજી
- ૧ સોની ગોકલદાસ ઘેલાભાઈ
- ૧ સોની વલભજી પુંજ
- ૧ ઠા. હંસરાજ જુઠા
- ૧ કંસારા ત્રીભોવન કરસનજી
- ૧ જાની હગનલાલ ખેચર
- ૧ શેઠ હરિદાસ પરશોતમ
- ૧ વ્યાસ ઉમીઆશંકર લીલાધર
- ૧ રૂપજી ત્રીકમજી
- ૧ દેવકૃત્ત હરજીવન દેવે
- ૧ કાનજી લીલાધર

- ૧ ઠાકર પરભુરામ પ્રાગજી
- ૧ ઠ. ગોપાલજી વાલજી.
- ૧ ગોકલદાસ દેવજી
- ૧ ભટ રામકૃષ્ણ વિશ્વનાથ
- ૧ દરબાર વિસાજી દેસળજી
- ૧ સોની પોપટ વી. વેલજી
- ૧ સોની હીરા ધનજી
- ૧ સોની જસા કંથડ
- ૧ સોની રામજી ચત્રભુજ
- ૧ જડીયા આપાલાલ મગન
- ૧ જડીયા જમનાદાસ જગજીવન
- ૧ સોની અમરશી ત્રીકમજી
- ૧ સોની જમનાદાસ વેલજી
- ૧ પુરોહિત હરીવલભ સોમજી
- ૧ ઠા. શામજી ઉમરસિંહ
- ૧ જેઠા રૂગનાથ
- ૧ હગનલાલ સદાશંકર વૈદ્ય
- ૧ ઠા. જેઠા પ્રાગજી.
- ૧ શેઠ જગજીવન મુળજી
- ૨ વૈદ્ય ગુલાબરાય શંભુશંક
- ૨ શેઠ જશરાજ મુળજી
- ૧ ભટ અંબાશંકર જગજીવન
- ૧ મેતા ગવરીશંકર દામજી
- ૧ મેતા અંબાશંકર મોનજી
- ૧ ત્રંબકલાલ ત્રિભોવનદાસ મુની
- ૧ ભટ હીરજી ખીમજી
- ૧ ઠા. દામોદર કરશન

૧ પંડ્યા કેશવજી બદવજી
 ૧ સોની ગોરધન ગોપાલજી
 ૧ ઠા. શામજી હરીદાસ આસર
 ૧ શાસ્ત્રી ત્રિભુવન રામજી શર્મા
 ૧ શા. ધર્મવરદાસ મહીદાસ
 ૧ ગુગલી મોરારજી પ્રાણજીવન
 ૧ ભટ્ટ મયાશંકર મુળશંકર
 ૧ નવાડી વેલજી બેચર
 ૧ ઠા. ખેરાજ સુંદરજી
 ૧ ઠા. મોનજી વાલજી
 ૧ ઠા. હરીદાસ ભીમજી
 ૧ ઠા. માવજી પ્રેમજી
 ૧ શાસ્ત્રી ત્રિભુવન ધનજી
 ૧ શા. દામોદર પરસોતમ
 ૧ શા. વીઠલદાસ વિ. હરખચંદ
 ૧ દવે ગવરીશંકર જોશંકર
 ૧ પુરોહીત હરીલાલ ગોકુળદાસ

૧ જોશી ગોકુળદાસ ઘેલાભાઈ
 ૧ ઠા. વ્રજલાલ ગોવિંદજી
 ૧ શા. ચુનીલાલ સુરજરામ
 ૧ શેઠ મોનજી કાનજી ભજનરત્ન
 ૧ શેઠ મુરારજી કલ્યાણજી
 ૧ લલ્લુભાઈ વિ. બેચરદાસ
 ૨ ઠા. વલ્લભદાસ રામદાસ
 ૧ ઠા. હંસરાજ પરસોતમ
 ૧ મોતીલાલ રજુછોડ
 ૧ જોશી ભગવાનજી સુંદરજી
 ૧ દલાલ રવજી પ્રેમજી
 ૧ ઘેલા કલ્યાણજી હ. ખીમજી
 ૧ ઠા. વાડીલાલ બલદેવરામ
 ૧ મેતા જુહારામ લઘુ
 ૧ ઠા. મોનજી સુંદરજી મોતીવાળા
 ૧ ઠા. જગજીવન હેમરાજ
 ૨ શેઠ દામોદર રામજી

આ ગ્રંથને પ્રથમ આશ્રય આપનાર સદ્ગૃહસ્થોનાં કેટલાંક નામો મને મોઢાં મળવાથી આ પુસ્તકમાં દાખલ થઈ શક્યાં નથી, માટે તે સદ્ગૃહસ્થો પાસે હું માફી માગુ છું તે દરગુજર કરશે.

અગાઉનાં ગ્રાહકને હું પુસ્તક આપી જઈશ અથવા મોકલાવીશ પણ જો આ નાહ મળે તેણે કાલબાદેવી રસ્તાપર પડીત નારાયણ મૂળજીની દુકાનેથી કિંમત આપી લઈ જવું. ૨૧૬૨૦

આ પુસ્તક સુખ, અમદાવાદ, કચ્છ, કાઠિયાવાડના પ્રસિદ્ધ બુકસેલરોની દુકાનેથી તથા જામનગરમાં પ્રસિદ્ધ ~~જામનગર~~ ને ત્યાંથી રોકડી કિંમતે મળશે.

શોડીજ મુદતમાં છપાઇ બહાર પડશે,

ભોજપ્રબંધ મૂળ સહિત ભાષાંતર.

સુધારા વધારા સાથે
આવૃત્તિ બીજી.

ગદ્ય પ્રધાત્મક બંને ભાગ સંખ્યાબંધ શ્લોક સાથે છપાય છે.

સુચ આર્ય સજ્જનો ! આપણી આર્ય ભૂમિના રક્ષણાર્થે વીર નરોએ તન, ધન, અને મનથી જે સેવા બજાવી છે તે વિષેનાં સંખ્યાબંધ વૃત્તાંતોના દાખલામાંનો આ મહાન કવિ બદસાલનો રચેલો સર્વોત્કૃષ્ટ સંસ્કૃત ભાષામાં ગુલુમય અને રસિક ભોજપ્રબંધ કે જેમાં ભોજની સભાના પંડિતોના ચાતુર્યથી સંસ્કૃત વિદ્યાની પૂર્ણ ઉન્નતિના સમયમાં કોઇ સહજ પરાક્રમવાળો તથા વિદ્યાના વ્યસનવાળો ભોજરાજ થયો કે તેને ગળે તે આખા સમયના સર્વ પ્રસિદ્ધ વિદ્વદ્ગતોનો હાર તેના સ્તુતિકારો આપે એમાં કાંઇ નવાઇ નથી. આ અંથથી લોકો ભાગ્યેજ અજાણ્યા હશે, કારણ કે ભોજના દીર્ઘદર્શી વિચારો અને તેના દાનવીર પણાના અસંખ્ય દાખલા જગન્નાદેર છે. એ અંથ સાહિત્યમાં અગ્રગણ્ય ગણાય છે. જેમાં ભોજની યાત્ર્યાવસ્થાની સ્થિતિ, ધારાનગરીની ઉત્પત્તિ, શિંદુલના મરણ સમયે તેના ભાઇ મુંજને રાજ્યાભિષેક, મુંજનું જન્મ-ચરિત્ર, મુંજનું સાહસ, તેનો પશ્ચાતાપ, ભોજની હિંમત, રાજ્યપ્રાપ્તિ, વિદ્વાનો તથા કવિઓને આશ્રય, રાજનીતિ, રાજ્યવહિવટ, તેનું અસાધારણ ઔદાર્ય, લીલાવતી સાથે લગ્ન, પ્રજાને સુધારવા દંપતિનું લક્ષ, લસ્કરની કવાયત, ભિન્ન ભિન્ન કવિઓના ચમત્કારિક વિલાસો, પ્રસંગોપાત ઉત્તમ વાર્તાઓ અને પ્રસંગાનુસાર શાસ્ત્ર બાબતે બુદ્ધિને ખિલવે તેવા આશરે

આઠસોથી એક હજાર ભાષાન્તર સહિત શ્લોક તથા સમસ્યાપૂર્તિઓ છે. ધર્મ સાધવા તેજ જીવિતનું કર્તવ્ય છે, ધર્મમાં દાન ઉત્તમ છે, તે દાન પાંચ પ્રકારનાં છે. અભય, પાત્ર, અનુકંપા, ઉચિત, કીર્તિ-જેમાંનાં ઉચિતદાન અને કીર્તિદાનના ઉદાહરણ રૂપે ભોજનનું વૃત્તાન્ત કહે છે. નાના મહોટા પચાસ સાઠ કવિના હેવાલ આ એક ભોજનના વખતમાંજ મૂકેલા છે, અને તેમાં કાલિદાસ, માધ, ભવભૂતિ, રાજશેખર, બાલુ, મયૂર, શ્રીહર્ષ, વરરચિ આદિ ધણાક મહાન પુરુષોના વિનોદ તથા પ્રથમ ભાગમાં સિંધુસે પોતાના મરણાવસરે પોતાના ન્હાના ભાઈ જે મુંજ તેને રાજ્યાભિષેક કરી ભોજને યુવરાજ પદવી આપી તેના ખોલામાં બેસાડ્યો. પોતાના કાકાના હાથમાં કેવી સ્થિતિમાં આવ્યો અને આપ-ત્તિમાં કેવું ધૈર્ય રાખ્યું, રાજ્યાસન પ્રાપ્ત થયા પછી તેના દાનવીરપણાનું, વિદ્યાને ઉત્તેજકપણાનું, કાળીદાસની સાથે મૈત્રી વગેરેનું અત્યંત સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. આપત્કાળમાં ધીરજ રાખનારનો ઇશ્વર કેવો અભ્યુદય કરે છે તથા શોક પણ તે તરફ કેવો ખેંચાય છે છતાંદિ કેટલાએક ખીજા ઉત્તમ વિષયો પણ આ ગ્રંથમાં આવશે. આ ગ્રંથનું ભાષાન્તર પ્રથમ શાસ્ત્રી કાળીદાસ જોવિંદજી પાસે તૈયાર કરાવી મારા તરફથી બહાર પાડવામાં આવે છે. આ ગ્રંથ રાયલ ૧૨ પેજ પ્રારંભ ૪૦-૫૦ એટલે પૃષ્ઠ ૫૦૦ ના આસરાનું સુંદર કાગળ ને પાકા સોનેરી પુઠા સહિત કિંમત પ્રથમ આશ્રય આપનારને રૂ. ૧) અને પછી ગ્રાહક થનારને રૂ. ૧-૮-૦ અને બન્ને ભાગ જુદા રાખનારને આના ૧૨ ખારથી મળશે. માટે જેને મરજી હોય તેણે જામનગર નાગરવાડામાં નીચે સહી કરનાર તરફ લખી મોકલવા કૃપા કરવી.

વિ. વિન્ધનાથ જોવિંદજી દ્વિવેદી.

પુસ્તકો પ્રગટ કર્તા.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પ્રદાર્થોની પ્રાપ્તિની
ધ્યક્ષાવાળાને ઉત્તમ તક,

સંખ્યાબંધ નકલો ખપી જતાં થોડીજ નકલો બાકી છે.

મહાભારતના અઢારે પર્વનો સાર.

ફક્ત દોઢ રૂપિયામાં સોનેરી પાકાં પુઠાં સાથે પૃષ્ઠ ૬૦૦

આ સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ જગત્ના અનેક વ્યવહારો ધણીજ સારી રીતે
બતાવી આપે છે, એટલે તે નીતિશાસ્ત્રનો મહાન ગુરુ છે. તે આપણે
કેવાં આચરણો કરવાં તે બતાવે છે. દરેક મનુષ્યને તે બોધ આપે છે,
શૂરવીર રાજાઓના ઐતિહાસ સિવાય 'પોતાનું' નિલનું' સંસારીક કાર્ય
કેમ કરવું' તે સઘળું આપણને શિખવે છે, ચારે વર્ણને તથા અન્ય જા-
તિના મનુષ્યોને પણ તે બોધરૂપ છે, એટલે આર્યધર્મના તત્ત્વનું સર્વ
જ્ઞાન તે આપે છે. વળી જેમાં ચંદ્રવંશી પાંડવ કૌરવોનો અને
યદુકુળમણિ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આદિ ધણા ઉત્તમ પુરુષોનાં ચરિત્રો છે.
ભારત, ભાનુમાન અને ઇંદુ એ ત્રણ આ પૃથ્વીમાં જે ન હોત તો
અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને આ જગત્માં કોણ મટાડત ? ભારતના અધ્યયન
અથવા શ્રવણથી સર્વ પાપ નાશ થાય છે. માટે આ તક નહિં ખોવા
સર્વ ગરીબ તથા ગ્રહસ્થ સુમનનોને મારી પ્રાર્થના છે એટલે જેમને
મંગાવવા ધ્યક્ષા હોય તેમણે જામનગર નીચે સહી કરનારને લખી
રોકડી કિંમતથી મંગાવી લેવું.

વિ. વિશ્વનાથ જીવિંદજી દ્વિવેદી.

પુસ્તકો પ્રગટ કર્તા.

૩૦-૩૫ ફારમલું પૃષ્ઠ ૨૫૦ પુઠું પાકું સોનેરી,

શ્રી વલ્લભ દિગ્વિજય.

છપાય છે આવૃત્તિ ત્રીજી સુધારા વધારા સાથે.

સર્વે વૈષ્ણવ ભાઈઓને સૂચના કરવામાં આવે છે કે આપણા પ્રેરક પ્રદાપતું મૂળ શું છે તે સંસ્કૃતમાં હોવાથી ગુજરાતી બાલુનારા આપણા વૈષ્ણવ ભાઈઓને પૂરતું જ્ઞાન થવા માટે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય કરેલા દિગ્વિજયમાં આચાર્યચૂડામણિને આ પૃથ્વીમાં જન્મે કેમ લેવો પડ્યો તથા જન્મ ક્યાં અને કેમ થયો તથા વૈષ્ણવ ધર્મનું ઉત્પત્તિન થયું હતું તેનું સ્થાપન કેમ કર્યું, વગેરે વ્યવસ્થા વિષે અને છેવટે શ્રી આર્યજીની સાત ગાદીઓનું સ્થાપન શી રીતે થયું તે સંબંધી મર્યાદા માર્ગના અનુક્રમ બતાવી અને પોતે સન્યાસ ગ્રહણ કરીને તેજેમય થઇ ગયા સુધીનું સતીસ્તર વર્ણન કરેલ છે. આ ગ્રંથ શિવાય શ્રી વલ્લભાચાર્ય આદિના પુરૂષોત્તમ સહસ્રનામ વગેરે નિત્યનીયમના આવીશ ગ્રંથોનું મૂળ સાથે ભાષાંતર કે જે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને ગાયત્રીરૂપ અને નિત્યમાં પાઠ કરવા યોગ્ય છે તેની બે આવૃત્તિઓ ગોસ્વામી શ્રી વિઠ્ઠલેશજીની સંમતિયુત આગાનુસાર મારા તરફથી છપાએલ છે એ જન્મે આવૃત્તિ ટુંકે અવતમાં ખપી જવાથી તેની ઘણી માગણીઓ આવતાં એક નવો ગ્રંથ તેમાં ઉમેરી સુધારા વધારા સાથે આ ત્રીજી આવૃત્તિ કે જેમાં શ્રીમદ્ પુરૂષોત્તમજી કૃત દ્રવ્યશુદ્ધિમાં પાળવાના આચારો પાળતા નથી અને ન પાળવાના આચારો પાળે છે તે માટે સ્વસંપ્રદાયી સર્વ વસ્તુની શુદ્ધિના વિચારનું પૂરતું જ્ઞાન થવા સાથે તેનો પણ ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે, છતાં વર્ષો પ્રેમી વૈષ્ણવોને થોડામાં વધારે લાભ મળવા સાથે એ ત્રણ ગ્રંથો સાથે છતાં તેનું નોંધાવર માત્ર પેટુલી આવૃત્તિના જેટલુંજ એટલે પ્રથમ આશ્રય આપી નામ નોંધાવનાર અને અગાઉથી નોંધાવર મોકલનાર પાસેથી ૫૬૫ રૂ. ૧ એક અને પાછળથી ગ્રહાકરને નોંધાવર રૂ. ૧-૮-૦ લેવામાં આવશે. આ ત્રણ ગ્રંથ નોખા લેનાર દરેકના આના આઠ ૮ અગાઉ આશ્રય આપનારને પડશે અને પાછળથી આના ૧૦ પડશે. આમાં કદપૂરક તથા છપીઓ પણ આવશે. વિ, વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દવે.

પુસ્તકો પ્રગટ કરવારે તથા વેચનાર—જામનાગર.